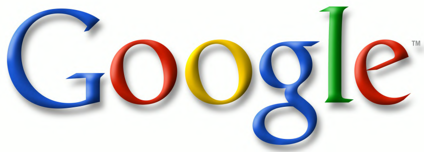
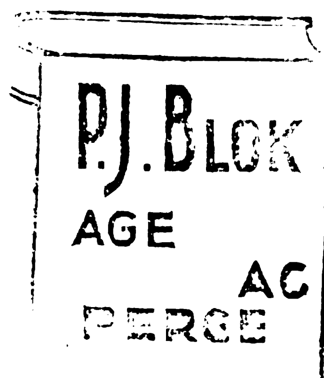

1922

MUSEUM

STATE UNIVERSITY OF IOWA
LIBRARY.

P.J. BLOK
AGE
AC
PERGE

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

NEGENENTWINTIGSTE JAARGANG.

1922.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ].
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. — PARIJS, H. LE SOUDIER. — LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 29sten Jaargang.

Dr. C. van Arendonk te Leiden.
Dr. A. Beets te Leiden.
Dr. J. W. Bierma te Alkmaar.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Dr. P. A. A. Boeser te Leiden.
Dr. J. W. Boissevain te Bloemendaal.
Prof. Dr. U. Ph. Boissevain te Amsterdam.
Dr. A. Borgeld te Amsterdam.
E. Boulan te Groningen.
H. H. Breuning te Groningen.
Prof. Dr. H. Brugmans te Amsterdam.
Dr. V. F. Büchner te Leiden.
Prof. Dr. W. Caland te Utrecht.
Dr. B. A. P. van Dam te 's-Gravenhage.
Mej. Dr. S. Drossaers te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. Eekhof te Leiden.
Dr. S. Eringa te Rotterdam.
Prof. Dr. B. Faddegon te Doorn.
J. A. Falconer te Groningen.
Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen te Utrecht.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Prof. Dr. C. van Gelderen te Amsterdam.
†J. H. Groenewegen te Amsterdam.
Prof. Dr. A. W. de Groot te Heemstede.
J. H. A. Günther te Amsterdam.
Prof. Dr. A. G. van Hamel te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. J. J. Hartman te Leiden.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
Dr. G. E. W. van Hille te 's-Gravenhage.
Dr. C. F. Hofker te Rosmalen.
Dr. G. J. Hoogewerff te Rome.
Dr. G. van Hoorn te Utrecht.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Prof. Dr. J. Huizinga te Leiden.
G. Italie te 's-Gravenhage.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
Dr. J. P. B. de Josselin de Jong te Oegstgeest.
Dr. A. H. Kan te Utrecht.
†P. H. van der Kemp te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Prof. Dr. L. Knappert te Leiden.
Dr. W. Koch te Tiel.
Chr. Kok te Leiden.
Mevr. E. H. Korevaar-Hesseling te 's-Gravenhage.
Dr. F. Kossman te Oegstgeest.
Dr. E. B. Koster te 's-Gravenhage.
†Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Dr. W. E. J. Kuiper te Berlicum (N.-B.).
Dr. P. Leendertz Jr. te Amsterdam.
Prof. Dr. G. van der Leeuw te Groningen.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Melchthal (Zwitserland).
Dr. I. W. Lely te Leiden.
Dr. R. Leyds te Groningen.
Dr. H. J. Lulofs te Gorinchem.
Dr. C. H. Ph. Meijer te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. H. U. Meyboom te Paterswolde.
Dr. B. H. Molkenboer O. P. te Huissen.
Dr. W. Mulder S. J. te Amsterdam.
Prof. Dr. F. Muller Jzn. te Leiden.
Dr. H. C. Muller te 's-Gravenhage.
Mr. C. B. Nederburgh te 's-Gravenhage.
B. M. Noach te Leiden.
Prof. Dr. H. Th. Obbink te Utrecht.
Prof. Dr. B. J. H. Ovink te Utrecht.
Dr. J. L. Palache te Leiden.
Dr. Y. H. Rogge te Rotterdam.
Prof. Dr. A. G. Roos te Groningen.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Amsterdam.
C. W. Lunsingh Scheurleer te 's-Gravenhage.
Prof. J. H. Scholte te Amsterdam.
Prof. Dr. Jos. Schrijnen te Utrecht.
Mej. Dr. C. Serrurier te Leiden.
Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam.
Dr. J. C. van Slee te Diepenveen.
Prof. Dr. K. Sneyders de Vogel te Groningen.
Prof. Dr. C. C. Uhlenbeck te Leiden.
Dr. H. D. Verdam te Dordrecht.
Th. A. Verdenius te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. Vermeylen te Brussel.
C. Veth te Amsterdam.
Prof. Dr. J. Ph. Vogel te Leiden.
Prof. Dr. S. G. de Vries te Leiden.
Prof. Dr. J. Vürtheim te Leiden.
Dr. H. Wagenvoort te 's-Gravenhage.
B. Weerenbeck te Amsterdam.
Prof. Dr. A. J. Wensinck te Leiden.
Dr. F. W. van Wijk te Maastricht.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Dr. C. Wilde S. J. te Mariendaal bij Grave.
Prof. Dr. H. Windisch te Leiden.

II. Alphabetische lijst der recensies.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid.)

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. | N°. 1. | Oct. 1921.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

Jacob Wackernagel, Vorlesungen über Syntax mit besonderer Berücksichtigung von Griechisch, Lateinisch und Deutsch. Basel 1920. In Kommissionsverlag von Emil Birkhäuser & Cie.

De schrijver van deze aankondiging is er zich zeer wel van bewust niet de aangewezen persoon te zijn voor een grondige kritische bespreking van een werk over vergelijkende syntaxis. Wanneer hij dan toch hier enkele beschouwingen over het nieuwste werk van Wackernagel heeft gegeven, is dit gebeurd uit den wensch, dat het werk in het *Museum* niet onbesproken zou blijven; ook zouden een reeks kritische opmerkingen minder op hun plaats zijn, waar Wackernagel de kennelijke bedoeling heeft gehad, de resultaten van eigen onderzoek als iets bijkomstigs te vermelden.

Het werk geeft, zooals de titel zegt, een reeks Vorlesungen; ze zijn gehouden in het zomersemester 1918 in Basel. Volgens de voorrede zal de vakman daarin weinig nieuws vinden en is het werk dus niet voor een klein wetenschappelijk publiek bestemd. Deze erste Reihe bevat uitsluitend dat, wat volgens Ries en Brugmann niet in de syntaxis thuishoort, n. l. de leer van de beteekenissen der flexievormen, welk gedeelte door oudere grammatici wel semasiologie genoemd wordt en volgens Ries bij de vormleer behandeld moet worden. De reden waarom W., evenals Delbrück, dit gedeelte bij de syntaxis behandelt, is niet dat hij met een dergelijke indeeling principieel akkoord zou gaan, maar uitsluitend de praktische overweging, dat in het algemeen bij de behandeling der vormleer de leer van de beteekenissen der vormen niet voldoende tot haar recht komt. Het praktisch karakter van dit werk komt natuurlijk ook uit in de willekeurige combinatie der behandelde talen, die aan Sommers Vergleichende Syntax der Schulsprachen herinnert.

Het is waar, dat het meeste van wat hij geeft wel eens eerder ergens gezegd is. Intusschen wordt hier door iemand die in tegenstelling met tallooze Einzelforscher het geheele gebied rustig overziet en beheerscht, het in tijdschriften of elders verstrooide kritisch samengebracht, de theorie, met weglating van het overbodige, met dikwijls nieuwe en verrassende voorbeelden toegelicht, alles op een levendige wijze tot een geheel verwerkt, zoodat wel degelijk iets nieuws voor den dag is gekomen.

De wijze van behandeling is deze, dat alleen datgene wordt genomen, wat voor de historische beschouwing van belang is; is deze laatste gegeven, dan wordt het feitenmateriaal losgelaten, zoodat oorsprong en ontwikkeling helder voor oogen staan.

Het zij mij vergund enkele opmerkingen te maken. Als bibliografie wordt in het algemeen een bloemlezing gegeven; dit is echter geen voldoende verontschuldiging voor het feit, dat W. bij een bespreking van de plaats der enklitische woorden in den zin (p. 46) wel op de verdiensten van Delbrück opmerkzaam maakt, daarentegen zijn eigen studie in den eersten Band der Indogermanische Forschungen, die het uitgangspunt van zoo veel moderne onderzoekingen is geworden, onvermeld laat. Dit zelfde streven naar objektiviteit is opvallend bij de behandeling van de plaats in den bijzin van het verbum in het Duitsch p. 7 (vgl. eveneens IF I), en bij die van de vermijding der korte woordvormen (p. 106 lat. *for*, vgl. Gött. Gel. Anz. 1906). Bij de behandeling van het probleem der Aktionsarten bij simplicia en composita in het Latijn was den schrijver blijkbaar het artikel van Lejay in de Revue de Philol. 1921 nog niet onder oogen gekomen (p. 156).

Bij de bespreking van het praesens pro futuro zegt W., dat dit gebruik het Latijn in het algemeen vreemd is, zoowel in zijn oudste als in zijn jongste periode (159).

Dat de romaansche talen weliswaar het futurum geheel nieuw vormen, maar de uitdrukking van het toekomstige scherp van die van het tegenwoordige scheiden. Het komt mij voor, dat dit niet geheel juist is. Het gebruik van het praesens pro fut. behoort tot de eigenaardigheden der latijnsche onliteraire omgangstaal; men krijgt bepaald den indruk, dat dit gebruik in den loop der eeuwen toeneemt en, naast phonetische faktoren, het verdwijnen van het oude Latijnsche futurum zeer in de hand heeft gewerkt (literatuur b.v. bij Ettmayer, Geschichte der Erforschung des Vulgärlateins 273). Daarentegen meent W. in het Latijn een voorbeeld van een praes. pro fut. te vinden om de gelijktijdigheid van twee of meer handelingen in de toekomst uit te drukken. Hij zegt: „Bei Cäsar b. c. III 94, 6 sagt Pompeius zu den Centurionen: (tuemini castra et defendite diligenter, si quid durius acciderit). ego reliquas portas circumeo et castrorum praesidia confirmo „ich werde bei den übrigen Toren herumgehen und den Besetzungen des Lagers Vertrauen einflössen". Man erwartet durchaus circumibo und confirmabo, aber das Präsens ist gerade zo gezetzt wie in den griechischen Stellen. Wir können dem gerecht werden, wenn wir übersetzen: „gleichzeitig (oder „inzwischen") werde ich herumgehen und Vertrauen einflössen". Durch die Präsensform kommt die Koinzidenz dieses Tuns mit dem der andern zum Ausdruck. Dieser Gebrauch ist durchaus an die zeitlose Gebrauchsweise des Präsens anzuschliessen, die wir festgestellt haben."

Het komt mij voor, dat we hier met iets anders te doen hebben, dan met zeitloser Gebrauch des Präsens. Circumeo is een praesens pro futuro, dat zich zeer goed laat verklaren uit de perfectieve beteekenis van het verbum ire of circumire (in tegenstelling met ambulari, currere, spatiari etc., vgl. d. gehen aan de eene kant, laufen, schreiten etc. aan de andere): dit is ook in overeenstemming met wat W. zelf van ire bij Plautus zegt (p. 361), vgl. Bacch. 572: non it, negat se ituram. Waar nu naast circumeo de vorm confirmo met de beteekenis van een futurum staat, waar verder deze plaats van Caesar wellicht het eenigste voorbeeld zou zijn, hebben we hier eenvoudig invloed van het praesens circumeo, een geval van assimilatie dus.

Bijzonder interessant is in het hoofdstuk Syntaktische Forschung der Neuzeit zijn bespreking van het werk van Kroll, Die wissenschaftliche Syntax im lateinschen Unterricht (p. 64 vgg.). De groote waardeering, die W. voor dit werk heeft, belet niet, dat hij scherpe kritiek uitoefent op het standpunt van Kroll, die alles uit het Latijn zelf wil verklaren zonder met de resultaten van het onderzoek van verwante talen zijn voordeel te doen. Zoo laat hij b.v. zien, dat Kroll bij de verklaring der relatieve bijzinnen op een dwaalspoor is geraakt, doordat hij verzuimd heeft verwante verschijnselen in de andere italische talen te vergelijken. Kroll meent n.l., dat quis en qui oorspronkelijk zonder verschil van beteekenis door elkaar gebruikt zijn, terwijl toch zoowel in het oudste Latijn quis en quid, als in het Oscisch pís en píd en in het Umbrisch pis en piře, indien relatief gebruikt, alleen als relativa indefitita en niet als gewone relativa voorkomen.

Tenslotte nog een enkel woord over wat W. zegt van de subjektlooze zinnen. Hij bespreekt voornamelijk die, welke natuurverschijnselen aanduiden: pluit, ὕει, es blitzt etc. Soms staat daarbij een subjekt: Juppiter fulgurat, ὁ θεὸς ἔσεισεν etc. (p. 115): „Wir haben also bei allen diesen Verben einerseits subjektlosen Gebrauch, anderseits mannigfache Verbindung mit einem wirklichen Subjekt. Und weil ein logisches Urteil ohne Subjekt und Prädikat nicht möglich ist, haben die Logiker gefunden, solche subjektlose Sätze seien im Grunde etwas undenkbares. Im Anschluss an die Philosophen hat Paul in seinen Prinzipien der Sprachgeschichte die Forderung aufgestellt, man müsse sich zu allen diesen Sätzen ein Subjekt hinzudenken. Damit wird aber in die Beurteilung sprachlicher Erscheinungen ein fremdes Moment hineingebracht; wir haben uns an das zu halten, was in der Sprache vorliegt." Het komt mij voor, dat hier, afgezien van de vraag of W. in zijn opvatting, dat zinnen als ὕει geen subjekt hebben, gelijk heeft, een misverstand plaats heeft. Immers onder subjekt verstaan beide geleerden iets geheel verschillends. W. bedoelt wat Paul noemt het grammaticale subjekt, Paul zelf daarentegen bedoelt het psychologisch subjekt. Dat hier overal een grammaticaal subjekt als Juppiter, ὁ θεός of zoo iets bijgedacht moet worden, bedoelt Paul niet. Voor hem is het psychologisch subjekt „die zuerst in dem Bewustsein des Sprechenden, Denkenden vorhandene Vorstellungsmasse, an die sich eine zweite, das psychologische Prädikat anschliesst" (Prinzipien 1920, 124). Wanneer men zegt (wie is vandaag koning?) *Albert* is vandaag koning, dan is in den tweeden zin Albert ps. praedikaat, koning subjekt. Wat men zich dus bij zinnen als pluit, ὕει, es blitzt zou moeten hinzudenken is niet een grammaticaal subjekt, doch de eerst in den geest des sprekers aanwezige Vorstellungsmasse, b. v. de situatie. Dergelijke gevallen doen zich nu ongetwijfeld voor. In den zin (welke kleur had het dak?) het dak was rood is rood ps. praedikaat: zegt men nu (wat voor weer is het vandaag?) het regent, dan bestaat psychologisch hetzelfde verband tusschen het weer van den dag en den regen als tusschen de kleur van het dak en het rood zijn. Wil men dus de vraag beantwoorden of deze zinnen een ps. subjekt hebben in den zin van Paul, dan moet men m. i. toegeven, dat ze dikwijls een dergelijk subjekt hebben, en vragen: „zijn er ook gevallen, waar dit ps. subjekt ontbreekt?" Ik voor mij geloof, dat men ook zonder in den ban te staan van het logisch oordeel, deze vraag ontkennend moet beantwoorden. Daarop wijst dunkt me o. a. de intonatie van zinnen als (iemand komt de kamer binnen, groet de aanwezigen en zegt dan zonder inleiding:) het is koud. De nadruk valt dan sterk op koud, wat bewijst, dat spreker en hoorders ongeveer hetzelfde ondergaan, als wanneer hij gezegd had het is koud vandaag of het is koud hier, waar vandaag en hier ps. subjekt zijn. Ik hoop echter daarop elders, in aansluiting aan de beschouwingen van K. Bühler in het Indogerm. Jahrbuch VI, nader terug te komen. In elk geval is de intonatie noch de uitdrukking van noch zelf een fremdes Moment, dat in de taal hineingebracht wordt.

Moge de schrijver spoedig op dit deel een even schitterend tweede laten volgen.

Groningen. A. W. de Groot.

K. Heinemann, Die tragischen Gestalten der Griechen in der Weltliteratur. 2 Bde. (Das Erbe der Alten, Schriften über Wesen und Wirkung der Antike, Neue Folge, gesammelt und herausgegeben von Otto Immisch, heft III. IV). Leipzig, Dieterich. 1920. (Pr. M. 14; geb. M. 20 en 25).

De herinnering aan een kort opstel van K. Heinemann over het kind in de dramatische litteratuur van de Grieken, een paar jaren geleden in *Westermanns Monatshefte* verschenen, was mij bijgebleven en deed mij vol verwachting dit boek ter hand nemen; in die verwachting werd ik dan ook niet teleurgesteld. Wel belooft de titel eigenlijk meer dan gegeven wordt. Immers — de schrijver zegt het trouwens zelf — met de twee deelen van het woord „Weltliteratur" worden bedoeld, wat het eerste betreft, voornamelijk Frankrijk, Engeland, Italië, Spanje en Duitschland, terwijl van de litteratuur alleen de dramatische behandeld wordt (ten minste in hoofdzaak; een enkele maal komt ook een episch werk ter sprake). Ofschoon de groote belezenheid van den schrijver telkens aan den dag komt, heeft hij, ook binnen de grenzen, die hij zich gesteld heeft, bij het opgeven der verschillende bewerkingen niet naar volledigheid gestreefd. „Opern und Singspiele sind nur in besonders wichtigen Fällen erwähnt, Parodien, Komödien und ganz wertlose Tragödien, die nie zur Aufführung gelangt sind, überhaupt nicht aufgenommen worden". In zekeren zin kan men dat betreuren, omdat door het vermelden van meerdere bewerkingen, ook al zijn ze niet van den eersten rang, toch in ieder geval het voortleven en de populariteit van de stof blijkt, van den anderen kant moet men erkennen, dat, bij de hem ten dienste staande ruimte en zijn wijze van behandeling, de schrijver zich tot het voornaamste heeft moeten bepalen. Bovendien wordt in de aanteekeningen naar verschillende monographieën en verdere litteratuur over zijn onderwerp verwezen.

Het is een werk, dat bij de ook bij ons bestaande belangstelling in het Grieksche drama — getuige de herhaalde opvoering van Sophokles' Elektra in Boutens' vertaling in den laatsten tijd — zeer zeker de aandacht verdient, al komt ook de Nederlandsche litteratuur blijkens het boven gezegde eigenlijk niet ter sprake. Slechts nu en dan wordt er terloops — en dan niet altijd nauwkeurig — iets van vermeld.

Na een inleiding, waarin nog eens weer op het verschil tusschen Seneca en de Grieksche tragici gewezen wordt en op de groote beteekenis, die de Latijnsche auteur voor de verbreiding van de classieke stoffen heeft, vóór de nieuwere dichters de Grieken zelf gaan navolgen, behandelt de schrijver het voortleven in de dramatische litteratuur van de helden uit de volledig bewaard gebleven drama's van de Grieken en wel naar de voornaamste helden en heldinnen, terwijl de nevenfiguren daaromheen zijn gegroepeerd, zooals blijkt uit de titels van zijn negen hoofdstukken: I. *Prometheus*, II. *Die Atriden*. 1 *Elektra*. 2 *Iphigenie*, III. *Alkestis*, IV. *Medea*, V. *Ödipus und die Seinen*; *Antigone*, VI. *Herakles*, VII. *Hippolytus*, VIII. *Ion*, IX. *Gestalten aus dem Trojanischen Kriege*: *Hekabe und ihre Töchter*, *Philoktet*, *Ajas*, *Helena*.

Het boek heeft geen „geleerd" voorkomen, het is geen dorre opsomming van de verschillende bewerkingen, integendeel het is in zeer leesbaren, haast populairen vorm geschreven, met aanhaling hier en daar, in vertaling, van verschillende citaten. Het geeft een duidelijk overzicht van den inhoud der drama's en van de verschillende wijze, waarop de dichters de karakters hebben opgevat en weergegeven. Ik wijs b. v. op de bladzijden, gewijd aan de behandeling der figuur van Elektra door Aeschylus, Sophokles en Euripides (I, p. 41 vv.). Bij de bespreking van de bewerkingen door nieuwere dichters zou men kunnen opmerken, dat aan sommige wel eens een wat onevenredig groote ruimte wordt gegeven (z. b. v. in het eerste deel p. 134—149 de vergelijking van de *Alkestis* van Euripides en van Von Hofmannsthal, in het tweede deel p. 12—26 die van de *Medea* van Euripides en van Grillparzer), toch kan men zeggen, dat ook hier het belangrijkste de grootste plaats inneemt. Alles samengenomen, is het boek m. i. een aanwinst te noemen voor de vergelijkende litteratuurgeschiedenis. Het is een bewijs voor de waarheid van de door den schrijver met instemming geciteerde woorden van G. Roethe (1919): „Die auffällige Vorliebe, mit der die Dichter des letzten, höchst unklassischen Dezenniums in der griechischen Sage und Tragödie eingekehrt sind, bringt uns zum Bewusstsein, wie unverwüstlich diese Helden und Heldinnen uns als Urbilder der Menschlichkeit vor der Seele leben etc."

De schrijver spreekt de hoop uit, dat anderen de op zijn onderwerp betrekking hebbende dramatische litteratuur van de Scandinavische en Oosteuropeesche volken, de fragmentarisch overgeleverde Grieksche tragici en het voortleven van de tragische figuren in de niet-dramatische nieuwere letterkunde mogen behandelen. Als ik dezen wensch tot den mijnen maak, wil ik er bijvoegen, dat dat op dergelijke wijze moge geschieden als door hem gedaan is.

Amsterdam. A. Borgeld.

Platoons Phaidoon. Uit het Grieksch overgebracht door **P. C. Boutens.** Rotterdam, Brusse. 1919.

Voor een ieder, die in de Grieksche litteratuur belangstelt zonder in staat te zijn hare voortbrengselen in het oorspronkelijk te lezen, maar evenzeer voor allen, die de Grieksche taal lezen en liefhebben, is het een groote verheugenis, dat Dr. Boutens besloten heeft zijne vertalingen naar Aeschylus en Plato door den handel voor het publiek beschikbaar te stellen, en in de firma Brusse een uitgever gezonden heeft, die dezen werken voor het uiterlijk hun volle recht kon laten wedervaren.

De vertaling van den Phaedo, welke wij hier bespreken, werd voor het eerst in boekvorm uitgegeven in 1905, bij J. Hoekstra & Co te 's-Gravenhage, in een oplaag van 50 exemplaren. Ofschoon het een kwarto-formaat is, beslaat de tekst er niet minder dan 90 bladzijden, doordat elk der pagina's voor meer dan de helft blank is gelaten. Zoo kwistig met het papier is de nieuwe uitgever niet geweest. Terecht naar het ons voorkomt. Al staat het zetsel misschien iets te dicht bij de middenvouw, de verhouding tusschen wit en zwart en de mooie letter van de Roos bevallen ons beter dan de breede randen wit om het compres-gedrukte type van de eerste uitgaaf.

Dat de romaansche talen weliswaar het futurum geheel nieuw vormen, maar de uitdrukking van het toekomstige scherp van die van het tegenwoordige scheiden. Het komt mij voor, dat dit niet geheel juist is. Het gebruik van het praesens pro fut. behoort tot de eigenaardigheden der latijnsche onliteraire omgangstaal; men krijgt bepaald den indruk, dat dit gebruik in den loop der eeuwen toeneemt en, naast phonetische faktoren, het verdwijnen van het oude Latijnsche futurum zeer in de hand heeft gewerkt (literatuur b.v. bij Ettmayer, Geschichte der Erforschung des Vulgärlateins 273). Daarentegen meent W. in het Latijn een voorbeeld van een praes. pro fut. te vinden om de gelijktijdigheid van twee of meer handelingen in de toekomst uit te drukken. Hij zegt: „Bei Cäsar b. c. III 94, 6 sagt Pompeius zu den Centurionen: (tuemini castra et defendite diligenter, si quid durius acciderit). ego reliquas portas circumeo et castrorum praesidia confirmo „ich werde bei den übrigen Toren herumgehen und den Besetzungen des Lagers Vertrauen einflössen". Man erwartet durchaus circumibo und confirmabo, aber das Präsens ist gerade zo gezetzt wie in den griechischen Stellen. Wir können dem gerecht werden, wenn wir übersetzen: „gleichzeitig (oder „inzwischen") werde ich herumgehen und Vertrauen einflössen". Durch die Präsensform kommt die Koinzidenz dieses Tuns mit dem der andern zum Ausdruck. Dieser Gebrauch ist durchaus an die zeitlose Gebrauchsweise des Präsens anzuschliessen, die wir festgestellt haben."

Het komt mij voor, dat we hier met iets anders te doen hebben, dan met zeitloser Gebrauch des Präsens. Circumeo is een praesens pro futuro, dat zich zeer goed laat verklaren uit de perfectieve beteekenis van het verbum ire of circumire (in tegenstelling met ambulari, currere, spatiari etc., vgl. d. gehen aan de eene kant, laufen, schreiten etc. aan de andere): dit is ook in overeenstemming met wat W. zelf van ire bij Plautus zegt (p. 361), vgl. Bacch. 572: non it, negat se ituram. Waar nu naast circumeo de vorm confirmo met de beteekenis van een futurum staat, waar verder deze plaats van Caesar wellicht het eenigste voorbeeld zou zijn, hebben we hier eenvoudig invloed van het praesens circumeo, een geval van assimilatie dus.

Bijzonder interessant is in het hoofdstuk Syntaktische Forschung der Neuzeit zijn bespreking van het werk van Kroll, Die wissenschaftliche Syntax im lateinschen Unterricht (p. 64 vgg.). De groote waardeering, die W. voor dit werk heeft, belet niet, dat hij scherpe kritiek uitoefent op het standpunt van Kroll, die alles uit het Latijn zelf wil verklaren zonder met de resultaten van het onderzoek van verwante talen zijn voordeel te doen. Zoo laat hij b.v. zien, dat Kroll bij de verklaring der relatieve bijzinnen op een dwaalspoor is geraakt, doordat hij verzuimd heeft verwante verschijnselen in de andere italische talen te vergelijken. Kroll meent n.l., dat quis en qui oorspronkelijk zonder verschil van beteekenis door elkaar gebruikt zijn, terwijl toch zoowel in het oudste Latijn quis en quid, als in het Oscisch pís en píd en in het Umbrisch pis en piře, indien relatief gebruikt, alleen als relativa indefitita en niet als gewone relativa voorkomen.

Tenslotte nog een enkel woord over wat W. zegt van de subjektlooze zinnen. Hij bespreekt voornamelijk die, welke natuurverschijnselen aanduiden: pluit, ὕει, es blitzt etc. Soms staat daarbij een subjekt: Juppiter fulgurat, ὁ θεὸς ἔσεισεν etc. (p. 115): „Wir haben also bei allen diesen Verben einerseits subjektlosen Gebrauch, anderseits mannigfache Verbindung mit einem wirklichen Subjekt. Und weil ein logisches Urteil ohne Subjekt und Prädikat nicht möglich ist, haben die Logiker gefunden, solche subjektlose Sätze seien im Grunde etwas undenkbares. Im Anschluss an die Philosophen hat Paul in seinen Prinzipien der Sprachgeschichte die Forderung aufgestellt, man müsse sich zu allen diesen Sätzen ein Subjekt hinzudenken. Damit wird aber in die Beurteilung sprachlicher Erscheinungen ein fremdes Moment hineingebracht; wir haben uns an das zu halten, was in der Sprache vorliegt." Het komt mij voor, dat hier, afgezien van de vraag of W. in zijn opvatting, dat zinnen als ὕει geen subjekt hebben, gelijk heeft, een misverstand plaats heeft. Immers onder subjekt verstaan beide geleerden iets geheel verschillends. W. bedoelt wat Paul noemt het grammaticale subjekt, Paul zelf daarentegen bedoelt het psychologisch subjekt. Dat hier overal een grammaticaal subjekt als Juppiter, ὁ θεός of zoo iets bijgedacht moet worden, bedoelt Paul niet. Voor hem is het psychologisch subjekt „die zuerst in dem Bewustsein des Sprechenden, Denkenden vorhandene Vorstellungsmasse, an die sich eine zweite, das psychologische Prädikat anschliesst" (Prinzipien 1920, 124). Wanneer men zegt (wie is vandaag koning ?) *Albert* is vandaag koning, dan is in den tweeden zin Albert ps. praedikaat, koning subjekt. Wat men zich dus bij zinnen als pluit, ὕει, es blitzt zou moeten hinzudenken is niet een grammaticaal subjekt, doch de eerst in den geest des sprekers aanwezige Vorstellungsmasse, b. v. de situatie. Dergelijke gevallen doen zich nu ongetwijfeld voor. In den zin (welke kleur had het dak ?) het dak was rood is rood ps. praedikaat; zegt men nu (wat voor weer is het vandaag ?) het regent, dan bestaat psychologisch hetzelfde verband tusschen het weer van den dag en den regen als tusschen de kleur van het dak en het rood zijn. Wil men dus de vraag beantwoorden of deze zinnen een ps. subjekt hebben in den zin van Paul, dan moet men m. i. toegeven, dat ze dikwijls een dergelijk subjekt hebben, en vragen: „zijn er ook gevallen, waar dit ps. subjekt ontbreekt ?" Ik voor mij geloof, dat men ook zonder in den ban te staan van het logisch oordeel, deze vraag ontkennend moet beantwoorden. Daarop wijst dunkt me o. a. de intonatie van zinnen als (iemand komt de kamer binnen, groet de aanwezigen en zegt dan zonder inleiding:) het is koud. De nadruk valt dan sterk op koud, wat bewijst, dat spreker en hoorders ongeveer hetzelfde ondergaan, als wanneer hij gezegd had het is koud vandaag of het is koud hier, waar vandaag en hier ps. subjekt zijn. Ik hoop echter daarop elders, in aansluiting aan de beschouwingen van K. Bühler in het Indogerm. Jahrbuch VI, nader terug te komen. In elk geval is de intonatie noch de uitdrukking van noch zelf een fremdes Moment, dat in de taal hineingebracht wordt.

Moge de schrijver spoedig op dit deel een even schitterend tweede laten volgen.

Groningen. A. W. de Groot.

K. Heinemann, Die tragischen Gestalten der Griechen in der Weltliteratur. 2 Bde. (Das Erbe der Alten, Schriften über Wesen und Wirkung der Antike, Neue Folge, gesammelt und herausgegeben von Otto Immisch, heft III. IV). Leipzig, Dieterich. 1920. (Pr. M. 14; geb. M. 20 en 25).

De herinnering aan een kort opstel van K. Heinemann over het kind in de dramatische litteratuur van de Grieken, een paar jaren geleden in *Westermanns Monatshefte* verschenen, was mij bijgebleven en deed mij vol verwachting dit boek ter hand nemen; in die verwachting werd ik dan ook niet teleurgesteld. Wel belooft de titel eigenlijk meer dan gegeven wordt. Immers — de schrijver zegt het trouwens zelf — met de twee deelen van het woord „Weltliteratur" worden bedoeld, wat het eerste betreft, voornamelijk Frankrijk, Engeland, Italië, Spanje en Duitschland, terwijl van de litteratuur alleen de dramatische behandeld wordt (ten minste in hoofdzaak; een enkele maal komt ook een episch werk ter sprake). Ofschoon de groote belezenheid van den schrijver telkens aan den dag komt, heeft hij, ook binnen de grenzen, die hij zich gesteld heeft, bij het opgeven der verschillende bewerkingen niet naar volledigheid gestreefd. „Opern und Singspiele sind nur in besonders wichtigen Fällen erwähnt, Parodien, Komödien und ganz wertlose Tragödien, die nie zur Aufführung gelangt sind, überhaupt nicht aufgenommen worden". In zekeren zin kan men dat betreuren, omdat door het vermelden van meerdere bewerkingen, ook al zijn ze niet van den eersten rang, toch in ieder geval het voortleven en de populariteit van de stof blijkt, van den anderen kant moet men erkennen, dat, bij de hem ten dienste staande ruimte en zijn wijze van behandeling, de schrijver zich tot het voornaamste heeft moeten bepalen. Bovendien wordt in de aanteekeningen naar verschillende monographieën en verdere litteratuur over zijn onderwerp verwezen.

Het is een werk, dat bij de ook bij ons bestaande belangstelling in het Grieksche drama — getuige de herhaalde opvoering van Sophokles' Elektra in Boutens' vertaling in den laatsten tijd — zeer zeker de aandacht verdient, al komt ook de Nederlandsche litteratuur blijkens het boven gezegde eigenlijk niet ter sprake. Slechts nu en dan wordt er terloops — en dan niet altijd nauwkeurig — iets van vermeld.

Na een inleiding, waarin nog eens weer op het verschil tusschen Seneca en de Grieksche tragici gewezen wordt en op de groote beteekenis, die de Latijnsche auteur voor de verbreiding van de classieke stoffen heeft, vóór de nieuwere dichters de Grieken zelf gaan navolgen, behandelt de schrijver het voortleven in de dramatische litteratuur van de helden uit de volledig bewaard gebleven drama's van de Grieken en wel naar de voornaamste helden en heldinnen, terwijl de nevenfiguren daaromheen zijn gegroepeerd, zooals blijkt uit de titels van zijn negen hoofdstukken: I. *Prometheus*, II. *Die Atriden*. 1 *Elektra*. 2 *Iphigenie*, III. *Alkestis*, IV. *Medea*, V. *Ödipus und die Seinen*; *Antigone*, VI. *Herakles*, VII. *Hippolytus*, VIII. *Ion*, IX. *Gestalten aus dem Trojanischen Kriege*: *Hekabe und ihre Töchter*, *Philoktet*, *Ajas*, *Helena*.

Het boek heeft geen „geleerd" voorkomen, het is geen dorre opsomming van de verschillende bewerkingen, integendeel het is in zeer leesbaren, haast populairen vorm geschreven, met aanhaling hier en daar, in vertaling, van verschillende citaten. Het geeft een duidelijk overzicht van den inhoud der drama's en van de verschillende wijze, waarop de dichters de karakters hebben opgevat en weergegeven. Ik wijs b. v. op de bladzijden, gewijd aan de behandeling der figuur van Elektra door Aeschylus, Sophokles en Euripides (I, p. 41 vv.). Bij de bespreking van de bewerkingen door nieuwere dichters zou men kunnen opmerken, dat aan sommige wel eens een wat onevenredig groote ruimte wordt gegeven (z. b. v. in het eerste deel p. 134—149 de vergelijking van de *Alkestis* van Euripides en van Von Hofmannsthal, in het tweede deel p. 12—26 die van de *Medea* van Euripides en van Grillparzer), toch kan men zeggen, dat ook hier het belangrijkste de grootste plaats inneemt. Alles samengenomen, is het boek m. i. een aanwinst te noemen voor de vergelijkende litteratuurgeschiedenis. Het is een bewijs voor de waarheid van de door den schrijver met instemming geciteerde woorden van G. Roethe (1919): „Die auffällige Vorliebe, mit der die Dichter des letzten, höchst unklassischen Dezenniums in der griechischen Sage und Tragödie eingekehrt sind, bringt uns zum Bewusstsein, wie unverwüstlich diese Helden und Heldinnen uns als Urbilder der Menschlichkeit vor der Seele leben etc."

De schrijver spreekt de hoop uit, dat anderen de op zijn onderwerp betrekking hebbende dramatische litteratuur van de Scandinavische en Oosteuropeesche volken, de fragmentarisch overgeleverde Grieksche tragici en het voortleven van de tragische figuren in de niet-dramatische nieuwere letterkunde mogen behandelen. Als ik dezen wensch tot den mijnen maak, wil ik er bijvoegen, dat dat op dergelijke wijze moge geschieden als door hem gedaan is.

Amsterdam. A. Borgeld.

Platoons Phaidoon. Uit het Grieksch overgebracht door **P. C. Boutens.** Rotterdam, Brusse. 1919.

Voor een ieder, die in de Grieksche litteratuur belangstelt zonder in staat te zijn hare voortbrengselen in het oorspronkelijk te lezen, maar evenzeer voor allen, die de Grieksche taal lezen en liefhebben, is het een groote verheugenis, dat Dr. Boutens besloten heeft zijne vertalingen naar Aeschylus en Plato door den handel voor het publiek beschikbaar te stellen, en in de firma Brusse een uitgever gezonden heeft, die dezen werken voor het uiterlijk hun volle recht kon laten wedervaren.

De vertaling van den Phaedo, welke wij hier bespreken, werd voor het eerst in boekvorm uitgegeven in 1905, bij J. Hoekstra & Co te 's-Gravenhage, in een oplaag van 50 exemplaren. Ofschoon het een kwarto-formaat is, beslaat de tekst er niet minder dan 90 bladzijden, doordat elk der pagina's voor meer dan de helft blank is gelaten. Zoo kwistig met het papier is de nieuwe uitgever niet geweest. Terecht naar het ons voorkomt. Al staat het zetsel misschien iets te dicht bij de middenvouw, de verhouding tusschen wit en zwart en de mooie letter van de Roos bevallen ons beter dan de breede randen wit om het compres-gedrukte type van de eerste uitgaaf.

Naar het innerlijk is er tusschen de beide edities slechts weinig verschil. Er zijn aan den nieuwen druk enkele aanteekeningen toegevoegd van geschiedkundigen of geografischen aard en het aantal tekst-wijzigingen blijkt met ééne vermeerderd. Veranderingen in de vertaling vindt men zoo goed als niet. Ik noteerde op 6 plaatsen een kleine wijziging, wat in een stuk van dezen omvang inderdaad een gering aantal is. En dit wekt geen verwondering, want zelden of nooit naderde een vertaler een kunstwerk met zooveel eerbied als Dr. Boutens deed. Nooit stelt hij zich er mee tevreden den zin van het oorspronkelijk ten naaste bij weer te geven, maar steeds streeft hij er naar de bedoeling van den schrijver geheel te doorgronden en de uitdrukking dezer bedoeling met het Hollandsche woord en de Hollandsche wending zoo dicht mogelijk te volgen. Letterlijk is dus deze vertaling, zoo letterlijk als ze maar zijn kan; zóó letterlijk, kan men daar bijvoegen, als alleen een kunstenaar het recht en de macht heeft haar te geven. Want alleen een kunstenaar voelt, hoever hij in dezen gaan kan, en alleen een kunstenaar als Boutens is in staat, zijn woord-formaties zoo eng aan het oorspronkelijke werk te adapteeren.

Natuurlijk heeft ook deze methode hare bezwaren, en we zijn daarvoor niet blind. Meermalen n. l. is op deze wijze het Hollandsch kleuriger, nadrukkelijker, ongemeener dan het Grieksch voor den Griekschen lezer moet geweest zijn, soms wordt die ongemeenheid zelfs gekunsteld. Men zie b.v. 59a **εἷς δὲ ἡμῶν καὶ διαφερόντως**, dat vertaald wordt „en één van ons zelfs *onderscheidenlijk*", of 61c, waar de woorden **ὅτῳ ἀξίως τούτου τοῦ πράγματος μέτεστιν** worden weergegeven als „ieder die daar aan *waardiglijk* deel heeft." Doet hier de neiging om met het Hollandsch aequivalent de kern van het Grieksche woord zoo dicht mogelijk te benaderen geen afbreuk aan de natuurlijkheid der uitdrukking? En kunnen wij gelooven, dat Socrates, had hij Hollandsch gesproken, zich in 64d aldus zou hebben uitgelaten: en verder .... lijkt U de zoodanige de overige dienstplegingen betreffende het lichaam van-waarde te houden, als de verwervingen van keur-onderscheiden opperkleederen en schoeiselen en de overige uiterlijk-vermooiingen betreffende het lichaam?

Edoch, wie onzer is in staat de gevoels- en gebruikswaarde van ieder Grieksch woord nauwkeurig te bepalen? Een enkele lichte stoornis daargelaten is het lezen van Dr. Boutens' vertaling voor den Graecus een genot, omdat hij er den Griekschen tekst in al zijn schakeeringen in terug vindt, en dieper leert waardeeren, en zij, die het origineel niet naast de vertaling kunnen leggen, vinden in dit ongemeene Nederlandsch een weerspiegeling van het hun-ongemeene Grieksch.

Is nu deze verhollandsching van Plato's gedachtengang geheel vlekkeloos, is ze, grof-weg uitgedrukt, zonder fouten? Het is moeilijk dat te ontkennen zonder aanmatigend te schijnen, maar de taak van een criticus leidt nu eenmaal er toe, dat hij naar fouten speurt. Ik heb dan ook verscheidene plaatsen aangeteekend, waar een woord mij niet volkomen juist vertaald lijkt, ook waar de zin van het Hollandsch mij een andere schijnt dan van het Grieksch. Maar het heeft, dunkt mij, geen nut die bezwaren en bezwaartjes hier op te sommen, ook al omdat men zou moeten beginnen met het eens te zijn over de lezing van het origineel. Maar ware het niet mogelijk, dat Dr. Boutens aan enkele Graeci in Nederland verzocht hem voor een nieuwen druk hun twijfelingen kenbaar te maken? Immers slechts door de samenwerking van meerderen zou dit boek volkomen kunnen worden, wat het om zijn taal en stijl en om de toewijding van den maker verdient te zijn: een Nederlandsche standaard-vertaling van Platoons Phaidoon.

Berlicum (N.-Br.). W. E. J. Kuiper

E. Windisch, Geschichte der Sanskrit-Philologie und indischen Altertumskunde. (1. Band 1. Heft B, II. Teil v. d. Grundriss der Indo-arischen Philologie und Altertumskunde herausg. v. H. Lüders und J. Wackernagel). Berlin und Leipzig, Walter de Gruyter & Co. 1920. (Pr. *f* 5.30).

Het eerste deel van de Geschiedenis der Sanskritphilologie (aangekondigd in den 26sten Jaargang van dit Maandblad), dat in 1917 verschenen was, had ons gebracht tot ongeveer in de helft der 19de eeuw (Chr. Lassen); het tweede voert voor ons geestesoog de heroën der Indische philologie, de geniale en onvermoeide werkers, zooals Benfey, Böhtlingk, Roth, Max Müller, Weber, Whitney en vele anderen, wier bloeitijd in 't midden en de tweede helft dier eeuw viel. De schrijver heeft het helaas niet meer mogen beleven, dit deel geheel afgedrukt te zien. Of een derde deel verschijnen zal, dat ons tot op den tegenwoordigen tijd zal brengen, is geheel onzeker. Met dezelfde ijver, belezenheid en objectiviteit schildert Windisch hier de verdere ontwikkeling der oud-indische philologie zoo uitvoerig, dat niets hoegenaamd over 't hoofd gezien wordt; zelfs mindere goden worden, wel eens wat te uitvoerig, behandeld. Doorgaans wordt niet slechts gerefereerd, doch de verschillende beschouwingen worden aan een grondige kritiek onderworpen. Met groote bewondering zoowel voor den schrijver als voor de geschilderde figuren legt men ook dit deel uit de hand, en met dankbaarheid voor alles, wat men er uit heeft geleerd. Hier toch vindt men over menige quaestie — ik denk bijv. aan de Ākhyānatheorie — alles verzameld, wat men in verschillende artikelen en verhandelingen zou moeten bijeenzoeken. Ook heeft men menigen nuttigen wenk aan den S. te danken. Misschien had de S. in het breed opgezette werk enkele hoofdstukken, wier inhoud slechts van verre verband houdt met de oud-indische philologie, zooals de uitvoerige beschouwing over de vergelijkende taalwetenschap, kunnen weglaten en enkele geleerden van den tweeden of derden rang wat korter kunnen bespreken, waardoor ruimte verkregen ware het geheel ten einde te brengen.

Utrecht. W. Caland.

Geschichte des Qorāns von **Th. Nöldeke.** 2. Auflage völlig umgearbeitet von **F. Schwally.** Zweiter Teil. Die Sammlung des Qorāns mit einem literarhistorischen Anhang über die muhammedanischen Quellen und die neuere christliche Forschung. Leipzig, Dieterichsche Verlagsbuchhandlung. 1919. (Pr. M. 16).

De verdienstelijke Semitist, van wiens hand in 1909 het eerste deel van het boven genoemde werk het licht zag (zie *Museum* XVII 370—3), had ternauwernood het tweede deel voltooid, toen de dood hem in Februari 1919 uit zijn werk wegrukte. Aan de goede zorgen van

H. Zimmern en den deskundigen bijstand van A. Fischer is het te danken, dat dit nagelaten werk in een welverzorgde uitgave geraadpleegd kan worden.

Zooals ook in het voorwoord wordt opgemerkt, heeft Schw., anders dan in het eerste deel, hier een veelszins zelfstandig werk geleverd, daar er met aanmerkelijke vermeerdering van bronnenmateriaal en vordering van het onderzoek te rekenen viel.

Schw. opent zijn onderzoek met een bespreking van het aandeel, dat Muḥammed aan het op schrift stellen en redigeeren van zijn openbaringen moet gehad hebben, en acht het waarschijnlijk, dat er, behalve het vanwege den Profeet geboekstaafde, door of voor ijverige volgelingen min of meer omvangrijke teksten opgeteekend waren, terwijl anderen groote stukken Qur'ān in hun geheugen geprent hadden en zoo voor te loor gaan bewaarden. Na den dood van den Profeet moest wegens de bijzondere beteekenis zijner openbaringen voor zijn gemeente allengs de behoefte opkomen om de goddelijke teksten zoo volledig mogelijk bijeen te hebben.

De verdienste van het verzamelen van den Qur'ān geeft de overlevering aan de drie eerste khaliefen, maar de vele, in bijzonderheden uiteenloopende berichten daarover dienen wegens steeds mogelijke tendentieuze voorstelling nader onderzocht te worden. Na gewezen te hebben op het feit, dat in tal van tradities gewagende van een „verzamelen" van den Qur'ān bij Muḥammed's leven het bewaren in het geheugen bedoeld is, en op de gebrekkige Qur'ānkennis van het overgroote deel der oudste Muslims, gaat Schw. over tot de bespreking van de schriftelijke verzamelingen en uitgaven. De overleveringen, die een verzameling door 'Alī tot stand laten komen, moeten als tendentieuze vinding beschouwd worden. Uitvoerig behandelt Schw. de berichten omtrent de eerste verzameling, die van Zaid b. Thābit. Hij komt tot de slotsom, dat de voorstelling, dat zij geschiedde op last hetzij van Abū Bakr, hetzij van 'Umar zeer aanvechtbaar is. In een paragraaf over den vorm dier verzameling toont de schr., dat de zgn. bladen (*ṣuḥuf*) van Zaid het bewaren van een zekere vaste orde niet uitsloten. Vervolgens gaat Schw. de gegevens na over de tekstrecensies, die naast die van Zaid opkwamen en hier en daar gezag kregen, bijzonderlijk die van Ubayy b. Ka'b en van 'Abd Allāh b. Mas'ūd. De eigenaardige rangschikking en de meest overeenstemmende titels der Sūra's in deze beide recensies en in de kanonieke brengen Schw. tot het veronderstellen van weliswaar niet nader te bepalen „literarische Beziehungen", die zich ook moeten uitgestrekt hebben tot het exemplaar in het bezit van 'Umar's dochter Ḥafṣa, dat aan 'Uthmān's uitgave ten grondslag lag. — De traditie, volgens welke eenige Gezellen de Sūra's in chronologische volgorde bezaten, blijkt ongeloofwaardig te zijn.

In zijn onderzoek nopens de recensie van 'Uthmān stelt Schw. de „herrschende" traditie daarover nevens de afwijkende overleveringen en geeft, na de laatste onbetrouwbaar bevonden te hebben, een beoordeeling van de eerste, van welke niet veel meer aannemelijk blijkt te zijn, dan dat 'Uthmān, ingevolge klachten van zijn veldheer Ḥudaifa over twisten aangaande den juisten tekst, onder leiding van Zaid b. Thābit afschriften liet vervaardigen van het exemplaar van Ḥafṣa en andere verzamelingen liet onderdrukken. De rangschikking der Sūra's, die een plan om de langere door de kortere te laten volgen slechts gebrekkig doet uitkomen, zou, naar Schw. onderstelt, in verband kunnen staan met den staat van Ḥafṣa's afschrift, in welks volgorde men schroomde wijziging te brengen.

De verschillende verklaringen, zoo van Muslimsche als van Westersche geleerden, van de raadselachtige letters aan den aanvang van een aantal Sūra's blijken met één uitzondering (Sūra 68) onbevredigend te zijn. Zijn ze van Muḥammed afkomstig, waarvoor veel te zeggen valt, dan moet ook de redactie der gemerkte Sūra's aan den Profeet toegekend worden. Ten aanzien van Schw.'s aanteekening omtrent de *Ḥawāmīm*-Sūra's S. 68 Anm. 2 zij terloops opgemerkt, dat ook Sūra 42 onder deze benaming valt evenals S. 26 en 28 onder de *Ṭawāsīn* (vgl. het vers *Lisān* XV 40 r. 14 en al-Kumait, *al-Hāsjimiyyāt*, ed. Horovitz, II vs. 29). — De *Basmala*, die voor alle Sūra's op één na staat, was misschien reeds in het afschrift van Ḥafṣa en andere vóór-'Uthmānische teksten aanwezig. Hoewel de formule den Profeet bekend was, schijnt ze toch wegens haar plaats met het redactioneele werk verband te houden.

De bespreking van de tekstvervalschingen, door Christelijke Westersche geleerden Abū Bakr en 'Uthmān ten laste gelegd, leidt Schw. tot de slotsom, dat de betichtingen op geen enkel punt steek houden.

De twijfel aan de integriteit van den Qur'ān, die van Muslimsche zijde geopperd werd, berustte niet op historische kritiek, maar kwam op onder invloed van dogmatische en ethische opvattingen. Verreweg de meeste gravamina tegen den kanonieken tekst kwamen van den kant der Sjī'a, die, 'Alī en zijn „recht" om den Profeet op te volgen in den Qur'ān onvermeld vindend, Abū Bakr en 'Uthmān betichtte de plaatsen, die 'Alī noemden of zijn verwerpers laakten, veranderd of geschrapt te hebben. Men wijst van deze zijde aanzienlijke lacunen aan en geeft varianten ten beste, die den naam van 'Alī in de Schrift inlijven. Schw. laat niet na de onhoudbaarheid van deze beweringen der Sjī'ieten, die, trots alle bedenkingen, tot nu toe met den tekst van 'Uthmān genoegen nemen, in 't licht te stellen. Evenwel mag hier niet uit het oog verloren worden, dat de Sjī'a op dit punt niet eenstemmig was. Van Zaidietische zijde is al vroeg betoogd, dat er niets aan den Qur'ān ontbrak. In den kanonieken tekst wisten trouwens Sjī'ieten en Sjī'ietisch voelende orthodoxen genoeg plaatsen te ontdekken, die de meerwaardigheid van 'Alī en zijn geslacht en hun „recht" op de leiding der gemeente heetten aan te toonen.

Van de Sūra's, die verdonkeremaand zouden zijn, is er een bekend geworden, de Sūra „De twee Lichten", van welke Schw. tekst en vertaling geeft. Allerlei kenmerken stempelen haar als Sjī'ietisch maakwerk en zij schijnt van vrij jongen datum te zijn.

De inlichting omtrent de wijze, waarop men den tekst van 'Uthmān gezag trachtte te verschaffen, is gebrekkig. Ondanks de eenstemmigheid der traditie omtrent de vernietiging der afwijkende recensies, is Schw. tot twijfel geneigd, daar hij van de noodzakelijk-

heid van den maatregel noch van zijn doeltreffendheid overtuigd is. Van de oudere recensies bleven, zeer tot schade van het onderzoek, slechts vage sporen over.

In een afsluitend hoofdstuk de kanonieke schrift der Muslims met die der Joden en Christenen vergelijkend, brengt Schw. de eigenaardigheid der eerste naar voren: het werk van één man, in één menschenleeftijd tot stand gekomen, het eigen woord van Allāh, overgebracht door zijn orgaan, den Profeet.

In een „Anhang", die een uitbreiding is van Nöldeke's Literarische Einleitung en die bijna de helft van het werk beslaat, handelt Schw. allereerst over de Muhammedaansche bronnen betreffende den Qur'ān. Ondanks belangrijke voorstudiën op het gebied van den Ḥadīth en de biographie van den Profeet bleven er tal van Arabische werken over, welker bouw en bronnen Schw. meende eenigszins nader te moeten bezien. Na een overzicht over de wijze van overleveren van historische stof, waarin de schr. o. a. het vroege opkomen eener eigen historische litteratuur in het Arabisch mede in verband wil brengen met het optreden der rhapsoden (*rāwī*), staat hij stil bij de beschrijvers van het leven van den Profeet, de op hen uitgebrachte kritiek, de bijzondere beteekenis en de eigenaardigheid hunner werken en de daarin verwerkte bronnen. Dan geeft Schw. een kenschetsing van den „gesetzlichen" Ḥadīth en van de werken, waarin hij is vervat, met aanduiding van hun historische en exegetische gedeelten.

Alvorens over te gaan tot de werken, die vermeerdering van inzicht in en over den Qur'ān beoogen, waaronder in de eerste plaats de commentaren, schetst de schr. de Muslimsche schriftuitlegging in haar eigenaardig karakter en vat hij in 't voetspoor van Nöldeke de voornaamste misvattingen samen, die zich in deze exegese doen gelden. Vervolgens wijdt hij een hoofdstuk aan de grondleggers der exegese, die behoorden tot de kringen der traditiekenners. Van hen geldt vooral 'Abd Allāh b. 'Abbās als gezaghebbend, doch over den omvang van zijn werkzaamheid als exegeet loopen de gegevens uiteen. Gelet op zoovele op zijn naam staande tegenstrijdige uitleggingen moet het beroep op zijn gezag meestal wel als een fictie beschouwd worden. Het oordeel, sinds Sprenger gangbaar, dat hem als leugenaar brandmerkt, acht Schw. dan ook niet te billijken. Hij vermeldt voorts de exegeten uit de school van Ibn 'Abbās benevens andere uit de eerste en tweede eeuw der Hidjra, wier werken niet of niet zelfstandig bewaard zijn. De behouden exegetische litteratuur gaat Schw. na van de oudste proeven, vervat in de biographiën van Muḥammed en in traditiewerken, tot op den *Tafsīr* der beide Djalāl's, waarbij de beteekenis van aṭ-Ṭabarī's beroemden commentaar en zijn invloed op de latere werken in 't licht wordt gesteld. We missen in dit overzicht den commentaar van Abū Ḥayyān al-Gharnāṭī, — wiens geboortejaar, 654, S. 178 als zijn sterfjaar wordt opgegeven —, *al-Baḥr al-muḥīṭ*, die blijkens Oostersche catalogi gedrukt is. Ook van 'Abd ar-Raḥmān ath-Tha'ālibī's *al-Djawāhir al-ḥisān fī Tafsīr al-Qur'ān* (Algiers 1323–7) had gewaagd kunnen zijn.

Afzonderlijk bespreekt Schw. de exegetische werken der Sjī'eten. Dat in de oudere, niet bewaarde werken op dit gebied van de Sjī'ietische gezindheid niet zooveel te bespeuren zou zijn en dat de „eigentliche schiitische Tendenz.... erst später in die Exegese eindrang" (S. 179), zouden we den schr. niet willen toegeven. De hier genoemde schrijver van een *Tafsīr*, Ziyād b. al-Mundir, werd ook van Imāmietische zijde om zijn extreme opvattingen gelaakt.

In korte hoofdstukken krijgen we verder inlichting over de werken, die de aanleiding tot de openbaringen behandelen, over de inleidingen in den Qur'ān, van welke de eenige gedrukte, as-Suyūṭī's *Itqān*, nader besproken wordt, en over gedichten, die als bronnen tot de kennis van den Qur'ān in aanmerking kunnen komen.

In de tweede helft van den „Anhang" schenkt Schw. een welkom historisch overzicht over het nieuwere onderzoek van Westersche geleerden aangaande den aard der Traditie en de levensbeschrijving van den Profeet, over hun studiën betreffende Muhammed's gemeente en zijn openbaring, en over de vertalingen van den Qur'ān.

Wij konden den rijken inhoud van het werk hier slechts kortelijk aangeven. Was het resultaat, waartoe Schw. kwam, ook in menigerlei opzicht negatief, men mag hem dankbaar zijn voor de verstrekking van zulk een voortreffelijken gids, die niet nalaat telkens tot nader onderzoek te prikkelen en meermalen aanduidt, hoeveel er nog op dit gebied te doen valt.

Ten slotte eenige kleine opmerkingen en verbeteringen: S. 7 ult. moet eer „acht" dan „sieben" gelezen worden, daar in de *Fihrist* (p. 27 ult.) òf „*bn*" voor „*Zaid*" geschrapt moet worden òf na „*bn*" een lacune moet aangenomen worden. — S. 17 Anm. 1: „Petermann I 17" moet zijn „Petermann II 17" (Ahlwardt, *Verzeichn.* No. 578). — S. 18, 11: l. „Sure 9" i. p. v. „Sure 7." — S. 22, 7 v. u.: l. „Nachfolgers" i. p. v. „Vorgängers." — S. 25, 8 v. u.: Bij de hier voorkomende verwijzingen mist men S. 11. — S. 33 Anm. 4: De citaten uit Tasjköprüzade's *Miftāḥ as-Sa'āda* hadden gegeven kunnen zijn naar de uitgave van Ḥaidarābād 1329. — S. 34, 1: juister ware „Qunūt al-Fadjr" i. p. v. Du'ā' al-Fadjr". — S. 181, 4 v. u.: l. „553" i. p. v. „653". — S. 184, 3 v. u.: l. „Wetzstein I 103" i. p. v. „Wetzstein I 94" (Ahlwardt, *Verzeichn.* No. 910).

Leiden. C. van Arendonk.

Gloriant. Met inleiding en aanteekeningen van **R. J. Spitz.** (Zonnebloem-boekjes no. 23). Apeldoorn, Uitg.-Mij. de Zonnebloem.

Nog altijd zijn er menschen, die meenen, dat men voor eene populaire uitgave of voor het schrijven van een schoolboek al gauw genoeg weet. Daarbij komt immers geene geleerdheid te pas en de uitgever kan die ook zeer wel missen. Indien hij maar een klein beetje meer weet dan degenen, voor wie het boek bestemd is, en dat zonder aarzelen en vlotweg weet voor te dragen, is het al voldoende.

Dit is eene dwaling. Voor den schrijver van eene wetenschappelijke verhandeling is het dikwijls toelaatbaar, soms zelfs onvermijdelijk, dat hij slechts één onderdeel van het vak kent, slechts ééne zijde van een vraagstuk onderzoekt en de rest verwaarloost. Maar wie voor leeken of leerlingen schrijft, moet het onderwerp in zijn vollen omvang beheerschen en van alle

kanten beschouwd hebben, om uit den rijkdom van zijn weten met helder inzicht juist datgene te kiezen, wat voor zijne lezers noodig en nuttig is. Daarvoor behoeft hij niet van alle onderdeelen eene diepgaande studie gemaakt en alle vraagpunten zelfstandig onderzocht te hebben. In vele gevallen zou dat zelfs onmogelijk zijn. Wel is het wenschelijk, dat hij een enkel onderwerp zelfstandig en grondig bestudeerd heeft, om een juist oordeel te kunnen hebben over den arbeid van anderen en uit verschillende meeningen eene verstandige keuze te doen. Wel moet hij, en liefst nauwkeurig, kennis genomen hebben van wat door anderen over het behandelde onderwerp is geschreven en gewerkt.

De laatste uitgever van den *Gloriant* voldoet niet aan dezen eisch. Men kan zeker niet verlangen, dat elke leeraar op de hoogte is en blijft van hetgeen er over het Middelnederlandsch geschreven wordt en alle 'nl. uitgaven kent. Maar dat hij niet weet, hoe hij van op de hoogte komen moet, of, als hij een tekst uit...ft, het niet de moeite waard acht te onderzoeken, of er ook andere uitgaven zijn, dat is heel sterk en getuigt van eene lichtvaardigheid, die in een wetenschappelijk man onverdedigbaar is.

De boekenlijst van deze reeks — die toch zeker niet zonder voorkennis van den uitgever is opgesteld — deelt onder no. 23 mede: „Dit stuk werd sedert 1875 niet uitgegeven." Ook de inleiding noemt geene latere uitgave. Dit zal wel de reden zijn, waarom de tekst van Moltzer is overgenomen. Op zichzelf is dit trouwens niet zoo erg, omdat het Hulthemsche hs. zeer duidelijk is en daardoor dit stuk weinig stof geeft voor tekstcritiek. Maar toch zou het raadplegen van de latere uitgave niet alleen op vele plaatsen eene betere spelling hebben opgeleverd, maar ook enkele betere lezingen.

„De verklarende noten pretendeeren niet steeds wetenschappelijk-getrouwe „vertalingen" van de Middelnederlandsche text te zijn." Dat is zoo de gewone formule om de verwachte fouten van te voren te vergoelijken. Dat het er niet zoo heel veel zijn, komt doordat de tekst weinig moeilijkheden oplevert en de uitgever ook hier Moltzer kon naschrijven.

Dat hij alle verkeerde verklaringen van Moltzer overneemt, ligt voor de hand. Waar hij van M. afwijkt of dezen aanvult, is zijne verklaring meermalen onjuist. B.v. in vs. 589 is „berispen" beter dan „verwijten", in vs. 672 „in eer en deugd" beter dan „op kuische wijze", in vs. 980 „zeggen" beter dan „melden". In vs. 1056 is „allemaal" als vertaling van *al toe* geheel verkeerd: *toe* moet met *comt* verbonden worden en *toecomen* = „gebeuren". Terwijl Moltzer op *Esmoreit* 55 *wigant* terecht weergeeft door „strijder, krijgsheld", voegt de uitgever er hier op vs. 18 verkeerdelijk „ridder" bij. Zoo is ook in vs. 44 *vrome* wel „flink", maar niet „dapper", enz.

Voor leerlingen en anderen, die nooit iets van Middelnederlandsch gezien hebben, waren Moltzer's aanteekeningen niet voldoende: *moet* = „moge", *rike* = „machtig", *toren* = „verdriet" enz. moesten verklaard worden. Voor het meerendeel zijn deze nieuwe aanteekeningen natuurlijk goed, maar er zijn ook vrij wat verkeerde of minder juiste bij. B.v. in vs. 14 *ghescint* is niet „ten verderve gevoerd" maar „te schande gebracht"; in vs. 64 is *na* niet „nabij" maar „naar" en moet niet met *wel*, maar met *sien* verbonden worden; in vs. 103 is *lijf* niet = „leven": *u selves lijf* is slechts eene omschrijving van *u selven*; in vs. 372 wordt niet van eene „gelofte" gesproken, maar van eene „belofte"; vs. 423 is geheel onjuist vertaald; in vs. 539 is *raet* niet „plannen, onderneming" maar „gedrag, optreden"; in vs. 959 is *op die waerden* niet „op uwe hoede", wel „op wacht"; in vs. 962 is *over al* niet „ondanks alle hindernissen", maar „in den hoop"; in vs. 1012 is *meint* niet „is er van overtuigd", maar „is van plan".

„Aan textcritiek is bij deze populaire uitgave wederom niet gedaan." Waar dus Moltzer eene van het hs.afwijkende lezing voorstelt, volgt de uitgever hem niet, maar .... neemt wel zijne verklaring over. Zoo vinden wij dan hier in vs. 213 *sueght* verklaard met „zegt" en bij vs. 415, waar M. een paar woorden wilde invoegen: „dat = dat er was".

Van dezen uitgever kan men zeker niet verwachten, dat hij een getrouw lezer is van het Tijdschr. voor Ned. Taal- en Letterkunde, en dat hij Verdam's artikel over *sweren op sinen tant* niet kent, is begrijpelijk. Maar zelfs het Middelnederlandsch Woordenboek schijnt voor hem niet te bestaan. Anders had hij zeker in vs. 67 voor *noyael* niet de beteekenis „kuisch" naast „edel" opgegeven; voor *verdacht* in vs. 272 niet „uitgedacht" i. pl. v. „verschenen"; voor *te gemake doen* in vs. 272 niet „doen uitrusten"; voor *prenten* in vs. 290 niet „drukken" i. pl. v. „afbeelden"; voor *pas* in vs. 411 niet „tred" i. pl. v. „weg"; voor *te ghenaden comen* in vs. 428 niet „welwillend gestemd worden ten opzichte van" i. pl. v. „genade afsmeeken" of „zich verootmoedigen"; voor *vore hem bringen* in vs. 620 niet „voor-uit brengen" i. pl. v. eenvoudig „meebrengen, meenemen"; voor *last* in vs. 940 niet „lust", al geeft ook het Mnl. Wdb. voor deze plaats geene bevredigende verklaring.

Taalkundige aanteekeningen lagen zeker niet in de bedoeling van deze uitgave. Hun aantal is dan ook gering, en nog grootendeels woordafleidingen. En toch zijn taalkundige verklaringen voor onervaren lezers soms noodiger dan woordverklaringen. *Dat heeft mi wonder* in vs. 136 zouden de meeste lezers ook zonder aanteekening wel begrijpen, maar dat *gheckerdien* in den volgenden regel enkelvoud is, nl. een zwakke genitief, ziet de gewone lezer niet; zelfs deze uitgever heeft het niet gezien en maakt er een meervoud van.

Dat in vs. 376 *mocht*, vs. 650 *wijst*, vs. 396 *dats* enz. verklaard worden als *mocht 't, wist 't, dat es* enz. is goed gezien, de verklaring van *jaic, jahi* was misschien ook noodig, maar zeker hadden vs. 122 *in* = *ic en*, vs. 1065 *dan* = *dat en*, vs. 372 *ghelovet* = *ghelovede 't*, vs. 414 *maket* = *makedet 't* enz. niet onverklaard mogen blijven. Door hier niet op te letten en over het hoofd te zien, dat *hevet* in vs. 987 = *hevet 't* is, ziet de uitgever in dit vers geen object en geeft eene onjuiste verklaring.

Gebrekkige kennis van middeleeuwsche toestanden blijkt o. a. uit de aanteekeningen bij vs. 509 en 879. Een *ridder van aventuren* toch is niet „een ridder die op avontuur uit is" maar een „die bider aventuren levet". Wanneer iemand zegt, dat de heele wereld van goud hem niet van den dood zou kunnen redden, is dit geene „beeldspraak", maar droeve werkelijkheid:

wie zijn leven verbeurd had, kon dat in vele gevallen van den wreker koopen.

De inleiding is al niet beter dan de rest. Wel is de jongste bron van den uitgever hier niet meer van 1875, maar van 1887, doch van hetgeen er later geschreven is, heeft hij nog geene kennis genomen. Daardoor moet hij voor „den oorsprong van het gegeven van ons drama" verwijzen naar Moltzer. Daardoor is „abel spel" voor hem nog de benaming van eene bepaalde groep van drama's. Daardoor meent hij, dat dit stuk in 1920 „na ongeveer 500 jaar voor het eerst weder opgevoerd" is, en weet niet, dat dit b. v. in 1899 ook reeds gebeurd is.

Erger nog is, dat hij de hoofdgedachte van het stuk niet begrepen heeft en daardoor kan zeggen: „heel de opzet is in Gloriant voor een modern mensch veel aannemelijker" (dan in *Esmoreit* nl.), terwijl die toch zoo door en door middeleeuwsch is, dat juist daardoor het stuk tegenwoordig minder behaagt. Er is immers geene sprake van „dien trotschen man en die trotsche vrouw die zich allebei te goed vinden voor het huwelijk en die dus met fatale zekerheid bestemd zijn om in elkanders handen te vallen". Hier worden ons de man en de vrouw geteekend, die volstrekt niet afkeerig zijn van het huwelijk, maar die zichzelf zoo hoog rekenen, dat niemand hunner waardig is. Maar zoodra zij hooren, dat er iemand is, even aanzienlijk van geboorte en even trotsch van zin, gevoelen zij onmiddellijk dat zij voor elkander geschapen zijn: de *ghelijcheit van moede* baart liefde. Men moet zich in den geestestoestand van vroegere eeuwen en andere volken (want ook in het verre Oosten komt dit motief voor) weten te verplaatsen, om de beide hoofdpersonen te kunnen waardeeren. Voor het publiek van onzen tijd is Gloriant veelal een lompe bluffer, de middeleeuwer bewonderde hem. Het is dan ook volkomen onjuist, als de uitgever zegt, dat Gloriant „door zijn oom Gheraert met zijn eigen woorden.... wordt vastgezet".

Had de uitgever wat meer Middelnederlandsch gelezen, dan zou hij zeker niet gezegd hebben, dat de gelijkstelling van goddelijke en menschelijke liefde „ongewoon in de middeleeuwen" is. Ook is het feit, dat Floerant onmiddellijk weet, dat de schaker de hertog van Brunswijk is, niet „aardig van ongemotiveerdheid". Hij had immers Florentine den naam van haren minnaar hooren noemen.

Hoogst eigenaardig zijn ook de aesthetische beschouwingen van dezen uitgever. De naieveteiten zijn voor hem in de eerste plaats „grappig". Vandaar zeker wel de meewarig spottende toon van sommige aanteekeningen, b. v. op blz. 55, en dat hij van een „mop" spreekt. Zelfs schrijft hij (blz. 9): „de Gloriant zou geen waardig abel spel zijn.... als hij niet gelardeerd was met een tal van prachtige naïeveteiten". Die naïeveteiten, waarvan hij erkent, dat de middeleeuwers ze niet als zoodanig gevoelden, zijn dus een van de voornaamste verdiensten van het stuk. Hier hebben wij dan een dichter, die schreef voor een publiek van vijf eeuwen later. Daarbij zinkt zelfs het genie van Vondel in het niet, die eene allegorie schreef, welke eerst twee eeuwen later als zoodanig herkend werd.

Aan het uiterlijk van het boekje is nog al zorg besteed. Ook de hinderlijke plaatsing der cijfers onderaan de bladzijde heet, meen ik, artistiek. Het boekje zal dus zijn weg wel vinden, ook ondanks deze critiek.

Het blijft echter een raadsel, hoe men zulk werk aan een ernstig tijdschrift ter beoordeeling heeft durven zenden.

Amsterdam. P. Leendertz Jr.

Emile Magne, Un ami de Cyrano de Bergerac, Le Chevalier de Lignières. Paris, Ed. E. Sansot. R. Chiberre Sr. z. j. [1921] (Pr. fr. 20).

Uit 't empyreum der dronkaards is François Payot, écuyer, sieur de Lignières (1626—1704), dank zij Rostand's *Cyrano* tot ons gekomen. Emile Magne heeft hem ontmoet op zijn omzwervingen die hem in aanraking brachten met zooveel meer of minder aanbevelenswaardige „outlaws" der officiëele letterkundige geschiedenis: de Cyrano Bergerac, Scarron, de maar al te plaisante Boisrobert, Gauthier-Garguille, Henriette de Coligny, dochter van Gaspard III en voorname précieuse als Mme de la Suze, de zoo woest levende Mme de Villedieu, Voiture vooral en Ninon, een aantal van die *Grotesques* dus, waaraan Théo Gautier zijn krachten had beproefd. In zijn pittig, schuimend leerrijk boek teekent Magne den man en zijn tijd: een hartenverovenaar, dol, koen, driftig, verfijnd en „libertin", in alle beteekenissen; het tijdstip van overgang tusschen Henri IV en Louis XIV, vol verwarring en strijd, uitgelatenheid en pedanterie, onbeschaamde genotzucht en geestelijke verfijning, een veertigtal jaren, waarin het absolute koningschap en de klassieke litteratuur worden voorbereid in een wirwar van sterke contrasten. Magne leeft werkelijk in dien tijd, dien hij door en door kent en dien hij zoo graag weergeeft in zijn schittering en zijn verfijning of in zijn genotzucht en dollen levensdrang: précieux, vechtersbazen, fijnproevers, avonturiers, précieuse vrouwen met toch gemakkelijke zeden, zij allen maken zijn boek tot één kleurrijk tableau, beginnend bij het avontuur bij de Porte de Nesle en eindigend met een auto-da-fé van Lignières geschriften door Condé's zoon, Henry-Jules, vroom geworden evenals zijn oom, de jansenist Conti.

Van 't werk van Lignières is weinig tot ons gekomen, het beste deel niet; dank zij Frédéric Lachèvre's en zijn eigen onderzoekingen kan Magne een lijst der gedrukte gedichten van Lignières samenstellen, waarbij hij nog 12 onuitgegeven gedichten en 5 prozastukken voegt. Van poëtische waarde is dit alles niet; het is alleen teekenachtig voor de precieuse milieux waarin hij verkeert: dat van Mlle de Scudéry, van Mad. de la Suze en van de markiezin de Villaine, en voor den strijd rondom de opkomende klassieke leerstellingen, vertegenwoordigd door Chapelain, Ménage, later door Boileau, waarbij noch Chapelain, noch Boileau voor ontoelaatbare middelen om te triomfeeren terugdeinsden. 't Boek laat zich lezen als een roman van 't genre van Dumas' *Mousquetaires*: gelukkig is 't geschreven in een stijl, die 't, wat kleurrijkheid betreft, doet staan dichter bij Rostand's *Cyrano* dan bij 't proza van de firma Dumas en Maquet.

Vraag: Is de voorstelling van Chapelain, „dépenaillé, crasseux, avare, malpropre" (p. 49 en 112) wel geheel juist?"

Amsterdam. K. R. Gallas.

Henri Carré, La Noblesse de France et l'opinion publique au XVIIIe siècle. Paris, Champion. 1920. (Pr. fr. 20).

De methode, door den schrijver gevolgd, om het tafereel van den Franschen adel gedurende de geheele achttiende eeuw te ontwerpen, is de illustratieve. Uit een zeer groot aantal treffende feiten en uitingen, ontleend aan het buitengewoon uitgebreide bronnenmateriaal, waarvan de bibliographie rekenschap geeft, wordt het beeld als een mozaïek opgebouwd. Het werk geeft nog meer dan de titel zou doen verwachten; niet alleen het ancien régime wordt behandeld, maar ook de lotgevallen van den adel tijdens de Revolutie, met een slothoofdstuk over zijn positie van 1800 tot 1815.

De mozaïekmethode heeft haar voor- en nadeelen. Door haar levendigheid en onmiddellijkheid geeft zij houvast, temeer daar de schrijver de tallooze persoonlijke feiten duidelijk en precies beschrijft. Hun overmatig aantal evenwel werkt vermoeiend en op den duur verwarrend. Hoewel het werk genoeg cijfers geeft, aangaande inkomsten, pensioenen enz., mist men toch elke statistische verwerking van het materiaal, en blijft de vraag open, of de ontelbare gevallen van losbandigheid, zwendelarij, gewelddadigheid en arrogantie toch tenslotte van den adel niet een te zwart beeld geven.

De ongunstige indruk van de moreele, politische en sociale waarde van den adel, dien het boek zoodoende achterlaat, is misschien niet volkomen in overeenstemming met de bedoeling van den schrijver zelf. Immers hij laat duidelijk uitkomen, hoe de sociale nutteloosheid, waarin de adel als stand zich gedrongen zag, aan diepere oorzaken te wijten was dan aan de vele tekortkomingen zijner leden, die hier worden meegedeeld. De regeering zelf had door haar systeem van uitsluiting van den adel uit de winstgevende bedrijven, van beperking tot den onvoordeeligen krijgsdienst, en tegelijk van overmatige en willekeurige belooning van geringe of denkbeeldige diensten, den adel tot een klasse gemaakt, die in haar leven en streven beheerscht werd door andere motieven dan door haar werkelijk economisch belang. Niet alleen door belastingvrijdom en privilege was het adellijk bezit steriel, ook doordat de adel zelf belet werd, zijn bezit op gezonde wijze productief te maken.

Het boek toont tevens duidelijk aan, hoe naïef het is, den haat tegen den adel, die gedurende de geheele achttiende eeuw wassende is, eenvoudig te verklaren als het direct gevolg van de economische benadeeling van hen, die onder de sociale steriliteit van den adel het meest te lijden hadden. Het is een klassenhaat, zeer zeker, maar de klasse, die hem opvatte en uiting gaf, was volstrekt niet in de eerste plaats een van benadeelden; de bourgeoisie was er in de meeste opzichten economisch veel beter aan toe dan de adel zelf. Met het woord „une guerre d'amour-propre" heeft Condorcet in zijn Mémoires de vijandigheid van burgers en geletterden tegen den benijden adel treffend gekarakteriseerd. Overigens is de formule, waarvan die vijandschap gebruik maakt: de gelijkheidsgedachte, in haar oorsprongen veel ouder dan het begin der achttiende eeuw, zooals men uit de woorden van den schrijver op p. 309 zou opmaken.

Ik zou het werk van Carré bijna willen vergelijken met de bekende prentenboeken van Armand Dayot over de Revolutie, de Restauratie enz.: voortreffelijk ter illustratie, indien men daarnaast beschikt over een behandeling van het onderwerp, waarbij minder aan den indruk van een suggestieve afbeelding of een éclatant geval blijft overgelaten.

Leiden. J. Huizinga.

K. Beth, Einführung in die vergleichende Religionsgeschichte. (Aus Natur und Geisteswelt 658). Leipzig u. Berlin, B. G. Teubner. 1920. (Pr. ƒ 0.60, geb. ƒ 0.70, + 100%).

Algemeen dringt in de laatste jaren de overtuiging door, dat de tijd gekomen is om te beproeven in het zich steeds maar opstapelend godsdiensthistorisch materiaal wat orde te brengen. Niet, dat het détailonderzoek afgeloopen is of ook maar binnen afzienbaren tijd zou kunnen afloopen. Niet, dat alles reeds klaar en helder voor het oog van den onderzoeker staat. Ook in de toekomst blijft een zorgvuldig onderzoek van de bronnen eerste eisch voor een goeden gang der wetenschappelijke ontwikkeling. Daarnaast ligt evenwel een groote en gewichtige taak voor hem, die niet het quantitatieve, maar het qualitatieve, niet het bizondere, maar het algemeene verschijnsel, niet de historische, maar de psychologische bepaaldheid zoekt. Hierbij gaat het dus niet om eene classificatie naar volken en tijden, maar om eene rangschikking naar de verschijnselen zelf, vooral om eene wetenschappelijke motiveering van die rangschikking en nauwkeurige definitie van de verschijnselen.

Hoe men deze nieuwe behandelingswijze van de godsdienstgeschiedenis noemt, doet er minder toe: phaenomenologie, allgemeine Religionsgeschichte en andere namen zijn voorgeslagen. Beth spreekt van vergelijkende godsdienstgeschiedenis. Maar de oude term dekt den bovenbedoelden nieuwen inhoud. Hier geen angstig speuren naar verwantschap, historisch en etymologisch verband. Beth gaat direct op het wezen der verschijnselen af en voegt ze samen of scheidt ze naar hun inhoud. Hij heeft in deze inleiding voortreffelijk werk geleverd. In een zeer beknopt bestek wordt in vijf hoofdstukken leesbaar gehandeld 1o. over de religie, haar wezen en verschijningen; 2o. de religieuze grondvoorstellingen; 3o. het verkeer tusschen godheid en mensch; 4o. de religieuze goederen en het heil; 5o. religie en wereldbeschouwing. Daarbij komen de voornaamste religieuze verschijnselen en stroomingen ter sprake, al missen wij natuurlijk wel een en ander, dat wij gaarne behandeld hadden gezien. Maar in honderd vijf en twintig bladzijden kan men niet alles verlangen!

Voortreffelijk is reeds dadelijk in de inleidende methodologische opmerkingen de verhouding aangegeven tusschen godsdienstgeschiedenis en godsdienstpsychologie. De eerste arbeidt de laatste „unmittelbar vor und liefert ihr den Anschauungsstoff aus der Geschichte; dabei arbeitet sie aber selbst bereits mit den Kategorien der Religionspsychologie .... Einmal hat sie in historischer Forschung die religiösen Ueberlieferungen und den Tatbestand der Glaubens- und Anschauungsweisen sowie der Kulte und Riten zu ermitteln; sodann aber hat sie, weil dieser Tatbestand

allein noch nicht die Religion ausmacht, auch zu ergründen, was bei und unter jenen Vorstellungen und Zeremonien gedacht, empfunden, gefühlt, gefürchtet, gehofft wurde und wird."

Dit zijn gulden woorden voor ieder, die op dit terrein in de boven aangegeven richting wil werken.

Nog nergens las ik ook een zoo duidelijke ontleding van den monistischen en den pluralistischen drang in de religieuze psyche, de een resulteerend in de voorstelling van eene onpersoonlijke wereldkracht, de ander in die van tallooze *Sondergötter*, als hier op blz. 18 v. en 42.

Zeer juist is het gezien aan de verschijnselen van fetiçisme (den term „chrematomorphisme" kan ik niet bewonderen), diercultus, heroendienst enz. de *mana*-voorstelling ten grondslag te leggen. Daarmede zijn ze natuurlijk niet verklaard, maar zonder die voorstelling laten ze zich niet denken

Treffend is de samenvatting van overgangsriten, mysteriën met als doel eeuwig leven, en mystiek onder het gezichtspunt van de verkrijging van „gesteigertes Leben." Alleen zóó is de overeenkomst tusschen deze drie verschijnselen te verklaren.

De verhouding tusschen magie en religie is ook in dit boek van Beth niet duidelijk geworden. Wat „bloss magisch" is kan ik mij nog altijd niet voorstellen.

Aan de geestelijke stroomingen en verschijnselen in den engeren zin is, naar verhouding, beslist te weinig aandacht gewijd. Bekeering, mystiek, gnosis, pantheïsme, dualisme enz. behooren òf veel uitvoeriger te worden behandeld, dan hier het geval is, òf uitgesloten. Het eerste is zeker beter. Maar nu vallen we in het laatste hoofdstuk wel wat abrupt in Kant en Schleiermacher.

Eene voortreffelijke inleiding dus. Wie schrijft het boek, dat op deze inleiding volgen moet? Beth zelf? De voorbeelden zijn over het geheel goed gekozen, maar alleen door veelheid en variatie van voorbeelden kan de stof levend worden. Ook dit boekje is nog van de meeste waarde voor wie de dingen al weet. Natuurlijk kan Beth dit niet helpen

Eenige détailcritiek moge deze bespreking besluiten:

Als voorbeeld van sceptercultus in Aegypte (blz. 22) ware beter dan de *dd*-zuil (die meer op de vegetatie betrekking heeft), de *šhm*-scepter genoemd. *šhm* is „macht" en scepter tegelijk. — De karakteristiek van de romeinsche *Sondergötter* als „blutlose Schemen" is nu eenmaal reçu en de een schrijft haar van den ander over (blz. 32). Juist is zij allerminst (zie mijn critiek op Leopold Th. T. 1919. 161). — In hoofdstuk 10 zijn zeer juist wereldorde-begrippen als *Rita*, *Mât* enz. naast elkaar gezet. Hier ontbreekt evenwel het verband met de Macht-voorstelling, waarvan de orde- of wet-voorstelling slechts eene nuance is. Het duidelijkst is dit bij het chineesche *tao*. Is er in het christendom geene strooming in deze richting? (blz. 53). Dat kan de schr. toch niet meenen. — Bij de bespreking van het orakel (blz. 59) ontbreekt het begrip voor het religieus karakter van de daar gezochte wijsheid. Het „rein magische" speelt Beth weer parten. En de Pythia ontbreekt hier dan ook. — Hoofdstuk 13 had duidelijker kunnen zijn, wanneer meer ware uitgekomen, dat voor eene cultushandeling niet bepaald een god noodig is. — Blz. 67: voor den primitieven mensch is een wensch *per se* magisch; hij heeft „wünschliche Gedanken". — In hoofdst. 15 over het offer ontbreekt de voorstelling der consecratie, waarop andere schrijvers juist eenzijdigen nadruk leggen.

Groningen. G. van der Leeuw.

SCHOOLBOEKEN.

E. Rijpma en **T. G. Schuringa, Nieuwe Stijloefeningen,** ten dienste van inrichtingen voor Hooger, Middelbaar en Voortgezet Lager Onderwijs. Eerste en tweede deeltje. Groningen-Den Haag, J. B. Wolters. 1920—1921. (Pr. p. dl. *f* 1.20).

De naam „*Nieuwe*" Stijloefeningen zou op een dwaalspoor kunnen leiden. Nieuwe principes toch vonden we nòch in het inleidend voorbericht, nòch in de oefeningen zelf. De laatste herinneren aan oude en nieuwe richtingen op het gebied der „stijloefeningen". Duyser, De Vries, Van den Blink en Lancée, Van Ginneken, Acket, Van de Water ..... ziehier eenige namen van auteurs, wier werken en werkjes ongetwijfeld de schrijvers tot voorbeeld hebben gediend, en, natuurlijk zonder dat er van plagiaat zou mogen gesproken worden, den aard der oefeningen hebben bepaald.

Zeggen we hiermee iets ten nadeele van die boekjes? Geenszins. Er is veelheid en veelzijdigheid; het oude (type-Duyser) wordt niet verworpen, *omdat* het oud is; we denken hier aan de lexicologische oefeningen, aan de tegenstellingsoefeningen, enz.; maar evenmin wordt uitsluitend het nieuwe kritiekloos aanvaard (type-van Ginneken; groepstalen, enz.). Kortom: het is een gelukkige combinatie, samengesteld door ervaren leeraren, die met de „literatuur" van het vak op de hoogte zijn en er op nuttige wijze partij van hebben getrokken.

Leiden. B. M. Noach.

G. M. A. Jansen en **J. C. Snijders, Fragmenten uit onze Literatuur voor de M.U.L.O.-school.** Deel IV: Dichterlijke Vertellingen. 's-Hertogenbosch-Antwerpen, L. C. G. Malmberg. (Pr. *f* 0.80).

In dit bundeltje treft men negen vertellingen op rijm aan; vandaar dat de verzamelaars ze „Dichterlijk" noemen. Het heeft sinds ongeveer veertig jaar geen zin meer, te beweren, dat b.v. „Koning Knuts Familiezwak" van Bogaers niet „dichterlijk" is in den goeden zin van het woord. Hetzelfde geldt van verschillende andere dezer negen „gedichten". Totzoover onze aanmerking op den ondertitel. Van deze verzameling zelf kan men vragen: waartoe deze uitgave, die negen vertellingen bevat, waarvan er minstens zeven sinds onheuglijke tijden in alle mogelijke bloemlezingen voorkomen?

Leiden. B. M. Noach.

De fa Wolters te Groningen-den Haag heeft den 11den druk in 't licht gezonden van Dr. J. S. van Veen, *Beknopt overzicht der Grieksche mythologie* (pr. *f* 1.—), en den 79sten van M. J. Koenen's *Verklarend zakwoordenboekje der Nederlandsche taal*, bewerkt door Th. Lancée en W. K. D. Lustig (pr. *f* 0.75).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Wij vestigen er de aandacht van belanghebbenden op, dat de verspreiding buiten België van het tijdschrift *Leuvensche Bijdragen* geschiedt door de fa Mart. Nijhoff te 's-Gravenhage, tot welke aanvragen dienaangaande gericht moeten worden. Zaken betreffende de redactie adresseere men aan Dr. L. Grootaers, Naamsche Steenweg 162, Heverlee-Leuven.

Prijsvraag over een Bibliographie betreffende de Geschiedenis der Joden in Nederland.

Het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland, gevestigd te Amsterdam, vraagt eene „Bibliographie betreffende de Geschiedenis der Joden in Nederland".

Bedoeld wordt niet alleen eene opsomming van boeken en artikelen over de geschiedenis der Joden in Nederland, maar ook van het gedrukte bronnenmateriaal voor die geschiedenis, als resoluties, pamfletten, gelegenheidsgeschriften, reglementen en dergelijke, in den meest uitgebreiden zin.

De indeeling en rubriceering is geheel vrij, mits ingericht naar een doorzichtig schema, dat in een inleidend woord worde uiteengezet.

Terwijl opgaven van biographieën van Joden, die in Nederland een rol hebben gespeeld, mede worden bedoeld, behoeven hieronder, om een voorbeeld te geven, evenmin alle Spinoza-biographieën als alle levensbeschrijvingen van Isaac da Costa te vallen. De hierbij te volgen grenslijn dient ook in het inleidend woord te worden uiteengezet.

Het antwoord, gegeven in het Nederlandsch, Duitsch, Fransch of Engelsch, geschreven met een andere hand dan die van den auteur of met eene schrijfmachine, moet voor 1 April 1923 aan den Secretaris van het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland worden toegezonden. Het moet worden geteekend met een spreuk en vergezeld gaan van een gesloten en gezegeld briefje, dat dezelfde spreuk tot opschrift heeft en den naam en het adres des schrijvers bevat.

Op de jaarlijksche algemeene vergadering van het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland in 1923 wordt het oordeel van het bestuur over de ingekomen antwoorden afgekondigd en aan den schrijver van het meest voldoende antwoord, dat door het bestuur de bekroning waardig wordt gekeurd, eene som van driehonderd gulden uitgereikt.

Thans is het Secretariaat van dit Genootschap gevestigd bij mr. Izak Prins, Sarphatistraat 52 te Amsterdam.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1920, Nov.-Déc.: E. Albertini, Mosaïque à inscription découverte à Tipasa. — G. Marçais, La chaire à prêcher de la grande mosquée d'Alger. — Clermont-Ganneau, Le Paradeisos royal achéménide de Sidon. — G. Jéquier, L'Ennéade osirienne d'Abydos et les enseignes sacrées. — H. de Castries, Gracciosa: une ville portugaise oubliée au Maroc. — R. Cagnat, Un diplôme militaire de Corse.

Journal des Savants, 1921: Janvier-Février: H. Lemonnier, La création d'une ville seigneuriale. Chantilly (1692—1740). — E. Cuq, Les pierres de bornage babyloniennes du British Museum, I. — A. Rébelliau, Les nonces en France sous Louis XIII. — Nouv. et Corresp.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLVII-XLVIII, 5: O. Regenbogen, Hippokrates und die Hippokratische Sammlung. — J. Kohl, Die homerische Frage der Chorizonten. — A. Laudien, Gerhart Hauptmanns „Bogen des Odysseus".

In het paedagog. ged.: W. Nestle, Die Verwertung der Religionswissensch. in den höheren Schulen. — Mitteil.

Neophilologus, VI, 4: J. L. Walch, Een paar opmerkingen over *L'Ecole des Femmes*. — R. C. Boer, Gotisch *rz*. — O. B. Schlutter, Additional remarks on OE. *Schǽnan* = mod. Engl. *sheen*. — Dez., OE. *Cléat* = mod. Engl. *cleat*. OE. *(Ge)stéapan* = mod. Engl. to *steep*. — Dez., OE. *Héolca* 'pruina': ON. *Héla* 'pruina'. — Dez., Traces of the masculine gender of OE. *Eorþe*. OE. * *Bǽsn*, *bysn* 'fermentum'. — J. W. Draper, The Theory of Translation in the 18th Century. — J. v. Wageningen, De ontdekking van Barbelenet. — C. Weyman, Lexikalische Notizen. — P. J. Enk, Het woord *Saeculum* en 't Carmen Saliare. — Jos. Schrijnen. Het vrouwelijk collectivum. — Aankond. v. eigen werk. — Inh. v. tijdschr.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, IX, 5: A. v. Delft, Dantestudie, II. — F. Buitenrust Hettema, Over Oud-Friese letterkunde, I. — G. Royen, Woordgeslacht, V. — L. Hermans, Een opmerking over de Paradijsvloek.

Leuvensche Bijdragen, XIII, 1-2: J. Mansion, Oud-Gentsche Namenkunde. — A. J. Carnoy, The Semasiology of American and Other Slangs. — J. M., Kleine Meded. — E. Ulrix, Les Chansons inédites du ms. f. f. 844 de la Biblioth. Nationale, à Paris. — L. Grootaers, Limburgsche Accentstudiën, I.

In het Bijblad: L. Grootaers, De dialectgeographie op Duitsch en op Nederlandsch Taalgebied.

Anglia, XLV, 3: Th. Grienberger, Das ags. Runengedicht. — V. Langhans, Der Reimvokal e bei Chaucer. — G. Dubislav, Studien z. mittelengl. Syntax, IV.

Id., Beibl., XXXII, 4: F. Holthausen, Ein neues Zeugnis f. d. engl.Ausspr. im 16. Jahrh. — Dez., Zu Death and Life. — Mutschmann, Toland u. Milton.

English Historical Review, Oct. 1920: Round, Early sheriffs of Norfolk. — Adair, English galleys in the 16th century. — Grair Evan's, Emoluments of principal secretaries of State 17th century. — Clark, The dutch missions to England 1689. — Notes and documents.

Jan. 1921: Beginnings of the English Historical Review. — Ashley, The Alimenta of Nerva. — Powicke, Maurice of Rievaulx. — Devies, The battle of Edgehill. — Notes and Documents (Neale, Townshend's Historical Collections).

April 1921: Wheeler, Genealogy of the early West Saxon kings. — Newhall, The War finances of Henry V and Bedford. — Ballou Morse, The supercargo in the China trade about 1700.

Studiën, XCVI, Sept.: H. Padberg, Dante's Divina Commedia, II. Boeteling en Boeteprediker. — W. de Veer, Spiritisme. — L. Senden, De Orde in de Natuur, II. De Tafel v. Mendelejeff. — F. Tummers, De Leenrente. — Meded. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Acket, Stijlstudie: Leuv. Bijdr XIII, nº. 1-2 (Gr[ootaers]).

Ten Brink-Eckhardt, Chaucers Sprache: Neophil. VI, nº. 4 (Kern).

Cohen, Ecrivains français en Hollande: Rev. Crit. 1921, nº. 11 (Waddington).

Coster e. a., Nieuwe Europeesche geest: Leuv. Bijdr. XIII. nº. 1-2 (B[aur]).

Van der Elst, L'alternance binaire: Rev. Crit. 1921, nº. 17 (Piquet).

Van Ginneken, Handboek II: Leuv. Bijdr. XIII, nº. 1-2 (Gr[ootaers]).

Koopmans, Mnl. romans: Leuv. Bijdr. XIII, nº. 1-2 (L[ecoutere]).

Laman Trip-de Beaufort, Vondel: Leuv. Bijdr. XIII, nº 1-2 (B[aur]).

Lecoutere, Inl. t. d. Taalkunde enz.: Leuv. Bijdr. XIII, nº. 1-2 (Baur).

Rijpma, Gids Nederl. Letterk.: Leuv. Bijdr. XIII, nº. 1-2 (L[ecoutere]).

Sterck, Oorkonden over Vondel: Leuv. Bijdr. XIII, nº. 1-2 (S[charpé]).

Terwey-De Vooys, Spaansche Brabander: Leuv. Bijdr. XIII, nº. 1-2 (L[ecoutere]).

De Vooys, Spellingvraagstuk: Leuv. Bijdr. XIII, nº. 1-2 (L[ecoutere]).

Vorrink, Nederl. taal: Leuv. Bijdr. XIII, nº. 1-2 (B[aur]).

ADVERTENTIEN

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE.
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. **No. 2.** **November 1921.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

J. Marouzeau, La Linguistiqué ou Science du Langage. Paris, Paul Geuthner. 1921. (Pr. fr. 7.50).

Op de laatste bladzijde van dit werkje wordt het doel genoemd waarmede het is geschreven: bij het beschaafde publiek, zelfs bij vele philologen, vindt men zeer weinig begrip van de hedendaagsche taalwetenschap. Dat publiek kent den naam van Max Müller, het weet dat het Grieksch en het Latijn met elkaar in verband staan, en gelooft dat deze talen beide „afstammen van het Sanskrit"; verder dat alle woorden zijn afgeleid van „wortels", die de allereerste elementen der menschelijke taal zijn. Wat tot dit publiek is doorgedrongen, bestaat vooral uit verouderde dwalingen. De schrijver wil het beter inlichten, en behandelt in een aantal hoofdstukken (te zamen 188 bladzijden) de volgende onderwerpen: Phonetiek, Woorden, Syntaxis, Leer van den stijl, Beschrijvende grammatica, Historische grammatica, Vergelijkende grammatica, Algemeene grammatica, Hulpwetenschappen van de taalkunde, Geschiedenis der taalwetenschap. De voorbeelden zijn zooveel mogelijk genomen uit het Fransch, en wel het allermeest uit de moderne taal, zoodat de lezer de methode der wetenschap kan leeren kennen zonder dat het gebrek aan kennis van verschillende talen hem in zijn lectuur behoeft te belemmeren. Het spreekt van zelf, dat een dergelijk werkje, van een zoo bevoegd auteur, groote verdiensten heeft; minder zeker is het, dat het met vrucht zal bestudeerd worden door de personen voor wie het is bestemd. De eenigszins deskundigen zullen het met veel genoegen lezen; zij zien telkens, hoe de schrijver in een eenvoudigen vorm heeft uitgedrukt wat langzamerhand na veel studie gevonden is. Maar wie geheel leek in het vak is gebleven, en dus niet kan raden wat de schrijver moet verzwijgen, hij ontkomt niet aan een zekere verwarring. Op blz. 30 b.v. wordt met behulp van *informateur*, *information* tegenover *former*, *informe* enz. uitgelegd wat een thema-vocaal is; indien de leek nu tot de conclusie kwam, dat in *il forma* de verbale vorm bestond uit den wortel met die zonderlinge vocaal zonder verder suffix, zou men het hem kwalijk kunnen nemen? Tusschen de beteekenissen van *formel* en van *formalité* voelt hij een nauw verband, ook ziet hij in beide een *l*, doch de thema-vocaal ziet hij niet in beide: zal hij nu met zijn geleerdheid gaan pronken, en *formel* verklaren voor een „dérivé athématique", *formalité* voor een „dérivé thématique"? Zou dit beantwoorden aan het besef van een gewonen Franschman? Zal deze niet de elementen *-el* en *-alité* tegenover elkaar stellen, zooals hij die ook voelt in *mortel-mortalité*, *personnel-personnalité*? Zal hij de *a* in *formalité* niet beschouwen als een dergelijken dienst doende als de *e* in *formel*? Waartoe dan hier zulk een geleerde onderscheiding? Mij dunkt, een niet-geleerde Franschman zal van woorden als *information* en dergelijke zeggen, dat men hier heeft *-ation* in tegenstelling met *-tion* als in *distinction*, met *-ition* als in *munition*, maar dat hij zal de *a* niet beschouwen als een toevoegsel aan den „wortel". De schrijver heeft een zeker begrip, dat in de Indogermanistiek gewoon is, willen illustreeren door middel van het moderne Fransch, en slechts de deskundige begrijpt volkomen de bedoeling. Een andere gewone term, nu meer buiten het Indogermaansch, is „harmonie vocalique." Als voorbeelden worden uit het Fransch gegeven *à la queue-leu-leu*, ontstaan uit *à la queue le leu*, en de onjuiste uitspraak *manman* in

plaats van *maman* (blz. 16); een leek zal misschien zeggen: „welk een zonderlinge term: twee vocalen worden hier aan elkaar gelijkgemaakt, en het begrip *harmonie* doet toch eer denken aan ongelijkheid bij een zekere gelijksoortigheid." Maar de schrijver heeft, doordat hij zich in zijn voorbeelden moest beperken, ook niet ten volle kunnen zeggen wat men onder vocaalharmonie verstaat. Zal iedere lezer begrijpen wat op blz. 70 wordt gezegd: „c'est la manie de l'analyse logique qui conduit à ramener la phrase verbale au type de la phrase nominale, et qui fait croire que „je marche" doit s'analyser „je suis marchant?" Mij dunkt, iemand die de geschiedenis der taalbespiegeling niet kent en niet weet hoe de leer van het logische oordeel daarop invloed heeft gehad, zal *je marche* niet tot een anderen vorm willen herleiden, en hij zal niet begrijpen waarom anderen het zouden willen. Ik geloof ook niet, dat een onbevooroordeelde en ongeleerde lezer zal zeggen, dat in „il est pauvre" het werkwoord is „vide de contenu" (zie blz. 48), al heeft men het hem soms voorgepraat. Want „il est pauvre" staat b. v. tegenover „il était pauvre", en „est" dient dus in elk geval om een begrip van tijd aan te duiden. Aangezien ook de schrijver dit natuurlijk niet ontkent, vraagt men onwillekeurig, of hij de tegenstelling tusschen „phrase nominale" en „phrase verbale", die elders duidelijk genoeg uitkomt, niet met eenig geweld — evenals in de gewone schoolboeken nog gebeurt — op het moderne Fransch heeft willen toepassen. In de jongere vormen van het Indogermaansch is die tegenstelling niet zoo helder meer. In enkele gevallen heeft de schrijver dunkt mij, zich wat weinig moeite gegeven, b. v. bij de behandeling der rededeelen (blz. 24): hier doet hij niet veel meer dan herhalen wat in de eenvoudigste schoolboekjes staat, en ziet men niets van een diepere opvatting. Kan men volstaan met te zeggen, dat substantieven worden gebruikt „pour nommer les objets", en werkwoorden om te zeggen „ce qu'ils font"? Later verklaart hij, dat „verbes d'action" slechts ééne soort zijn onder vele, maar een definitie van het begrip *werkwoord* geeft hij niet. Evenmin kan voldoen wat over voornaamwoorden wordt gezegd. Maar indien ook niet alle onderdeelen blijk geven van even groote zorg, zeer veel blijft er over dat men met groote belangstelling leest: het zijn de zoo heldere denkbeelden der moderne Fransche school, die niet heeft versmaad wat ook elders te leeren viel, en die wel zeer zelfstandig, maar in het geheel niet chauvinistisch is. Ik wil nog opmerken, dat op blz. 92 *amour* wordt verklaard voor een provençaalschen vorm: zie daarover nu Salverda de Grave in *Meded. d. K. Akad.* 1921 (Dl. 53, Serie A, no. 3). In het Duitsch is de pluralis *die Jungens* misschien anders te verklaren dan de schrijver wil: is het zoo onbetwistbaar, dat men de *s* aan Fransche meervouden heeft ontleend?

Groningen. A. Kluyver.

J. M. Fraenkel en **P. Groeneboom, Plato's Verdedigingsrede van Sokrates.** Groningen, Wolters. 1920. (Pr. ƒ 1.90).

Wanneer de twee geleerden Fraenkel en Groeneboom een taak als deze Plato-uitgave op zich nemen, kan men niet alleen een grondig-wetenschappelijk maar ook een frisch en oorspronkelijk werk verwachten. Wij worden dan ook hier niet teleurgesteld. In hun voorwoord zeggen zij deze uitgave te bestemmen „voor den beschaafden Nederlander, die Sokrates' woord wil hooren" en te hopen, dat zij „ook bruikbaar zal blijken voor jonge studenten en oudere gymnasiasten". Wij hopen het met hen en verwachten het op goede gronden. Wie, in het Grieksch behoorlijk onderlegd, voor het eerst Plato's Apologie gaat lezen en bestudeeren, vindt hier ongeveer alles wat hij noodig heeft. Na een uitnemende inleiding, niet te uitvoerig en aan 't slot een kort overzicht van den inhoud gevend, volgt onder den griekschen tekst een doorloopende parafraseerende commentaar, in den trant van die van Schmelzer, maar veel degelijker en instructiever, meer op de moeilijkheden ingaande, vol fijne opmerkingen, illustraties uit modernere litteratuur (o. a. Milton en Shakespeare), en goede Nederlandsche vertalingen aan de hand doend. — Er is echter in dit werkje een zekere tweeslachtigheid. Volstrekt niet alleen aan nog weinig geoefenden zal het goede diensten bewijzen. Ook Plato-kenners kunnen er van genieten en er uit leeren. Maar juist daardoor wordt het voor de eerste kategorie van lezers misschien weer iets minder bruikbaar. Zij zullen het allicht op sommige plaatsen te geleerd en te overladen vinden. De verleiding om allerlei interessants, dat zij bij hun eigen veelzijdige lectuur van zeer uiteenloopende schrijvers opteekenden, te pas te brengen, bleek zelfs voor geleerden als deze vaak te machtig. Inleiding en commentaar krioelen van verwijzingen niet slechts naar bewijsplaatsen en illustreerende passages uit Plato's vele dialogen, maar ook uit Grieksche en Romeinsche redenaars, dichters, wijsgeeren etc. Zou ook maar een klein deel van de in het voorwoord bedoelde lezers lust en gelegenheid hebben om de genoemde plaatsen (waaronder zelfs in geleerde tijdschriften) op te zoeken? Wij betwijfelen het sterk. — Zoo wordt hun menigmaal niet te weinig, maar te veel gegeven. Om maar eens de eerste twee bladzijden van den commentaar te nemen: is de uitwijding over de woorden **ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι** met de aanhaling uit Demosthenes werkelijk noodig? Had bij **κεκοσμημένους** het citaat uit Euripides' Medea niet achterwege kunnen blijven en de m. i. problematische verklaring, dat wij hier met eene, aan het militairisme ontleende trope te doen hebben? Moeten wij bij **πλάττοντι λόγους** (anders dan in de passage uit Xenophanes) niet denken aan zoo iets als een kunstig opgebouwd betoog? Van het te pas brengen van mythen of sprookjes zal hier toch wel geen sprake zijn. En wat moet een student of gymnasiast aanvangen met de bij **τῷ ὄντι** gevoegde opmerking, dat Hellas met het Oosten nog de gelijkstelling van „het ware" en „het zijnde" deelt?

De Inleiding toont duidelijk de eigenaardigheden van dr. Fraenkel's denk- en schrijfwijze. Niet overal is zij gemakkelijk te verstaan. Zoo bv. de slotbeschouwing over feitelijkheden en leer, en op pg. 14 de uiterst gedrongen weergeving van Schanz's meening in de kwestie, of deze rede zoo door Sokrates gehouden is met wat daaraan is toegevoegd. Voortreffelijk is de schildering van Sokrates' persoonlijkheid en de opmerking over het daemonium.

Aangaande de redenen zijner veroordeeling had nog iets principieelers kunnen gezegd zijn, in den geest van

het belangrijke boekje van Is. v. Dijk „Het Conflict van Sokrates en zijn volk” (1890). — Aardig en wel aannemelijk is de (in den Aanhang nader toegelichte) verklaring van de „beruchte” woorden in 26 d.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

A. P. M. Meuwese, De rerum gestarum Divi Augusti versione graeca. Buscoduci, C. N. Teulings. 1920. (Amsterdamsche diss.).

In deze, onder de auspiciën van Boissevain geschreven en uit een „Seminar-arbeit” gegroeide dissertatie wordt de taal der Grieksche vertaling van het Monumentum Ancyranum aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen. Kaibel, de eerste, die zich met dit onderwerp heeft bezig gehouden, had in eene door Mommsen in zijne groote uitgave der Res gestae Divi Augusti (2e druk, 1883, p. 197 v. v.) opgenomen verhandeling de meening uitgesproken, op grond van latinismen, die hij meende ontdekt te hebben, en van sommige onbeholpen vertalingen, dat de vertaler geen Griek was geweest, doch een Romein, terwijl Nissen (Rhein. Museum 1886, p. 493 v. v.) de talrijke afwijkingen van het classieke Grieksche taalgebruik aldus trachtte te verklaren, dat hij den vertaler noch voor een Romein noch voor een Griek hield, maar voor een Aziaat, voor wien zoowel het Latijn als het Grieksch vreemde talen waren. De latere onderzoekers, Viereck, Hahn, Diehl, sloten zich bij de meening van Kaibel aan, en wezen nog op meer uitdrukkingen, die zij als slecht Grieksch of als latinismen beschouwden. Men mag de opvatting van Kaibel dan ook, tot aan de verschijning der hier besproken dissertatie toe, als de communis doctorum opinio beschouwen.

Het is nu de groote en onbestrijdbare verdienste van Dr. Meuwese, door een nauwgezet onderzoek te hebben aangetoond, dat die zoogen. latinismen en onbeholpenheden, die den vertaler van het Monumentum Ancyranum ten laste gelegd worden, grootendeels niet op diens persoonlijke rekening geschreven moeten worden, maar overeenstemmen met de taal van het dagelijksch leven, zooals die bij den aanvang onzer jaartelling bij de Grieksch sprekenden in de Oostelijke helft van het Romeinsche Rijk in gebruik was. Wèl heeft de vertaler zijn best gedaan, zoo letterlijk mogelijk te vertalen, en van die begeerte zijn eenige latinismen inderdaad het gevolg, maar bij de groote meerderheid van wat tot dusverre daarvoor werd aangezien, en evenzeer bij de overige afwijkingen van het classieke taal-eigen, toont Dr. Meuwese overtuigend aan, dat zij *ook* voorkomen, of althans analogieën hebben, in de, ons voornamelijk uit de papyri en de inscripties bekend geworden, taal van de eerste eeuwen vóór en nà Christus. Het zou onbillijk zijn, aan Kaibel te verwijten, dat niet reeds hij tot dit resultaat gekomen is, want het meerendeel van het materiaal, waarop Dr. Meuwese zijne conclusies baseert, was in den tijd, toen Kaibel zijne verhandeling schreef, nog onbekend. De kennis der κοινή was toen nog gering, en verscheidene uitdrukkingen en zegswijzen, waarvoor Dr. Meuwese andere voorbeelden of analoga aanhaalt, moesten toen iets singuliers lijken. De vraag, of nu de vertaler een Romein is geweest, laat Dr. Meuwese in het midden. Een doorslaand argument, dat dit het geval was, is z. i. in het taalgebruik der vertaling niet te vinden, want die eigenaardigheden, die ook hij voor latinismen houdt, trof hij merkwaardigerwijze *ook* aan in verscheidene Grieksche inscripties uit Klein-Azië uit dezen tijd, die zeker niet door Romeinen zijn geconcipieerd. Het betreft hier vooral de weergave in het Grieksch van vaste Romeinsche termen, b. v. δῆμος Ῥωμαίων zonder artikel voor „populus Romanus”, de dativus Τιβερίῳ Νέρωνι καὶ Ναίῳ Πείσωνι ὑπάτοις in plaats van den genitivus voor „Ti. Nerone et Cn. Pisone consulibus”, en we hebben hier dus te maken met Latinismen der kanselarij-taal, die waarschijnlijk het eerst in Grieksche vertalingen van officieele Romeinsche stukken zijn ontstaan en daarop gemeengoed zijn geworden, en dus ook gebruikt werden in documenten, die geen vertaling, maar een Grieksch origineel waren. Het argument, alsof dergelijke latinismen zouden pleiten voor een Romein als vervaardiger der vertaling van het Monumentum Ancyranum behoort dus, daarin heeft Dr. Meuwese volkomen gelijk, te vervallen.

De schrijver heeft aan zijn onderzoek den vorm gegeven eener volledige grammatica van het Grieksch der vertaling, waarbij hij voor de indeeling Radermacher's grammatica van het Nieuw-Testamentisch Grieksch als voorbeeld koos. In vier hoofdstukken worden achtereenvolgens de orthographie, de vormleer, de syntaxis, en de woordenkeus behandeld, waarbij telkens bijzondere aandacht wordt gewijd aan die eigenaardigheden, die door de vroegere onderzoekers als „fouten” of althans als afwijkingen van den regel waren gekenmerkt. Het slot vormt een Conspectus operis, waarin worden opgesomd 1. die zoogen. „onbeholpenheden” volgens de vroegere meening, die in werkelijkheid, blijkens Dr. Meuwese's uiteenzettingen, eigen zijn aan de vulgaris Graecitas, 2. die zoogen. „latinismen”, die in werkelijkheid in den na-classieken tijd bij de Grieksch sprekenden in gebruik waren of althans niet in strijd zijn met het Grieksche taal-eigen, 3. die eigenaardigheden, die een gevolg zijn van een al te letterlijke vertaling uit het Latijn, en die, hoewel zij in de κοινή niet in algemeen gebruik waren, toch een enkele maal ook buiten het Monumentum Ancyranum worden aangetroffen. Deze conspectus doet dus den dienst van eene systematische inhoudsopgave.

De wijze, waarop in de verschillende hoofdstukken achtereenvolgens de quaesties worden behandeld, is zonder voorbehoud te prijzen. De schrijver geeft blijk, het vergelijkingsmateriaal te kennen — de lijst der door hem geraadpleegde werken op blz. IX tot XIII zijner Praefatio zou dienst kunnen doen als eene bibliographie der κοινή — en te beheerschen, hij gebruikt het op conscientieuze wijze, en is bezonnen in zijne oordeelvellingen. Daardoor is zijne grammatica der Grieksche vertaling van het Monumentum Ancyranum m. i. eene besliste aanwinst voor onze kennis der κοινή. Zij zal door wie met Grieksche inscripties of papyri uit den Romeinschen tijd te doen heeft, dikwijls met vrucht kunnen worden geraadpleegd. Dr. Meuwese heeft eene juiste beoordeeling van het Grieksch van het Monumentum Ancyranum mogelijk gemaakt, en het de er aan toekomende plaats aangewezen in den ontwikkelingsgang der Grieksche taal. Wij wenschen dan ook den schrijver met zijn degelijk en goed geslaagd werk van harte geluk.

Groningen. A. G. Roos.

De interpretibus Romanorum deque linguae Latinae. cum aliis nationibus commercio scripsit Dr. **Walter I. Snellman.** Leipzig, Dieterich. Deel I 1919, deel II 1914. (Pr. p. dl. M. 10).

Een vraag, die bij velen onzer vaak opkomt, is door den heer Snellmann met grooten ijver bestudeerd: hoe moeten we ons voorstellen, dat het taalverkeer, linguae commercium, tusschen de Romeinen en de om hen wonende, later door hen overwonnen volken heeft plaats gehad? Leerling van den Latinist Gustafsson uit Helsingfors heeft Snellman later te Tübingen zijn studies voortgezet. Geholpen ook door materiaal van den Thesaurus heeft hij zelf een groote reeks van publicaties doorgewerkt — zooals de Index librorum adhibitorum aangeeft — en het resultaat van zijn talrijke aanteekeningen ons in twee deeltjes voorgelegd. Het eerste (door den oorlog eerst in 1919 verschenen) geeft de Enarratio van de Testimonia in het tweede deel verzameld. In v e e r t i e n hoofdstukken worden de verschillende volken behandeld, waarbij de schrijver in concentrische kringen voortgaat, van Rome uit naar de peripherie toe. Een kort samenvattend hoofdstuk besluit deze enarratio, waarbij zich een laatste beschouwing aansluit: de statu et condicione interpretum.

Ook hier is het belang van het werk in het feit gelegen, dat men hier alles bij elkaar zal kunnen vinden, wat op dit onderwerp betrekking heeft. Nog grooter acht ik het gewicht van dergelijke onderzoekingen, dat ze ons weer eens duidelijk en waarschuwend voorhouden, hoe kleurloos vaak en onvolledig steeds het beeld is, dat de oude literatuur ons in zijn fragmentairen toestand op velerlei gebied in handen geeft.

Over zulk werk een kort bericht gevend kan men over de volledigheid der bewerking moeielijk een oordeel uitspreken zonder zelf denzelfden weg af te leggen. Zelfs in den zeer uitgebreiden Index van geraadpleegde werken vielen mij eenige lacunes op, die Snellmann misschien met opzet heeft weggelaten. Positiever is mijn bezwaar tegen de wijze, waarop hij zijn texten geexcerpeerd heeft. In zijn voorrede zegt de schrijver, dat hij zijn opzet, de bestudeering der interpretes, weldra als een hinderlijke beperking is gaan voelen: mihi persuasi, heet het dan verder, etiam perscrutandum esse, quousque Latina lingua ac Romanorum cultus apud exteras nationes in commune propagatus esset, ex qua quidem re interpretum usus prorsus penderet. Welnu, dit thema is den schrijver — en volkomen begrijpelijk — veel te machtig geworden: geen citaten uit Paul's Grundriss maken hier een classicus, die een zuiver philologische opleiding heeft gehad, inzicht en overzicht mogelijk.

Uit de Enarratio blijkt voorts wel in het algemeen, hoe ongeveer de schrijver in de verschillende hoofdstukken zijn groote stof gegroepeerd heeft, maar de indeeling is hier niet streng volgehouden en sommige hoofdstukken maken bij de Testimonia een rommeligen indruk.

Een ander bezwaar vloeit voort uit de thans veel te ruime omschrijving van schrijvers taak. Nu geeft hij feitelijk bijv. bij de gentes Italicae en de Etrusci al het taalmateriaal, dat ons van die dialecten in de Latijnsche traditie bewaard is gebleven. Waarvoor is dit noodig? Voor het Italisch is dit door A. Ernout goed verzameld en taalhistorisch bewerkt — wat hier geheel ontbreekt — in zijn bekende boek: Les éléments dialectaux du vocabulaire latin, voor het Etruscisch is dit werk reeds eenige malen verricht. Wat voor waarde bijv. heeft voor de interpretes Festus' mededeeling: f a l a e dictae ab altitudine, a f a l a d o, quod apud Etruscos s i g n i f i c a t caelum? Hoe maakt de schrijver daar gebruik van? Hij zegt (dl. I p. 7): neque alia desunt testimonia Etruscam linguam extrema liberae reipublicae aetate vel primis imperatorum temporibus — ne dicam posterius (daarbij wordt Festus aangehaald) — extitisse. Doch wie meer en langer zich met dit soort literatuur heeft bezig moeten houden, weet, dat hier aan het praesens s i g n i f i c a t veel te veel gewicht wordt gehecht door den schrijver.

Even goedgeloovig staat hij tegenover de historici. Als Livius zegt (X, 3, 6, dus uit de periode op de grens van IV—III v. Chr.): Cn. Fulvius legatus.... iubet peritos linguae adtendere animum, pastorum sermo agresti an urbano propior esset (de taal van enkele Etrusci, die een krijgslist uitvoerden) constateert de schrijver, dat sommigen in Rome voor dialectische verschillen in het Etruscisch een geschoold oor hadden! Dat dit zoo geweest is, spreekt van zelf bij twee volken, die zoo dicht naast elkaar woonden, doch dat de plaats bij Livius daarvoor als bewijs, als fundament mag worden aangehaald, is bij de werkmethode van oudere en jongere annalisten niet goed denkbaar. Precies zoo staat het met de litterae van Porsenna (bij Serv. ad Aen. 8, 646). Methodisch juist is alleen te zeggen: zoo was omtrent deze dingen de voorstelling van de Romeinsche schrijvers of van hun niet veel oudere bronnen!

Modernismen in het Latijn spreken ook bij dit onderwerp van zelf: Etrusci Campaniae rura Latinis amiserunt (I p. 6) en multas res gerere cum Etruscis in de beteekenis van „verkeer, omgang hebben met iemand" zijn slechts enkele staaltjes.

Critisch en nuchter schiften van het materiaal en van de daarop gebouwde conclusies zal bij dit boek zeer noodig zijn: wie dit echter doet, zal den schrijver zeer dankbaar blijven voor zijn trouwe en noeste voorlichting.

Amsterdam. F. M u l l e r J z n.

Origenes Werke, sechster Band, Homilien zum Hexateuch in Rufins Uebersetzung, herausgegeben im Auftrage der Kirchenväter-commission der Preussischen Akademie der Wissenschaften von Prof. Dr. **W. A. Baehrens.** Erster Teil, die Homilien zu Genesis, Exodus und Leviticus. Leipzig, Hinrich. 1920. (Pr. M. 31.25, geb. M. 41.25, + 60%).

Ondanks de stijging der drukkosten, die tijdschriften vermoordt en gedrukte academische proefschriften onmogelijk maakt, ondanks ook den financiëelen druk en den geldnood in Duitschland, gaat de niet meer „königlich" genoemde Preussische Akademie der Wissenschaften voort met hare kostbare Patres-uitgaven. Een enkele maal stelt zij ook Nederlanders aan het werk. Zoo bezorgde in 1901 Dr. W. H. van de Sande Bakhuyzen den dialoog van Adamantius. Ditmaal werd aan den jongen Dr. Baehrens de behandeling van Origenes mee opgedragen. Hij kreeg voor zijn deel de Homilieën, oorspronkelijk toevertrouwd aan den ontijdig overleden Skutsch. Ter voorbereiding bracht

hij sinds 1913 een paar jaren in Parijs, München, Berlijn en Italië door, en bezocht hij er de bibliotheken, waaronder een enkele die slechts gedurende twee uren daags toegankelijk was. Het resultaat van zijn onderzoek legde hij neer in de eerste aflevering van het 42ste deel der Texte und Untersuchungen, in 1916, ten gevolge waarvan hij nu, met verwijzingen derwaarts, bij de eigenlijke uitgaaf zich kon bepalen tot een meer beknopte praefatio. Uit een en ander leeren wij dat in acht handschrift(klassen) de Genesis-homilieën, in zeven dito's de Exodus-homilieën, en in tien de Leviticus-homilieën bewaard gebleven zijn. Al deze handschriften bleken te berusten op een gemeenschappelijken archetypus, afkomstig uit Zuid-Italië en de zesde eeuw, die zelf reeds correctiën had ondergaan. De Numeri-homilieën vormden een groep op zich zelve. Evenzoo die betreffende Jozua en Richteren. Alles overeenkomstig den periodieken vertalersarbeid van Rufinus, die zich uitstrekte over den geheelen Octateuch. Behalve al deze handschriften kwamen voor de vaststelling van den tekst in aanmerking de aanhalingen daaruit door Caesarius van Arelate, Isidorus, Beda, Hrabanus Maurus, Angelomus van Luxeuil, pseudo-Eucherius, Walafridus Strabo, Jonas van Orleans en Aeneas van Parijs. En voorts wat er aan oorspronkelijk Grieksche fragmenten in Catenen of elders overbleef. Een probleem op zich zelf leverde de 17de of laatste Genesis-homilie, die bleek geen homilie, maar identisch met Rufinus' geschrift de benedictionibus patriarcharum te zijn. Voorts zegt nog Dr. Baehrens: „Es wird eine dankbare Aufgabe der Zukunft sein, die Stellung, welche die Homilien in der alttestamentlichen Exegese einnehmen, und ihre enge Anlehnung an Philo Judaeus in ausführlicher Form darzustellen." Ook over den door Origenes gebruikten bijbeltekst en over de door Rufinus bij vertaling van bijbelwoorden gevolgde methode beloofde hij nader bescheid.

Werk genoeg aan den winkel derhalve! Wij moeten hoogelijk de vlijt en de volharding roemen, krachtens welke het reeds nu meer dan ten halve is volbracht, te meer daar de oorlog storend tusschenbeiden kwam. De nieuwe editie zal de derde en de beste zijn. De editio princeps van Aldus Minutius dagteekent van 1503. Zij gold slechts den Heptateuch. Uit haar vloeiden rechtstreeks of middellijk de latere uitgaven van Merlin, Erasmus, Grinaeus. en Genebrardus voort. Een tweede moeder-uitgave bezorgde in 1732 Delarue. Hare dochters waren die van Oberthür, Lommatzsch en Migne. Of die van Baehrens weer voor lateren als grondslag zal dienen, moet de toekomst leeren. Bescheiden zegt hij aangaande zijn voorgangers: „Wir wollen nicht richten über Werke, welche in einem vor-Lachmannischem Zeitalter erschienen sind, und das gute in den beiden Ausgaben dankbar anerkennen, wenn auch an unzähligen Stellen jetzt anders gelesen werden muss." Ten einde eenigen indruk te verkrijgen van den omvang der veranderingen, heb ik mijne Lommatzsch-editie opgeslagen en op goed geluk eenige parallele capita vergeleken. Ik telde toen in de eerste homilie op Genesis in c. 13 twintig, in de zevende op Exodus in c. 5 vijftien en in de negende op Leviticus in c. 2 dertien verschillen van meer of minder belang. De conclusie was, dat ik mijn handige Lommatzsch-deeltjes nog niet behoef aan den kant te doen, maar dat toch de uitgaaf van Baehrens een belangrijke aanwinst is. Zij zal te meer blijken dat te zijn, als later de „am Schluss des zweiten Halbbandes" beloofde „Register und Wortindices" ter algemeene beschikking zullen staan. Moge het den stoeren werker gegeven worden het geheel te zijnen tijde met succes te voltooien! De beoefenaren der Patristiek zullen hem dankbaar zijn.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

A. Fischer, Die Vokalharmonie der Endungen an den Fremdwörtern des Türkischen. (Morgenländische Texte und Forschungen 1, 2). Leipzig, B. G. Teubner. 1920. (Pr. *f* 0.88).

De regels, die in het Turksch als uitvloeisel van de wet der vokaalharmonie de keuze der klinkers en dientengevolge de uitspraak der woorden beheerschen, zijn niet gemakkelijk zóó te formuleeren, dat men daarmede in alle gevallen aanstonds terecht kan. Zeer ingewikkeld en netelig wordt dit vraagstuk, wanneer het betreft den klinker van Turksche uitgangen aan vreemde woorden gehecht. Müller gaf indertijd den regel: de klinker van de laatste lettergreep van het vreemde woord is beslissend, terwijl Weil beweerde dat die van de klemtoonsyllabe den doorslag gaf. Fischer nam daaruit aanleiding deze vraag nauwkeuriger te onderzoeken en raadpleegde daarvoor de uitspraak van twee ontwikkelde Turken, die in Duitschland werkzaam waren en geacht konden worden het Turksch van de beschaafde inwoners van Constantinopel te vertegenwoordigen. Men kan daarmede vrede hebben, want bedoelde heeren zijn inderdaad niet de eersten de besten en het Turksch van den beschaafden Constantinopolitaan zal wel ieder als richtsnoer willen laten gelden. Het resultaat van zijn onderzoek is, dat noch de formuleering bij Müller, noch die bij Weil geheel juist is, daar men allereerst moet onderscheiden tusschen vreemde woorden uit het Arabisch en Perzisch eenerzijds en alle andere anderzijds. Dit leidt hem er dan toe zelf een dubbelen regel te formuleeren en de toepassing daarvan door tal van voorbeelden toe te lichten. Ongetwijfeld zullen de Turkologen hem voor dit nauwkeurig en subtiel onderzoek dankbaar zijn, al is het niet onmogelijk dat andere kenners van de levende taal, die de uitspraak van andere personen raadplegen, in sommige gevallen afwijkingen zullen constateeren.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

M. Asín Palacios, Los precedentes musulmanes del pari de Pascal. Santander, Boletin de la biblioteca Menéndez y Pelayo. 1920.

Men weet welk beroemd apologeties argument wordt aangeduid onder de naam van „Pascal's weddenschap": ten einde de ongelovigen te overtuigen van de wenselikheid om de deugd te betrachten, ook voor het geval een toekomstig leven niet bestaat, stelde hij hen vóór het dilemma: „Als gij wint, wint gij alles; als gij verliest, verliest gij niets."

Reeds vóór Pascal was dit argument gebezigd, en men had het reeds in Arnobius, de kerkvader uit de IVe eeuw, en in twee tijdgenoten van de schrijver der *Pensées* aangewezen. De Heer Asín heeft het aangetroffen bij Arabiese schrijvers, en vooral bij Al-Ghazâlî, een apologeet uit de XIIe eeuw. Wat bovenal treft bij een vergelijking tussen Pascal en

deze laatste is, dat de overeenkomst tussen beiden zich niet tot de „pari" bepaalt. Met name op drie punten vertonen zij een merkwaardige gelijkenis, zoals blijkt als men hun teksten, die door de Schrijver in extenso worden gedrukt, naast elkander legt. Men kan die drie punten samenvatten in de volgende bekende formules van Pascal: 1. „Le cœur a ses raisons, que la raison ne connait point"; 2. „Si vous gagnez, vous gagnez tout; si vous perdez, vous ne perdez rien" (d. i. de „pari"); 3. „Suivez la manière par où ils (d. z. degenen die zich reeds hebben bekeerd) ont commencé, c'est en faisant tout comme s'ils croyaient, en prenant l'eau bénite, en faisant dire des messes... Naturellement même cela vous fera croire et vous abêtira." Wèl verschilt de wijze van behandeling in zover, als Al-Ghazâlî uitvoerig en met delicate psychologiese analyses uitwerkt hetgeen bij Pascal enigszins schematies is voorgesteld; Pascal is de mathematicus, die streeft naar de welsprekendheid welke ontstaat uit de nauwkeurigheid van de uitdrukking, zodat zijn „pari" op sommige punten moeielik is te volgen en ingewikkelder is dan die van Al-Ghazâlî, de litterator, meester van het woord, begaafd met een rijke verbeelding, die techniese uitdrukkingen vermijdt, zelfs waar hij metafysiese problemen behandelt.

Voor iemand die, zoals de schrijver dezer aankondiging, als leek de brochure leest, is de overeenkomst, door Asín aangewezen, werkelik hoogst merkwaardig; of de vakmannen er evenzo over zullen oordelen, durf ik niet uit te maken, alhoewel de nauwkeurigheid en volledigheid van de vergelijking de indruk geven dat de uiteenzetting op een zeer soliede basis rust. De moeielikheid is ook hier — evenals bij het vraagstuk der Arabiese bronnen van Dante — te weten hoe Pascal kennis kan hebben gehad van de werken van Al-Ghazâlî, of, zo hij de „pari" aan oudere tijdgenoten heeft ontleend, hoe deze de geschriften van de Muzelman kunnen hebben gekend. Asín laat de bespreking hiervan over aan de „pascalisants" en bepaalt zich tot enkele opmerkingen. Hij herinnert eraan dat Pascal volop uit een oudere schrijver heeft geput, zonder hem te noemen (trouwens Pascal beweerde zelf dat hij „niets nieuws had gezegd", hetgeen overdreven is); het is Raymond Martín, die op zijn beurt weder veel aan Al-Ghazâlî had ontleend. Bij hem vond Pascal dus de naam van de apologeet en de vermelding van diens werken. Dit heeft zijn nieuwsgierigheid kunnen prikkelen. Maar Pascal kende geen Arabies. Heeft hij, of hebben zijn zegsmannen door Franse oriëntalisten van hun tijd, zoals d'Herbelot, kunnen vernemen wat zijzelf niet konden halen uit de werken van Al-Ghazâlî? De wijze waarop de denkbeelden overgaan van de ene litteratuur op de andere is geheimzinnig, en men zal er niet aan denken hier dadelik een „onmogelik" uit te spreken.

In elk geval, en in welk verband ook de Arabiese schrijver tot Pascal moge staan, dit feit is zeker: dat het Kristelike probleem, in de evangelieën zo vaak uitgesproken, van het ontzaglike verschil in belangrijkheid tussen het wereldlike en het eeuwige leven, na door Arnobius in de vorm van een „weddenschap" te zijn geformuleerd, door Al-Ghazâlî in de XIIe en door Pascal in de XVIIe eeuw, op nieuw op dezelfde wijze voorop is gesteld, omdat in hun tijd twijfel aan het geloof in een toekomstig leven heerste, zodat een zelfde apologeties argument door twee theologen, Al-Ghazâlî en Pascal, gebruikt is geworden ter verdediging van hun respectieve godsdiensten.

Amsterdam. Salverda de Grave.

F. Neubert, Die literarische Kritik Guy de Maupassants. (Supplementheft VIII der Zeitschr. für frz. Spr. und Litt.). Chemnitz u. Leipzig, W. Gronau. 1914.

Dez., Die kritischen Essays Guy de Maupassants (mit Ausschlusz der literarischen Kritik). (id. IX). id. 1919.

I. Toen Paul Bourget, in 1893, in een liefdevol artikel zijn vriend Maupassant herdacht, drukte hij den wensch uit 't critisch gedeelte van diens werk vereenigd te zien en hij gaf de groote lijnen aan van de uitgaven die zouden moeten plaats hebben (*Etudes et Portraits*, III, p. 308). De samensteller van de beide boven aangegeven onderzoekingen heeft dat critisch werk van M. met groote zorgvuldigheid en liefde onderzocht, maar heeft blijkbaar geen kennis gehad van Bourget's studie, wijl hij de op blz. 309 aangegeven artikelen uit *La Nation* niet in zijn onderzoek heeft betrokken; dit is te betreuren, daar ze blijkbaar zeer belangwekkend zijn en het zich niet laat aanzien, dat het critisch werk opnieuw wordt uitgegeven (Neubert, I, p. 2). Toch mogen we tevreden zijn met het omvangrijke, door hem onderzochte materiaal, dat voornamelijk ontleend is aan de dagbladen *Le Gaulois* en *Gil Blas* en aan *La république des lettres*, naast de meer algemeen bekende artikelen uit *La nouvelle revue* en *La revue politique et littéraire*. Wat 't sterkst in 't oog valt is de volledige overeenstemming tusschen Gustave Flaubert en M. waar het 't criterium voor kunst geldt; we zien ten duidelijkste dat de principes van Maupassant geheel met die van Flaubert overeenstemmen. Ze zoeken beiden slechts 't schoone: hun kunst moet zijn aristocratisch en onpersoonlijk, op wetenschappelijken grondslag gevestigd, kunst en moraal streng gescheiden houdend, onbewogen en onpartijdig. Deze overeenstemming behoeft ons niet te verwonderen, wanneer we weten dat Flaubert jaren lang zich heeft beziggehouden met de leiding van Maupassant's eerste werk, al moge hij ook slechts de eerste verzen en weinig van 't eerste proza van M. hebben gekend.

Op een enkel punt is M. verschillend van Flaubert, nl. in zijn bewondering voor de 18e eeuw (z. I, 72), die hij met De Goncourts gemeen heeft en die Flaubert niet kende. Neubert geeft in een reeks goed gekozen citaten de voornaamste ideeën uit Maupassant's werk, over proza, over poëzie en over enkele schrijvers, Flaubert, Bouilhet en de vrienden van Flaubert, Tourgenjef, Zola en Edmond de Goncourt; daaraan verbindt hij een reeks uittreksels uit andere opstellen, waaruit we de meening van Maupassant kunnen vernemen omtrent E. Rod, C. Mendès, Pierre Loti, *Manon Lescaut*, en vele andere schrijvers en werken.

Uit deze eenvoudige opsomming van het behandelde kan men zien, welke waarde deze studie van Neubert heeft, nu men vrijwel de zekerheid heeft dat de litteraire essais van Maupassant in afzienbaren tijd niet zullen worden herdrukt. Er zijn enkele opmerkingen te maken, die kleine onjuistheden van Neubert betref-

fen. P. 2 doet schrijver het voorkomen dat M. er in geslaagd is zijn persoonlijke meeningen in de romans en in de novellen te verbergen; we weten wel, dat hem dit evenmin is gelukt als aan Flaubert of aan Leconte de Lisle; pag. 2 en 27 spreekt hij van de beroemde voorrede van *Pierre et Jean*, die, mijns inziens, deze karakteriseering niet verdient, omdat zij geen waarde als critisch monument heeft; p. 63 zou Neubert bij de uiteenzetting van de betrekkingen tot De Goncourt moeten hebben gebruik maken van Maynial, *La vie et L'œuvre de Guy de Maupassant* (p. 205 en 207); p. 11 is een vergissing: Maupassant liep niet gevaar achtervolgd te worden na de publicatie van zijn bundel *Des Vers*, maar na die van 't gedicht *Le Mur* in *La revue moderne et naturaliste* (z. Maynial, *l. c.*, p. 94); p. 68 lijkt mij in de vergelijking tusschen M. en den held uit Huysmans' *A Rebours* geheel onjuist. Jammer is het, dat Neubert toen hij zijn boek schreef, blijkbaar 't uitstekende werk van Cassagne, *La théorie de l'art pour l'art* niet kende, want hij zou dan niet alleen voorbeelden van overeenstemming van M. met Flaubert hebben aangehaald, maar met de geheele groep van de mannen van l'art pour l'art wier kunstideaal dat van M. is. Zoo b.v. is de invloed van Turgenjef en van Bouilhet, dien Bourget (*l. c.*, p. 311 en 308) zoo groot acht, door Neubert niet gansch naar waarde geschat.

Jammer is 't, dat er een groot aantal zinstorende drukfouten in 't boekje zijn blijven staan.

II. Met evenveel vlijt en toewijding heeft Neubert de andere artikelen van M. nauwkeurig nagegaan, om te komen tot een samenvatting van diens opvattingen omtrent de menschheid. Uit al zijn uitlatingen blijkt dat deze een zeer hooge opvatting had omtrent de waarde van den mensch, en hoe hij voortdurend er op bedacht was de groote gebreken in de maatschappij te geeselen. Al moge M. een zuivere pessimist zijn en al moge 't menschelijk geslacht voor hem weinig waarde hebben, omdat al zijn streven gevestigd is op egoïsme en omdat schijnmoraal en huichelarij de wereld regeeren, men voelt dat hij vol medelijden neerziet op 't menschdom.

Het zuiver nihilistische en pessimistische in zijn beschouwing over kunst, dichtkunst, de vrouw, de politiek, de wetenschap belet ten slotte niet, dat hij voor den kunstenaar 't brengen van schoonheid als 't hoogste beschouwt, dat den ongelukkigen menschen in dit leven troost kan brengen. Het is natuurlijk een gevaar boutades van den schrijver op te nemen als uitingen van werkelijke overtuiging en het is dan ook de vraag of werkelijk alle uitingen van M. geheel kunnen beschouwd worden als een weergave van zijn intiemste overtuigingen. Belangwekkend is de voortdurende overeenstemming die Neubert constateert tusschen de gedachten van M. en die van Schopenhauer, een schrijver dien gene blijkbaar wel gekend heeft en waaraan Neubert een grooten invloed toekent op M's ideeën (b.v. blz. 25, 35, 46, 70, 109, 129). Toch blijft mijns inziens de vraag nog open in hoeverre La Rochefoucauld met zijn theorie van 't egoïsme meer dan Schopenhauer invloed op M. heeft gehad.

Het is alweer te betreuren dat ook hier een groot aantal drukfouten den tekst ontsieren.

Jammer is 't, dat Neubert zoo weinig vergelijkingen heeft gemaakt met de romans en de novellen die hij een enkele maal betrekt bij de door hem met zooveel zorg gelezen critische essais. Misschien zal hij er nog eens toe komen, door deze beide werkjes samen te smelten met onderzoekingen over M.'s kunst in diens zuiver litterair werk, een samenvattend boek te geven waarin 't geheele œuvre van M. in zijn volledigen omvang wordt bestudeerd. Hoe dan ook, de beide werkjes kunnen ter inleiding in een deel van M.'s werk, dat niet gemakkelijk voor iedereen toegankelijk is, een goeden leiddraad vormen. Ik heb gezegd, „een goeden leiddraad vormen", al moge men niet grif onderschrijven dat M. „auch auf dem Gebiete der literarischen Kritik eine bedeutende Fähigkeit entfaltet hat."

Als een aanvulling bij Maynial's boek en bij de studie van Mahn, *Guy de Maupassant, sein Leben und seine Werke* (1908), zijn Neubert's onderzoekingen van waarde, al moge men niet vergeten, dat de journalistieke arbeid van M., louter een kwestie van veel geld verdienen, niet op dezelfde lijn mag worden geplaatst als zijn romans en enkele zijner novellen en dat een deel er van, onder allerlei pseudoniemen verschenen, niet zal zijn terug te vinden.

Amsterdam. K. R. Gallas.

J. Hasebroek, Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus. Heidelberg, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung. 1921. (Pr. M. 13.20 + Zuschl.).

Na de Ceuleneer's *Essai sur la vie et le règne de Septime Sévère* (1880) hebben Fuchs en Wirth, de eerste in zijn *Geschichte des Kaisers Septimius Severus* (1884), Wirth in zijn *Quaestiones Severianae* (1888) de geschiedenis van den uit Africa geboortigen keizer, wiens regeering een reformatie van het principaat van Augustus beteekent, zeer gedetailleerd behandeld. In de sindsdien verloopen jaren is onze kennis van Septimius Severus door het niet stilstaand onderzoek van de monumentale en litteraire bronnen van den Romeinschen Keizertijd zeer verruimd. In het bijzonder is de waarde en de onwaarde van de levensbeschrijvingen der Keizers in de Historia Augusta eerst vastgesteld door Dessau's bekende studie in de Hermes en de door dit stuk uitgelokte omvangrijke litteratuur op dit onderwerp in ruimeren of engeren zin betrekking hebbende. Op grond van alle beschikbare, op hun deugdelijkheid onderzochte, zooveel mogelijk in onderling verband gebrachte gegevens heeft Hasebroek het leven en de regeering van Septimius Severus beschreven, het geraamte wel te verstaan. Hij heeft niet meer willen geven dan *ein Bild des innern Gangs der Ereignisse* (p. v.) Alleen op de feiten komt het bij hem aan; die vast te stellen en ze chronologisch en in hun verband te fixeeren is zijn doel. Het zijn immers slechts *Untersuchungen zur Geschichte*, niet de geschiedenis zelf.

Deze feiten dan geeft Hasebroek met groote volledigheid. De inscripties, de munten, de papyri kent hij even goed als de litteraire traditie en de oudere en jongere moderne litteratuur over zijn onderwerp.

Binnen de grenzen, die hij zich zelf stelde, heeft Hasebroek uitmuntend werk geleverd. Hij heeft den bodem gelegd, waarop de geschiedenis van Severus' regeering kan worden opgetrokken.

Maar ik heb wel bedenkingen tegen sommige van zijne conclusies en constructies. Zoo, als hij met O. Hirschfeld — die echter weifelt — twee slagen aanneemt, waarin Albinus door Severus geslagen wordt, bij Tinurtium, dat de Vita noemt, en bij Lyon. Het komt mij niet twijfelachtig voor dat er slechts één slag geweest is en wij òf een vergissing in de biographie moeten aannemen òf de conjectuur van Chifflet, die voor Tinurtium (Tournus) Trivurtium (Trivoux) wilde lezen, dat op korten afstand van Lyon is gelegen. En waarom de conjectuur *edit* voor *cadit* in de woorden der vita 11, 2 *cum quidem ingens periculum equi casu cadit* onaannemelijk zou zijn, daar Herodianus schrijft **ὡς αὐτὸν τοῦ ἵππου ἐκπεσεῖν** (p. 98, 3), ontgaat mij. Severus valt van zijn paard (**ἐκπεσεῖν**) omdat het paard zelf valt (*equi casu*). Op grond van Herodianus 3, 8, 2 **διοικήσας δὲ τὰ κατὰ τὴν Βρεττανίαν καὶ διελὼν ἐς δύο ἡγεμόνας τὴν τοῦ ἔθνους ἐξουσίαν** zegt Hasebroek *dass er in Britannien, der Provinz die den Gegenkaiser erhob, bereits in dieser Zeit war, müssen wir Herodian schon glauben.* Ik zie niet in waarom hij de maatregelen ter reorganisatie van Britannië niet in Gallië heeft kunnen nemen. Ook des schrijvers opvatting van Dio's aan Herodotus 7, 235 ontleende uitdrukking **πάροικος πόλεμος** (75, 5, 4) kan ik niet deelen. Bij Herodotus is geen *Hêlotenkrieg* bedoeld. Een strijd door de Perzen tegen Sparta gevoerd van uit Cythera, indien zij dat eiland als basis van hun operaties zouden gebruiken, wordt door Demaratus een **πάροικος πόλεμος** genoemd. Een *innerer Krieg* is het niet. En ook de geheele voorstelling van een op Albinus' nederlaag en dood gevolgden in verschillende gedeelten van het rijk woedenden burgeroorlog, die in 206—208 (10 jaren daarna!) zijn hoogtepunt bereikt (p. 99—104) komt mij zeer onwaarschijnlijk voor.

Aan het slot vier appendices: 1. *die Münzen*, 2. *Sammlung der als Material benutzten Inschriften*, 3. *Chronologische Uebersicht*, 4. *die Titulaturen*; voorts een register.

Amsterdam. U. Ph. Boissevain.

J. Scheftelowitz, Die altpersische Religion und das Judentum; Unterschiede, Uebereinstimmungen und gegenseitige Beeinflussungen. Giessen, Töpelmann. 1920. (Pr. M. 48).

Dr. Scheftelowitz, privaat-docent aan de Universiteit te Keulen, heeft zich in de wetenschappelijke wereld bekendheid verworven door een aantal studies op ethnologisch gebied, deels gepubliceerd in het Archiv f. Religionswissenschaft, deels uitgekomen in de Serie Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten herausgeg. von Malten u. Weinreich. Het boek, dat thans ter bespreking voor ons ligt, is ook geheel van een ethnologisch gezichtspunt uit geschreven. Een enkele blik op de inhoudsopgave doet dit al dadelijk zien. Na een korte inleiding (p. 1—6) en een slechts achttien blz. omvattend eerste deel over de „Wesentliche Unterschiede zwischen Judentum und Parsismus" (p. 6—25) volgt het tweede deel (p. 25—229) over „Die gleichartige Religionsvorstellungen im Parsismus und Judentum" in twintig hoofdstukken, die achtereenvolgens behandelen: 1. Dämonenglaube im Pars. u. Jud. 2. Dynamismus (erste Haarschur, böser Blick, Fluch.) 3. Magie. 4. Apotropaea (Feuer, Kreis, Umschlingung, rote Farbe, Knoblauch, Horn etc.) 5. Bedeutungsvolle Zeichen (gerade und ungerade Zahlen, Erforschung der Zukunft mittels Stäbchen.) 6. Gleichartige Mythen (Schlinge und Netz als Götterwaffe, Blendung feindlicher Krieger, Reste primitiver Tierverehrung, Mutter Erde etc.) 7. Ähnliche Sagen und Legenden (Sündenfall, Sintflut, Aussetzung Moses etc.) 8. Ähnliche Sittlichkeitslehren, 9. Ähnliche Kultushandlungen. 10. Gleichartige Sitten. 11. Gleichmässige religiöse Ideenentwicklungen. 12. Gleichartige poetische Bilder und allgemein menschliche Gedanken. 13. Ähnliche Begriffsentwicklungen. 14. Fravašismus, 15. Der Unsterblichkeitsglaube im A. T. Seine vom Parsismus unabhängige Entwicklung. 16. Dem Parsismus ähnliche Vorstellungen über das Schicksal der Seele unmittelbar nach dem Tode in den nachexilischen Religionsschriften. 17. Heilserwartungen unmittelbar nach dem Tode. 18. Die Auferstehung. 19. Entlehnungen parsischer Vorstellungen aus dem Judentum. 20. Entlehnung einer persischen und jüd. Vorstellung aus dem Babylonischem.

Men herkent hierin een groot aantal onderwerpen, die in de boeken over algemeene volkenkunde, speciaal in die gedeelten, die de z. g. primitieven behandelen, ter sprake worden gebracht. Inderdaad hooren wij in de inleiding (p. 1 v.): „Zur richtigen Verwertung des Materials ist auch die Kenntnis der Religion der Primitiven erforderlich, denn sie gibt uns vielfach Aufschlusz über die Entstehung mancher dem Parsismus und Judentum gemeinsamen Vorstellung." En even verder: „Manche Ähnlichkeiten im Pars. und Jud. werden sich als Nachwirkungen primitiver Religionsvorstellungen erweisen lassen. Zwecks Kennzeichnung solcher im Jud. erhaltenen Rudimente aus primitiver Zeit hielt ich es für nötig das erforderliche ethnologische Material anzuführen." Men kan daar vrede mee hebben. Maar toch vragen wij hier al onwillekeurig, of en in hoever die nawerkingen van primitieve voorstellingen juist in het Jodendom en het Parsisme meer dan elders te constateeren zijn, en vooral zijn wij nieuwsgierig te vernemen, wat de bedoelde gegevens voor deze speciale studie, die een parallel tusschen de beide godsdiensten bedoelt te trekken, zullen opleveren.

In dat opzicht nu heeft het boek mij zeer teleurgesteld. Zeker, Jodendom en Parsisme worden bij elk van de besproken punten ter vergelijking naast elkaar gezet, maar dan volgt telkens een heele reeks van volken, waarbij precies hetzelfde gevonden wordt of werd. Alsof de schrijver zeggen wil: Ziet ge wel, dat van een typische en karakteristieke overeenkomst tusschen de godsdiensten van Joden en Perzen geen sprake is? Het zijn altijd min of meer primitieve trekken, die *onder anderen* bij Joden en Perzen voortleefden, waarin deze beide zich echter volstrekt niet onderscheiden, maar die zij gemeen hebben met de meest uiteenliggende volken van den aardbol. En hoe verder men het boek leest, des te minder begrijpt men, waarom op het titelblad juist Jodendom en Parsisme genoemd worden.

Eenige voorbeelden: In § 11 hooren wij: „der Glaube, die Welt sei von Geistern überfüllt, ist überall verbreitet gewesen. Nach dem Parsismus ist die ganze Luft von Dämonen bevölkert.... Dieser Anschauung begegnen wir bei den Juden, Mohammedanern, Indern,

Sundanesen und Grönlandern. Auch die Griechen nahmen an....” (hetzelfde). Daarmee eindigt de paragraaf. § 12 leert ons, dat „nach altpers. Anschauung die Dämonen sich besonders Zahlreich auf den Leichenplätzen aufhalten. Dasselbe glaubten die Babylonier, Juden, Araber, die ältesten Christen, die brahmanischen und buddhistischen Inder, die Garos in Assam, die Dajaks auf Borneo, die Chinesen, die Neger in W.-Afrika, die Eskimos, die Neuseeländer und die Deutschen.” Dit punt is daarmee afgehandeld. Het wijd en zijd verbreide geloof, dat alles, wat met een lijk in aanraking komt, „onrein” wordt, „hat bei den *verschiedensten* Völkern die gleichen Lustrationsriten hervorgerufen” (p. 34), en het gebruik om zich na deelneming aan een begrafenis met water te wasschen „lässt sich *auf allen Erdteilen* nachweisen” (ib.) „Das Niesen wird in der primitiven Auffassung *der meisten Völker* auf dämonische Einflüsse zurückgeführt.” (p. 41). De „erste Haarschur” gaat met plechtige ceremoniën gepaard bij Perzen, in sommige Joodsche kringen en verder.... in alle deelen van de wereld (p. 61 v.). — § 22 (p. 62) handelt over „böser Blick”. Het geloof aan het „booze oog” is „weit verbreitet. Er findet sich Z. B. (let bovendien op deze zonderlinge wijze van opsommen) bei den alten und heutigen Persern, Kaukasiern, Wotiäken, Babyloniern und allen übrigen semitischen Völkern, Ägyptern, Indern, Griechen, Römern, Germanen, Slaven, Chinesen, Tibetanern, Türken, Indianern, Negern Afrikas, den Südsee-Insulanern und den Juden.” (niet-Semieten ? !). De paragraaf is uit. — Wilgentakken dienden „bei den *alten Per ern und andern Völkern*” tot het verjagen van booze geesten (p. 83). — „Die persische Vorstellung, dass der Hahn zur Vertreibung der Dämonen geschaffen ist, lässt sich gleichfalls *bei allen Völkern, wo das Huhn heimisch geworden ist*, belegen” (p. 86). — Resten van primitieve diervereering zijn te vinden „im Parsismus *und in den übrigen allen Religionen*”, zooals § 37 (p. 98) begint, zijn bij tal van volken ook tegenwoordig nog aan te wijzen, en sporen van een oud-Semietischen diercultus zijn in den Bijbel bewaard. Op eenig historisch of ander verband wordt weer niet gewezen.

Hoe weinig karakteristiek de gegevens zijn, die de Schr. ons in dit boek over „die altpersische Religion und das Judentum” biedt, drukt hij zelf, blijkbaar zonder het te merken, herhaaldelijk uit in zinnen als deze: „Der weitverbreitete Glaube, dass Krankheiten von Dämonen hervorgerufen werden, findet sich natürlich (sic) auch in Altiranischen.” (p. 31) of: „Da die apotropäischen und kathartischen Mittel bei den meisten primitiven Völkern die gleichen sind, so lassen sich auch hierin einzelne Uebereinstimmungen des Parsismus mit dem ehemaligen jüdischen Volksglauben aufdecken”, waarmee § 26 (p. 66) begint. Dit laatste is zelfs van een wat zonderlinge logica.

Ook in het laatste deel (p. 158 v.v.), dat de meer specifiek-godsdienstige voorstellingen behandelt over onsterfelijkheid, het lot van de ziel na den dood en derg. worden wij voortdurend de geheele aarde rondgesleept om analoge denkbeelden en zeden en gebruiken waar te nemen „bei den verschiedensten Völkern sämmtlicher Erdteile” (p. 161. Vgl. p. 163, 167 Anm 2 en 3, 169, 170, 171, 179 enz.). Een enkele maal wijst Schr. op voorstellingen in den Talmoed, waar inderdaad invloed van het Parsisme aangenomen schijnt te moeten worden (de drie groepen engelen, die de ziel van den vrome tegemoet gaan, p. 179, Leviatan en Behemöt als maaltijd in het hiernamaals p. 207 e. a.). Veel nieuws heb ik echter na de bekende verhandelingen van Kohut en Stave ook hierin niet gevonden.

Ook over details zouden nog vele opmerkingen te maken zijn. Zoo doet het — om iets te noemen — vreemd aan, als ten bewijze, dat de Mohammedaan voor de ritueele wassching zand gebruiken mag, als er geen water aanwezig is, het boek van Endres „die Türkei” als bron geciteerd wordt (p. 129 Anm. 3); de vertaling van Ps. 139, 2: „Gott, du weisst, ob ich sitze oder stehe” (p. 142) is niet goed, „משׁגע (zoo moet wel gelezen worden i. p. v. משׁגה) rasend, verzückt, Seher” (p. 150) is in dezen vorm onjuist: en als de Schr. zegt (p. 164): „Diese Vorstellung, dass die Seelen der Gläubigen nach dem Tode in die Sternenwelt aufsteigen und zu Sternen werden, ist auch in dem urisraelitischen Glauben vorhanden gewesen. So heisst es in Deborah-Lied (Ri. 5. 20): „Vom Himmel herab stritt man für uns; die Sterne stritten von ihren Bahnen gegen Sisera”, dan zal menigeen wel een vraagteeken daarachter zetten.

Wij kunnen het hierbij laten. Alles bijeengenomen kan het oordeel over dit boek, dunkt mij, niet gunstig zijn. Toch is er veel uit te leeren. De Schr. beheerscht blijkbaar de Joodsche en de Perzische litteratuur volkomen; bij elk van de behandelde punten geeft hij daaruit het ter zake dienende materiaal in grooten overvloed, en daarnaast biedt hij uit de overrijke ethnologische litteratuur, die hem ten dienste staat, parallellen — en vaak zeer interessante — bij tientallen. Dat de Schr. er niet in geslaagd is, om met behulp van dat alles de taak, die hij zich gesteld heeft, te vervullen, ons geen beeld heeft ontworpen van de wederzijdsche betrekkingen, die er tusschen de beide godsdiensten bestaan en dat hij er vooral in te kort geschoten is, om die betrekkingen naar haar wezen en haar ontstaan in een helder licht te plaatsen, hebben wij moeten constateeren. Maar wie een dergelijke godsdienst-vergelijkende studie nog eens wil ondernemen, of wie voor een theologisch of ethnologisch onderzoek met eenig speciaal punt, dat hier door Scheftelowitz is behandeld, in aanraking komt, zal uit het rijke materiaal, dat door hem bijeengebracht is, zonder twijfel met dankbaarheid en niet zonder succes kunnen putten.

Leiden. J. L. Palache.

E. Hoffmann-Krayer, Volkskundliche Bibliographie für das Jahr 1918. Berlin u. Leipzig, Verein. Wiss. Verl., W. de Gruyter. 1920. (Pr. ƒ 4.—).

Catalogus van Folklore in de Koninklijke Bibliotheek. Tweede Deel. Den Haag, Drukkerij „Humanitas”. 1920.

Twee bibliographische hulpmiddelen van verscheiden aard voor den beoefenaar der volkskunde.

Het eerste, een boekje van niet meer dan 90 blz. druks, gevolgd door een 36 blz. beslaand schrijvers- en zaak-register, bevat de verschenen literatuur van één jaar. De Zwitsersche bewerker, die het voor den „Verband Deutscher Vereine für Volkskunde” samen-

stelde, ondervond nog groote belemmering door de moeilijkheden van het internationaal verkeer. „Noch immer zeigt der bescheidene Umfang dieser Bibliographie, mit welchen Schwierigkeiten der Redaktor zu kämpfen hatte. Die Verkürzung der volkskundlichen Zeitschriften und die Verlangsamung ihres Erscheinens dauert in allen Ländern an. Einige haben ihre Sendungen eingestellt...” enz. Zoo heft het Vorwort van het werkje met een reeks van klachten aan. Desondanks is er een literatuur van 1391 titels verzameld, handelend over de folklore van den geheelen aardbodem, maar toch wel in hoofdzaak van Europa. Het Nederlandsche taalgebied is niet zeer sterk vertegenwoordigd; in de lijst van afkortingen worden alleen de „Driemaandelijksche Bladen” en het Antwerpsche „Volkskunde” genoemd: wel troffen we ook een enkelen boektitel en opgaven uit het Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk. en het Museum aan. Al mag de folklore een wetenschap zijn, waarvan in menig ander land naar verhouding meer werk wordt gemaakt dan ten onzent, toch zou een in het bijzonder op ons taalgebied ervaren medewerker (dien wij in het Vorwort niet genoemd vinden) zeker nog menige bijdrage uit onze tijdschriften en gewestelijke uitgaven hebben kunnen aanbrengen. Wat echter vooral ook voor volgende jaren van deze bibliographie veel doet verwachten, is de uitstekende opzet en inrichting; de geheele literatuur is in één alomvattend en helder systeem geschikt onder 18 hoofdrubrieken, waarbinnen de kleinere systematische en de geographische onderverdeelingen zijn aangebracht; de uitvoerige zaak- en schrijversregisters maken het mogelijk op iedere bijzondere vraag onmiddellijk het antwoord te vinden.

Anders van opzet is de Catalogus der Koninkl. Bibliotheek. Het over de 600 blz. tellende eerste deel, in het Januari-nr. 1920 van dit blad aangekondigd, besloeg het Europeesche gebied; het met eerbiedwekkende snelheid thans gevolgde tweede bevat de overige werelddeelen (op bijna 200 blz.) en nog een 70 blz. groot Supplement op het eerste deel. Sterker nog dan bij de uitteraard rijker literatuur over Europa maakt het onnoodig ingewikkelde systeem hier soms een verwarrenden indruk; telkens moet men het uitvoerige „voor alle [geographische] afdeelingen geldende” schema in het eerste deel naslaan en op die wijze zelf een gedetailleerde inhoudsopgave construeeren. Intusschen de rijke stof is thans volledig gegeven en de beloofde schrijvers- en zaakregisters, waarvan de druk alleen nog door oeconomische oorzaken moest worden uitgesteld, zullen dit werk maken tot een handboek van groote waarde voor elken folklorist en bibliothecaris.

Leiden. F. Kossmann.

SCHOOLBOEKEN.

D. Cohen en **G. J. A. Mulder, Aardrijkskunde van het Middellandsche-Zeegebied,** vooral ten dienste van Gymnasia en Lycea. Groningen-den Haag, J. B. Wolters. 1920. (Pr. *f* 2.75).

Met al te veel ernst zich af te vragen, of óók schoolboeken alléén worden geschapen in maiorem eruditionis gloriam, lijkt me gewoonlijk een gemis aan practischen zin; men kon even goed vragen, of Gorgias' lang niet nadeelige sophismen alléén dienden ter bevordering van de wetenschap. Bij wat hier echter in een recordtijd bereikt is door de auteurs èn voor het doel èn in gehalte, moet verklaard worden, dat zij het geographisch onderwijs een bizonderen dienst bewezen hebben. Een keurig afgewerkt materiaal ligt hier voor ons, pasklaar gemaakt voor het door wat veel nieuw tuig afgetakelde gymnasium: moderniseeren eischt offers. Merkwaardig! de zoo stiefmoederlijk bedeelde aardrijkskunde won evenwel door een nieuwe bepaling, dat n.l. de IVe klasse der Gymnasia meer uitvoerig moest worden ingewijd in de cultuur-historie der landen aan de omranding der oude wereldzee, waarbij geographische perspectieven meer dan tot nog toe het gewenschte relief moesten aanbrengen.

Ten eerste de literatuur! Wie zich ooit meer speciaal bezighield met oude geographie, zal waardeeren de ruime en gelukkige keuze der bronnen, maar ik miste Bunbury's kleinkind, Tozer's History of ancient geography, dat plaats genoeg overliet voor een eigen visie van beteekenis en eveneens Wimmer's Historische Landschaftskunde, een titel, die in dit verband genoeg zegt. Aanhalingen uit Aristoteles, Vergilius, Horatius, Ovidius e. a. ter inleiding van verschillende hoofdstukken doen pittig aan, het hadden er méér kunnen zijn. Waarom echter, terwijl er stukken uit Philippson e. a. worden overgenomen, ook niet hier en daar eens ingelascht een authentieke beschrijving van de ouden zelf? Uit Plinius b.v. die van Palaestina, uit Strabo vooral, b.v. over de Flora van Z.-Frankrijk, de N.-kust van Italië, den tuinbouw van Jericho, de nelumbium speciosum in Aegypte, het stadsbeeld van Alexandrië, dat van Rome zelf, alle terecht reeds door Wimmer geprezen, en bovenal de meesterlijke voorstelling van Italië als milieu der toenmalige beschaving, volgens Carl Ritter nog door niemand tot op zijn tijd geëvenaard. Zonder bezorgdheid voor *te* wetenschappelijk-classieke overlading, was het gegevene historisch nog meer instructief geworden voor leerling en lezer.

Met elegante vaardigheid zijn overigens in dit werk de hypothetische verklaringspogingen der ouden op physisch en meteorologisch gebied (o. a. Aristoteles over aardbevingen en vulcanisme, hagel, winden etc.) aangepast aan de meerdere ervaringszekerheid onzer dagen. Fijne parerga als een opmerking, dat Grieken één woord hadden voor kunst en beroep, brengen scherp eigenaardigheden der oude cultuur naar voren.

De behandeling naar *onze* geographische aspecten over geologische structuur, klimaat, bodemgesteldheid, kusten, bewoners en hunne middelen van bestaan, biologie etc. moest bij bewerkers daarvan als Philippson, Fischer, Neumann—Partsch, Banse, Hehn, Kuiper e. a. het beste beloven, — zij voldeed aan de gestelde verwachtingen. In een duidelijken, aangenamen stijl werd geschreven. Enkele kleinigheden teekende ik aan: p. 60, 61, 62, 63 viermaal aan het eind eener passage „spreekt van zelf”, wat meer jaartallen en tijdsaanwijzingen konden gegeven worden, bij Pomp. Mela is de uitgever Hans Philipp vergeten, eenige geogr. termen, stofnamen enz. hadden in het Grieksch en Latijn genoemd kunnen worden.

Summa summarum: deze arbeid, het resultaat eener uitmuntende samenwerking op classiek-modernen grond-

lag werd voor het Gymnasium in 't bizonder en niets minder voor geographische studie in het algemeen een aanwinst, waarvoor men den ondernemers groote dankbaarheid verschuldigd is. — Druk en photo's maken een smakelijken indruk.

Gorcum. H. J. Lulofs.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1921, Mars-Avril: E. Babelon, Le voyage archéologique des P. P. Janssen et Savignac en Arabie. — E. Cuq, Les pierres de bornage babyloniennes du British Museum, II. — L. Mirot, La pénétration des étrangers en France, I.

Mai-Juin: P. Paris, Stèles funéraires discoides de l'Espagne. — E. Cuq, Les pierres de bornage babyloniennes du British Museum (slot). — L. Mirot, La pénétration des étrangers en France (slot). — E. Lavisse, Le Musée Condé en 1920. — Nouv. et Corr.

Mnemosyne, N. S., XLIX, 3: K. Kuiper, De Theocriti Carmine XVIII. — I. S. Philimore, Ad Moretum. — J. J. H., Ad Cic. in Vatinium int. § 21. — G. Vollgraff, 'Ἐν μυρτου κλαδί. — P. H. Damsté, Ad C. Valerii Flacci Argonautica. — J. J. Hartmann, De locorum similium considerandorum ratione. — P. H. D., Ad Taciti Ann. XV, 50. — G. Vollgraff, De voce Thracia αδαπταις. — C. Brakman, De Ciceronis libris de Republica. — J. J. H., Ad Luciani de Saltatione § 64. — G. V., Ad legem collegii cantorum Milesii. — J. J. Hartman, Propertiana. — Bonus e Gallia nuntius. — J. J. H., Laus Arnhemiae.

Hermes, LVI, 3: E. v. Stern, zur Beurteilung der politischen Wirksamkeit des Tiberius und Gaius Gracchus. — C. Robert, zu Euripides' Troerinnen. — L. Deubner, zum Freiburger Makedonierdialog. — U. Kahrstedt, Sparta und Persien in der Pentekontaetie. — O. Weinreich, Blutgerichte *ΕΝ ΥΠΑΙΘΡΩΙ*. — Misc.

Tijdschrift v. Nederl. Taal- en Letterk., XL, 2-3: W. de Vries, Etymolog. aanteekeningen. — J. Prinsen JLzn., *Rommelsoo* I, 2. — R. Priebsch, Die Passion der hl. Christine in Mnl. Strophen. — D. C. Hesseling, *Kandeel.* — J. Prinsen JLzn., Gedrukte Nederl. fragmenten in de Universiteitsbibl. te Cambridge. — J. W. Muller, Een en ander over den Nieuwnederl. tweeklank *öi* of *öü* („ui"). — G. J. Boekenoogen, De mansnaam *Wuiten.* — W. de Vreese, *Velthem* IV, 22, 65. — A. A. Verdenius, Lexicolog. aanteekeningen bij stichtelijk proza uit de Middeleeuwen. — J. L. Walch, Nog eens: Het Proza in *Mariken van Nieumeghen.* — Kleine meded.

Nieuwe Taalgids, XV, 5: C. G. N. de Vooys, Het onderzoek naar de Middelnederl. woordgeografie. — R. Foncke, Bij een gedichtje van Roemer Visscher. — J. W. Muller, De uitbreiding van ons taalgebied in de zeventiende eeuw (verv.). — Kron. en Krit. — Uit de tijdschr.

English Studies, III, 5: W. v. Doorn, Mainly About the Prose-Poem. — L. Snitslaar, Some Plays by Barrie. — Notes a. News. — Translation M. O. 1921. — Translation. — Rev. — Brief Mentions. — Bibliogr.

Bijdragen Vaderl. Gesch., VIII, 1-2: Blok, Philips Willem van Oranje's gevangenschap in Spanje. — Abendanon, De vlootaanval onder Pieter van der Does op de Canarische eilanden (1599). — Van Dam van Isselt, De geldmiddelen onzer Republiek (1599). — Theissen, Iets over de verhoudingen in de Republiek in 1684 (slot). — Pont, Uit de geschiedenis van Frederikstad, II. — Nederl. hist. literatuur.

Hist. Vierteljahrschrift, XXVIII, 3: Volkelt, Die Grundbegriffe in Spenglers Geschichtsphilosophie. — Mayer, Der Urprung der germanischen Gottesurteile. — Kleine Mitteilungen.

Studiën, 1921, Oct.: H. Padberg, Dante's Divina Commedia. III, De Dichter. — J. Thewissen, J. P. Coen en de Zending in Indië. — F. de Bruyn, Eerlijke Bekentenissen van een Transformist. — L. P. P. Franke, Chesterton over Joden en Zionisme. — J. Holtus, Rusland en de Roomsch-Kath. Kerk — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Nov.: C. Wilde, Het achtste eeuwjaar van St. Norbertus' Orde. — M. v. Steen, Joego-Slavië. IV, Bosnië en de Hercegovina (verv.). — F. v. Lith, De vertaling van het „Onze Vader" in het Javaansch. — J. Stein, Einstein's theorie en de feiten. — J. C. J. Groot, De Katholieke Engelsche dichter Francis Thompson. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Bock, Conscience: N. Taalg. XV, n⁰. 5 (de Vooys).

Caland, Śrautasûtra: Lit. Zentralbl. 1921, n⁰. 28 (B. L.).

Dante. Omaggio dell' Olanda; Studiën 1921, Nov. (Padberg).

Japikse, Stellung Hollands: Lit. Zentralbl. 1921, n⁰ 28 (Wentzcke).

Roose, Rousseau: Studiën 1921, Oct. (Daniels).

Le Roux, Handl. in het Afrikaans: N. Taalg. XV, n⁰. 5 (Hesseling).

Schlüter, Die Theologie des H. Grotius: Lit. Zentralbl. 1921, n⁰. 36 (W. K—r).

Valentiner, Rembrandt: Lit. Zentralbl. 1921, n⁰. 20·21 (W. B[ode]).

Te Winkel, Ontwikkelingsg. V: N. Taalg. XV, n⁰. 5 (de Vooys).

REALENZYKLOPÄDIE
PAULY-WISSOWA.

De voortzetting der uitgave van dit werk is, vooral voor de Classici, een ernstig belang. Ook in Holland.

De Redactie te Breslau verkeert in de moeilijkste omstandigheden. Hulp is dringend noodig.

Moge aan iedere Universiteit, aan ieder Gymnasium of Lyceum, iemand zich met inzameling van bijdragen belasten. Laat ieder iets doen!

Wij belasten ons met de overzending van wat ons gezonden wordt.

J. VÜRTHEIM.
D. C. HESSELING.

LEIDEN, 1 Nov. '21.

ADVERTENTIEN.

ADVERTENTIEN

Zoo juist verschenen:

DER ANTIKE PROSARHYTHMUS

von A. W. DE GROOT.

ZUGLEICH FORTSETZUNG DES HANDBOOK OF ANTIQUE PROSE-RHYTHM.

I.

Herausgegeben mit Unterstützung des Groninger Universitätsfonds.

Prijs f 3,90 : : Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

J. B. WOLTERS
GRONINGEN, DEN HAAG.

Zoo juist compleet verschenen:

J. WOLTJER,

SERTA ROMANA

POETARUM DECEM LATINORUM CARMINA SELECTA EDIDIT ET NOTIS INSTRUXIT

Editionem quintam
curavit
R. H. WOLTJER,
Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Doct. Prof. ord. in Univ. libera ref Amstelodamensi.

Prijs, gebonden f 6,50. Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

KEURBOEKERIJ

in luxe band met medaillon à f 2.50

Abonneert U tot wederopzeggens toe. De deelen worden U dan terstond na verschijnen thuis gestuurd, zoodat U er zeker van is, de geheele serie compleet te krijgen, wat de waarde der verzameling aanzienlijk verhoogt. Er verschijnen ongeveer 8 deelen per jaar. Vormt U een fraaie huis-bibliotheek.

Wij kunnen niet anders dan de aansporing der uitgevers herhalen: „Abonneert U!" Inderdaad, uiterlijk zijn deze boekjes een lust voor de oogen, inwendig een verkwikking voor het gemoed. *Studien*
De boeken zien er keurig („snoezig") uit. *De Tijd.*
Wij hopen dat de Keurboekerij in veel gezinnen een ereplaats zal innemen. *Tilburgsche Courant.*

René Bazin: Uit Heel Haar Hart

Het is een prachtig boek, dat wij gaarne volwassenen aanbevelen. *De Residentiebode.*

R. H. Benson: Een Gevoelsmensch

Raak en krachtig; met een sobere maar kleurige teekening staat een levensprobleem vóór ons oog; er is bij al den ernst in den ondergrond steeds een heerlijke glans van lichtende humor. *De Maasbode.*

R. H. Benson: Roeping

Veel frissche gedachten, aantrekkelijk humor, geestige situaties. *De Maasbode.*
...... alles gezien en gevoeld met een scherpe geest en een warm hart. *De Nieuwe Eeuw.*
Een echt Keurboek! *Ons Eigen Blad.*
Spannend en verheffend. *Studien.*
Dit is een prachtig boek in den volsten zin van het woord. *De Tijd.*

Keurboekerij van HET NEDERLANDSCHE BOEKHUIS—TILBURG

Esquisse Historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle

PAR K. J. RIEMENS

DOCTEUR DE L'UNIVERSITÉ DE PARIS

Prijs ing. f 5.50

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Bij A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN, is verschenen:

De Beteekenis van Bergson voor de Philosophische Theologie

DOOR

Dr. L. J. VAN HOLK, Rem. Pred.

Prijs, ing. f 3.25

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE.
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. **No. 3.** **December 1921.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius. Wasstraat 29. Leiden.

Thoukudides' Navorschingen. De Peloponnesische oorlog van 431 tot 411 v. C. in acht Boeken. Vertaald uit het Grieksch door Mej. **H. M. Boissevain** met medewerking van Dr. **H. J. Boeken.** Boek V. Haarlem, J. W. Boissevain & Co. 1920. (Pr. f 4.—).

Niet lang nadat mijne recensie van het 4e boek in 't *Museum* was verschenen (Juni 1920), werd mij reeds het 5e deel ter aankondiging toegezonden. Op deze wijze kunnen wij spoedig den geheelen Thucydides in Ned. vertaling voor ons zien en wensch ik den bewerkers toe, dat zij nog eenmaal de 2e uitgave in verbeterden vorm mogen tot stand brengen.

Laat ik eerst wijzen op 't goede, dat dit deel eigen is: op verscheidene plaatsen geven geschikte zegswijzen de beteekenis treffend weer; zoo in c.29: nu zij de handen vrij hadden gekregen (**οχολὴνὴγον**); c. 40: zoo goed en zoo kwaad als 't ging (**ὅπῃ ἂν συγχωρῇ**): c. 45: 't verbond zou worden gekitst (**ἀπωσθῇ**): c. 46: **εὕρημα**, een lotje uit de loterij; c. 49: **λαθεῖν ἀδικήσαντας** in 't geniep kwaad hadden gedaan; c. 52: **θορυβουμένων** hun handel vol hadden; c. 57: **εἰ μὴ προκαταλήψονται ἐν τάχει** als zij niet in allerijl ingrepen; c. 65: **καταπλαγέντες** beteuterd.

Er zijn over 't algemeen ook minder vergissingen begaan dan in de eerste deelen. Mijne kantteekeningen beperken zich tot de volgende. In c. 14 is na „sloopen" weggelaten: indien zij hun land verwoestten. En is ramp mannelijk geworden? In datzelfde c. 14 op p. 27, 1e/r. staat: bouwend op de afwezigheid der Spartiaten, moet zijn: b. op de Heloten daarbuiten. Iets verder staat Kunouria voor Kunosouria. Het woord *nederlaag* ziet men tegenwoordig wel meer mannelijk gebruiken, maar daarom is dat toch niet goed. Even over 't midden van p. 29 staat *henzelf*: dit „zelf" behoort daar niet. En aan 't eind van dat hoofdstuk staat: *ingewijd*, lees: *aangesteld*. In pl. v. *vertoornd* in c. 17 zou ik verkiezen *geërgerd*. Verbeter midden op die bladz. *toon* in *toen*. En onderaan staat *tot* de Ath. en *tot* de Laked; is *tegenover* niet beter?

Op p. 33 (c. 18) staat: zich aan de eeden houden*over* alles enz.; moet dit niet zijn: *ten opzichte van*? In c. 20 staat tien jaren, voeg bij: *juist* tien (**αὐτόδεκα**). C. 22 staat: toch zonder de Ath.; nauwkeuriger is *alleen* (**αὐτοὺς**) zonder de Ath. Even vóór 't eind van c. 23 is weggelaten: *en de Atheners, die daarvoor naar Sparta komen met de Hyacinthia.*

In c. 26 zou ik in pl. v. *hoe de oorlog door de feiten ingedeeld is* willen lezen: h o e d i e t ij d d. d f. b e p a a l d i s. En in c. 27 voor: *niet ingrijpt in de rechtspraak van anderen*: *gelijk recht verleent.* In c. 31 staat: de Lepreaten, die ze het land voor hen lieten bebouwen, lees: de L., terwijl zij het land voor zichzelf bebouwden (konden bebouwen).

In c. 40 staat: *als het verbond van de Lak. met hen (de Arg.) was afgeloopen*; beter is: *geen stand hield* (**μὴ μείνειαν**).

Op p. 79 (c. 43) staat: *dat ze daarom met de Argeiërs een verbond hadden gesloten om ze door dat verbond naar zich toe te halen*, moet zijn: *dat ze daarom met de Atheners een verbond sloten om de Arg. door dat verbond te overweldigen.*

In c. 45, 3e/r. staat: *werd Alk. bang*, lees: *maakten zij Alk. bang.*

Boven aan p. 87 staat onnoodig tweemaal: *gedurende honderd jaren (jaar).*

P. 91 (c. 47) staat: *het beter vinden iets toe te voegen*, behoort te zijn: *het goed vinden iets beters toe te voegen.*

Midden op p. 93 behoort *zelf* ingelascht te worden tusschen *zij* en *daarna.*

Op p. 103 (c. 56) moet tusschen *de Argeiërs* en *een aanval* ingevoegd worden: *met stormladders.* En onderaan p. 105: een steilen *anderen* weg. Een fout als Menea op p. 107 is gemakkelijk te verbeteren.

Dan staat iets verder in c. 59: *was afgestroopt*, lees: *werd afg.*

Op p. 113 (c. 63) staat: *Hij verbood hen evenwel iets v.d.a. te doen*; *want dat hij .... de beschuldigingen zou te niet doen*; beter is: *smeekte hen ev. niets v. d. a. te doen*; *dat hij .... de besch. weer zou goedmaken.* Op p. 117, r.5 staat: *anderen*, lees onderen. Op p. 121, r. 14 staat: *van jongs af aan*; moet dit niet zijn: *reeds lang*?

In c. 69 staat: *en de Pelop.*, lees: *in de P.* Op p. 131 (c. 74) staat: *beste strategen*, lees: *beide str.* Aan het eind van c. 75 voege men toe: *En de zomer eindigde.*

In c. 76, r. 5 staat *land*, lees: *hand*; r. 12: *bij de Lak.*, moet zijn: *van de Lak.* en laatste r.: *vredesaanbiedingen* moet enkelvoudig zijn.

Op p. 135, 3e r. staat: *Laked.*, lees: *Argeiërs*: r. 10 *der Arg.* lees: *der Lak. en Arg.*; r. 14: *en dezen moeten zweren*; lees *zoo niet, moeten dezen zelf zweren.* Aan 't eind van dat c. 77 is voor: *wanneer zij zich binnen hun eigen gebied houden* te lezen: *hun eigen gebied behoudende.* En verder: *Ze kunnen* (niet *moeten*).... *Maar als de bondgen. het niet goed vinden*, dan moeten ze *de gezanten naar huis sturen.*

Op p. 137 onderaan lassche men vóór *rechtspreken* in: *onder elkander.*

In c. 80 (de Grieksche tekst daarvan is onvoldoende verbeterd) staat *de forten* in pl. v. *het fort.*

Iets verder: *maakten de Ath.* lees: *hernieuwden de Ath. zelf hun verdrag* (met de Arg.) *en leverden aan de Epid. het fort over.*

Voor *smeden* (einde c. 82) leze men: *timmerlieden.* En aan 't eind van p. 143 de *meesten* in pl. v. *velen.*

Van c. 90 is slechts de kleinste helft vertaald; hoe zit dat?

In c. 97 leze men: *ze meenen dat het geen van die twee categ. aan een rechtsgrond ontbreekt.* En in c. 99: *een duidelijk gevaar* in pl. v. *onvoorzien*, waarvan *on* in allen gevalle verkeerd is.

In c. 105, r. 4, leze men: *buiten de menschelijke meeningen ten opzichte van den eeredienst jegens de goden, noch tegenover zich zelf.* In datzelfde c. op p. 159 bovenaan behoort te staan: *maar hoe ze zich gedragen tegenover de anderen, daarover enz.*

In c. 106 zou ik liever in pl. v. *verraden* schrijven: *prijsgeven.* In c. 110 vóór *richten* inlasschen: *kunnen* en in c. 111, 1e r. vóór *Wij*: *Maar.*

Groningen. R. Leyds.

E. Fehrle, Studien zu den griechischen Geoponikern. (Stoicheia, Studien zur Geschichte des antiken Weltbildes und der griechischen Wissenschaft, herausgegeben von F. Boll. Heft III). Leipzig. B. G. Teubner. 1920. (Fr. ƒ 0.80 + 100% prijsverhoging).

Deze studies vormen een deel van een boek over de Geoponika dat in 1914 zou verschijnen; de oorlog, en daarna de ekonomiese nood die er het gevolg van was, hebben de schrijver verhinderd zijn plan ten uitvoer te brengen. Wij ontvangen tans slechts een der drie gedeelten waaruit het gehele werk zal bestaan.

In het eerste hoofdstuk behandelt Dr. Fehrle wat de Geoponika mededelen over middelen om hagelslag te keren. In de volgende kapittels worden de verschillende vertalingen (in 't Armeens, Arabies en Syries) besproken en wat zij ons leren over de overlevering van de oorspronkelike tekst. Aan 't einde wordt vastgesteld welke rol daarbij gespeeld is door Cassianus Bassus, in wie men in vroeger tijd de man zag die, op last van Keizer Constantinus Porphyrogenitus (10de eeuw), de kompilatie van Vindanius Anatolius op nieuw zou hebben uitgegeven. De onjuistheid van deze mening staat sedert lang vast, maar eerst door de onderzoekingen van Dr. Fehrle, en door de hulp hem door Orientalisten verleend, is tans uitgemaakt dat een bepaalde Arabiese vertaling het werk van Cassianus Bassus heeft overgeleverd.

De Geoponika zijn niet alleen, en waarschijnlik niet in de eerste plaats, van belang voor de kennis van de landbouw. Zij geven vooral een beeld van de bijgelovige praktijken die in de Oudheid gepaard gingen met alles wat het leven op het land en het boerenbedrijf betrof. Het is wel merkwaardig dat de Byzantijnse keizer dit alles ernstig opvatte en een nieuwe uitgave bevorderde. Het hoofdstuk over afweer van hagelslag somt op wat de gevreesde ramp kan bezweren. De heer Fehrle heeft door uitvoerige annotatie, en vooral door het aangeven van overeenkomstige magiese gebruiken bij andere volken, van dit hoofdstuk een interessante bijdrage gemaakt tot de kennis der postklassieke volkskunde. Daardoor zal zijn geschrift ook belang inboezemen aan hen die buiten de kleine kring staan van beoefenaars der tekstgeschiedenis van de Geoponika.

Leiden. D. C. Hesseling.

Bar Hebraeus' book of the dove together with some chapters from his Ethicon translated by **A. J. Wensinck** with an Introduction, Notes and Registers. Printed for the trustees of the „De Goeje fund" No. IV. Leyden, E. J. Brill. 1919.

Na een „Preface" p. V, „Contents" p. VII vlgg., „References" p. XI vlg., volgt de „Introduction", XIII—CXXXVI, waarvan het betoog „Bar Hebraeus and Ghazālī", p. CXI—CXXXVI een onderdeel uitmaakt. „The book of the dove" beslaat p. 1—81 „Ethicon", d.w.z. book IV, chp. XV „On the love of God" en book I, chap. V „On Music", p. 83—133. Voorts nog een „list of technical terms in Syriac, Arabic and Greek" p. 135—142, een „General Register", p. 143—151 en „Corrections" p. 152.

De vertaler toont aan dat Bar Hebraeus (gest. 1286), wellicht de bekendste van alle Syrische schrijvers, zeer veel aan Ghazālī, (gest. 1111) den grootsten theoloog der Mohamedanen, heeft ontleend, dat echter „de hoofddenkbeelden van het Moslemische mysticisme als bijv. dat van Ghazālī reeds bij Christelijke auteurs van veel vroegeren datum worden gevonden en dat deze op hun beurt van Hellenistische gedachtestroomen afhankelijk zijn", p. CX.

Prof. Wensinck geeft ons in zijne „Introduction" een duidelijke en veelzijdige uiteenzetting aangaande tal van mystieke opvattingen. Hij haalt tal van overeenstemmingen tusschen de oostersche mystici en Plotinus aan, vgl. o. m. p. XXIX, LVI, LXXIX. Hij toont aan, dat de Stoicijnsche philosophie, hetzij rechtstreeks of indirect, het Semitische mysticisme heeft beïnvloed, p. LXVIII. Hij wijst er op, p. XIX, dat de inhoudsverdeeling in het „Book of the Dove" treffende overeenkomst vertoont met die van de „Imitati Christi".

De geschriften zelve van Bar Hebraeus, die ons hier in een vloeiende vertaling worden aangeboden, verdienen niet minder onze aandacht dan die van beroemde Wes-

tersche mystieken. Meer dan éóne passage prent zich onwillekeurig in ons geheugen. Zoo erkent bijv. de schrijver in „the book of the dove", chapt II, sect. 7 i. f. op zeer sympathieke wijze zijn eigen tekortkomingen: „Ik onderwijs, maar leer niet.... ik preek, maar breng niet in praktijk" en zet in „Ethikon", book I, chapt. V. sect. 8 niet onaardig uiteen, hoe jongelui, vervuld van aardsche begeerte, zekere passages uit den Bijbel op een ongewenschte manier opvatten.

Wij hopen, dat deze van zoo veel vlijt en scherpzinnigheid getuigende publikatie van Prof. Wensinck in ruimen kring moge gelezen worden.

den Haag. K. H. E. de Jong

A. G. van Hamel, Isolement en Gemeenschap. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1920.

Zoo gaat dan de studie van het Keltisch langzaam en bescheiden haar stillen gang. Nog voor eenige jaren hadden we niets. Toen kwamen er artikelen van Van Hamel in Onze Eeuw en van ondergeteekende in de Studiën, die nog wel geen Keltische taalstudie dorsten aanprijzen, maar toch alvast liefde poogden op te wekken voór Ierland en de volken van Keltische taal. Het jaar 1917 bracht opeens grooten voortgang. Van Hamel's „Inleiding tot de Keltische Taal- en Letterkunde" bewees niet alleen den frisschen geest van Neophilologus maar schafte ook een schoone gelegenheid aan een ruimer publiek, om zich van de taalkundige zijde van het Keltisch probleem op de hoogte te stellen. Ik mocht dit boek bij de lezers van dit tijdschrift aankondigen en sluiten met den wensch, dat er spoedig een leerstoel voor de Keltische Taal- en Letterkunde aan een onzer Universiteiten zou worden opgericht. Ik dacht daarbij natuurlijk aan onze oudste Hoogeschool, waar reeds het Slavisch op zoo voortreffelijke wijze werd gedoceerd.

En drie jaar na het verschijnen van die Inleiding wordt mijn bescheiden wensch ten deele vervuld! Nog wel geen eigenlijke leerstoel is het, want het boek, dat ik thans de eer heb te bespreken, is geen inaugureele rede, maar een openbare les. Maar toch wel te Leiden wordt nu reeds een jaar college gegeven in de taal en letterkunde, die tot heden toe stiefmoederlijk werd bedeeld. Dr. van Hamel heeft op 29 October van het vorige jaar als privaatdocent zijn lessen geopend in de talen van Ierland en Wales en hare literaturen!

Voor ik overga tot de waardeering van die openbare les, zij het mij veroorloofd den nieuw-benoemden Privaatdocent met dien stap-vooruit geluk te wenschen. Die zijn streven kennen, weten, dat het hem alleen er om te doen is, het heerlijk vak zijner keuze vooruit te helpen. Moge hij daarin slagen op een wijze, die hijzelf wellicht zich niet durft droomen. Moge de belangstelling in zijn colleges blijvend en degelijk zijn. Dan gebeurt er waarschijnlijk nog wel eens iets, wat de harten van allen, die de Keltische taal, literatuur en geschiedenis beminnen, onuitsprekelijk zal verheugen.

Isolement en Gemeenschap is de titel, dien Dr. van Hamel boven zijn boekje geplaatst heeft. Daarmede wil hij typeeren het karakter van de twee taalgroepen, die op het oogenblik nog levend zijn van de vele talen, die eens tot de groote Keltische talenfamilie hebben behoord: van het Iersch en het Kymrisch, de taal van Wales. Want, zooals hij in den loop van zijn betoog doet uitkomen, de Ieren hebben zich door geografische ligging en door natuurlijken aanleg van de bewoners van overig Europa geïsoleerd, terwijl de Britten, waarvan de bewoners van Wales de nakomelingen zijn, meer in de Europeesche gemeenschap zijn opgegaan.

Deze typeering lijkt mij zeer gelukkig en in het vervolg van het betoog goed gegrondvest. Alleen dunkt mij, dat S. zijn betoog van wat te hoog in de geschiedenis ophaalt. Als hij b.v. als onderdeel van zijn redeneering de verbrokkelingszucht der Keltische volken aanvoert en hun isolement al van vroege tijden wil aantoonen, zegt hij (blz. 3) dat lang voor de Britsche Kelten het Kanaal overstaken, om zich in Groot-Brittannië te vestigen, de Goidelen (Ieren) reeds op hun vaartuigen Ierland hadden bereikt. Dit is nu zeer waar, maar eveneens is het zoo goed als zeker, dat diezelfde Goidelen ook naar Engeland overvoeren, wat natuurlijk de kracht van het versplinteringsargument wel een weinig verzwakt. Immers, de Britten kwamen in Engeland niet op zuiver prae-Keltischen bodem, maar troffen er reeds stamverwanten aan. (Vgl. Déchelette, II, 2, p. 575). Ook kan ik mij niet volkomen neerleggen bij hetgeen S. op blz. 4 schijnt te veronderstellen, dat er nl. in Schotland geen beschaving van beteekenis geweest zou zijn, vóór het in godsdienst en politiek tegenover Ierland kwam te staan. Mij dunkt, dat Iona en zelfs Lindisfarne en Northumbrië in Engeland, waar talrijke Iersche kloosters bloeiden, ons anders leeren. (Vgl. Gougaud, Les Chrétientés celtiques, pp. 136 ss.). Natuurlijk weet v. H. dat ook wel, maar in zijn voorstelling van die oude toestanden is toch een zekere vaagheid, die wellicht misleidend zou kunnen werken. En tegen blz. 5 moet ik beslist in verzet komen, waar S. zegt, dat degenen, die naar Schotland uitweken, niet de groep uitmaakten, die als dragers der hoogste kultuur kan gelden. Want de monniken weken naar Schotland uit, zelfs naar IJsland, en zij waren juist wèl de dragers der hoogste kultuur van dien tijd. Dezelfde moeilijkheid heb ik ook tegen de voorstelling, die S. geeft van de emigratie naar Bretagne.

Maar op zuiver taal- en letterkundig gebied liggen de voornaamste argumenten voor van Hamel's stelling. Daar maakt hij ons werkelijk duidelijk, dat het Iersche nomen en verbum een merkwaardige veelheid van vormen heeft weten te bewaren, die nog slechts een rest zijn van den Oud-Ierschen rijkdom en dat nog wel niettegenstaande de verplaatsing van het woordaccent naar voren. Inderdaad, hier steken Iersch en Kymrisch wel scherp tegen elkaar af! (blz. 7). Hier voelt men ook de meerdere lenigheid van het Kymrisch tegenover het vormenconservatisme van het Iersch. De oude verbuiging der adjectieven is in het Kymrisch weg; in het Iersch bewaard gebleven, maar ter onderscheiding der geslachten heeft het eerste een klinkerwisseling onder het hoofdaccent ingevoerd, een taalmodernisme, waarvan wij noch in Kornisch, noch in Bretonsch sporen aantreffen. (blz. 10). Verlies en aanwinst van vormen zijn wel het beste bewijs voor de levenskracht eener taal! Uit werkwoords- en naamwoordsveranderingen illustreert S. èn de zucht tot behoud der Ieren èn het aanpassingsvermogen der bewoners van Wales (blz. 10—16).

Waaraan is het verschil in ontwikkeling van twee talen, die oorspronkelijk verwant waren, toe te schrijven?

Van Hamel antwoordt hierop met groote beslistheid. Dat verschil is ontstaan uit den invloed van de Romeinsche beschaving. Hij plaatst het begin van de gisting in de talen van Groot Brittannië in de eerste eeuwen onzer jaartelling, onder inwerking van de Romeinsche kultuur. Niet zoo geweldig als op de Galliërs maar toch altijd nog zeer krachtig heeft èn Latijn èn Latijnsche beschaving de oude bewoners van Engeland aangegrepen (blz. 16—17). En toen in de vijfde eeuw de intocht der Germanen in Brittannië begon, kon de hoogere Keltische beschaving zich wel tegenover die barbaren handhaven, terwijl ze ongetwijfeld, als het Gallisch, voor een langdurige penetratie van Romeinsche taal en beschaving zou hebben moeten onderdoen. De scharen der Angelen, Saksen en Jutten zijn zonder het zelf te weten of te willen de beschermers geworden van een stuk Keltisch leven in de bergen van Wales en Cornwallis, waarop de Romeinsche kultuur juist genoeg invloed gekregen had, om er, ook na scheiding van het kultuurland, gistenden invloed op te blijven uitoefenen. (blz. 16—19). Maar in Ierland ging alles anders. Daar traden de Romeinen nooit als veroveraars, hoogstens als kooplieden en zendelingen op, daar werd men uit den Keltischen droom nooit tot rijpere realiteit gewekt, daar ontleende men aan het Latijn woorden, op school- en kerkgebied, maar onderging nooit een verromeinsching, krachtig genoeg, om een eeuwendurend taalproces in het leven te roepen. (blz. 20). En de Iersche kwestie, die vooral een vraagstuk van onderling begrijpen is, werd reeds in de vijfde eeuw geboren, toen de Engelschen kultureel vastelanders werden, terwijl de Ieren meer dan ooit hun eilandenisolement verkoren. Ja, Ierland is convervatief gebleven (blz. 20) en wanneer Iersch conservatisme wil triomfeeren — ook heden — over Engelsch wereldburgerschap, dan mag het geen compromis aangaan, op gevaar van op te houden zich zelf te zijn.

En er is een tijd geweest, de tijd van O'Connell en eigenlijk van de heele 19de eeuw, dat Ierland dien weg der concessies opging, dat het Iersch verdween van school en kerk; dat de oude Iersche handschriften, zooals O'Curry ons verhaalt, in de prullemand terechtkwamen; dat er een Iersch franskiljonisme voortwoekerde, dat de Irish Melodies verkoos boven de Love Songs of Connacht. De wisseling der eeuwen heeft evenwel een gelukkigen omkeer in dien geestestoestand gebracht. Sinn Féin werd geboren uit den drang der geesten, die voor Ierland nog iets anders wenschten, dan een literaire en kultureele home rule. Of Ierland nog genoeg Keltisch conservatisme bezit, om op zuiver nationalen beschavingsgrondslag tegen het cosmopolitisme te strijden en het te overwinnen?

Ik zou uit het interessante boek van Van Hamel nog veel willen aanhalen en meedeelen, waaruit zou blijken, dat de studie van de Keltische talen van groot belang is voor een klein volk als het Nederlandsche. Wij ook staan vroeg of laat of liever we hebben altijd gestaan voor de keus tusschen eigenheid en vreemden invloed. Tot nu toe hebben wij veel prijsgegeven zonder nochtans opgehouden te hebben, ons zelf te blijven. Maar niemand waarborgt ons dat de drang van buiten niet ooit zoo groot zal worden, dat we er ons slechts met de grootste inspanning tegen zouden kunnen verzetten. Welnu, de kennis van den strijd van anderen tegen een analoog gevaar kan ons les en leering zijn. En afgezien van alle nationale neigingen en strevingen, is onze belangstelling wel besteed aan een beschaving en aan talen, die zoo voortreffelijk zijn als de Keltische.

Moge dan ook het optreden van Dr. van Hamel aan de Leidsche Universiteit de verschuldigde waardeering vinden, zoowel bij hen, die geroepen zijn de studenten te leiden, als bij de studenten zelf. Zoo zal er allicht een school van Nederlandsche Keltisten worden gevormd, zooals er in de vorige eeuw een waardige beoefening van de Oud-Indische taal en literatuur ontstaan is onder invloed van den grooten Kern!

Amsterdam. W. Mulder.

H. J. Eymael, Constantijn Huygens' Hofwijck. Tweede geheel omgewerkte druk. Zutphen, W. J. Thieme en Cie. 1920. (Pr. *f* 3.90; geb. *f* 4.90).

Evenals de aankondiging van Eymael's Trijntje Cornelisz-editie hier ter plaatse zou ik nu ook die van bovenstaande uitgave kunnen beginnen met de woorden: „Wanneer er door Dr. Eymael een werk van Huygens wordt uitgegeven zou een korte vermelding eigenlijk voldoende zijn." Ik zou er bij kunnen voegen: wat wel de hoogste lof is, die den scherpzinnigen, smaakvollen geleerde gebracht kan worden. Maar evenals toen zou ik ook weder kunnen tegenwerpen: „dat dit bij den aankondiger weinig belangstelling zou doen veronderstellen." En ik zou er bij kunnen voegen: ook bij de lezers van het ***Museum***.

Mij dunkt, dat ik den Heer E. het best mijn waardeering kan toonen, en bij de lezers het meest de belangstelling kan bevredigen of wekken, door eenige kantteekeningen, die ik onder de bestudeering van deze uitgave maakte, ingeleid door een paar woorden over de wijze van uitgeven, hier toegepast.

Een juiste keuze te doen uit de manieren, waarop men de vele verklaringen, die bij H. noodig zijn, aanbrengen kan, blijkt weer moeilijk. De Heer E. heeft bij deze Hofwijck-uitgaaf zijn bij den 1en druk gevolgde methode opgegeven, en ook de verklaringen zelf op andere wijze opgevat. Terecht zegt hij, het onnoodig gevonden te hebben de polemiek tegen Bilderdijk en v. Vloten te herhalen, omdat de critiek hem gelijk gegeven heeft, waar hij van dezen in verklaring afweek; ook het minder plaats inruimen aan etymologie en grammatica kan men billijken, vooral omdat deze uitgave berekend is juist ook voor volwassen, niet-studeerende lezers, wier belangstelling gewekt is tengevolge van het inrichten van het oude Hofwijck tot een Huygens-monument. Nu staan de meeste aanteekeningen aan den voet der bladzijde; het nut van het achteraanplaatsen der verklaringen (dat nl. de lezer eerst zelf zal trachten den tekst te begrijpen) is hem gebleken niet zoo groot te zijn in de werkelijkheid, daar dikwijls de aanteekeningen uitgescheurd en naast den tekst gebruikt werden, en dus toch voortdurend geraadpleegd; voor den gewonen lezer heeft het natuurlijk veel voor, dat hij niet achteraan behoeft op te zoeken. Zijn raad om eerst het geheele gedicht door te lezen, en dan bij de tweede lezing de niet begrepen en aangestreepte plaatsen met hulp van de aanteekeningen te bestudeeren, gegeven bij den 1en druk, kan ook hier nog worden gevolgd, al staan de aant. aan den voet.

Zoo kan men met de gewijzigde opvatting van E. zeer goed medegaan. Alleen lijkt het mij toe, dat de haakjes achter de cijfertjes voor de noten beter weg hadden kunnen blijven; een enkel klein cijfertje hier en daar is weinig storend, terwijl de haakjes bij het lezen wel wat hinderlijk zijn.

Dat de inleiding zeer belangrijk en volledig is, behoef ik eigenlijk nauwelijks te zeggen; de geschiedenis van de buitenplaats, de verwijzing naar gedichten over Hofwijck, de mededeelingen over de Hss. enz. zijn een waardevol materiaal. Een kleine omissie moet ik even aanvullen; E. noemt eenige hofdichters als voorgangers van H. onder verwijzing naar te Winkel's *Ontwikkelingsgang* III, 266 vlgg., doch vermeldt niet, dat de eerste, zoover bekend is, was Philibert van Borselen, die in 1593 zijn hofstede *Den Binckhorst* bezong (a. w. II, 46).

Dat de uitvoerige plaat van Hofwijck bij het gedicht gevoegd is, verhoogt zeer de waarde van de uitgave, die trouwens er prettig royaal uitziet; zulk een ferm gedrukte tekst, op groot papier, maakt toch wel een aangenamer indruk dan zoo'n klein drukje, op schoolgebruik berekend. Wij hebben dit zeker te danken aan zijn bedoeling om ook het gewone lezende publiek (al is het dan niet het romanverslindende publiek) te bereiken [1]).

En nu de kantteekeningen, die ik maakte. Om te beginnen een paar plaatsen, waarin ik het niet met den Heer E. eens ben. Dat is slechts een paar maal 't geval; bijna altijd moet men het met hem eens zijn, omdat men gevoelt: zóó is het. Bij vs. 25:

'k Wil Hofwijck, als het is, 'k will Hofwijck, als 't sal wesen,
Den Vreemdelingh doen sien, den Hollander doen lesen.
Soo swack is menschen-werck, het duert min als papier,

teekent E. aan: „De vreemdeling moet het buiten zien, omdat hij het hollandsch gedicht niet kan lezen." Dat lijkt me niet geheel juist. H. zou dus het buiten laten kijken aan vreemdelingen, en het in dicht beschrijven voor den Hollander. Maar hij spreekt van: „zooals het is en sal wezen", en hij wil dit doen, omdat het buiten misschien na zijn dood niet zal blijven bestaan. Ook klinkt dit laten kijken aan den vreemdeling, wat ongewoon, waar hij zijn bedoeling met het gedicht omschrijft. M. i. doelt hij met het laten zien aan den vreemdeling op de uitvoerige plaat bij het gedicht. Door plaat en gedicht kan hij vreemdeling en Hollander het buiten doen kennen, ook als het er niet meer is.

Of zou ik hier een deur willen opentrappen, die reeds open is, en heeft E. met het woord *zien* gedoeld op de plaat? Dan zou hij echter tegen zijn gewoonte zich zeer onduidelijk hebben uitgedrukt, wat ik niet kan veronderstellen.

Vs. 2577 vlgg.:

Mijn trouwste Nacht-slot is...
Der vromen vriend te zijn, den boosen noyt geterght
Noyt ongelijck gedaen te hebben, *noch geverght*.

[1]) Enkele drukfouten verbetere men: bl. 53 het nootcijfertje [6]) staat achter *sy*, doch moet achter *viel* staan; bl. 108, noot 1. *Slaan*, lees: *staan*; bl. 111, noot 16 *absoluté*, lees: *absolute*; bl. 113 in den tekst en bij de noot is het cijfer weggevallen, zoodat nu die noot doorgelezen wordt achter de vorige.

De curs. gedrukte woorden omschrijft E. aldus: „noch verlangd te hebben dat men het hun doe". De geheele passage dus = ik heb den boozen nooit onrecht aangedaan, noch over hen onrecht ingeroepen bij anderen. Dat lijkt mij niet geheel zuiver. Zou het niet eer zijn: den boozen geen onrecht gedaan, noch hun aanleiding om 't mij te doen gegeven; gevergd dus in den zin van: opgewekt, verlokt; vergelijk de bet. van vergen in vs. 2599: Of de boose lust uw' handen vergen moght De kunst die enz.

Een belangrijke kwestie is de beteekenis van *Kindermael* in de volgende passage (vs. 2767 vlgg.)

mijn Rijdertjens zijn moe;
Sy doen de Schaetsen af, en ick de Venster toe.
Verheught u, Leser-lief: 't is met my omgekomen;
Mijn' penn is afgedicht; vreest voor geen' langer droomen;
't Kan soo voor eens bestaen, en nu ick, uytgemaelt,
Naer schijn en schaduwen tot Schaets-spel ben gedaelt,
Soo wist ick lichtelick niet lyvighs meer te vinden
Daerom ick uw geduld aen 't mijne sou verbinden.
Gevalt u, voor de moeyt, van 't kinder-mael te zijn:
Wy sulfen uw verdriet verdrincken in mijn wijn.

E. teekent aan: „den maaltijd met mijn kinderen te deelen." Dit op grond van het bezoek van zijn kinderen, beschreven vs. 2634 vlgg. en van het schaatsenrijden van *mijn rappe jeughd* (2742), waarmede volgens E. zijn kinderen bedoeld zijn. M. i. is er hier echter geen sprake meer van 't bezoek van zijn kinderen, en moet men zich den gedachtegang van H. zoo voorstellen. Hij vertelt van het bezoek van zijn kinderen; dan wordt alles gedaan om voor de ontvangst te zorgen; zoo wordt er dan ook gevischt in zijn vijver. Bij 't noemen en beschrijven van dien vijver, wijdt hij ook uit over het mooie er van als de vorst het water dicht legt. Dan roept hij *zijn rappe jeugd* om schaatsen te rijden. M. i. zijn dit niet zijn eigen kinderen, zooals E. aanteekent, en zooals ook wel zou kunnen zijn, maar de jeugd uit zijn omgeving, de kinderen van bedienden of boeren. Immers over dat bezoek van zijn kinderen spreekt hij nu niet meer. Hij philosopheert over het schaatsenrijden, en eindigt dan: mijn rijdertjes zijn moe en ik sluit het venster. Dit zou op eigen zelfs volwassen kinderen kunnen slaan, en hij zou het venster kunnen sluiten om ze dan binnen op een maal te ontvangen. Doch natuurlijker lijkt het mij, dat hij 't voorstelt, dat hij aan 't venster staat te kijken, en als de schaatsenrijdertjes afbinden en naar huis gaan, het venster dichtdoet. Te meer omdat hij niets meer van die kinderen (of zijn kinderen) spreekt, maar over het gedicht, en den toehoorder of bezoeker verder toespreekt. Hem voegt hij toe, dat het gedicht nu uit is: hij heeft *uitgemaald*, is er klaar mede, en noodigt den bezoeker op het kindermaal, d. i. het vandmaal, of kraammaal ter eere van het ter wereld gebrachte kind, het gedicht, dat hij nu „af" heeft genoemd [1]). In die opvatting word ik versterkt door het feit, dat zijn zoon in zijn opdracht aan H.'s zuster hetzelfde beeld gebruikt: „Nu het kind schielick ter wereld is gekomen, ende my... vertrouwt".

[1]) In het *Fransche Woordenboek* van Marin lezen wij als omschrijving van Kindermaal: Onthaal aan de gebuurtjes en maagen die de kraamvrouw komen geluk wenschen.

Wat H. na die regels verder zegt, sluit geheel aan bij het begin van het gedicht; hij spreekt weer met zijn bezoeker, en laat hem zijn kamers zien; blijkbaar zijn de kinderen en hun bezoek in 't geheel niet meer in zijn gedachten.

Eigenlijk zou bij 't noodigen op het kindermaal het gedicht uit kunnen zijn, want hij heeft gezegd, dat zijn pen afgedicht is. Werkelijk zou men kunnen meenen, en ik vind er veel voor te zeggen, dat hier het oorspronkelijke slot van 't gedicht is, en H. het laatste gedeelte er later bijgemaakt heeft om het nog niet beschrevene te vermelden. Doch bepaald noodzakelijk is het niet dit aan te nemen. Geleidelijk voegt het laatste gedeelte zich aan het vorige. De buitenplaats heeft hij beschreven, maar hij moet nog iets van het huis zeggen, en beschrijft nu in een klein getal regels het uitzicht en de bibliotheek, waarna het werkelijk slot in dezelfde woorden, als waarmede hij, in een anderen zin, begon: „De groote Webb is af."

Bij eenige plaatsen zou een verklaring hebben kunnen staan, of de verklaring misschien iets breeder of anders hebben kunnen zijn.

Vs. 757 vlg.

All aenstekelick wat Donder kon bereicken,
Of Blixem Donders kind.

E. teekent aan, dat in H.'s tijd donder en bliksem nog niet scherp uit elkaar werden gehouden, dat donder niets kan aansteken. Dit is in 't algemeen zeker waar; toch geloof ik, dat H. hier niet aan verwarring schuldig is; men leze: dat aangestoken kan worden door den donder of liever (d. i. juister gesproken) den bliksem. Dat hij den bliksem het kind van den donder noemt, wat E. terecht, volgens de logica, de omgekeerde volgorde acht, meen ik zoo te moeten opvatten: bij *donder* denkt H. aan 't geheele natuurverschijnsel in de wolken, bij bliksem aan een straal uit die werkende luchten, naar de aarde afgezonden, dus voortgebracht door 't natuurverschijnsel donder, dus het kind ervan.

Vs. 770. *Uyt slipte penn en gat*, oneigenlijk omdat de pen uit het gat, niet het gat uit de pen slipt, doch niet ongewoon is de manier van zeggen, alleen wordt er dan meestal *elkander* bij *uit* gevoegd.

Vs. 1501 vlg. d'onstuymigheden
Van over-heerigh volck in ongeruste Steden.

E. verklaart: 't volk, dat overheeren, regeeren wil, en voert ter vergelijking aan: overaardsch = bovenaardsch, overvolkig = boven het volk geplaatst. Zeer terecht; doch de woorden „dat overheeren wil", zouden kunnen doen denken, dat hij in over-heerig een afleiding van dat werkwoord ziet, terwijl de analoga doen zien, dat hij er terecht in ziet volk, dat zich boven den heer verheft (wat door 't streepje nog duidelijk wordt aangewezen.

Vs. 2001 vlg. Mijn' eigen Mannetjens...
Die all dat Boomen kont, kost ghy, als Boomen sterven.

Tusschen *Boomen* en *kont* moet natuurlijk in gedachte aangevuld *konnen*, wat uit *kont* te halen is (Die al dat boomen konden ook kondt, zoo ge kondt sterven als boomen doen).

In *openhertige* (2032) kan men nog iets meer hooren dan rechtschapenen; 't zijn rechtschapenen, die openhartig zijn, die komen voor 't geen zij zijn, niet als de boozen, die onder een dekmantel, met verborgen bedoelingen trachten binnen te komen.

Bij vs. 2047 vlg.

het Hemelsch natt, dat door de Masten druypt,
En opent scheur bij scheur, daer blad voor blad in kruypt.

vraagt E.: Is dit wel juist? Scheuren van den grond ontstaan door droogte, niet door regen. Toch lijkt het mij niet onjuist, als men de geheele schildering nagaat: de regen valt uit den hemel, en druppelt (al maar) van de takken der mastboomen: dit doet stroompjes ontstaan, die in de weeke plekken grond doorzakken en geultjes maken, waarin zij de bladeren medezuigen. 't Woord scheur is zeker eigenaardiger voor een opening door droogte ontstaan, doch kan door een dichter toch wel gebezigd worden als aanduiding van langwerpige openingen, die zich door vocht in de aardkorst vormen.

Bij vs. 2141 vlg.

Soo laet spel spelen zijn, ja oeffeningh van leden
Met vrolickheit vermoeyt; ja oeffeningh van reden
Op 't handighste beleidt, en sonder achtersmaeck *enz.*

E. omschrijft: verstandsoefening op de grootste behendigheid, en meent in *beleidt* het z. nw. te moeten zien, omdat het Hs. *beleid* heeft. De verklaring is plausibel, hoewel het argument van de spelling mij niet afdoende lijkt. M. i. is hier toch eer te denken aan 't verl. deelw., omdat het evenwicht met den vorigen regel dan beter bewaard is: leden die vermoeid zijn met vroolijkheid, reden, die toegepast is op behendigheid (op: wie het handigste is). Ik geef echter toe, dat E. gelijk kan hebben.

Twee kwesties zijn open gebleven in de verklaringen. Ten eerste deze passage (2618 vlg.):

Peurt aen mijn' keucken niet: ick weet 'er niets van [waerde:
Mijn Bleck en Silverwerck, mijn' schotelen van aerde,
Mijn' linnen-kassen kael *enz.*

De uitgave 1653 en het kladhs. hebben *Blecken Silverwerck*. E. zegt niet bepaald welke lezing hij voor de rechte houdt; alleen zou men uit de opmerking: „men zou dan (d. w. z. als *Blecken* b.nw. was) echter *b* in plaats van *B* verwachten", opmaken dat hij overhelt tot de hier afgedrukte lezing. Deze zegt nu: mijn blik en mijn zilverwerk; de andere: mijn blikken zilverwerk, d. w. z. mijn zilverwerk, dat wezenlijk niet van zilver, maar van blik is, dus imitatie. Dat moet stellig de bedoeling zijn, immers alles moet als waardeloos genoemd worden: de schotelen van aarde, niet van porcelein, de linnenkasten met maar enkele stukken voorzien. De hoofdletter is m. i. geen bezwaar: in 't b. nw. zou men een kleine letter verwachten, doch H. gebruikt bij de z. nw. de hoofdletter nu eens wel, dan weder niet, blijkbaar bij voorkeur, waar er nadruk op 't woord is gelegd: doch ook bij 't b. nw. gebruikt hij enkele malen de hoofdletter, vooral waar er verband is tusschen een ander z. nw. met een hoofdletter en het grondwoord van het b. nw., b. v. *Peze-loos* naast *gespannen Boogh* (2535), en, nog meer met ons

geval overeenkomend: *Beesten Mensch-gelijck* (432). Zoo hier *Blecken Silverwerck.*

De tweede open kwestie is de beteekenis van *polder* in deze regels:

Daer zijn de gasten; flucks den Room-pot uyt den [Polder,
De Boonen van den staeck, de Netten van den solder,
. . . . de Snoecken in de Ly (2653 vlgg.)

Dit *polder* is door Bilderdijk en van Vloten verschillend verklaard. Zou een beteekenis *schapraai* er aan toegekend kunnen worden, zeker zou ik met E. dit een mooie oplossing vinden. Ontwijfelbaar is het, dat zoolang dit niet zeker is, men toch niet met v. Vloten in de roompot een koe kan zien, maar met Bilderdijk moet denken aan het laten halen van room uit den polder. Daarbij moet men bedenken, dat er niet gesproken wordt van boter, maar van room: boter zal er wel genoeg geweest zijn op Hofwijck zelf, al kwamen er plotseling gasten; dat hij voor hen een extra-voorraad versche room liet aanrukken van een boerderij in de nabijheid, is begrijpelijk.

Eenige plaatsen volgen hier, waar in de uitgave niet op een geval van woordspeling is gewezen, maar ze m. i. bedoeld is. Trouwens alle woordspelingen behoefden niet aangewezen te worden.

In vs. 552 maakt H. een woord *nijdblin*, dit is zeker in woordspeling met nij(d)nagel, waar de volksetymologie het woord nijd in zag.

Ick vongh hem (*een bergje*) in dit nett,
In dese groene Muts (*van zoden*); die werd hem opgesett,
Als gaende nu te bedd om slapers-wijs te dienen,
Met gras en bloemekens (635 vlgg.)

De aardigheid is, dat de berg, voor 't stuiven met zoden belegd, als 't ware een groene slaapmuts opkreeg. Zeker heeft H. tevens aan de overeenkomst met een met gras en bloemen begroeiden slaper of slaperdijk gedacht.

Waar hij zegt (vs. 639) door het tot stand brengen van den roodaardigen berg (Roodenberg) Heer van Roodenberg te zijn geworden, voegt hij er bij: Heer in 't groen van Roodenberg, omdat de berg nu groen was, zeker in woordspeling met Juffertje in 't groen. Kan hij ook aan den Heer Theodore v. Rodenburg gedacht hebben?

In de regels 759 vlg.:

Aen brand (gingh) Gewasch en Bergh: en doe 't [aen Bergen gingh,
Scheen 't niet onredelick dat ick mijn deel ontfingh,

spreekt hij van gewas en berg, die in brand raken, en denkt dus aan hooibergen (berg of barg): nu de bliksem in bergen sloeg, dacht hij dat zijn berg (nu = heuvel) ook wel zijn deel kon krijgen.

In vs. 1593 vlgg.:

Dat bidden is mijn haet...
Dat sult ghij in mijn' wraeck, in plaets van mutsaerd, [vinden,
Dat Christelicke vyer, in plaets van rad en galgh,

heeft H. blijkbaar het woord *Christelick vyer* (als bijstelling van bidden) gebruikt in tegenstelling met *mutsaerd*, het onchristelijke vuur der Inquisitie.

In: Het fruyt der Boecken; fruyt, dat niet en kan verrotten. Fruyt dat den Maeyeman... Sijn maenen niet en vreest (1697 vlg.) bedoelt hij zeker den „zeisman", doch juist het vorige woord *verrotten* doet tevens denken aan de maden, waarvan *Maeyeman* ook gevormd zou kunnen zijn. Een woordspeling zou er ook kunnen schuilen in *verschoonen* (2118): *middelmatigh nutten* (t. w. door kaartspel) *Verschoont de leegheit zelf, en kan mijn' opspraeck stutten.* Het kan behalve mooier maken[1]) ook verontschuldigen beteekenen, waardoor men den zin ook lezen kan: als men van een tijdkorting een matig gebruik maakt, kan dit het leegzijn (het niets d. w. z. niets nuttigs doen) verontschuldigen (doordat men dan toch iets doet) en zoo voor kritiek beveiligen. Ook in de volgende regels is een woordspeling (blad van een boom en van een boek; boek = beuk en = geschrift):

Soo dat een rijs tot Boom, een blad tot Bladen wordt,
En bladen tot een Boeck, en Boecken wilde wouden
enz. (2760 vlg.)

Ten slotte nog eenige opmerkingen van verschillende aard bij enkele plaatsen. Over 't algemeen vinden wij in de werken van H. weinig weerklank van den politieken toestand; hij schijnt zich wel stelselmatig ervan onthouden te hebben de politiek in zijn „bijwerk" te mengen. Meestal, waar er sprake van is, is het met het doel verdraagzaamheid te prediken of het trekken van een les eruit, zeer in 't algemeen. Zoo vinden wij in *Hofwijck* slechts twee plaatsen, die eenigszins een politiek tintje kunnen hebben. Als hij den lezer boven op zijn uitkijktoren heeft gebracht, moraliseert hij over het *langs trappen naar boven gaan* en zegt o.a.:

Met suchten en gesteén:
Dat heeft het klimmen in... wy (zijn) menschen,
En konnen niet als gaen; het vliegen is quaet spel
En met den hals betaelt."

Dit vliegen kan op Icarus slaan, maar een bijgedachte aan Oldenbarneveld zou niet onmogelijk zijn, vooral omdat wij wat lager lezen:

Half wegen is zoo veil, dat, konden wy 't beseffen,
Wy souden 't eens soo lief als 't Papegaeyken treffen,
Ten einde van de Stengh: 'k beroep my op de pijn
Van die van all te hoogh te laegh gevallen zijn

(873 vlgg.) Verder kan in vs. 2289 vlgg. een toespeling zijn op de tijden gedurende de regeering van Willem II. Is het gewaagd te veronderstellen, dat H. bij ervaring spreekt, als hij klaagt, dat in den Haag *zelfs de Vredemin misduydt werdt voor misdaed*?

In vs. 771 vlg. spreekt H. van de door elkaar geslingerde letters C en S (Constantyn en Susanne), die als windwijzer bij den val van de obelisk niet gebroken, maar *onverdeelt* gebleven waren. Hoe herinnert dit aan de bekende C en D, waarvan de D gebroken maar de C nog heel gebleven was, uit den tijd, toen hij Dorothea van Dorp lief had en deze hem teleurstelde! een kalverliefde, wier poëzie hem zijn leven lang niet onverschillig deed zijn voor zijn vriendin, al brak ze

[1]) De uitdrukking *mooier maken* dunkt mij nog beter dan tot sieraad verstrekken.

hem het hart niet, al maakte ze hem slechts e e n t ij d l a n g tot huwelijkshater.

Bij de klankspeling: *oud grijs volk, oud Krijghsvolck* (911) moet men bedenken, dat de uitspraak van het laatste woord veelal krijsvolk schijnt geweest te zijn, daar Hooft het in zijn *Historien* geregeld zoo schrijft. Vs. 1793 is merkwaardig als bewijs, dat het dragen door dames op straat van zwarte, halve maskers iets gewoons was.

Vs. 1805 bewijst, dat reeds in H.'s tijd de boeren 's Maandags in de stad kwamen om de Hagenaars hun boter en kaas te brengen.

Bij vs. 1914 lette men wel op het eigenaardige van H's omschrijving van zijn huwelijksgeluk; hij en Susanne hebben *eenlijvelijck en evenzieligh* geleefd. Een van lichaam (dat is naar de schrift) doch evenzielig hebben zij geleefd, niet eenzielig. Is dit verschil tusschen *één* en *even* van beteekenis? of is het een gevolg van maatdwang? of dissimilatie? Het kan meer zijn: zij waren even, gelijkzielig, eensgezind, gelijkgestemd, doch hadden toch elk hun eigen zieleleven, wat bij een karakter als van H. te begrijpen is, al moge zelfs in zijn tijdens het huwelijk gemaakte werk invloed van Susanne's smaak duidelijk merkbaar zijn.

Bij vs. 2640 tot 2644 denkt men onwillekeurig aan die prachtige opdracht van de Korenbloemen, zóó kort en krachtig, zóó recht uit het hart, dat ik niet kan nalaten het grootste deel ervan hier neer te schrijven:

„Aan mijne lieve dry overige Sonen, Mannen Broeders; daer ick God voor danck; die U tot Broeders heeft geschapen, ende onder mijne oogen tot Mannen laten opwassen; Broeders in Vreugd van Eendracht, Mannen in Kracht van Jaren, van Reden ende van geen' gemeene Wetenschap.... Ick ontfange daeren-tegen geern de vermaninge uyt U-lieden voordoen, **οἱ ζηλῶτε τὰ χαρίσματα τὰ κρέιττονα,** *potuisse has horas minus perdi:* want ick voor winste reken van mijne kinderen overtreft te werden, en heb altoos daer naer gewenscht. God stercke haer daer in, en zij met haer in der eeuwigheit."

En nu blijft mij niets over dan den wensch uit te spreken, dat het den Heer Eymael gegeven moge worden nog veel te doen voor de Huygensstudie, die reeds zooveel aan hem te danken heeft.

Den Haag. C. H. P h. M e ij e r.

Marguerite de Rouville, De Levenskunst van Vauvenargues. (Fransche Kunst 15). Leiden. A. W. Sijthoff's Uitgevers-Mij. (Pr. *f* 2.50).

Mad^elle^ de Rouville a bien raison d'aimer le marquis de Vauvenargues, ce soldat philosophe, qui excite à la fois la pitié et l'admiration, puisque, mort à trente-deux ans, il n'a pas rempli sa destinée. Une âme cornélienne, un moraliste profond et délicat, un homme d'excellente compagnie et qui ne sépare pas le respect, ni la pudeur, de l'amour, voilà, pour les femmes, autant de raisons d'accorder leur sympathie. Et si l'on ajoute la bravoure militaire pour laquelle elles ont un faible, secret ou avoué, on ne s'explique pas qu'elles ne l'aient pas plus souvent pris comme sujet d'étude. Mad. Guizot, qui n'était alors que Mlle de Meulan (quelle détestable vanité masculine se trahit dans cette phrase, que je laisse pour ma punition), Mlle de Meulan est la seule, je crois bien, avant Mlle de Rouville, qui ait apprécié brièvement, mais en termes fort justes, Vauvenargues. Je souhaite que les chaînons soient désormais moins espacés ou qu'on lise davantage l'indulgent moraliste. A coup sûr le livre de Mlle de R. est bien fait pour élargir le cercle des lecteurs de ce continuateur de La Rochefoucault.

La vie a été beaucoup plus cruelle pour le marquis que pour le duc, et cependant c'est La Rochefoucault qui est pessimiste [toutes nos vertus sont mêlées de vices], tandis que Vauvenargues croit finalement en la bonté de la nature humaine [tous nos vices sont mêlés de vertus]. Le premier est désabusé; pour Vauvenargues, son indéracinable amour de la gloire en fait un professeur de courage et d'énergie. Les larges extraits que Mlle de R. a excellement choisis dans toute l'oeuvre du moraliste le montrent à souhait. Ce qu'a écrit Vauvenargues tient en deux volumes, aussi Mlle de R. a-t-elle pu donner place a des fragments de tous les essais: elle a traduit pieusement, c o n a m o r e, quelques C a r a c t è r e s (pp. 18 29), des R é f l e x i o n s s u r d i v e r s s u j e t s (pp. 30—40), des C o n s e i l s à u n j e u n e h o m m e (pp. 41—45), des lettres (pp. 46—73), entre autres à Voltaire, de vingt ans plus âgé que Vauvenargues et dont cependant l'affection profonde se teintait de respect. Dans les trente dernières pages Mlle de R. a enchassé en hollandais trois cents maximes, soit environ la moitié des incisives et ingénieuses maximes écrites par Vauvenargues.

Dans une introduction trop courte, car nous lui reprocherons de s'être fait une part trop modeste, Mlle de R. a dressé de Vauvenargues un portrait ressemblant. La chose n'est pas aisée pour les écrivains de transition. Entre un dix-septième siècle religieux et un dix-huitième démolisseur, il faut prendre garde de ne pas rompre l'équilibre instable de ces âmes que le passé retient et qu'attire l'avenir. Mlle de R. a, selon nous, dosé dans une parfaite mesure la part de foi et de doute chez ce contemporain de Voltaire placé entre Pascal et Jean-Jacques Rousseau. Si l'on en veut la preuve par les textes, on pourra lire en particulier les maximes 58 et 59, qui sont du pur Spinoza [Eth. 4e p^ie^. LXVII), un philosophe que Vauvenargues à coup sûr n'a jamais lu, celles 61 à 66, où Vauvenargues réhabilite les passions, la 152e, la 200e, et la 219e dont le début est d'un philosophe optimiste, le milieu, d'un observateur qui regarde en face la réalité, aussi fâcheuse soit-elle, et la fin, d'un moraliste qui enveloppe d'un peu d'amertume son indulgence et sa bonté. Il semble que Vauvenargues ait écrit cette maxime pour notre époque troublée. La voici: „L'essence de la paix est d'être éternelle, et cependant nous n'en voyons durer aucune l'âge d'un homme, et à peine y a-t-il quelque règne où elle n'ait été renouvelée plusieurs fois. Mais faut-il s'étonner que ceux qui ont eu besoin de lois pour être justes, soient capables de les violer?" Si l'on se reporte au texte hollandais on verra combien nous avions raison de féliciter Mlle de R. de son souci d'exactitude. Presque toujours elle a également approché de la concision de Vauvenargues, et lorsque ce n'est pas le cas, comme pour la 140ème, l'on nous dit que c'est la langue hollandaise qui est seule coupable. Tous nos compliments donc, et sans réserve, à Melle de Rouville.

Groningen. E m i l e B o u l a n.

H. Pirenne, Histoire de Belgique, t. v. Bruxelles, Lamertin. 1921. (Pr. fr. 30).

Het vijfde deel van Pirenne's boek was reeds voltooid tijdens den oorlog, te midden van het groote ongeluk, dat België had getroffen. Vóór het kon gedrukt worden, werd de schrijver, slachtoffer der Duitsche plannen met het bezette gebied, naar Duitschland gedeporteerd. Eerst na zijn terugkeer kon de druk aanvangen, nadat de schrijver besloten had den tekst onveranderd te laten ten einde niet in de booze verleiding te komen om dien te wijzigen onder invloed der verbittering over het geleden onrecht. Hij wijdde het werk aan de nagedachtenis van zijn in den strijd voor zijn vaderland aan den Yser gesneuvelden zoon.

Zoo is het boek thans in onze handen en kunnen wij genieten van de voortzetting van den voortreffelijken arbeid, die tot den vrede van Munster genaderd was. Dit deel, en het verscheen nog slechts in het Fransch — de Nederlandsche en Duitsche uitgaven zijn voorloopig gestaakt — omvat de periode van dien vrede tot den aanval der Franschen onder Dumouriez in 1792. Het is in drie boeken verdeeld, omvattende den laatsten tijd van de Spaansche regeering, de Oostenrijksche heerschappij en de Brabantsch-Luiksche revolutie.

De eerste periode, geëindigd met den vrede van Utrecht is een tijd van diepe ellende en verval. De Spaansche Nederlanden, te Madrid beschouwd als een troef in de hand tegenover het de monarchie belagende Frankrijk van Lodewijk XIV, als een veiligheidsklap voor Spanje zelf, dat bereid was het stuk voor stuk, desnoods ten slotte geheel aan Frankrijk over te laten, mits het grondgebied in Spanje en Italië ongerept bleef, waren het slagveld van West-Europa geworden. Fransche, Staatsche, Engelsche, Oostenrijksche legers leverden er elkander slag en vertrapten het ongelukkige gebied telkens opnieuw. Het is weinig minder dan een wonder en — zooals de schrijver opmerkt — een getuigenis van de taaiheid der bevolking, dat het niet geheel te gronde ging onder die aanhoudende beproevingen en, speelbal van de Europeesche politiek, niet onder de naburen verdeeld werd; als de Vereenigde Provinciën niet bevreesd geweest waren voor de onmiddellijke nabuurschap van Frankrijk, Engeland niet voor de overheersching van de Vlaamsche zeekust en Antwerpen door ditzelfde Frankrijk, zou het — de schrijver laat daarop zeker te weinig licht vallen — echter niet hebben kunnen voortbestaan.

Hij beschrijft den voortgang van het reeds sedert het begin van den Tachtigjarigen Oorlog aangevangen verval en de toeneming der ellende in scherpe kleuren en met den levendigen stijl, dien wij uit de vroegere deelen kennen, minder in détails dan wel in algemeene trekken. Hij doet duidelijk zien, dat niet — zooals van Belgische zijde in den laatsten tijd door Nothomb c. s. met bekenden toeleg herhaaldelijk is beweerd — het verval en de ellende van België de schuld is van de noordelijke Republiek. Neen, het was de staatkunde van Lodewijk XIV en de zwakke houding van Spanje, het „gebroken riet", die, met de bekrompen monnikenheerschappij, die alle geestelijk leven buiten de Kerk onderdrukte, dat verval, die ellende hebben veroorzaakt. De Oostenrijksche tijd heeft bewezen, dat ondanks de sluiting van de Schelde, ondanks de vernederende Barrière, ondanks de beletselen op het gebied van handel en nijverheid in den weg gelegd, de Zuidelijke Nederlanden bij betere politieke omstandigheden en een minder bekrompen leiding tot voorspoed konden geraken, al was die voorspoed beperkt door de economische politiek der zeemogendheden. Dat blijkt duidelijk uit Pirenne's helder overzicht.

Der zeemogendheden. Want het zijn de Republiek èn Engeland samen geweest, die de Zuidelijke Nederlanden op het gebied van handel en nijverheid de keel hebben toegebonden. Men kan dit afkeuren op ethische gronden, volgens overwegingen van ideaal-wereldpolitieken aard, maar men zal moeten toegeven, dat de koopman — en deze gaf in de beide genoemde staten den toon aan — nooit bijzonder geneigd is geweest om een gevaarlijken concurrent in bijzonder gunstige omstandigheden te brengen of te laten, en dat de politiek van een land, als het erop aankomt, beheerscht wordt door zijn eigen belang en niet door ideale motieven van internationalen aard. Men vergete daarbij niet, dat ook Lodewijk XIV er verre van af was om het belang der bewoners van de Zuidelijke Nederlanden te dienen: hij volgde met onverbiddelijke energie de Fransche traditie, die de Rijngrens begeerde — en begeert — en lang vóór Napoleon de commercieele en politieke beteekenis van Antwerpen heeft begrepen — en die nog begrijpt. Alles wat hij achtereenvolgens van de grensstreken in de Nederlanden machtig kon worden, was winst in die telkens weder ingeslagen richting.

En dit land geraakte niet alleen meer en meer in een staatkundig en economisch moeras maar onder de bekrompen heerschappij der „monniken", van de Jezuieten in de eerste plaats, ook in diep geestelijk verval: kunst, wetenschap, onderwijs werden slechts in roomsch-kerkelijke richting — en hoe dan nog? — bevorderd.

Eerst met de Oostenrijksche periode komt er voor het ongelukkige land, welks gewesten meer en meer alleen voor zichzelf zorgden en zichzelf regeerden met wegcijfering van wat er nog van een centrale landsregeering was overgebleven, een betere tijd, een tijd van vrede en rust, vooral onder Maria Theresia in het midden der eeuw. België, zooals men meer en meer gaat zeggen, wordt in de eerste plaats een landbouwstaat of liever een agglomeraat van kleine landbouwstaatjes, wier handel en nijverheid in verband daarmede ook een betrekkelijken bloei gaat aanwijzen. Het zelfstandige, door het Duitsche Rijk en zijn Westfaalschen kreits maar weinig vastgehouden bisdom Luik ziet tegelijk een bloeiende industrie zich herstellen, die reeds duidelijk moderne ontwikkeling vertoont. De beide deelen van het latere België hadden geringen, eigenlijk geen samenhang en zeer verschillende lotgevallen en ontwikkeling, waarbij rasverschil ook een rol speelt.

Maar dan komt Jozef II met zijn koortsachtigen hervormingsijver het werk zijner verstandige moeder in 1780 verstoren. Zijn onbarmhartig, onstelselmatig, op zichzelf logisch gedachte maar weinig oordeelkundig en zonder begrip van den aard der bevolking opgezette hervormingen veroorzaken de Brabantsche revolutie, die evenwel door den tweespalt der conservatieve Statisten onder den bekrompen Van der Noot en der revolutionnaire, het revolutionnair gistende Frankrijk volgende Vonckisten en vooral ook door de diplomatieke handigheid van Jozef's opvolger, Leopold II, even klaaglijk afloopt

als de patriotsche beweging ten onzent. Met een korte schildering van het karakter der kortstondige Oostenrijksche Restauratie en de aankondiging van den Franschen inval in de Zuidelijke Nederlanden en het door Pruisen, dat een oogenblik de Maaslinie feitelijk in handen had, losgelaten woelige Luiksche gebied eindigt het boek.

De geschiedenis van ons land treedt natuurlijk in dit deel geheel op den achtergrond, meer dan wel wenschelijk schijnt met het oog op den bijzonder gewichtigen invloed der Staatsche economische en staatkundige toestanden op die van het in die richting nauwlettend en jaloersch in het oog gehouden Zuiden. Met name is de voor de onderlinge waardeering der beide bevolkingen zoo gewichtige periode der „Hollandsche" heerschappij na den slag bij Ramillies tot den vrede van Utrecht buitengemeen stiefmoederlijk bedeeld: zij is, ook voor de latere verhoudingen, van meer belang dan in dit boek blijkt, daar zij de „Hollandsche" heerschappij in het Zuiden van een zeer ongunstigen kant deed kennen (zie de Mémoires van Mérode-Westerloo). Ook de politiek van Jan de Witt en Willem III wordt ons hier niet duidelijk genoeg uiteengezet. Het is alsof de schrijver geschroomd heeft deze onderwerpen met de volle kracht van zijn helder inzicht aan te vatten met het oog op tegenwoordige gevoelens, die hem allicht zouden kunnen leiden tot scherper oordeel dan in een geschiedwerk wenschelijk geacht mag worden. In zooverre mogen wij dankbaar zijn voor deze opvatting, die zoo weinig in overeenstemming is met de denkbeelden, of wel hersenschimmen, van het onzalige Comité de politique nationale.

Gelukkig wist de begaafde geschiedschrijver van België, in verband met zijn opzet om onpartijdig te blijven, zich te onthouden van hinderlijke toespeling op „frontières naturelles" en dergelijke fraaiigheden, ook al vinden wij natuurlijk in dit boek het streven terug om op den voorgrond te brengen wat maar even dienen kan tot versterking van de van het begin af verdedigde stelling: dat het moderne België niet eerst van 1830 dagteekent maar de Belgische gewesten van meet af iets van onderlingen samenhang hebben vertoond. Die onderlinge samenhang komt echter èn in de Spaansche èn in de Oostenrijksche Nederlanden, agglomeraat van gewesten met nòg minder centraal gezag dan in het Noorden aanwezig was, al zeer weinig uit en Luik gaat geheel zijn eigen weg. Eerst de Fransche heerschappij zal op dien samenhang een beslissenden invloed oefenen.

Met de grootste belangstelling zien wij uit naar het volgende deel, waarin de kritieke periode der verbinding met Nederland op het tapijt zal komen. Moge de schrijver erin slagen, gelijk in dit deel, om de wederzijdsche verhouding der beide deelen van de oude Bourgondische landen op onpartijdige wijze te schetsen.

Leiden. P. J. Blok.

SCHOOLBOEKEN.

P. Cornelius Tacitus, Germania, herausgegeben von Prof. Dr. **Wilhelm Reeb.** Text. Erläuterungen. (Teubners Schülerausgaben). Leipzig, Teubner. 1920. (Pr. f 0.40 en f 0.50 met 100% Zuschlag).

In Duitschland is de Germania geliefkoosde schoollektuur. Ook in deze uitgaaf is sprake van „Urkundenbuch für das Deutschtum" en „diesem goldenen Büchlein". Voor Nederlandsche gymnasia lijkt mij het werkje minder geschikt, hoe interessant het overigens moge zijn. Het is dikwijls uiterst moeilijk aan den kunstigen — soms ook gekunstelden — stijl een zékere beteekenis te ontwringen, terwijl de praehistorische en ethnografische problemen, waaraan de Duitsche geleerden smullen, den gewonen Nederlandschen gymnasiast minder smaken.

Afgezien van dit algemeene bezwaar tegen de Germania als schoollektuur heb ik voor deze uitgave groote waardeering. De verklaring van woorden en zinsneden is duidelijk, degelijk en doeltreffend. Aangezien misschien geen enkel werk uit de Oudheid relatief zooveel controverse plaatsen telt als de Germania, heeft de uitgever telkens uit de verschillende uitleggingen een keuze moeten doen. Hij heeft zich echter wijselijk van elke polemiek in deze schooluitgave onthouden. Op ieder caput volgt een korte verhandeling over den inhoud, waarbij tevens wordt uiteengezet, in hoever opgravingen, monumenten of mededeelingen van andere auteurs, hetgeen bij Tacitus te lezen staat, bevestigen of logenstraffen. Verder zijn de belangrijkste stukken uit de antieke schrijvers, die op de Germaansche oudheid betrekking hebben, achter het „Text" deeltje afgedrukt, bijv. uit Caesar, Plinius Maior, Strabo en Plutarchus' Vitae, deze beide laatste met vertaling. Een drietal „Tafel" achter de „Erläuterungen" dienen ter illustratie. De afbeeldingen zijn voor een klein deel dezelfde als die in de bekende uitgave van Schweizer-Sidler, maar er zijn ook verscheidene nieuwe bijgekomen.

Het is jammer, dat de uitgever blijkbaar nog geen gebruik heeft kunnen maken van het voor het goed verstaan der Germania zoo allergewichtigste boek van Eduard Norden: Die Germanische Urgeschichte in Tacitus' Germania. Ik vermoed, dat, als hij daarvan had kunnen kennis nemen, zijn inleiding in sommige opzichten anders zou zijn uitgevallen. Norden heeft toch wel zeer waarschijnlijk gemaakt, dat de Germania een voorstudie is voor de Historiën, bestemd: „in verkürzter Gestalt als ethnographischer Exkurs in das Geschichtwerk aufgenommen zu werden." Reeb daarentegen meent, dat staatkundige doeleinden Tacitus tot de publicatie van zijn werkje hebben geleid, en ontkent, dat hier van een „Vorarbeit" voor de Historiën sprake kan zijn. Norden heeft verder bewezen, dat de stijl en de compositie der Germania de eigenaardigheden van het ethnographische litteratuurgenre vertoonen, zooals die door de Grieken waren geijkt. Ook hiervan is natuurlijk bij Reeb in zijn bespreking van „die Germania als kunstwerk" niets te vinden. Dat hij overigens een door en door kundig, scherpzinnig en omzichtig geleerde is, blijkt o. a. uit zijn verstandige verklaring van den locus vexatissimus op het eind van caput 2, waar Tacitus den oorsprong van den naam „Germani" nagaat. Reeb komt geheel zelfstandig tot ongeveer dezelfde conclusie als Norden, die de plaats van alle mogelijke gezichtspunten bekijkt, en als Sigmund Feist, die aan deze kwestie een speciaal artikel heeft gewijd in den Neophilologus (6de jaargang I p. 29 v.v.): „Der Name der Germanen". De b e t e e k e n i s van den naam weet hij evenmin als Norden en Feist te verklaren. Hoe Tacitus echter zich het o n t s t a a n en de u i t b r e i d i n g van den naam voorstelde, daarvan kunnen wij ons een alleszins aan-

nemelijk denkbeeld vormen, wanneer wij met Reeb en Norden de beruchte plaats vertalen als volgt: „De naam Germania echter zou, volgens mijn zegslieden, jong en eerst kortgeleden toegevoegd zijn, aangezien zij, die het eerst den Rijn waren overgetrokken en nu Tungri heeten, toen Germanen zouden genoemd zijn. Zoo zou de naam van een stam, niet van een volk, zich langzamerhand hebben uitgebreid, zoodat het heele volk eerst uit vrees (door de overwonnen Galliërs) naar den overwinnenden stam Germanen werd genoemd en daarna ook met dien (eenmaal) gekregen naam zich zelf noemde."

Utrecht. A. H. Kan.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

PHILOLOGISCHE KRING TE AMSTERDAM.

Gedurende het afgeloopen jaar (Oct. 1920 — Oct. 1921) heeft de Phil. kring 8 vergaderingen gehouden. Het bestuur bestond uit Dr. C. P. Burger Jr. (voorzitter), Mej. Dr. C. J. Bouman (penningmeester) en Dr. A. Zijderveld (secretaris). De heer Gallas hield een voordracht over *Een valselik aan Rousseau toegeschreven werk*, Dr. Burger over *De Hollandse poolreizen in de 16e eeuw*, Dr. Verschuur over *Nieuwere taalbeschouwing*, Dr. Riemens over *Drie 16e eeuwse handleidingen om Frans te leren*, Dr. Boas over *De Disticha Catonis*, Dr. van der Gaaf over *Engelse spellinghervormers*, en de heer Zeeman over *Rudolf van Ems*.

Gedurende het seizoen 1919—1920 zijn de volgende onderwerpen behandeld: *De vermoedelike woonplaatsen der Angelen en Saksen in ons land* (Dr. Tiemeyer); *Naar aanleiding van Minucius Felix* (Dr. Bierma); *De dichter Stephan George* (H. Wolf); *De dichter Potgieter tot* 1833 (T. de Boone); *De uitspraak van het Latijn in verband met de Romantiek* (Dr. Fokker); *Dr. Samuel Johnson en Miss Thrale* (Grondhoud); *Over het Latijn in Amersfoort in de 16e eeuw* (Dr. Burger); *Reizende troepen Franse comedianten in ons land voor* 1650 (J. Fransen); *Een Engelse banneling in Nederland in 't begin der 16e eeuw* (Dr. van der Gaaf); *Vijftienregelige sonnetten bij Albert Samain* (Gallas); *Over een gedicht van Spieghel* (Dr. Boas); *Vermoedelike invloed van Boethius op Spieghel* (Dr. Zijderveld).

Bij de firma Max Niemeyer te Halle is verschenen de vijfde druk van H. Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*. In het voorbericht wordt medegedeeld dat deze nieuwe druk zich van de vorige slechts op enkele punten, enige verbeteringen en toevoegsels, onderscheidt. De schrijver kan sedert jaren door een ooglijden niet meer lezen en moest dus bij de korrektie vreemde hulp inroepen. Na de vierde druk, die het lang en door velen begeerde register ons bracht, is het bijna onveranderde der uitgave van het veel gelezen boek geen grote teleurstelling. H.

In de *Indogermanische Bibliothek*, uitgegeven door Hirt en Streitberg, is, onder de titel *Einführung in das Studium der indogermanischen Sprachwissenschaft* (Heidelberg, Carl Winter, 1921) verschenen een vertaling van Prof. Schrijnen's *Handleiding bij de studie der vergelijkende Indogermaansche Taalwetenschap* (Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij., 1917). De vertaler is Dr. W. Fischer, die de oorspronkelike tekst getrouw en nauwkeurig heeft weergegeven; alleen zijn vele voorbeelden vervangen door Duitse aequivalenten, hetgeen vooral bij semasiologiese beschouwingen noodzakelik was. Prof. Streitberg, die het Nederlandse boek gaarne in zijn *Bibliothek* zag opgenomen, heeft bij het aangeven der Duitse voorbeelden de vertaler ter zijde gestaan en, evenals de Nederlandse schrijver, nog enkele toevoegsels geleverd. De bibliografie is in hoofdzaak onveranderd in de vertaling opgenomen; daardoor zullen ook Nederlandse geschriften die buiten onze grenzen weinig gelezen worden, meer bekendheid kunnen verkrijgen in het buitenland. H.

De fa. Wolters te Groningen-den Haag zond ons de „vijfde veel verbeterde en vermeerderde uitgave" van I. van Gelderen, *Duitsch Woordenboek*, dat behoort tot haar bekende serie van woordenboeken der nieuwe talen. De prijs van de twee deelen, in één of twee banden, is ƒ 12, van elk deel afzonderlijk ƒ 6.25.

In de bekende „Sammlung Göschen" verscheen bij de actieve Vereinigung wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter C°. te Berlijn en Leipzig het eerste deeltje der 9de, herziene, uitgaat van Max Koch, *Geschichte der deutschen Literatur*; dit deeltje loopt tot 1748. De vele drukken bewijzen dat het boekje zijn weg gevonden heeft. Een enkele opmerking: 't verdient waardeering dat de schrijver vrij is van 't, maar al te vaak in duitsche litteratuurgeschiedenissen voorkomende pangermanisme, dat de duitsche historia litteraria met de gotische bijbelvertaling laat beginnen (blz. 11); maar zou 't dan ook geen aanbeveling verdienen, bij de opsomming van „sprachdenkmäler" in verschillende germaansche maar niet-duitsche dialecten, voor de lezers niet te spreken van „flämisch" maar van „niederländisch"? — De prijs van de nummers der Sammlung Göschen bedraagt nu ƒ 0.80. J. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de Corresp. hellénique, 1916, Sept.-Déc. (verschenen in 1920): L. Rey, Observations s. l. sites préhistoriques et protohistoriques de la Macédoine. — S. Casson, Note on the ancient sites in the area occupied by the British Salonika force 1916—1918. — F. Durrbach, La chronologie des archontes déliens. — A. Plassart, Fouilles de Délos. — Ch. Picard, Note sur les timbres amphoriques rhodiens trouvés à Cheikh-Zouède. — A. Plassart, Note sur les inscriptions de la mosaïque de Cheikh-Zouède.

1920, Janvier-Juin: Ch. Picard, L'Ecole Française d'Athènes de 1914 à 1919. — E. Hébrard, Les travaux du Service archéol. de l'Armée d'Orient à l'arc de triomphe „de Galère" et à l'église Saint-Georges de Salonique. — Ch. Picard, Un texte nouveau de la corresp. entre Abgar d'Osroène et Jésus-Christ, gravé sur une porte de ville, à Philippes. — J. Hatzfeld, Inscriptions de Lagina en Carie. — F. Poulsen, Statuette archaïque de style ionien. — P. Cloché, La Grèce de 346 à 339 av. J. C. — A. de Ridder, Le temple d'Athène Areia à Platées. — A. Philadelpheus, Un hermès d'Hérode Atticus.

Juillet-Déc.: N. J. Giannopoulos, Les constructions byzantines de la région de Démétrias. — G. Millet, Remarques sur les sculptures byzant. de la région de Démétrias. — W. Vollgraff, Fouilles d'Argos, 1912. — L. Bizard, Fouilles du Ptoïon (1903), II. — Ch. Picard, Fouilles de Délos (1910). — P. Cloché, Les naopes de Delphes et la création du collège des tamiai. — J. Replat, Note sur la restauration partielle de l'autel de Chios à Delphes. — A. Salaë, Note sur trois inscr. de Sinope. — G. Glotz, Note sur les archontes déliens de 314 à 302. — Chronique des fouilles et découvertes archéol. dans l'Orient hellénique (nov. 1919—nov. 1920). — Addenda et corrigenda.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLVII-XLVIII, 6-7: R. Laqueur, Cäsars gall. Statthalterschaft u. d. Ausbruch des Bürgerkrieges, II. — P. Geigenmüller, Plutarchs Stellung zur Religion u. Philos. seiner Zeit. — R. Pagenstecher, Die Landschaft in der Malerei des Altertums. — K. Strecker, Die deutsche Heimat des Ruodlieb. — G. Salomon, War Heinrich (VII.) ein Minnesänger?

In het paedagog. ged.: F. Giesing, Die Dauer des Bildungsganges bis zur Hochschulreife. — F. Friedrich, Der Geschichtsunterricht als Vermittler polit. Bildung, I.

Anglia, Beibl., XXXII, 8: B. Fehr, Zur zeitgenoss. engl. Literatur.

9: F. Holthausen, Zu *Everyman*. — H. Mutschmann, Nachtr. zu O. Wilde's Gedichten.

10: B. Fehr, Zur zeitgenoss. engl. Literatur.

ADVERTENTIEN

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. **No. 4.** **Januari 1922.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

M. Hammarström, Beiträge zur Geschichte des etruskischen, lateinischen und griechischen Alphabets. 1920. (Dissertatie van Helsingfors).

Het gaat met wetenschappelijke theorieën vaak als met een epidemie: beide zitten zij in de lucht en het aantal aanhangers of slachtoffers blijft, als het zoover is, niet tot één beperkt. Men kan vriendelijker en wellicht ook juister zeggen, dat dan de tijd voor theorie of epidemie rijp is geworden: de slechts schijnbaar diffuse instelling van verschillende geleerden bij hun studie, hun tastende orienteeringen in meer dan één richting vinden, zoo lijkt het, toevallig weer een realiteit, een vast punt, waaromheen dan als het ware met een schok zich velerlei grijpbare conclusies krystalliseeren, die blijken een nieuwe synthese te vormen.

De dissertatie van den heer Hammarström maakt deel uit van zulk een geheel: de rol en beteekenis van het het Etruscische volk. De auteur is er, mede door het vreemde taalkleed waarin hij zijn gedachten moest hullen, niet altijd in geslaagd zijn adstructies zoo doorzichtig te maken, als juist bij een zoo speciaal onderwerp wel gewenscht ware geweest. Na deze restrictie te hebben gemaakt, kan men met des te meer waardeering en dank den inhoud van zijn boekje aanvaarden. Heeft de schrijver zich met opzet het genot ontzegd, al ware het slechts in een korten epiloog te wijzen op het groote belang van de door hem bereikte of bereikbaar geworden resultaten? Dit blijkt niet. Toch vormt dat juist de grootste bekoring van het schijnbaar drooge onderwerp, dat door het nauwkeurig en vol wetenschappelijke belangstelling opsporen en naspeuren van allerlei kleine vormverschillen en intieme bedoelingen in de geschiedenis van volken lang geleden, lijnen worden blootgelegd, die op haar beurt weer verder leiden naar andere mogelijkheden.

Bij een zoozeer gespecialiseerd onderwerp is het den bespreker niet geoorloofd tot een critiek in bijzonderheden af te dalen, al ware het slechts omdat hij de daarvoor noodige bijzondere teekens niet tot zijn beschikking heeft. Voor het oogenblik wil ik dus aan het thans volgende overzicht enkele opmerkingen, en hier slechts over het eerste hoofdstuk, toevoegen.

De schrijver heeft zich klaarblijkelijk laten leiden door de vraagstukken, die juist het Etruscische alfabet ons nog opgeven. Wat op dien onderzoekingstocht voor het Latijnsche en het Grieksche alphabet gewonnen wordt, is een toegift.

Men weet, dat de opinie van Mommsen en Kirchhoff nog door velen wordt gedeeld: het Grieksche Chalcidische alfabet is door het intermediair van Cymae het punt van uitgang geworden voor twee vertakkingen, het Latijnsche aan den eenen kant, aan den anderen kant het Etruscische in een ouderen vorm (met bijv. een teekenvoor de mediae, althans voor de B, dat later ontbreekt), waaruit weer het historische Etruscische, het Umbrische en het Oscische alphabet zouden zijn ontstaan. Buck bijv. in zijn Oscian and Umbrian Grammar (p. 24) sluit zich nog onvoorwaardelijk daarbij aan. Toch is, reeds uit een zuiver historisch oogpunt bezien, deze afzonderlijke plaats van het Latijnsche alfabet — NB. van Cumae gescheiden door het Oscische alphabet, dat tot de andere groep behoort! — bijna ongeloofelijk.

Na enkele aanwijzingen van voorgangers in die richting wordt hier het bewijs geleverd, dat oorspronkelijk

en in hoofdzaak *ook* het Latijnsche alfabet zijn ontstaan aan de Etruriërs dankt. Deze zelf hebben hun alfabet, zoo betoogt de schrijver verder, niet aan de Chalcidische kolonies in Campanië ontleend, maar uit het Oosten gekregen. Een gewichtige rol speelt hierbij het teeken 8 = *f*. Hammarström toont aan, dat de oudste Etruscische ABC-inscripties en de oudste opschriften *f* door FH (= *vh*) weergeven en dat in dien tijd 8 nog niet voorkomt. Dit laatste teeken is onlangs weer in Sardes gevonden in epichorisch schrift, komt ook op Lemnos voor. Hoe kwamen de Etruriërs aan dit teeken? Hier is de schrijver niet geslaagd: het denkbeeld (p. 5), dat „unter den Kriegsgefangenen aus der grossen Seeslacht (nl. bij Corsica, in 534) der lydischen Buchstaben kundige Griechen oder sogar eingeborene Lyder sich befanden, welche die Etrusker auf das einfache lydische 8 = *f* Aufmerksam machen konnten" is al te casuïstisch! Zonder twijfel is de 8 een ronde vorm van de Hēta ⊟ en H. heeft zeer juist op tusschenvormen als B 8 gewezen. Als men ziet, dat deze letter in het Umbrische alfabet den vorm ⊖ heeft, in het Oscische ⊟, dan heeft men hier eenvoudig voor de labiodentale spirant — evenals in het Grieksch, vgl. boeot. ϝhεκαδᾶμοι uit *sv*- — aanvankelijk de juiste *dubbele* noteering gebruikt FH (zoo de oudste Etruscische *en ook* de oudste Latijnsche inscripties), later *een van beide* letterteekens daarvoor voldoende geacht: het Latijn de F, het Etruscisch, vooral in het Noorden en in later tijd, de ⊟, waaruit 8 (in welken vorm dan het Oscisch-Umbrisch zijn teeken voor *f* kreeg).

Ik geloof, dat hier twee tot nog toe niet opgeloste vraagstukken elkaar kunnen steunen. Is het mogelijk, dat men van de twee letterteekens F + ⊟ het tweede, niet het eerste gebruikt heeft om de eerst door beide aangeven klank aan te duiden? Ja, het Grieksche alfabet geeft hiervan een teekenend voorbeeld. Het Grieksch drukte in den oudsten tijd de aspiratae aldus uit: *kh* (of beter *k'*) door K⊟ of KH. Voor de waarden *kh*, *ks*, *ph* en *ps* heeft het nu gebruik gemaakt, naar ik meen, van de Semitische *samech* Ξ. Het Grieksche oor bespeurde, dat niet *ks* maar *k's* phonetisch de juiste uitdrukking was en zoo vindt men later in Attica en elders niet Kσ en πσ maar χσ (= *k's*) en φσ (= *p's*) genoteerd. In ouderen tijd moet ditzelfde juiste inzicht tot een combinatie van de teekens voor *k*, *h* en *s* (*samech*) hebben geleid, tot K⊟Ξ, d. w. z. K|+| [1]) (welk laatste teeken eerst in Griekenland, doch niet in het Semitisch taalgebied wordt aangetroffen) of gecombineerd tot |-K|; de *k'* en *p'* (χ en φ) zijn als het ware abstracties uit dit teeken, voor *k'* het binnenwerk in de Oostelijke alfabetten, nl. + of ×, waarbij de omraming of afsluiting als de weergave van *samech*, *s*, werd beschouwd, in de Westelijke met een, vaak voorkomende, kanteling of oprichting \|/ of Y. De *p'* (later >*f* juist zooals bij 8) nl. Φ houd ik gekanteld voor hetzelfde teeken als de 8, nl. oudtijds ⊟, slechts met enkele, niet dubbele ronding; een tusschenphase vinden we in het Umbrisch, waar de *h* door ⊖ wordt weergegeven, doch met een streep tusschen horizontaal en verticaal in. De Oostelijke alfabetten hebben het teeken \|/, dat zij niet noodig hadden voor *k'*, toen gebruikt voor *ps* of *p's*. Dit is ginds de afsluiting geweest, die inderdaad kunstmatig was. Een bevestiging vindt men, doordat ook in de Westelijke alfabetten sporadisch een teeken voor *ps* wordt aangetroffen, dat zich zonder moeite al het „binnenwerk" van het bovenbedoelde letterteeken laat zien, nl. ✳. in Ozolisch Lokris en Arcadië. Voor verder materiaal vergelijke men A. Gercke *Hermes* 41, 549 vlg. — Zoo vindt F ⊟ dus het gebruik van 8 als niet-eerste teeken van de combinatie voor de geheele combinatie zijn verklaring door bovenstaande feiten uit het Oosten.

In het *tweede* hoofdstuk bespreekt Hammarström dan in détail de afleiding van het Latijnsche alfabet in hoofdzaak uit het Etruscische. Het eenige niet geheel zekere punt in zijn betoog is hier, dat de Romeinen dan toch later de teekens BDX en waarschijnlijk ook O later van de *Grieken* moeten hebben gekregen.

Het *derde* hoofdstuk behandelt de namen der Etruscische letters waarbij ook voor de klankleer van het Etruscisch enkele nieuwe gegevens worden gewonnen.

Het *voorlaatste* hoofdstuk bespreekt de geschiedenis van gr. Hēta, semit. hēt (oorspronkelijk een *ch*-klank). Hij tracht aan te toonen, al weet hij er (p. 38) ook geen verklaring voor te geven, dat ⊟ of H als *h*, *e*, en *he* gebruikt is en plaatst het gebruik als *e* buiten de ionische psilose.

Voor de geschiedenis van de volken rondom de Middellandsche Zee is het *laatste* hoofdstuk van groot belang, dat inhoud en oorsprong van het Etruscische alfabet bespreekt. Door een zeer zorgvuldige studie van tallooze bijzonderheden komt de schrijver tot de conclusie, dat er een opvallend sterke verwantschap bestaat tusschen het Etruscische alfabet en enkele andere ten N. van de Korinthische golf en wel speciaal het Boeotische, wat hij dan met vage tradities in de Romeinsche literatuur in verbinding brengt.

Zoo komen ook hier weer nieuwe mogelijkheden oprijzen en oude worden in een bepaalde richting waarschijnlijker gemaakt. We hopen, dat de schrijver zelf zal voortgaan en zal blijven voortgaan, nadat hij hier zoo goed den weg gewezen heeft.

Leiden. F. Muller Jzn.

[1]) Dit is veel waarschijnlijker, dan, zooals Larfeld[3] 219 en Hammarström p. 44 doen, te spreken van: „das aus Ξ geometrisch weitergebildete (?) Samech |+|."

Wilhelm von Christs Geschichte der Griechischen Litteratur. Sechste Auflage, unter Mitwirkung von **Otto Stählin** bearbeitet von **Wilhelm Schmid.**

Zweiter Teil: die nachklassische Periode der Griechischen Litteratur. Erste Hälfte, von 320 vor Christus bis 100 nach Christus. München, Beck. 1920. (Pr. 35 Mark, geb. 55 Mark)

Het zevende deel van J. v. Müllers handboeken-serie (VII. II[1]) ontkomt niet aan het noodlot der compendia. Evenals de artikelen in Roschers Lexicon in den loop der jaren uitdijen tot monografieën, en enkele hoofdstukken in Pauly-Wissowa den omvang van kleine boekwerken krijgen, zou groeit ook Christs Geschiedenis der Grieksche Letterkunde bij iederen nieuwen druk tot meer ontzagwekkende uitgebreidheid. De vijfde uitgave bevatte 506, de zesde heeft 656 pagina's. Voor de afnemers in het Buitenland maakt deze „Zuwachs", gepaard met den bekenden „Zuschlag", dien wij aan de zonderlinge methode van het Berlijnsche Börsenverein danken, den aankoop van dit onmisbare werk vrij bezwaarlijk En voor

de gebruikers van het handboek, dat toch in zijn oorspronkelijken vorm voornamelijk voor studenten in de klassieke letteren was bedoeld, werkt de opstapeling van verklarende — ook polemizeerende — aanteekeningen verwarrend zonder dat zij daarbij den troost hebben van nu ook eene complete litteratuur-opgave voor zich te zien: immers behoudens enkele uitzonderingen (zooals Rostagni's poëti Alessandrini, Fergusons Hellenistic Athens, sommige monographieën van Reinach e.a.) is het leeuwendeel der aangehaalde geschriften van Duitschen oorsprong, en worden Fransche, Amerikaansche, Engelsche studiën — om van Nederlandsche te zwijgen — niet dan bij uitzondering vermeld.

Het boek is dus — ook in deze zesde uitgave — een monument van Duitsche geleerdheid; maar dan ook als zoodanig een zeer eerbiedwaardig monument. De toeneming van 150 bladzijden beteekent niet eenvoudig dat in de noten de sinds tien jaar nieuw verschenen studiën zijn opgenomen. Wie zich de moeite getroost om de vijfde en de zesde uitgave te vergelijken zal erkennen dat prof. Schmid zijn werk van bladzijde tot bladzijde heeft herzien en de resultaten der door hem geciteerde studiën heeft overwogen. Het boek is in den vollen zin des woords up to date: het leeft, óók omdat de noodzaak tot het schrijven van een compendium den schrijver er niet toe heeft gebracht åf te zien van zelfstandig beoordeelen, en hij de soms zoo afmattende opsommingen van auteursnamen afwisselt door kundige en persoonlijk gestelde algemeene overzichten — al zijn die dienstiger voor hen die daar eigen oordeel tegenover kunnen stellen, dan voor de tirones.

Wil men voorbeelden van de bedachtzame wijze op welke Schmid zijn herzieningswerk heeft volbracht? Men leze dan bij voorkeur paragrafen als die ter inleiding dienen van de tweede periode (met juiste karakteristiek geteekend als het tijdperk van overgang tot het klassicisme) waar de invloeden van Oostersche en Aegyptische stroomingen op geestelijke gebied in tegenstelling met het oorspronkelijke zuiverder Grieksche karakter der Alexandrijnsche litteratuur worden gepeild. Ieder zal opmerken hoe zorgvuldig hier de resultaten van Wilckens publicaties en van de studiën van Boll. e.a. zijn verwerkt, en tegelijk — bij de beschouwing van het hellenisme te Rome — met ingenomenheid erkennen dat naast Wendlands uitnemend werk, en het — mischien met wat al te onbeperkt vertrouwen gebruikte — boek van Hahn, hier althans ook aan de fransche eruditie van Besançon's *les adversaires de l'Hellénisme pendant la période républicaine* aandacht is geschonken.

Niet minder trekken, om nog één voorbeeld te noemen, de bladzijden aan Posidonius gewijd onze opmerkzaamheid. Vooral in de paragrafen over de philosofische litteratuur zag de schrijver zich geplaatst voor eene moeilijke taak: Wàt valt eigenlijk bij de bespreking van zóó fragmentarisch bewaarde geschriften binnen, wàt buiten het bestek van eene litteratuurgeschiedenis? De Schrijver heeft zich terecht hier zijne grenzen niet te eng gesteld. Op het gevaar af van het verwijt te ontmoeten dat hij van zijn letterkundig handboek een philosofisch compendium maakt schetst hij kort, doch niet onvolledig, den ontwikkelingsgang der wijsgeerige scholen om daarna langer te kunnen stilstaan bij mannen als Panaetius, Posidonius, Epictetus. Wat den laatstgenoemde betreft, schijnt Schmid mij toe zich al te eenzijdig door Duitsche onderzoekingen te hebben doen leiden. Iedere relatie van Epictetus, met het N. T. zoo verklaart hij (overtuigd door Bonnhöffer) apodictisch „ist ausgeschlossen". Maar de bladzijden over Posidonius, tot het dubbele aantal van de vorige uitgave uitgebreid, geven een voortreflijk en objectief overzicht van de veelzijdige onderzoekingen, in de laatste jaren aan den Rhodiër gewijd, en deze bladzijden worden besloten door een bezadigde karakterschets van Posidonius, met de stellig niet misplaatste waarschuwing, om toch niet overal sporen van den grooten onbekende te ontdekken.

In zulke bladzijden veroorlooft zich de schrijver, stellig niet zonder welbehagen, de lastige banden van registratie en referaat een oogenblik slakend, eigen, zelfstandig oordeel uit te spreken en toe te lichten Dergelijke pagina's zijn niet zeldzaam en zij verlevendigen de lectuur van zijn uitteraard zwaar te lezen boek. Een sprekend voorbeeld daarvan geeft o.a. de thans grondiger dan te voren behandelde vraag naar den al of niet hellenistischen oorsprong der Romeinsche elegie, belangwekkend ook op dezen grond, dat hier meer dan elders is kennis genomen van buitenlandsche onderzoekingen, bepaaldelijk van de studiën der Fransche philologen, voortgaande op het voetspoor van Couat. Wat Schmid zelven aangaat, wèl voert hij in rijk gedocumenteerde aanteekeningen de nieuwste litteratuur op dit vraagstuk betrekking hebbende met groote volledigheid aan; maar hij handhaaft zijn standpunt. Wat eertijds Wilamowitz in zijne Griechische Litteraturgeschichte met karakteristieke beslistheid heeft verkondigd („diese ganze Elegie ist erwachsen aus dem Epigramm") is voor Schmid — ook na de onderzoekingen van Jacoby en anderen, die Wilamowitz' koers volgen — geenszins een uitgemaakte zaak. Zeer te recht acht hij de afleiding der romeinsche „subjective Liebeselegie" uit het epigram een bedenkelijke methode. De geheele beschouwingswijze welke deze elegie maakt tot een afzonderlijk, te Rome geboren genre en den Alexandrijnschen oorsprong terug brengt tot het epigram heeft in het philologisch onderzoek veel verwarring gesticht. Schmid is dan ook niet geneigd deze methode te aanvaarden, vermeerdert zelfs in den zesden druk de argumenten die er tegen pleiten en had deze nog kunnen versterken door meer aandacht te wijden aan de beschouwingen van Otto Crusius, die zulk een uitnemend kenner was van het geheele genre (P. W. i. v. Elegie).

Opmerkingen als deze zal ieder aandachtig lezer van Schmids Handbuch gemakkelijk kunnen vermeerderen. Voor eene aankondiging, die tevens eene warme aanbeveling wil zijn, kan het gezegde volstaan. Want een register te geven van de ontelbare toevoegselen die van bladzijde tot bladzijde de bruikbaarheid van het handboek verhoogen, is ongewenscht. Als enkele voorbeelden van kundig en kort refereeren noem ik nog de behandeling der echtheidsvraag van Epicurus' brieven (blz. 96), de schets van de nawerking van het Epicureïsme (blz. 98), de beschouwingen over de ars metrica (blz. 117), de voorzichtige waardeering van Reitzensteins studiën over het Epigram (blz. 153), ook de biografische aanteekeningen over Theocritus (door Schmid met meer billijkheid beoordeeld dan door Wilamowitz), de duidelijk omlijnde teekening van den strijd over Aristarchus

(Römer en Ludwich) en eindelijk de belangrijke uitbreidingen van het hoofdstuk over Plutarchus en de kundige aanvullingen in de paragrafen over den anonymus περὶ ὕψους. — Tegenover zoo grooten rijkdom waag ik het niet een lijstje van desiderata samen te stellen. Zelfs een handboek als dit kan niet zoo compleet zijn als de Jahresberichte plegen te zijn.

Die Jahresberichte blijven — uitgenomen de philosofie — in gebreke waar het de hellenistisch-joodsche litteratuur geldt. Reeds daarom alleen zal ieder philoloog die in de graeco-iudaica belang stelt, Christ-Schmid doorbladerend onmiddellijk nagaan welke winst de laatste hoofdafdeeling, door Otto Stählin bewerkt, heeft aan te wijzen. Quantitatief is die winst niet gering. De publicaties van vele papyri, de werken van Witteis en anderen brachten veel nieuw materiaal, en wie Stählin's studie, opgebouwd op de grondslagen van Susemihls Alexandrinische Litteraturgeschichte, kent, zal begrijpen dat geen belangrijk geschrift, ook van nietduitsche afkomst, aan zijne aandacht is ontgaan. Zoo valt dan dank zijne hernieuwde zorg door dezen zesden druk helderder licht op menige eigenaardigheid van de Septuagint, zoo wordt de paragraaf over de Sapientia Salomonis verrijkt, zoo wordt eene belangwekkende pericope gegeven over vertalingen van den text der LXX, en zoo wordt in de uitvoeriger behandeling van Josephus wel de alombekende plaats over Jezus (Antt. XXIII. 3. 3. 65) — welker echtheid nog voor enkele jaren door onzen landgenoot dr. Al. Slijpen in de Mnemosyne (1914) is verdedigd — in de zelfde bewoordingen als te voren gevonnisd als een Christen interpolatie; maar het ter zake dienende monografische materiaal werd in de noten met grooter nauwkeurigheid geordend en gecompliteerd.

Het is niet aan Stählin te wijten, dat over de meeste geschriften van Joodsche auteurs in Griekschen litterairen vorm thans 45 jaar, na de verschijning van Freudenthals Hellenistische studiën nog moet worden gezegd: „die gründlichste Untersuchung dieser ganzen Litteraturgruppen in der Schrift Freudenthals". Over Josephus, over Philo Judaeus e.a. mocht Stählin veel en belangrijk werk refereeren; Eupolemos, Kleodemos, Artapanos brachten geen nieuws, en schaduw blijft hangen over de hoofden dier wonderlijke dichters Philo en Theodotus. Misschien zal ook ten opzichte van dergelijke raadselachtige grootheden een volgende uitgave van het handboek licht mogen verspreiden.

Amsterdam. K. Kuiper.

J. Drosinis, Het Liefdekruid; een roman van het land, vertaald door **J. A Lambert-van der Kolf.** Rotterdam, W. L. en J. Brusse. 1921.

Dit negende deeltje van de serie *Nieuwgrieksche romans en novelles* door de firma Brusse uitgegeven, wijkt minder af van de Westeuropese verhaaltrant dan Palamas', Karkavitsas' en Christovasilis' novelles, en het zal daarom aan Hollandse lezers misschien minder Grieks toeschijnen. Zij zullen herinnerd worden aan het romantisme van vóór 1880. Toch is ook deze roman voor wie niet bij uiterlikheden blijft stilstaan, een echt Helleens produkt; het conventionele van sommige gebeurtenissen vergeet men door de fijne karakteristiek van de personen, ook van de slechts even optredende, en wellicht nog meer door de liefde waarmee het Griekse landschap is getekend. De natuurbeschrijvingen dringen zich nooit op als proefjes die de auteur ons van zijn talent wilde geven; de personen zijn door hem altijd gezien tegen deze achtergrond.

De vertaling van Mevr. Lambert is uitmuntend. Een inleiding van een paar bladzijden en een enkele aantekening aan het slot zijn voldoende om het geheel begrijpelik te maken ook voor lezers die met Griekenland en de Grieken onbekend zijn.

Leiden. D. C. Hesseling.

A. Hillebrandt, Kalidasa. Ein Versuch zu seiner literarischen Würdigung. Breslau, Verlag von M. und H. Marcus. 1921. (Pr. Mk. 20).

Het ligt voor de hand dat een monographie over den Indischen dichter Kālidāsa bijna uitsluitend aan zijn werken zou zijn gewijd, terwijl hetgeen ons omtrent zijn leven is overgeleverd — niet meer dan een paar anecdoten zonder historische waarde — in enkele bladzijden kon worden samengevat. Wij mogen ons reeds gelukkig achten dat, dank vooral aan het archaeologisch onderzoek, thans met voldoende zekerheid is uitgemaakt, in welken tijd ongeveer Kālidāsa moet hebben geleefd. Toen Sir William Jones door zijn *Sacontalá or the fatal ring* (1789) den roem van Kālidāsa ook in het Westen vestigde, kon hij niet anders dan, de inheemsche overlevering volgend, des dichters naam verbinden aan dien van zijn vorstelijken schutspatroon, Vikramāditya van Ujjayinī, die in de eerste eeuw vóór Chr. zou hebben geleefd „at a time when the Britons were as unlettered and unpolished as the army of Hanumat."

Christian Lassen noemt in zijn *Indische Alterthumskunde*[2] (1874) II, p. 1172 Kālidāsa terecht een tijdgenoot van de Gupta koningen Candragupta II en Kumaragupta, maar stelde dezen in de tweede helft der 3de eeuw. Reeds vroeger had Kern in het voorbericht zijner uitgave van de *Bṛhatsaṃhitā* (1864) er op gewezen dat de auteur van dit werk, Varāhamihira, in de eerste helft der 6de eeuw moet hebben geleefd. Aangezien nu zoowel Varāhamihira als Kālidāsa heeten te behooren tot „de negen juweelen" van het hof van Vikramāditya, meenden Albrecht Weber, Leopold von Schröder, e. a. [1]), dat Kālidāsa nu ook veilig in de 6de eeuw mocht worden gesteld.

Maar het bleek dat men zich te zeer had verlaten op de traditie: koning Vikramāditya van Ujjayinī met zijn „negen juweelen" moest worden verwezen naar het rijk der fabelen. Een steviger grondslag voor de kwestie van Kālidāsa's tijdsbepaling leverden eerst de uitkomsten van het epigraphisch onderzoek. Het was J. F. Fleet, die de tijdrekening van de Gupta dynastie vaststelde. Naast hem verdienen vooral de namen der Duitsche geleerden Bühler en Kielhorn met eere te worden genoemd. Laatstgenoemde wees op het merkwaardig slot van het in steen gehouwen lofdicht van Aihole, dat de daden van koning Pulikesin II van de Cālukya dynastie verheerlijkt. In het laatste vers wordt gezegd, dat Ravikīrti, de dichter dezer *praçasti*, den roem van Kālidāsa en Bhāravi evenaarde. Het inschrift van

[1]) Zie ook: Georg Huth, *Die Zeit des Kālidāsa. Inaugural-Dissertation*. Berlin 1890.

Aihole is gedateerd Çaka 556 (= A. D. 634—35). Dus gold omstreeks dezen tijd Kālidāsa reeds als één der grootste dichters van Indië.

Doch reeds in oudere inscripties vindt men duidelijke sporen van Kālidasa's invloed. Zoo bevat Vatsabhaṭṭi's lofgedicht op den Zonnetempel van Mandasor een vers, dat, zooals Bühler heeft aangetoond, moet zijn geïnspireerd door strofe 65 van den *Meghadūta*. Volgens Kielhorn zou in die zelfde *praçasti*, die gedateerd is in het Malava-jaar 529, d.i. A. D. 472, ook een vers uit den *Ṛtusaṃhāra* zijn nagevolgd.

Terwijl dus een *terminus ad quem* is vastgesteld, vinden wij in één van Kālidāsa's werken, den *Raghuvaṃça*, een gegeven waardoor ook naar den anderen kant een vrij zekere begrenzing wordt verkregen. In den *digvijaya* beschreven in den vierden zang (vs. 68) van dat gedicht spreekt Kālidāsa ook van de Hūṇa's, d.i. de Hunnen. Nu trokken dezen in 435 den Oxus over en het is moeilijk aan te nemen, dat hun naam lang te voren in Indië bekend is geweest. Een inschrift van A. D. 455 gewaagt van een overwinning op de Hunnen behaald door den Gupta koning Skandagupta.

Het mag dus thans wel als zeker worden beschouwd, dat Kālidāsa behoort tot de 5de eeuw, toen onder het bewind der Gupta dynastie Indië een tijdperk beleefde van grooten bloei van beeld- en letterkunst. Men heeft in zijn epische dichtwerken zinspelingen op vorsten uit deze dynastie meenen te zien.

In den *Kumārasambhava* zou hij de geboorte van den oorlogsgod hebben bezongen met het oog op de bijzondere vereering die deze van de zijde der Gupta's genoot. Bij den daarvoor reeds genoemden *digvijaya*, de verovering der wereld (d.w.z. Indië) door Rāma's voorvader Raghu, zou Kālidāsa hebben gedacht aan den historischen veroveringstocht van Samudragupta, waarvan ons een dichterlijk relaas is bewaard in de eulogie van Hariṣena gegrift op de zuil van Allahabad. Ik kan volstaan met te verwijzen naar het geschrift van Gawronski (*The Digvijaya of Raghu and some connected problems*, Krakau 1914—15), dat ook door Hillebrandt wordt aangehaald. Het spreekt van zelf dat zulke „zinspelingen" een groot element van onzekerheid bevatten. In elk geval is het niet onwaarschijnlijk, dat Kālidāsa de hofdichter is geweest van Candragupta II en van diens opvolger Kumāragupta. Eerstgenoemde draagt op sommige zijner munten den titel *Vikramāditya*. Zoo zou Kālidāsa dan toch aan het hof van een Vikramāditya hebben geleefd.

Nadat Hillebrandt in zijn tweede hoofdstuk ons den tijd van Kālidāsa, d.w.z. het tijdperk van de dynastie der Gupta's, heeft geschilderd als „eine Glanzzeit des Brahmanismus, eine Blüte von Wissenschaft und Kunst", gaat hij over tot een uitvoerige bespreking van des dichters afzonderlijke werken. Eerst behandelt hij de vier *kāvya's*: *Meghadūta*, *Kumārasambhava*, *Raghuvaṃça* en *Ṛtusaṃhāra* (ook dit laatste gedicht meent Hillebrandt aan Kālidāsa te mogen toeschrijven) en daarna de drie tooneelstukken: *Mālavikāgnimitra*, *Çakuntalā* en *Vikramorvaçī*. De chronologische volgorde dezer werken vast te stellen is een hopelooze taak, waarvan de schr. terecht afziet. Wel is er op grond van den proloog voldoende aanleiding om aan te nemen dat de *Mālavikāgnimitra* het oudste van Kālidāsa's tooneelwerken is.

Van de *kāvya's* houdt Hillebrandt den *Raghuvaṃça* voor het laatste. Hij ziet daarin „die Spur eines alternden Geistes" en wijst op „die Neigung zum gelehrten Beiwerk, zur Einführung grammatischer, wenn auch sehr seltener Spielereien und scholiastischen Wissens". Die beeldspraak aan de regels der grammatica ontleend treft ons inderdaad als hoogst eigenaardig. In *Raghuv.* XI, 56 wordt het huwelijk van Rāma en Sītā vergeleken met de vereeniging van woordwortel en suffix. Een dergelijke vergelijking vindt men ook *Raghuv.* XII, 58.

Men doet echter m.i. verkeerd daarin een kenmerk van seniliteit te zien. Veeleer blijkt uit de aangehaalde verzen dat de grammatica in de Indische gedachtesfeer een geheel andere plaats innam dan bij ons, en dat men zich die wetenschap allerminst voorstelde als iets dors. Het was de verheven kennis, nauw verwant met die van den geopenbaarden Veda, waardoor de geheimzinnige beteekenis der woorden uit hun vorm en samenstel werd verklaard. Waarom zou een Indische dichter dan zijn beeldspraak niet ontleenen aan het *Çabdaçāstra* gelijk hij dat deed aan *Dharma-*, *Nīti-* en andere *çāstra's*, Een Indische spreuk (Böhtlingh's *Ind. Spr.* no. 3545) noemt in één adem „de spraakkunst die een sieraad is der rede" met de „lotusbloemen, die een sieraad zijn van het water" en de „vollemaan, die een sieraad is van den nacht". Men vergete niet dat Pāṇini de groote grammaticus, een *ṛṣi* wordt genoemd. In een bekende passage van de *Bhagavadgītā* (X, 33), waarin Kṛṣṇa als de pantheïstische godheid zich zelf verkondigt als de goddelijke ziel, de essentie, die in alle dingen huist, leest men ook: „van de letters ben ik de *a* en van de samenstellingen ben ik de *dvandva* (de copulatieve samenstelling)". Richard Garbe (*Die Bhagavadgītā*, p. 117, n. 1) geeft m.i. blijk van gebrek aan inzicht, wanneer hij bedoeld vers „mit der gräulichen Geschmacklosigkeit der ersten Zeile" voor een late interpolatie houdt. In het oude Indië was dichterschap nu eenmaal onafscheidelijk verbonden met letterkundige geleerdheid.

Het derde gedeelte van Hillebrandt's werk over Kālidāsa geeft ons, wat door den bijtitel wordt aangeduid als „ein Versuch zu seiner literarischen Würdigung." Daartoe behandelt hij in een zevental hoofdstukken: „Kālidasa's Quellen" (de beide oude heldendichten, Açvaghoṣa, Bhāsa en misschien Hariṣena), „Kālidāsa als Kunstdichter", „Der Vergleich bei Kālidāsa", „Humor bei Kālidāsa (waarbij vooral de *vidūṣaka* der tooneelstukken ter sprake komt), „Die Naturempfindung bei Kālidāsa", „Kālidāsa's Philosophie und Glaube", en „Das Gebet bei Kālidāsa". Deze hoofdstukken waren gedeeltelijk vroeger reeds afzonderlijk verschenen. Ten slotte geeft schr. vijftien pagina's aanteekeningen, grootendeels van bibliografischen aard, waarbij hij blijk geeft van volkomen vertrouwd te zijn met de zeer uitvoerige litteratuur die reeds over zijn onderwerp bestond.

De algemeene beschouwingen, die Hillebrandt over Kālidāsa ten beste geeft, getuigen m.i. van een zeer juiste waardeering der eigenaardige verdiensten van den grooten dichter. Zijn oordeel wordt in de volgende zinnen samengevat (p. 26): „Er [Kālidāsa] bewegte sich in den gegebenen Formen der indischen Weltanschauung und wich nicht von dem durch Sitte und Gesetz vorgezeichneten Pfade des Brahmanismus ab, um dessen Gedanken und Regeln seine zarte und stimmungsvolle Poesie ihre

Kränze wand. Er verstand aber in den Formen des Kunstausdruckes weise Masz zu halten und hat sich zu den Wunderlichkeiten und Verstiegenheiten, die später, und vielleicht auch schon zu seiner Zeit, die Form über den Inhalt stellten, nicht fortreiszen lassen, ohne darum zu verabsäumen, dem entwickelten Formgefühl der Kenner der Poetik gerecht zu werden."

Kan ik mij dus met schr.'s beschouwingen over Kālidāsa in het algemeen zeer goed vereenigen, zoo mag in deze aankondiging toch niet worden verzwegen, dat het hier beoordeelde werk een grooter aantal kleine onnauwkeurigheden (deels blijkbaar drukfouten) bevat, dan wij juist in Duitsche geestesproducten gewoon zijn te verwachten. Maar vergeten wij niet dat Breslau, waar Hillebrandt reeds zooveel jaren met eere de indologie vertegenwoordigt, in de huidige tijdsomstandigheden zeker allerminst het geschiktste oord is voor rustige concentratie op wetenschappelijken arbeid.

Zoo is op blz. 13, l. 23 *Rāmas* blijkbaar een verschrijving voor *Raghus*. Op blz. 45 schijnt „die Zeremonie der Haarfrisur" mij een ietwat vreemde aanduiding van het sacrament, dat in het Sanskrit *caulakarman* wordt genoemd. Is *frisur* misschien een drukfout voor *tonsur*? Het woord „suikerriet" wordt op blz. 46 ten onrechte met *ikṣvāku* weergegeven[1]). Of er etymologisch verband bestaat tusschen *ikṣu* (suikerriet) en *ikṣvāku*, waag ik niet te beoordeelen. Maar in elk geval wordt met het laatstgenoemde woord een soort augurk of komkommer aangeduid. Dat het tevens als eigennaam den stamvader van het doorluchte koningshuis van Ayodhyā aanduidt (heet niet zelfs Buddha een afstammeling van Okkāka?), is wellicht uit totemisme te verklaren.

De *svayaṃvara* van Indumatī, in den *Raghuvaṃça* beschreven, heeft niet te Ayodhyā plaats (blz. 51), maar in de hoofdstad van Vidarbha. Op dezelfde blz. staat *Anurūpa*, waar de tekst (VI, 37) *Anūpa* heeft. Op blz. 57 is *Mithilī* blijkbaar een drukfout voor *Mithilā* en op blz. 108 leze men *bhujalatām*. Op blz. 123 wordt *sullamaṃsabhūiṭṭho āhāro* („aan het braadspit gebraden vleesch") minder juist weergegeven met „ganz heiszes Fleisch." Ook de vertaling „Pomadenkopf" voor Prâkrit *kassa bi tabassiṇo iṅgudītellamissacikkaṇasīsassa* (Çāk., ed. Böhtlingk, p. 26, l. 6.) komt mij minder gelukkig voor.

Ook in de „Anmerkungen" trof ik enkele onnauwkeurigheden aan. In Anm. 61 kan de verwijzing naar V. A. Smith niet juist zijn, want op de aangehaalde blz. 36 vlgg. wordt niet de bouwkunst van het Gupta tijdperk, maar de Dravidische tempelstijl behandeld. In Anm. 80 (p. 156) wordt het Sanskrit vers niet geheel correct weergegeven. In den tweeden *pāda* is na *kavitā* het woord *svayaṃ* weggevallen, terwijl in den derden te lezen is *yāsūtāmarasiṃhamāghadhanikān*. In dezen vorm althans vind ik het vers bij Cowell (*J. R. A. S.* 1883). Sir William Jones, die er het eerst de aandacht op vestigde in het voorbericht zijner *Çakuntalā*-vertaling, kende het blijkbaar in eenigszins afwijkende lezing, wat betreft de namen der in den vierden *pāda* genoemde dichters. In Hillebrandt's weergave (blz. 27) leze men „Amarasiṃha, Magha und Dhanika". Het slotwoord van den laatsten *pāda* is natuurlijk *nāçritā*.

Op blz. 163 (noot 169) leze men *sarvasvam*. Naar aanleiding van een plaats in den *Raghuvaṃça*. (IV. 67) wordt in de aanteekeningen (36 en 102) tweemaal verwezen naar Monmohun Chakravarti (*J. R. A. S.* 1904. p.159), die de aldaar genoemde saffraan in verband brengt met Kashmir. Dat de saffraan een typisch product is van dat bergland is wel bekend. Kalhaṇa noemt reeds in den aanvang van zijn *Rājataraṅgiṇī* „geleerdheid, hooge huizen, saffraan, ijswater en druiven" als de vijf zaken, die — „zelfs in den hemel moeilijk te krijgen" — eigen waren aan zijn vaderland. De door Hillebrandt aangehaalde Bengaalsche geleerde vergist zich echter, wanneer hij beweert dat saffraan *slechts* in Kashmir groeit. Het medische woordenboek *Bhāvaprakāça*, aangehaald bij B.R. *i.v. kunkuma*, beschrijft drie soorten saffraan, waarvan de eerste en beste uit Kashmir komt, de tweede en middelmatige uit Bāhlīka (d.i. Bactrië. Balkh[1]) en de derde en minste uit Perzië. Heeft dus Kālidāsa in *Ragh* IV, 67 een werkelijke militaire expeditie van één der Gupta vorsten op het oog gehad, dan zou men ook aan Bāhlīka kunnen denken, dat immers genoemd wordt in de bekende inscriptie op de IJzeren Zuil van Dehli. Maar de vermelding van den Indus past bij Bactrië evenmin als bij Kashmir, tenzij men aan den Sind, de zijrivier van de Jehlam (Vitastā) zou willen denken. Dat deze weinig bekende rivier en niet de Sindhu bij uitnemendheid. d.w.z. de Indus, door Kālidāsa bedoeld zou zijn, is echter hoogst onwaarschijnlijk. Onze slotsom is dat, hoewel de dichter in zijn *digvijaya* een merkwaardige geographische kennis van Indië ten toon spreidt, men toch de nauwkeurigheid zijner gegevens niet moet overschatten.

In het weergeven van Indische namen volgt schr. niet de onder oriëntalisten gebruikelijke transscriptie, maar doet zekere concessies aan het Duitsche spellingssysteem. Hij houdt daarbij terecht rekening met den lezerskring, voor wien zijn boek is bestemd. Echter komt het mij voor, dat de in Duitschland niet ongewone populaire transscriptie der Sanskrit palatalen *c* en *j* door *tsch* en *dsch* verwerpelijk is, aangezien zij niet alleen omslachtig is (voor Ujjayinī komt men tot een wanstaltigen vorm Udschdschayinī! Hillebrandt schrijft blz. 113 Udschayinī met verwaarloozing der verdubbeling van de consonant), maar bovendien de Indische klankwaarde zeer gebrekkig weergeeft. Ware niet in populaire werken *tj* en *dj* te verkiezen? De spelling Dschumna (blz. 23) is bepaald onjuist met het oog op den eersten klinker, die niet door *u* maar door *a* is weer te geven. Ook op Duitsche landkaarten vindt men dien wanvorm (ontstaan uit een misverstaan van het Engelsche *Jumna*), die dan weer in Nederlandsche atlassen somtijds wordt overgenomen als Djoemna of iets dergelijksch! De juiste vorm is Djamna (Skt. *Yamunā*).

Hillebrandt (blz. 23) noemt het dier, waarop de riviergodin Ganga wordt afgebeeld een dolfijn en volgt daarbij het Petersburgsch Woordenboek. De *makara* is echter in zijn oorsprong ongetwijfeld de krokodil, hoewel de phantasie zoowel der Indische beeldhouwers als dichters

[1]) Misschien wil schr. er alleen de aandacht op vestigen, dat Kālidāsa door de vermelding van *ikṣu* mogelijk een zinspeling op Ikṣvāku heeft bedoeld. Vgl. Th. Bloch, *Z.D.M.G.* LXII, pp. 67, vlgg.

[1]) Vgl. Albrecht Weber, *Ueber Bāhlī, Bāhlika. Sitzungsber. der kön. preuss. Ak. der Wissensch.* XLVII (1892), p. 990, waaronder de beteekenissen van *Bāhlika* ook „saffraan" wordt vermeld.

dat dier tot onherkenbaar wordens toe heeft vervormd. Het is hier niet de plaats daarop nader in te gaan.

Moge de lijst van *Corrigenda*, die ik hier aanbied door den schr. nog eens kunnen worden benut voor een tweede uitgaaf van zijn werk. Dat het vlot geschreven boek in des schr.'s vaderland vele lezers zal vinden, mag met recht worden verwacht. Sedert de dagen van Goethe heeft Kālidāsa's roem zich in Duitschland gehandhaafd, getuige het groote aantal Duitsche vertalingen en bewerkingen van zijn meesterwerk, de Çakuntalā.

Leiden. J. Ph. Vogel.

Joost van den Vondel, Adam in Ballingschap. Met inl. en aant. van Drs. A. Saalborn. (Zonnebloem-boekjes no 19—20). Apeldoorn, N. V. Uitg. Mij „De Zonnebloem". 1920.

Voor dèze zonnige, want inderdaad fraaie en bekoorlijke reeks heeft de doctorandus A. Saalborn Vondels Adam bewerkt, die, zonder eenige rethoriek, de zonnebloem van heel Nederlands letterkundigen tuin mag heeten. Wie daaraan mocht twijfelen — er is immers zèlfs aan de koninklijke hoogheid van Vondels dichtkunst getwijfeld — late zich beleeren door den inleider, dien hij aan den drempel van deze uitgave ontmoet, den heer Saalborn. Zonder „wetenschappelijke pretenties" (bl. 23) biedt hij zijn liefdevolle bewerking van der treurspelen treurspel al degenen, die werkelijk naar iets heel bizonders uitzien, aan; maar zijn indringen in Vondels geest, zijn besef, gevoel en genot van deze ongeëvenaard hooge dichtkunst is er te weldadiger om. Het doet werkelijk een mensch goed, na allerlei filologie en historische detailleering over Vondels werk en Vondels leven doorvost te hebben, eindelijk weer eens iemand te ontmoeten, die er rond voor uit komt, dat bij zóó'n dichter toch de schoonheid, de poëzie het eigenlijke is. De heer Saalborn bewondert en bemint Vondel; hij geniet hem zooals iemand van de natuur geniet, en hij juicht zijn liefde en genot zoo eerlijk als een kind op 't papier. Inderdaad: dat doet goed en 't werkt aanstekelijk. Zoo'n uitroep als waarmee hier de inleiding besloten wordt:

„O, hebt hem lief, onzen Joost van den Vondel.
Ge kunt niet anders, als ge hem hebt leeren kennen!"

ontroert als een hartekreet en klinkt overtuigender dan het geleerdste betoog.

Ook is de inleider, blijkbaar nog jong, geen blind enthusiast. Zoowel uit zijn fraaie voorrede als uit zijn sobere, maar kundige noten blijkt duidelijk, dat hij het drama ter dege bestudeerd heeft. En al geeft hij den brui van alle literatuur-vergelijkende geleerddoenerij: inzichtig stelt hij een zeer merkwaardigen passus uit de Erste Bliscap van Maria voorop, om Vondels middeleeuwsch mysterie-speligen geest helder te belichten. Ook wat hij opmerkt over Vondels drie kulturen-omvattende grootheid (bijbelsch, heidensch, christelijk), welke bij andere werelddichters niet zóó te vinden is, lijkt me uitstekend gezien.

Het smaakvol verzorgd boekje is met enkele prenten gesierd, o.a. Vondels mooi portret door Flinck en foto's naar de *Adam*-opvoering van Royaards. Bij bl. 48, noot 1 merk ik op, dat naam en persoon van Asmodé wel niet voorkomt in den *Staten*bijbel, maar wel in de Vulgaat (Tobias III, 8), welke de katholieke dichter gebruikte. 't Is jammer, dat de mooie uitgaaf door te veel drukfouten schade leed.

Huissen. B. H. Molkenboer O. P.

D. K. Bornhausen, Pascal. Basel, Fr. Reinhardt. 1920.

Dit geschrift, met de ietwat pronkerige opdracht: „Der hochwürdigen theologischen Fakultät Heidelberg ihrem weltweiten Wirken" versierd, is voor den Hollandschen lezer van weinig belang, omdat het niet veel nieuws brengt. De schrijver stelde zich ten doel „een erste historisch-critische biografie van Pascal" (nog eerdere dan deze eerste als: H. Reuchlin, Pascal's Leben und der Geist seiner Schriften, 1840 en J. G. Dreydorff, Pascal, sein Leben und Kämpfe, 1870, gaat hij zwijgend voorbij) te schrijven. Die levensschets zelf is kort; het grootste deel van het 285 pagina's dikke boek, wordt in beslag genomen door uitnemend geslaagde, geannoteerde Duitsche vertalingen van Pascal's kleinere geschriften. De titel „Pascal" belooft te veel, omdat hij een volledige uitbeelding van zijn leven en werken doet verwachten en de schrijver betuigt trouwens dat hij zijn landgenooten den grooten godsdienstigen denker wil doen kennen. Maar van Pascal's hoofdwerken de *Lettres Provinciales* en de *Pensées*, wordt zoo goed als niets gezegd, tenminste in vergelijking met de lange uitweidingen over de andere geschriften. De oningewijde lezer maakt zich daardoor een verkeerde voorstelling van de eigenlijke beteekenis van dezen denker; immers de *Provinciales* zijn meesterstukjes van dialectiek en stijl, maar van de diepte van Pascal's philosophie krijgt men slechts een juist begrip door het bestudeeren der *Pensées*. Voortdurend treffen allerlei wanverhoudingen in deze studie: zoo ook de lange uiteenzetting over de juiste dateering van de verhandeling over *l'Esprit géométrique*, terwijl het veel interessanter probleem, of Pascal werkelijk de *Discours sur les Passions de l'Amour* geschreven heeft, niet wordt gesteld; de schrijver zegt alleen dat twijfelen aan de authenticiteit er van weinig recht van bestaan heeft en licht dit oordeel verder niet toe. Lang niet alle critici zijn dit echter met hem eens.

Zeer thuis in de bibliografie van zijn onderwerp is prof. Bornhausen blijkbaar niet. Dit verschaft hem het genoegen om het als een voorbeeld van Duitschland's „Weitherzigkeit" te roemen, dat daar, in den loop der jaren, vertalingen van Pascal's werken zijn verschenen! Het feit dat er, lang voor de Duitsche, reeds Engelsche en Hollandsche vertalingen van de *Pensées* waren en er sinds vele jaren Amerikaansche, Spaansche, Italiaansche, Deensche en Hollandsche overzettingen van de *Provinciales* bestaan, maakt het minder opmerkelijk dat Duitschland óók zijn aandacht aan dien denker heeft willen wijden. Vreemd doet het volgende zinnetje in de voorrede aan: „Het is voorzeker de vraag of een Duitsche kritische Pensées-uitgave, die het, in de Fransche navorschingen veelvuldig versnipperde, verzamelde en voor de verklaring der *Gedachten* gebruikte, niet een behoefte zou zijn." Alsof er slechts een Duitscher noodig is om orde in den chaos te doen verschijnen en alsof die een meer wetenschappelijke rangschikking en verklaring der *Pensées* zou kunnen verschaffen dan bereikt is in de werkelijk schitterende uitgave van Brunschvicg, Boutroux en Gazier, de groote Fransche Pascalkenners! Het handschrift der *Gedachten* bestaat, zooals men weet, uit een verzameling losse aanteekeningen; aanwijzingen omtrent het plan van het boek waarvoor Pascal ze bestemde, zijn nagenoeg niet aanwezig; men kan er alleen naar gissen. *Elke* rangschikking (zelfs een

Duitsche!) blijft dus willekeurig en gebrekkig: niemand kan zeggen hoe Pascal zijn ideeën nader uitgewerkt en wellicht gewijzigd zou hebben in de Apologie van den Christelijken godsdienst die hij zich voorgenomen had te schrijven. In bovengenoemde levensschets neemt prof. Bornhausen er genoegen mee om na te schrijven wat Brunschvicg en Strowski, die hij onophoudelijk citeert (vooral het bekende werk van den laatstgenoemde *Pascal et son temps*), van Pascal's leven, denkwijze en historische beteekenis verteld hebben, zoodat het boek geen nieuwe gezichtspunten opent. De eigen inzichten van den schrijver, die men hier en daar vindt, verhoogen meestal niet de waarde er van, bijv. als hij verkondigt dat blinkend egoïsme, zonder echt geloof aan iets van werkelijke waarde, de karakteristiek is van den Franschen geest (p. 70). — Is de Fransche geest, zooals hij zich uit in Frankrijk's letterkunde, niet juist bij uitstek altruïstisch? Kan men zich een land denken waar de groote mannen er meer naar streven leiders en voorlichters der menschheid te zijn dan dat waar het klooster Port Royal gestaan heeft, waar een Bossuet predikte, de Encyclopedisten de sociale deugden verheerlijkten, een Voltaire streed voor de verdraagzaamheid en Rousseau hartstochtelijk zijn idealen verkondigde .... om slechts enkele namen te noemen?

Akelig dun, in letterlijken en figuurlijken zin, is het, uit één pagina bestaande hoofdstuk „Pascal's zending", waarmee het boek besluit en dat uit een vergezochte parallel bestaat tusschen den Gallischen veldheer Vercingetorix en Pascal (omdat het stadje Clermont-Ferrand toevallig herinneringen aan beide mannen draagt!) — een parallel die alleen moet dienen om het geschrift met een hatelijke beschouwing, die bovendien eenigszins verward is, over het streven van het Fransche volk te doen eindigen.

Dit alles neemt niet weg, dat de vertalingen, waaruit dit werk grootendeels bestaat, uitstekend verzorgd zijn en de Duitsche lezers, voor wie de origineele tekst ontoegankelijk is, daardoor kennis kunnen maken met de zeer belangrijke kleinere geschriften van Pascal.

Leiden. C. Serrurier.

Alice Brenot, Recherches sur l'éphébie attique et en particulier sur la date de l'institution. (Bibliothèque de l'école des hautes études, sciences historiques et philologiques, fasc. 229). Paris, Champion. 1920. (Pr. fr. 9.50).

Voor zoover ik weet, wordt de instelling der ἐφηβία te Athene algemeen op kort na 338 gesteld. Tot die slotsom komt ook Mlle Brenot in haar aan M. Havet gewijde studie. Zij gaat na, dat het instituut nog niet bestond in het midden van de 4e eeuw, waarbij zij er op wijst, dat het woord ἔφηβος gebruikt werd, voordat het de technische beteekenis had, die zij bedoelt en legt uit, dat een instelling als de ἐφηβία, een soort staand leger, niet past in den geest der Atheners van den bloeitijd. Dit laatste is de vraag. Waarom zou een jong Athener zich wel te paard en niet te voet mogen oefenen, waarom wel te paard en niet te voet mogen deelnemen aan feestelijke optochten? Maar in deze opmerking zie men geen bestrijding van haar conclusie. Als inleiding vertaalt en bespreekt Schr. c 42 van Arist. Ἀθ. Πολ.

In het tweede gedeelte behandelt zij de door Foucart in BCH XIII p. 253 gepubliceerde inscriptie ter eere van de epheben der phyle Kekropis van 334/3, voorts den eed, den dienst, de opzieners der epheben en den politieken toestand van Athene in 339. Men vraagt zich af, of Mlle Breton werkelijk geen kennis genomen heeft van het artikel van Thalheim in Pauly-Wissowa en of ze van Ziebarths Aus dem griechischen Schulwesen niets gelezen heeft dan de aanhaling op p. 41. Nieuws bevat het werkje niet, trouwens het onderwerp is niet zeer dankbaar. Enkele drukfouten en verschrijvingen zouden vermeden zijn, als een vriend of vriendin de drukproeven had gelezen.

den Haag. E. van Hille.

H. Diels, Antike Technik. Sieben Vorträge. Zweite, erweiterte Auflage. Leipzig, Teubner. 1920. (Pr. M. 9 + 60 %).

De tweede uitgave van het frisch geschreven werkje van Diels [1]) is uitgebreid met een hoofdstuk over het antieke uurwerk, dat een derde gedeelte van het geheele geschrift beslaat. Weer is de lezer tegenwoordig bij de studie van den technisch aangelegden philoloog en hij krijgt in het laboratorium een heldere verklaring van vernuftige en curieuse tijdmeters uit de oudheid. Tegenover de grootere volledigheid van een handboek zooals van Neuburger, staat de tinteling van oorspronkelijkheid in de studies van Diels.

Dat de 6 eerste hoofdstukken niet onveranderd zijn herdrukt, spreekt bij een zoo stoer werker van zelf. Van de zeer talrijke wijzigingen en toevoegingen zijn eenige der voornaamste: op pag. 18, 22, 92 vindt men literatuur uit de laatste jaren over het antieke oorlogswezen; naast plaat I is de vertaling gevoegd, evenals elders bij moeilijke teksten; pag. 25 getallenmystiek bij moderne psychologen wordt op de kaak gesteld; pag. 31—33 uitweiding over het geringe aanzien van den technicus in de oudheid; pag. 74 vergelijkt geheimschrift uit den laatsten oorlog, zooals pag. 99 de wederopstanding van den onager vermeldt; pag. 101—103 een vondst in Emporion verbetert onze kennis van de katapult; pag. 128—130 handelt over den pseudo-Demokritos: Bolos; dat diens chemie een mystiek karakter droeg, wordt volgehouden in een polemiek, pag. 133—138; pag. 154: een der smedende Eroten in het huis der Vettii bedient den blaasbalg. Van de nieuwe *afbeeldingen* is te vermelden: plaat VIII een groot pistool voor Grieksch vuur, uit een handschrift van de 11de eeuw; pag. 23 een eenvoudige schets, die de beteekenis van *palintonon* verduidelijkt.

Het nieuwe hoofdstuk begint met de invoering van den *gnomon* (schaduwwijzer) uit Babylon in Griekenland. Het verbeterde zonne-uurwerk hield rekening met den wisselenden stand der zon in de jaargetijden en met de groote verschillen der uren, de lange daguren en korte nachturen in den zomer, en omgekeerd in den winter. Dit leidt tot merkwaardige figuren op de wijzerplaat, o. a. bij het spinnewebuurwerk en bij het dubbelebijl- of zwaluwstaartuurwerk. Verstelbare reisuurwerken moest men bij elke waarneming regelen naar de geographische breedte. Van de klepsydra worden 2 soorten onderscheiden: gewoonlijk wees deze een tijdruimte door het wegvloeien van water; in de oasen van Afrika is sinds de oudheid een klepsydra in gebruik, die zich langzaam vult. De fluitende wekker van Plato, waartoe Diels

[1]) 1ste uitgave zie *Museum* 1918 p. 160.

uit Athenaeus meent te mogen besluiten, wordt door een teekening geïllustreerd. Ktesibios heeft een mechanisch uurwerk uitgevonden, waarvan de wijzer zich geleidelijk verplaatste naarmate de dag- en nachturen langer of korter werden. Een te Salzburg gevonden fragment van een bronzen wijzerplaat waarop teekens van de dierenriem zijn gegraveerd, gaf aan Diels voldoende aanwijzing om dit astronomische uurwerk door water gedreven te reconstrueeren.

Kunstig en vermakelijk was het groote automatenuurwerk in Gaza met vleugelklappende adelaars, een gongslaanden en een pijlschietenden Herakles, e tutti quanti. Ook in dit nieuwe hoofdstuk volgt de schrijver de verdere ontwikkelingsgeschiedenis van het automatenuurwerk tot in onzen tijd; het wonderuurwerk in Straatsburg (vervaardigd in 1838—42), dat gedurende 25804 jaar geen correctie noodig heeft bij het aanwijzen van astronomische verschijnselen en kerkelijke feesten, is principieel niets nieuws. Dat veel van het nieuwe een erfenis is der oudheid, is het thema van het boekje, waarmee het ook wordt besloten.

Utrecht. G. van Hoorn.

G. A. S. Snijder, De forma matris cum infante sedentis apud antiquos. (Utrechtsche diss.)

Een archaeologische dissertatie is en blijft in Nederland een zeldzaamheid, en met blijdschap heb ik dus kennis genomen van het boekje van Dr. Snijders, dat er zoo smakelijk uitziet in zijn roode kaftje, met den quasi-antieken titel, zijn keurigen Weenschen druk en zijn bescheiden, maar voldoende plaatje.

De schrijver verontschuldigt zich, om zijn onderwerp, voor ietwat barbaarsch latijn, maar is vlot te lezen, wat van alle hedendaagsch latijn niet gelden mag.

Hij behandelt zijn onderwerp in korte, goed ingedeelde hoofdstukken, uitvoerig zonder breedsprakigheid. Hij zou anders bezwaarlijk in zijn kort bestek het beeld der moeder, zittende met het kind, van de voor-Grieksche tijden af tot vroeg-christelijke hebben kunnen nagaan.

Bij de bescheiden plaats, die deze moeder (die vaak maar de min is) bij de ouden inneemt, komt het mij voor, dat de laatste hoofdstukken de belangrijkste zijn, daar het toch schijnt te blijken, dat de christelijke ikonographie, ook in deze, niet zonder invloed van heidensche voorloopers is gebleven, van hoeveel grooter beteekenis ook de Moedermaagd met het Kindeke voor de Christelijke kunst is geworden.

Amsterdam. J. Six.

J. de Zwaan, Imperialisme van den oud-christelijken geest. Haarlem, De Erven F. Bohn. 1919.

Dit boek van den bekenden Groningschen hoogleeraar bevat, na eene Voorrede, negen hoofdstukken over „Geloof en Geschiedenis" p. 1—45, „Jezus tusschen verleden en toekomst" p. 47—104, „De moeilijkheden der Joodsche Christenheid" p. 105—148, „Paulus' levenswerk" p. 149—191, „Christendom, staat en maatschappij" p. 193—226, „De wording der oudste vormen van kerkelijke organizatie" p. 227—281, „Concentratie tegenover oud en nieuw", p. 283—323 „Christelijk verweer en aanval" p. 325—354, „Kerk en kerkleer, opgenomen in de antieke wereld" p. 355—390.

De schrijver betoogt, dat het historische Christendom uitteraard imperialistisch is in den geestelijken zin van dit woord, dat het steeds zijn „absoluutheid" heeft gehandhaafd en de „normativiteit" van Jezus Christus gepredikt, p. 39 vlg. f.f. Hijzelf is geneigd van Jezus te spreken „als de hoogste historische realizatie van de persoonlijkheid-vormende Dominant", p. 104. Voorts zet hij nader uiteen, hoe het Joodsche Christendom, dat geen secte wezen, maar het volk bekeeren wilde, p. 122, geleidelijk uitsterven moest, Paulus daarentegen Jezus' gezag in zulk een vorm heeft uitgedrukt, dat de weerstand der antieke voorstellingswereld gebroken kon worden, p. 191 f.f. De Romeinsche staat stond uit ter aard vijandig tegenover het Christendom, maar had toch redenen, om van lieverlede, over het geheel, meer humaan op te treden, p. 214 f.f. De oudchristelijke gemeente werd aan 't eind van eene zekere ontwikkeling, een monarchaal geregeerd lichaam p. 244 vlg. Ten gevolge van de vastere organisatie der kerk werden visionnaire dwepers als Montanus en „gnostieke" hervormers als Marcion, uitgestooten. Tertullianus leerde de Westersche Christenheid Latijn „lezen en spreken", p. 354 f.f. Clemens van Alexandrië ontwikkelde zijn logosleer om „Grieksche zielen te overtuigen van de redelijkheid van zijn Christendom", p. 367 f.f. Met de gedachten van Origenes, den vader der Christelijke dogmatici „forceerde de kerk de poorten der antieke cultuur" p. 384 f.f. Het werk besluit met eene beschouwing over Athanasius, p. 388 vlgg.

Dit boek is ook voor dengene, die een ander standpunt dan de schrijver inneemt, hoogst lezenswaardig. Prof. de Zwaan bespreekt theorieën van beroemde theologen als Bousset, Harnack, Kirn en haalt ook uit minder bekende antieke bronnen interessante gegevens aan. Uitnemend verstaat hij de kunst, leeken aangaande de meest ingewikkelde historische vraagstukken op leerrijke en onderhoudende wijze in te lichten. Hij plaatst ook in dit werk het Christendom in de lijst van zijn tijd. Gaat het over de prediking van Jezus, dan haalt hij uitspraken van toenmalige Rabbijnen aan, die er in zekeren zin eene parallel mee vormen p. 61 vlgg. Bij de behandeling van de moeilijke vraag, hoe de oud-Christelijke organisatie zich vormde, vernemen wij tevens een en ander over het vereenigingsleven bij de Joden, Grieken en Romeinen dier dagen p. 230—244. Sprekende over de apologeten geeft hij ons meteen een aardig kijkje op zekere religieuze voorstellingen bij Plutarchus p. 342 vlgg. De schrijver bezit voorts niet slechts groote kennis, maar ook kijk op het praktische leven en gevoel. Treffend schetst hij bijv. de bezwaren, die de opvatting van het huwelijk in I Cor. VII in zekere kringen moesten veroorzaken p. 201. Aangrijpend is de beschrijving van het wereldbeeld zooals wij het ons vormen en van dat der antieke wetenschap, p. 328 vlgg. Het best geslaagde echter van heel dit werk is o.i. de reproductie van Origenes' systeem „misschien het grootste epos, dat ooit geschapen is door die poëtische gaven, welke het dogmatische denken eischt", p. 369.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

A. M. Brouwer, Schets der Kerkgeschiedenis in Tabellen. Groningen-Den Haag, J. B. Wolters. 1920. (Pr. gecart. f 2.90).

De heer Dr. A. M. Brouwer, rector der Ned. Zendingsschool te Oegstgeest bij Leiden, thans kerkelijk hooglee-

raar te Utrecht, heeft aan de hand van Karl Heussi's bekend „Kompendium der Kirchengeschichte (dritte Auflage") in deze schets, die in vrij groot, atlas-formaat, is uitgegeven, overzichtelijk de kerkgeschiedenis tot op den huidigen dag toe, behandeld. Het geleidelijk ontstaan der verhoudingen is eenerzijds geteekend, anderzijds is de invloed van personen in het licht gesteld. De schrijver heeft niet alleen feiten afgedrukt, maar ook de ontwikkeling van de dogmengeschiedenis en het kerkelijk leven aangestipt, en vooral ook aan de geschiedenis van Nederland na de Hervorming een ruime plaats gegeven. Zoo vindt men bijv. voor het Oudste Christendom in tabellen naast elkaar : Uitwendige geschiedenis — Leerontwikkeling — Kerkvorming — Christelijk Leven en Eeredienst. Voor den Hervormingstijd : Uitbreiding van het Christendom (feitelijk : Zendingsgeschiedenis in hoofdlijnen, welke rubriek door de geheele schets heenloopt) — Hervorming door het Protestantisme — De Nederlanden — Protestantsche Theologie — Roomsch-Katholieke kerk. Bij iedere richting of persoon is het karakteristieke in eenige pittige opmerkingen aangeduid. Het gebruik van verschillende letter is terecht met soberheid toegepast, zoodat het oog niet door de afwisseling wordt vermoeid ; het vele wit om en onder de bladzijden had voor eenige hoofdlitteratuur kunnen worden gebruikt. Deze Schets zal aan leeraren van christelijke gymnasiën, hoogere burgerscholen en normaalscholen goede diensten bij hun onderwijs kunnen bewijzen, en studenten zullen haar bij de repetitie voor het examen kunnen gebruiken. Natuurlijk vindt men hier slechts een geraamte van dorre beenderen, doch een van superieure kwaliteit, waarom het vleesch zal moeten worden gelegd, en waarin door persoonlijke bezieling geest zal moeten worden geblazen, opdat het levend worde, op zijn voeten sta, en leven wekke ook in onzen tijd.

Leiden. A. Eekhof.

SCHOOLBOEKEN.

J. Kooistra en J. H. Schutt, Eenvoudige Engelsche spraakkunst. Deel I en II. Groningen, Wolters. (Pr. per deeltje f 0.90).

Hoewel de schrijvers in de voorrede mededeelen, dat de Grammatica uitsluitend middel en geen doel is geweest, hebben zij toch door vele en gelukkige voorbeelden getracht den leerlingen een duidelijk inzicht te geven in de verschillende eigenaardigheden der Eng. Grammatica. Jammer dat de uitleg daarbij wel eens wat te onvoldoende blijkt. Zoo b.v.b. Deel II bl. 8, de vage aanduiding : „Should is used to express uncertainty". Vooral op een Gymnasium waar men er naar streeft het gebruik van de modi zoo duidelijk mogelijk te maken, vind ik het wel een erg slordige manier van onderricht in Grammatica om dergelijke vage algemeenheden te zeggen ; alsof een onzekerheid in 't algemeen maar door should wordt uitgedrukt.

't Volgende is ook niet gelukkig gezegd : p. 9 (D. II) In compound tenses we cannot use will.

De leerling zal bij zich zelf zeggen : „Is : *Will he do that* ? dan geen compound tense?"

Overigens geven deze twee deeltjes juist wat we voor onze leerlingen moeten hebben.

Leiden. Chr. Kok.

J. Kooistra en J. H. Schutt, Oefeningen bij de Eenvoudige Engelsche Spraakkunst. Deel I en II. Groningen, Wolters. (Pr. f 0.90 en f 1.25).

Het moet gezegd worden, dat de leerlingen die deze twee boekjes hebben doorgewerkt, zeker een flinke hoeveelheid Engelsch idioom zullen hebben opgedaan.

En de bewerking van de stof is ook gelukkig. Hier hebben we voor de beginners wat ons nog ontbrak. Een Engelsche text en daarna een Hollandsche variant.

Daardoor zal de leerling tot het gebruik van werkelijk Engelsch komen en niet van het ongelukkig vertaald Hollandsch.

Alleen vraag ik mij af of wat minder phonetische transcriptie en wat minder Holl. vertaling daarnaast, niet een betere aansporing tot oplettendheid en begrijpen zouden zijn. En wanneer ik dan zie : „Schrijf deze zinnen over in phonetisch schrift en probeer het dan te lezen," dan geloof ik zeker dat de tijd nuttiger besteed kan worden. Buiten deze bezwaren vind ik het een cursus, waar ik ieder leeraar zou aanraden eens een proef mee te nemen.

Leiden. Chr. Kok.

H. G. de Maar, English Passages for Translation, for the use of higher forms in School and students. Deel I, II en III. Groningen, Wolters. 1921. (Pr. f 1.10 per deel).

Deze drie deeltjes bieden een rijke verzameling vertaaloefeningen aan, die zeker heel nuttig kan wezen, en er zeer aanlokkelijk uitziet, door de keurige bewerking.

Ik twijfel niet of de heer de Maar zal van zijn werk veel succes zien, vooral met het oog op de acte-examens. Maar ik vrees dat we nu op de H.B.S. evenals op sommige Gymnasia de ellendige gewoonte zullen krijgen om de leerlingen af te richten op schriftelijke vertalingen uit : „Extracts for Translation" en „Passages for Translation", inplaats van hen tot het lezen aan te zetten. En dan moesten zulke boeken door den censor verboden kunnen worden.

Leiden. Chr. Kok.

Canadian Born by Mrs. **Humphry Ward,** adapted and annotated for the use of Schools by **R. R. de Jong.** (Meulenhoff's English Library). 1920. (Pr. f 1.45).

Alweer een prachtig geschikt boekje voor onze scholen, bij de andere mooie collectie van de firma Meulenhoff. 't Beste bewijs dat het werk goed is, is zeker wel dat wanneer de leerlingen één van deze serie hebben gelezen, ze al heel gauw om een tweede vragen.

De verklaringen zijn eenvoudig en duidelijk, juist zooals onze begeerige lezers en lezeressen ze moeten hebben.

Leiden. Chr. Kok.

Shakespeare's Twelfth Night or What You will. Edited and annotated by **W. van Doorn.** (Meulenhoff's English Library).

De heer Van Dooren heeft, met de bewerking van dit stuk, een, voor onze scholen, zeer nuttig werk verricht. De vele en zeer eenvoudige aanteekeningen, brengen het stuk, dat anders voor onze leerlingen wat al te veel moeilijkheden biedt, behoorlijk binnen hun bereik.

Van harte hoop ik dat de bewerker het mag beleven dat Shakespeare voor de H.B.S.-scholieren nog wat anders wordt dan de schrijver van „Julius Caesar".

Leiden. Chr. Kok.

A House of Pomegranates, by **Oscar Wilde,** with explanatory notes by **S. C. Land.** Zwolle, W. E. J. Tjeenk Willink. (Stories and Sketches no. 24). (Pr. f 0.90).

Een werkelijk gelukkig idee van mejuffrouw Land om, behalve de gewone verkorte romans, nu eens iets van meer litteraire waarde aan de leerlingen te geven. Uitstekend als dit werkje van aanteekeningen is voorzien, hoop ik dat het veel tot ontwikkeling van de smaak onzer jongelui mag bijdragen.

Leiden. Chr. Kok.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

STICHTING—DE GOEJE.

1. Het bestuur der stichting verloor zijn lid Dr. K. Kuiper, die ontslag verzocht, en in wiens plaats de Koninklijke Akademie van Wetenschappen (Afd. Letterkunde) in Dec. 1920 benoemde Dr. J. J. Salverda de Grave. Het bestuur bestaat derhalve thans uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. de Boer, Dr. J. J. Salverda de Grave en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. Van de zes uitgaven der stichting zijn nog een aantal exemplaren over, welke bij den uitgever Brill te Leiden verkrijgbaar zijn en waarvan de opbrengt aan de stichting ten goede komt: no. 1, de photografische reproductie van het Leidsche handschrift van al-Buhturi's Hamâsah (1909), is verkrijgbaar voor f 96; no. 2, al-Mufaddal's Kitâb al-Fâkhir, ed. C. A. Storey (1915), voor f 6; no. 3, Streitschrift des Gazâlî gegen die Bâtinijja-Sekte, door I. Goldziher (1916), voor f 4.50; no. 4, Bar Hebraeus' Book of the Dove together with some chapters from his Ethikon, door A. J. Wensinck (1919), voor f 4.50; no. 5, De opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen, door C. van Arendonk (1919), voor f 6; en no. 6, Die Richtungen der islamischen Koranauslegung, door I. Goldziher (1920), voor f 10.

3. Door de over eenige jaren te verdeelen kosten van dit laatste werk zijn de geldmiddelen der stichting voorloopig geheel in beslag genomen.

November 1921.

Bij de firma Martinus Nijhoff te 's-Gravenhage is verschenen een *Ontwerp voor een vereenvoudigde regeling van de spelling en van het grammatisch geslacht in het Nederlands,* aanwijzende in hoeverre die regeling van het stelsel van de Vries en te Winkel zou afwijken, door Prof. Dr. A. Kluyver en Prof. Dr. J. W. Muller. — In dit ontwerp, aangeboden aan de Minister van Onderwijs, is het voorgestelde systeem van spelling toegepast.

De Redaktie ontving de vijfde, herziene druk van wijlen Prof. van Gelder's *Leerboek der Oude Geschiedenis* (Groningen—den Haag, J. B. Wolters; pr. *f* 3.90). Deze nieuwe uitgave, verschenen na het overlijden van de schrijver, doch nog geheel door hem zelf verzorgd, onderscheidt zich van de vorige editie (gelijk Mej. Dr. J. M. van Gelder in een kort voorbericht meedeelt) o.a. door 't weglaten van de behandeling van het schrift bij Egyptenaren en Soemeriërs, door omwerking der geschiedenis van het oude Rome en door iets uitvoeriger bespreking van de slag bij Salamis en van de opkomst der Griekse schilderkunst.

Een derde, geheel herziene druk heeft het licht gezien van Dr. P. Hoekstra, *Blijspelen van Terentius* (met inleiding en aantekeningen, Haarlem, de Erven F. Bohn; eerste stuk: Andria, Heauton timoroumenos). De wijzigingen bestaan in het opnemen van een groter aantal pogingen om de tekst te verbeteren, en in het uitbreiden van inleiding en aantekeningen, de laatste vooral voor zover zij verklaring van moeilike plaatsen tot doel hebben. De prijs van dit eerste stuk is *f* 2.50.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Rheinisches Museum, LXXIII, 3: W. Kroll, Quintilianstudien. — E. Preuner, Aus Heinrich Nicolaus Ulrich's Nachlass. — O. Hense, Zu Antipatros von Tarsos. — Th. Birt, Eine Siegesinschrift u. geograph. Karte des Tuditanus. — H. Kallenberg, Bausteine für eine hist. Gramm. der griech. Sprache. — U. Hoefer, Zu alten Geographen. — C. Clemen, Zu Fermicus Maternus. — Misz.

Nieuwe Taalgids, XV, 6: J. M. Acket, Waar halen ze 't vandaan? — A. Kluyver, Een nieuwe historische grammatica van onze taal. — J. W. Muller, De uitbreiding van ons taalgebied in de zeventiende eeuw (slot). — Aankond. en Meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, VII, 1: J. W. Marmelstein, De eenheid in het leven van Rimbaud. — J. A. v. Praag, Les traductions de *El mayor encanto Amor* de Calderón en néerlandais. — B. Jansen, Ueber den Okkultismus in Gustav Meyrinks Roman *Der Golem.* — J. de Vries, Oudnoorsche sagen op de Færoer. — G. Hübener, Die Entstehung von *Gulliver's Travels* und die „curiosity"-Kultur. — R. Priebsch, Ein Beitrag zu den Quellen des *Esmoreit.* — W. E. J. Kuiper, De gedaante-verwisselingen van Polyphemos. — Varia. — Inh. v. tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, IX, 6: F. Buitenrust Hettema, Over Oud-Friese letterkunde, II. — H. Linnebank, Naar het Nederlanderschap. — J. Witlox, Is Vondel's „Hollantsche Transformatie" of „Op de Waegschael van Holland" een Hekeldicht. — A. v. Delft, Een aanvulling op een kritiek. — Tijdschriftenschouw.

English Studies, III, 6: A. C. E. Vechtman-Veth, Lancelot and Guinevere. — W. A. Ovaa, Dekker and *The Vergin Martyr.* — E. Kruisinga, Crit. Contributions to English Syntax, XI.—Dez., *Ward* in the *Christmas Carol.*—Notes a. News. — Transl. — Rev. — Bibliogr.

Studiën, XCVI, Dec.: F. v. Lith, De vert. van het „Onze Vader" in het Javaansch (verv.). — H. Duurkens, Een eigen Hoogeschool. — M. v. Steen, Joego-Slavië, IV. Bosnië en de Hercegovina (verv). — L. de Jonge, Paradijsvloek en Paradijszegen. — P. Albers, Bezetenen en Heksen in Duitschl. na den 30-jar. oorlog volgens Duhr. — Meded. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Dante. Omaggio dell' Olanda: Lit. Zentralbl. 1921, n°. 47 (Schneider); Tijdschr. v. Taal en Letteren IX, n°. 6 (C.K.).

Davids, Ndl. en Spaansche letterk.: Lit. Zentralbl. 1921, n°. 41 (Menne).

Van Dijk, Dante's Vita Nova: Lit. Zentralbl. 1921, n°. 47 (Schneider).

Salverda de Grave, Dante: Lit. Zentralbl. 1921, n°. 47 (Schneider).

Hoogewerff, Reizen van Cosimo: Hist. Zeitschr. 124, n°. 2 (Wätjen).

Hulshof, Deutsche und lateinische Schrift: Hist. Zeitschrift 124, n°. 1 (Brendi).

Jansen, Dante: Tijdschr. v. Taal en Letteren IX, n°. 6 (C. K.).

Molkenboer, Dante: Studiën XCVI, Dec. (Padberg); Tijdschr. v. Taal en Letteren IX, n°. 6 (C. K.).

Van der Vaart Smit, Natuurphilosophie: Lit. Zentralbl. 1921, n°. 48 (Schöler).

Veth, Politieke prent: Studiën XCVI, Dec. (Daniels).

Von Winning, Joh. de Brune: Tijdschr. v. Taal en Letteren IX, n°. 6 (Michels).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. **N°. 5.** **Februari 1922.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Hirt, Indogermanische Grammatik. Teil II: **Der indogermanische Vokalismus.** (Indogermanische Bibliothek, hsgg. von H. Hirt und W. Streitberg. 1e Abt.: Sammlung indogermanischer Lehr- und Handbücher. 1e Reihe: Grammatiken, Nr. 13[2]). Heidelberg, Winter. 1921. (Pr. *f* 4.— + Zuschlag).

Het tans te bespreken boek (zonder de woordindex 230 pagina's) is het tweede deel van een Indogermaanse grammatika, waarvan de drie andere delen respective zullen bevatten: 1. Einleitung und Konsonantismus, 3. Akzentlehre, 4. Stammbildungs- und Flexionslehre. Het is, te oordelen naar het ene nu verschenen deel, niet de bedoeling van de schrijver, om uiteen te zetten, hoe de afzonderlike talen en taalgroepen zich uit de Indogermaanse grondtaal hebben ontwikkeld, doch om van deze laatste een beeld te geven, geconstrueërd niet alleen op grond van de gegevens van jongere perioden, doch ook op grond van datgene, wat wij van de voorgeschiedenis weten of vermoeden kunnen. Natuurlik leent zich het vokalisme bij uitstek goed voor zulk een behandelingswijze; hier hebben wij te doen met een ablaut-systeem, dat een verklaring vereist en ons daardoor vanzelf van de historiese tijden terugvoert naar zeer oude perioden van de Indogermaanse grondtaal.

Hirt's nieuwe boek is hoofdzakelik aan de ablaut gewijd, aan hetzelfde onderwerp dus, dat deze zelfde schrijver in een monografie van 1900 behandeld had. In hoofdzaak vinden wij tans dezelfde ideeën van toen terug. In de eerste jaren der twintigste eeuw behoorde ik tot diegenen, die Hirt's „Ablaut", trots slordigheden en gewaagde etymologieën, als de hoogste prestatie der moderne indogermanistiek beschouwden, en mijn dissertatie, van 1902, droeg van die waardering de duidelike sporen. Al wijd ik tans mijn belangstelling vooral aan andere dan ablaut-vraagstukken, ik heb nooit opgehouden mij ook hiervoor te interesseren en nog steeds houd ik het systeem van Hirt voor in hoofdzaak juist. Trouwens, in ruime kring heeft het waardering gevonden, en ook Brugmann, die in de „Lautlehre" van zijn „Grundriss", zelfs in de tweede druk, nog op geheel andere bodem stond, heeft in zijn „Kurze vergleichende Grammatik" Hirt's systeem waarderend besproken en gerefereerd, hoezeer hij ook in 't algemeen tegenover glottogoniese problemen een sceptiese houding aanneemt. Het is jammer, dat Hirt in dit nieuwe boek de „Kurze vergleichende Grammatik" zo negeert, maar wel meer dan eens op de onvoldoende behandeling van de ablaut in de „Grundriss" opmerkzaam maakt.

Ook Hirt zelf is in de twintig jaar, verlopen sedert het verschijnen van zijn „Ablaut", aan zijn oude ideeën trouw gebleven. Natuurlik zijn er verschilpunten; slechts ten dele zijn die een gevolg van de sedert 1900 verschenen literatuur. Een voorbeeld, waar dat wel het geval is, is de „Abtönung" *e* : *o*, die Hirt tans in aansluiting aan Güntert's onderzoekingen behandelt, wiens mening hij tot de zijne maakt. Een paar andere modifikaties, en wel zodanige, waartoe de schrijver zelfstandig gekomen is, zijn deze: de twee eenlettergrepige lichte wortels *es-* en *wel-*, die Hirt vroeger aannam, beschouwt hij nu, zeker terecht, als tweesilbig. De *ēi*-bases van de „Ablaut" beschouwt Hirt tans als *eje*-bases; *ē(i)* is de „Dehnstufe" van *eje*; evenzo is *ō(u)* de „Dehnstufe" van *owe*, — en voor de zgn. tweelettergrepige zware bases is Hirt geneigd, alleen de „Auslaut" *ā* aan te nemen. Deze opvatting hangt samen met de in het nieuwe boek zeer duidelik geformuleerde gelijkstelling van *set*-wortels (= tweelettergrepige zware bases) met *ā*-stammen, van *i*-,

ei- (*eje-*)wortels met *i*-stammen, van *u*-, *eu-* (*ewe-*) wortels met *u*-stammen, van *aniṭ*-wortels (= tweelettergrepige lichte bases) met consonant en *e/o*-stammen. Men vergelijke de definitie van „basis" op blz. 104: „Meine Basen sind im wesentlichen W o r t e, werden es wenigstens in den meisten Fällen sein, und meine ein-, zwei-, dreisilbigen Basen sind im wesentlichen ein-, zwei-, dreisilbige Worte. Wenn ich z. B. die Basis idg. *dhē* ansetze, so liegt sie in ai. *dhā*, dem Wurzelnomen, unmittelbar vor." Dat is klaar en juist, evenwel: dezelfde „basis" hebben wij ook in **dhi-dhē-mi* en in **dhē-tó-s* > **dhə-tó-s*, en m. i. had Hirt duideliker kunnen zeggen, dat een basis tegelijk een woord en een uit onderling verwante woorden geabstraheerd gemeenschappelik element kan zijn.

Trouwens, Hirt geeft wel eens meer aanleiding tot verkeerd begrijpen. Zo lezen wij op blz. 55, dat de locativus oi. *agnā́* op idg. **ognēi* teruggaat en met de nomin. *agnis* in ablaut staat en dat de grondvorm **ognéje* is. Geheel juist, dunkt mij. Nu verbaast het mij echter, dat Hirt, die in andere gevallen de volste vorm der bases als uitgangspunt neemt (*telā-*, *ese-* enz.), telkens spreekt van „*i*-Basen", „*u*-Basen", „*etei*-Basen", „*eteu*-Basen"; „*eje*-Basen", „*ewe*-Basen" ware m. i. beter. En evenzo zou ik ook van *etene-*, *eteke-*, *ereke*-bases enz. willen spreken; dat lijkt mij een systematiese aanwending van hetzelfde principe, dat Hirt genoopt heeft tans *ese-*, *wele-* inplaats van *es-*, *wel-* en *-eje-* inplaats van *-ēi-* te schrijven. Onbegrijpelik voor mij is Hirt's opmerking op pag. 156/7, naar aanleiding der *erek-* en *elek*-bases: „Ob die Basis zwei- oder dreisilbig, athematisch oder thematisch war, lässt sich oft nicht sagen. Sicher athematisch war sie, wenn sie ein Präsens nach der indischen siebenten Klasse bildet." Wanneer oi. *ásti* van een basis *ese-* en *dvéṣṭi* van een basis *dwejese-* (*dweise-*) komt (zie Hirt pag. 42), waarom zou dan *pṛṇákti* niet van *pereke-*, doch alleen van *perek-* kunnen komen?

De indeling van het boek is zeer rationeel: I. Der Ablaut innerhalb der Silbe, II. Der Ablaut mehrerer Silben, III. Ergänzende Fragen. In dit laatste deel komt ook een kort hoofdstukje voor over andere dan ablaut-kwesties. In de paragraaf over „Auslautsdehnung" verbaast het mij, dat geen melding is gemaakt van Gauthiot, La fin de mot en indo-européen. Trouwens, Hirt is vaak karig met het aangeven van literatuur, hetgeen mogelik samenhangt met het zeer persoonlike karakter van zijn werk. Hiermee hangt zonder twijfel ook de neiging samen, om sterk hypothetiese zaken, die menigeen in een handboek of leerboek zou weglaten, toch mee te delen. Wel is Hirt wat voorzichtiger geworden dan toen hij zijn „Ablaut" schreef; meer dan toen ter tijde wijst hij tans zelf op het onzekere van sommige etymologiese en andere hypothesen.

Met het oog op de titel „der indogermanische Vokalismus" zou men de schrijver kunnen ten laste leggen, dat hij te veel zich beperkt heeft tot de ablaut en zijn voorgeschiedenis. Vragen wij, hoe in de laatste tijd der Indogermaanse eenheidsperiode het vokalisme was voor het bewustzijn der sprekenden, dan moeten wij natuurlik ablaut-betrekkingen als *e* : *o*, *e* : *ē* als zeer belangrijke taalfeiten beschouwen, doch tegelijkertijd bestonden de kategorieën lange klinker en korte klinker; in de eerste behoorden zowel „dehnstufige" als „vollstufige", in de tweede zowel „vollstufige" als „schwundstufige" vokalen: *e*, *o* enerzijds en *i*, *u* anderzijds. die voor het taalgevoel der oudere Indogermanen bezwaarlik tot één kategorie behoord hebben, deden dat wel voor het laat-Indogermaanse taalgevoel. Over dergelijke zaken had ik graag wat meer gevonden in Hirt's nieuwe boek. De taalgeschiedenis is een voortdurende verandering in de groepering der taalkategorieën, en tussen de periode der vokaalreduktie en het einde van de Indogermaanse tijd hadden inderdaad heel wat verschuivingen plaats gehad. Een mogelik verschil tussen het oudere en het jongere Indogermaans is ook het wel resp. niet onderscheiden van twee *ŏ*'s en twee *ō*'s. Blz. 29 baseert Hirt zijn mening, dat er twee *ō*'s hebben bestaan, alleen op het feit, dat sommige *ō*'s met *e* ablauten, andere niet. In de afzonderlike Indogermaanse talen vindt hij geen sporen van dit onderscheid; noch de wet van Brugmann noch de hypothese van De Saussure betreffende het Armeens erkent hij. Wat is er dan echter voor bezwaar tegen om te vermoeden, dat het Indogermaans, altans het latere Indogermaans, de geneties verschillende klanken gelijk heeft uitgesproken? En hetzelfde kan gelden van de twee *ō*'s; immers de o. a. door Hirt aangenomen regel, dat de *ō*, die met *ē* in ablaut staat, als lit. *o*, de niet „abtönende" *ō* als lit. *ů* optreedt, is slechts een van de vele verklaringshypothesen voor de Litause *ů*, en *nůmà*, *nůmas* spreken tegen deze hypothese. Behalve aan het Litaus en Letties kan men aan geen andere taal een getuigenis voor de onderscheiding van twee *ō*'s ontlenen.

Ik onthoud mij er van, op verschillende druk- en andere foutjes opmerkzaam te maken, die mij bij de lektuur opvielen[1]). Wel wil ik op twee punten opmerkzaam maken, waarbij ik meen, dat Hirt wat al te veel over het hoofd ziet, dat wij van het oudere Indogermaans heel weinig weten kunnen en dat wij dus bescheidenlik moeten rekening houden met door ons niet gekende en misschien nooit kenbare feiten. Het eerste punt betreft de „Dehnstufe." Niemand zal het vreemd vinden, dat Hirt Streitberg's theorie aanvaardt; maar de vraag komt toch op, of Streitberg's „Ersatzdehnung" de enige Indogermaanse „Dehnung" is geweest. De verklaring, die Hirt geeft van de perfectum-*ē* (oi. *sāhvás-*, got. *sētum*, lat. *sēdimus*), voor welke hij van een „dehnstufige" 3. pers. plur. (idg. **sĕzd-ṛ* > **sēdṛ*) uitgaat, wordt te onwaarschijnliker, als wij bedenken, dat het *ē*-perfectum ook Balties is (lit. *ėmė*, *kėlė*) en dat hier de *ē*, gelijk in het Latijn, in alle perfectum-vormen staat. Ook de verklaring der vrddhi op pag. 50 is slechts een los vermoeden, en dat het type lat. *cēlāre*, gr. πηδᾶν, obg. *lètati* in laatste instantie op vormen met „Ersatzdehnung" teruggaat, is al evenmin bewijsbaar.

Mijn tweede opmerking betreft de nomina op *-ā*. Het ligt voor de hand, om ze op te vatten als wortelnomina van zware bases. Reeds in 1902 herinner ik

[1]) Voor één inderdaad storende lapsus maak ik een uitzondering: blz. 41, regel 3 lezen wij, dat de vocativus in tegenstelling tot de „Dehnstufe" van de nominativus „vielfach nur Schwundstufe" heeft. Lees: „Vollstufe". Bedoeld zijn gr. πάτερ, oi. *pítar* e. dgl.

mij een dergelijke opinie te hebben uitgesproken. Maar de zaak is toch niet in het reine, zolang wij niet deze hypothese in verband hebben beschouwd met de ongetwijfeld zeer oude betrekkingen tussen nominaalstammen op *-e/o-* en de daarbij behorende neutra pluralis resp. collectiva op *-ā*. Hirt raakt dit punt even aan, wanneer hij blz. 188 vlg. (in het hoofdstuk over „die Basen nebeneinander") dgl. betrekkingen als gr. *φόρος* : *φορά*, *νόμος* : *νομή*, *τόμος* : *τομή* ook voor het Indogermaans van vóór de ablaut-wetten veronderstelt. Wanneer hij echter beweert: „So wird die Sache ausserordentlich einfach", dan ben ik enigszins scepties en blijf ik de vragen stellen: Bevat de voorgeschiedenis van idg. **bhoros* : **bhorā*, **jugom* : **jugā* wellicht nog allerlei momenten, die Hirt noch een van zijn tijdgenoten kunnen opmerken? Zijn de betrekkingen tussen deze vormparen en het ablautsysteem niet zo ingewikkeld, dat wij de draden niet meer ontwarren kunnen? Heeft Hirt niet meer willen weten dan weetbaar is?

Deze laatste neiging vinden wij meer bij Hirt. Zij hangt met zijn hele persoonlikheid samen en is onafscheidelik verbonden met die goede eigenschappen, die veel van wat hij schrijft, en daaronder ook dit nieuwe boek, zo interessant maken.

Leiden. N. van Wijk.

Arth. Mentz, Geschichte der griechisch-römischen Schrift bis zur Erfindung des Buchdrucks mit beweglichen Lettern. Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung. 1920. (Pr. M. 28).

De auteur noemt dit zijn boek bescheidenlijk „Ein Versuch", ofschoon het veelszins het karakter draagt van een doorwrocht hand- of leerboek. hoofdzakelijk in de latere gedeelten. In de eerste hoofdstukken: Die Zeit des Werdens, Unter der Führung Athens, zelfs Die Zeit des Hellenismus, is veel onzeker of onduidelijk moeten blijven, zonder schuld van dezen auteur die evenals anderen hier te kampen heeft met schaarsche, elkaar weersprekende en moeielijk te duiden overlevering. Wat op dit gebied verschijnt moet noodzakelijkerwijs veel twijfel en onzekerheid laten. Zoo b. v. een wel zeer geleerd artikel van den bekenden prof. Gardthausen „Die epichorische (prähellenische) Schrift im Westen Kleinasiens" dat de heer M. nog niet schijnt gekend te hebben, ofschoon het reeds van 1918 dagteekent. Een verwijt mag men hem daarvan niet maken, want dat art. is opgenomen in een tijdschrift dat wonderlijk genoeg nog bijna onbekend is gebleven en eigenlijk slechts bij toeval ontdekt kan worden, de Zeitschrift des Deutschen Vereins für Buchwesen und Schrifttum, I.

In de verdere afdeelingen echter komt de heer M. hoe langer hoe meer op dreef, beheerscht zijne stof en spreekt met groote kennis van minder of meer gewichtige zaken. Belangrijk is de voortdurende vergelijking van Grieksch met Latijnsch schrift, waarbij de aandacht valt op den nog veel te weinig bestudeerden invloed van het Grieksche systeem van afkorten op het Latijnsche. Over afkortingen in 't algemeen worden zeer verstandige dingen gezegd. Hier had de auteur veel voor boven de meesten, door zijne langjarige studie van oudere en nieuwere stenographie, getuige zijn werk „Geschichte der Stenographie", waarvan in 1920 reeds een tweede druk verscheen. Door die studie is hij in staat gesteld over het moeielijke vraagstuk van talrijke afkortingen heel wat verstandiger en duidelijker te handelen dan gewoonlijk geschiedt. Met name geldt dit voor vele zoogenaamde Angelsaksische afkortingen die met het eigenaardig karakter der Ang. afschrijvers niets te maken hebben, maar oorspronkelijk echt-Romeinsche teekens, notae Tironianae of overblijfselen van Rom. cursief zijn, overigens in onbruik geraakt, doch door hen in hun conservatisme behouden en aldus ons bekend geworden.

Bij de groote nauwkeurigheid van den auteur verwondert het mij dat hij blz. 141 schrijft dat eene „Ligatur" van O en R reeds ten tijde van Karel d. Gr. gebruikt werd. Deze verbinding toch, die trouwens in ons palaeographisch jargon geen ligatuur heet, maar contignatie, is véél ouder, komt b. v. reeds herhaaldelijk voor in den Weener Livius 15 saec. V—VI, naar analogie van eene dergelijke verbinding van O enS, in den cod. Augusteus van Vergilius.

Een ander voorbeeld dat de auteur m. i. juist in genoemde studie nog verder had kunnen gaan, is blz. 122: „das geschwärzte e ist wohl auf die Unziale zurückzuführen." Hier geldt het niet de unciaal, maar de oude manier een a in open vorm, gelijkende op cursief *u* aan te hangen vooraan de volgende letter, zooals ook weer de Angelsaksische afschrijvers dit zoo vaak in praktijk brachten als een overblijfsel van oud-Romeinsch cursief.

Onvolledig lijkt mij wat blz. 140 wordt verzekerd over de onderscheiding van de i door een schuin streepje, waaruit later de punt werd. Dit is oorspronkelijk het zeer oude afscheidingsteeken, in tal van oude hss. bewaard. Zorgvuldige afschrijvers hebben het vaak alléén gebruikt waar i voor of na m, n, u staande onduidelijk zou zijn, maar nog niet in verbinding met andere letters die dat bezwaar niet opleveren.

Bij de bespreking der schrijfschool in Luik blz. 125 had behalve op de Duitsche dissertatie van Schubert wel gewezen mogen worden op de belangrijke bijdragen van Hub. Nelis in Belgische tijdschriften, met de aanvulling van H. Obreen in Ned. Archievenblad 22 blz. 49 vv.

In het Schlusswort wordt uitvoerig en leerrijk gesproken over de tegenstelling van antiqua tot fractuur. De voorliefde der Duitschers voor h u n schrift de Fraktur, wordt daar m. i. niet geheel juist voorgesteld of liever gezegd, die voorstelling is door den loop der omstandigheden verouderd. Wanneer blz. 153 geschreven staat „Im Druck werden jetzt die wissenschaftlichen Arbeiten meist in Antiqua, volkstümliche Werke in gotischer schrift veröffentlicht", zoo kon dit wellicht gelden vóór Aug. 1914, maar daarna niet meer. Sedert toch is in Duitschland ook in wetenschappelijke kringen het verhoogde nationaliteitsgevoel er toe gekomen wederom iets bijzonder nationaals in dat Gotische schrift te zien en kan overal een teruggang tot dat schrift opgemerkt worden. Merkwaardig komt dit uit b. v. zelfs bij een zoo universeel geleerde als Ad. von Harnack wiens Reden und Aufsätze in 2 dln. in antiqua gedrukt zijn. Bij het verschijnen van een 3e deel sedert het uitbreken van den oorlog (in 1916) bericht de auteur het te betreuren, dat de uitgever

voor de gelijkvormigheid ook nu nog die letter moest gebruiken en nog niet kon terugkeeren tot de „zeitgemässe Änderung" der Fraktur. Onbegrijpelijk schier voor niet-Duitschers, maar niettemin een feit. En een feit dat de heer M. schrijvende in 1920, wel afzonderlijk had mogen bespreken.

Leiden. S. G. de Vries.

Ἀφιέρωμα εἰς Γ. Ν. Χατζιδάκιν· ***διατριβαὶ φίλων καὶ μαθητῶν ἐπὶ τῇ τριακοστῇ πέμπτῃ ἐπετείῳ τῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ καθηγεσίας αὐτοῦ***, Athene, 1921.

Ter gelegenheid van de vijf-en-dertigste verjaardag der aanvaarding van het hoogleraarschap in de linguistiek te Athene door G. N. Hatzidakis, hebben zijn leerlingen en vrienden een album gratulatorium uitgegeven, dat drie en dertig studies bevat over onderwerpen van Griekse taal- en dialektkunde, numismatiek, archaeologie en folk-lore; één opstel is gewijd aan tekstverbetering bij Cicero en Seneca. De kwartijn van 211 blz. geeft een goed beeld van de veelzijdige belangstelling die de tegenwoordige Grieken koesteren voor het onderzoek van hun verleden en van de hedendaagse staat der volkstaal; het boek getuigt tevens van de internationale achting die Hatzidakis als geleerde geniet (*ὁδηγὸς ῥηξικέλευθος* wordt hij terecht in de voorrede genoemd): al zijn de meeste medewerkers (26) Grieken, ook Duitsland, Engeland, Frankrijk, Nederland en Zwitserland zijn vertegenwoordigd bij dit huldebetoon.

Leiden. D. C. Hesseling.

C. Sallustii Crispi Epistulae ad Caesarem senem de re publica, recensuit A. Kurfess. Leipzig, B. G. Teubner. 1921. (Pr. f 0.35).

Toen ik dit boekje, waarvan de eigenlijke tekst 19 pagina's beslaat, voor 't eerst in handen kreeg en doorbladerde, vroeg ik mij met een zekere verbazing af, wat wel de gedachte van den uitgever bij deze uitgave geweest kon zijn; zoo geheel gelijk scheen mij de tekst toe aan die van de editie van Jordan. Van dergelijke afzonderlijke uitgaven van kleine geschriften is het doel meestal een tot in de kleinste bizonderheden nauwkeurig beeld van de hndschr. te geven, zooals bijna nooit de editie van een grooter werk die verschaft en men toch voor studiedoeleinden dikwijls noodig heeft. Maar hier geeft Kurfess niets meer uit het eenige in aanmerking komende handschrift dan E. Hauler in de Wiener Studien heeft gedaan. „In tota terrarum perturbatione atque tumultu quoniam fieri non potuit, ut codicem et editiones denuo conferrem, satis habui diligentissima Hauleri collatione uti" zegt hij in het voorbericht. Alleen twee incunabelen heeft hij vergeleken. Hij heeft er eenige foutieve lezingen en een paar humanistenconjecturen uit gehaald.

Het meeste nut vindt de lezer in de parallelplaatsen onder den tekst, achter in een overzicht vereenigd, en in den Index Congruentiae Sallustianae, waarin alle opvallende uitdrukkingen en woorden bijeengebracht zijn, die deze twee politieke strijdschriften met de andere werken van Sallustius gemeen hebben. De uitgever zal het meeste hiervan ook wel gegaard hebben uit de verschillende geschriften, die het auteurschap van Sallustius hebben trachten te bewijzen of te bestrijden. Maar in ieder geval, moge hij ook tweedehandswerk hebben gedaan, het is nuttig werk geweest, dat 't mogelijk maakt zich over deze vraag een voorloopige meening te vormen, die op meer dan den eersten indruk berust, zonder dat men de heele literatuur heeft doorgewerkt. Alleen dient wel in 't oog te worden gehouden, dat met de door hem opgestelde lijsten van woorden en zinnen de mogelijkheden van taalkundig onderzoek der vraag nog niet zijn uitgeput.

Wat den tekst aangaat, is Kurfess nog wat conservatiever dan Jordan. Maar dat geldt eigenlijk meer uiterlijkheden, want vóór alles is hij van Jordan afhankelijk. De verschillende kleine aanvullingen, bijna uitsluitend van onbelangrijke dingen, maken den apparatus criticus niet tot iets eigens; nog sterker geldt dit van den tekst. Dat hij er niet vrij tegenover staat, blijkt uit verschillende plaatsen, waarvan ik een paar wil bespreken.

Het begin van cap. 9, waarin de politieke tegenstanders van Caesar worden besproken, luidt in de editie van Jordan: Sed quid ego plura quasi de ignotis memorem? M. Bibuli fortitudo atque animi vis in consulatum erupit; hebes lingua, magis malus quam callidus ingenio. Quid ille audeat, quoi consulatus, maximum imperium, maxumo dedecori fuit?

De interpunctie breekt hier voor mijn gevoel zoowel de kracht van den zinsgang als dat ze de eigenlijke beteekenis van de passage verkeerd doet zien. De woorden ‚hebes lingua, magis malus quam callidus ingenio' hangen volkomen in de lucht en breken het verband tusschen de rhetorische vraag en den voorafgaanden sarcastischen houw. Wanneer men evenwel leest, de nieuwe zin met hebes beginnend: „hebes lingua m. m. g. c. ing., quid ille audeat" cet. worden beide bezwaren opgeheven.

In ditzelfde gedeelte heeft Jordan ‚in consulatum erupit' der hndschr. behouden en Kurfess heeft dit zonder eenige aarzeling overgenomen. Maar is deze beteekenis „heeft zich baan gebroken tot een consulaat, is onweerstaanbaar uitgeloopen op het consulaat" hier wel te verdedigen? Dit zou alleen dan 't geval zijn, als 't consulaat werd voorgesteld als een belachelijk resultaat, ten slotte door de gewaande geestelijke kracht en flinkheid van Bibulus bereikt. Maar dit is aan het heele verband vreemd. Ik meen, dat er geen twijfel kan bestaan, of er moet gelezen worden ‚in consulatu', d.w.z. „hoe groot zijn geestkracht en mannenmoed wel waren, is tijdens zijn consulaat onweerstaanbaar gebleken". En nu geloof ik wel, dat Lövsted gelijk heeft gehad met zijn betoog, dat al in den klassieken tijd de grenzen van het accusativus- en ablativusgebruik bij „in" door elkaar zijn geloopen, maar dat geldt toch niet voor gevallen als deze, waar beteekenisverschil het constructieverschil steunt.

Ik kies nog een ander voorbeeld, waaruit, naar mij dunkt, Kurfess' onzelfstandigheid tegenover Jordan nog sterker blijkt. In II, 5 waar een kort overzicht van Rome's politieke geschiedenis wordt gegeven naar het inzicht van den schrijver, stelt hij den beteren politieken toestand van vroeger tegenover de ontreddering van zijn eigen tijd. In dien tijd was er van eigenlijke armoede geen sprake: ‚humillimus quisque in armis aut in militia nullius honestae rei egens satis sibi satisque patriae erat'. Jordan geeft hierbij reeds de conjectuur van Van der Does ‚in arvis', Kurfess neemt deze over en geeft daarnaast nog ‚in agris' van Poehlmann. Voor mij is het volkomen onbegrijpelijk, hoe men hier ‚armis' kan hand-

haven, daar juist de gedachte is, dat de arme Romein zoowel in oorlogstijd als in vredestijd een behoorlijk bestaan had en dat dit bestaan voor allen 't zelfde beroep was. Dat kan dan alleen 't boerenbestaan zijn geweest. Het is de traditioneele gedachte, die we hier vinden: „de zegen van den ouden tijd was 't uitgebreide, kleine boerenbedrijf." Kan ik mij bij dit alles niet indenken in den gedachtengang van hen, die kalm weg ‚in armis' handhaven, nog veel minder begrijp ik iemand, die naast ‚arvis' ‚agris' vermeldenswaard vindt, wat een slechte formuleering geeft van dezelfde gedachte. Want ‚agris' zegt niet, wat hier juist de gedachte van den schrijver is, dat de kleine bouwerij het onderhoud van velen op een klein landsbestek mogelijk maakte.

Dat de uitgever conservatief is in de behandeling van zijn tekst, heeft op zich zelf mijn volle instemming. De meeste lezers zullen het prettiger vinden daar, waar geen handtastelijke fouten aanwezig zijn, den tekst van het hndschr. vóór zich te hebben dan een tekst, die door allerlei niet goed te verdedigen gissingen is veranderd, zelfs al zijn dat heel „mooie conjecturen". Maar daarom kan toch niet alles er door. De uitg. erkent dit zelf trouwens op verschillende punten door niet absoluut onverdedigbare lezingen van het hndschr. te verwerpen, b.v. in voor faciendo aan het einde van II, 1. Aan het einde van I, 5 lijkt mij de tekst veel sterker corrupt dan hij aanneemt en ik vind, dat de conjectuur van Hauler, door hem opgenomen, alleen de constructie oppervlakkig wat in orde maakt, maar den zin niet verbetert. In het voorafgaande consuexata van 't hndschr. is klaarblijkelijk een randglosseem opgenomen, dat wel eens een gedeelte zou kunnen zijn van meer in den volgenden regel uitgevallen woorden.

In de notitia critica komen enkele vergissingen voor, waarover ik niet wil vallen.

Alkmaar. J. W. Bierma.

Th. Nöldeke, Das Iranische Nationalepos. (2. Auflage des im Grundriss der Iranischen Philologie erschienenen Beitrages). Berlin und Leipzig, Vereinigung wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter & Co. 1920. (Pr. *f* 5.—).

De uitgevers van bovengenoemd geschrift schrijven in een korten Prospectus daarvan het volgende, dat ik meen te moeten aanhalen, omdat het inderdaad de aandacht vestigt op het merkwaardige daarvan: „Der bekannte Nestor der Orientalisten war 82 Jahre alt, als er diese neue Auflage vorzubereiten begann, und jetzt, im Alter von 85 Jahren, hat er die Genugtuung sein Werk veröffentlicht zu sehen." Inderdaad een zeldzaam voorrecht, dat nog te grooter beteekenis krijgt, wanneer wij bedenken dat de grijze geleerde op dien hoogen leeftijd de stad, waar hij jaren lang als Professor werkzaam geweest is (Straatsburg) heeft moeten verlaten en op die wijze ook persoonlijk zijn deel bekwam in de groote rampen, die zijn vaderland ten gevolge van den wereldoorlog getroffen hebben. Evenwel al heeft hij daaronder geleden, zij hebben noch de helderheid van zijn geest, noch zijne altijd werkzame studielust kunnen deren, gelijk niet alleen blijkt uit dezen herdruk, maar ook uit artikelen van zijne hand over onderwerpen van zijn studiegebied in den jongsten tijd in tijdschriften publiek gemaakt. Men meene toch niet dat wij hier slechts met een eenvoudigen herdruk te doen hebben, die den schrijver betrekkelijk weinig moeite behoefde te kosten. Daarvoor is hij veel te nauwgezet; hij verzekert ons in de voorrede, dat het hem de eerste voorwaarde scheen het geheele Shāhnāme nogmaals door te lezen, ja dat hij dit niet alleen gedaan heeft, maar zelfs een aantal grootere afdeelingen daarvan twee tot vier maal heeft onder handen genomen. Wat dit zeggen wil moge men daarnaar afmeten, dat het Shahnāme bij de 60.000 verzen telt en dat de lectuur van het fijne Perzische schrift uit den aard der zaak hoogst vermoeiend voor de oogen is. Wij hebben hier dus met eene buitengewone „Leistung" te doen, die tot eerbiedige bewondering dwingt.

Nagenoeg een kwart eeuw (24 jaar) is verloopen sedert Nöldeke voor de *Grundriss der Iranischen Philologie* het hierboven aangeduide onderwerp voor het eerst behandelde en het pleit niet weinig voor de nauwgezetheid en volledigheid, waarmede hij dit deed, dat hij nu zoo weinig te veranderen en toe te voegen had. Trouwens de verdiensten van het artikel in den *Grundriss* zijn overbekend en, voorzoover ik weet, nooit door iemand betwist. Toch heeft de schaarsch beoefende Perzische philologie in dien tijd niet geheel stil gestaan en ook over het ontstaan van het Shāhnāme en de voorgangers van Firdausi eenig nieuw licht geworpen. In het bijzonder moet hier genoemd worden de uitgave van Tha'ālibi's Geschiedenis der Perzische koningen door Zotenberg, welke dan ook door Nöldeke in deze tweede bewerking herhaaldelijk wordt aangehaald. Verder zijn te noemen de belangrijke artikelen in het Perzische Maandblad *Kave*, jaargang 1920, nr. 10, 11 en 12, en 1921, nr. 1, 3 en 10—12, die hij niet heeft kunnen raadplegen, omdat zij pas na de voltooiing van zijn werk verschenen zijn. Inderdaad ontvangt dat deel van Nöldeke's geschrift, dat over Firdausi's voorgangers handelt, daardoor eene welkome aanvulling, zij het ook dat de Perzische geleerde overigens meestal door zijne onderzoekingen de door Nöldeke gegeven voorstelling nader bevestigt. Nieuw zijn in deze tweede uitgave, behalve tal van kleinere opmerkingen, de in een aanhangsel bijeengebrachte aanteekeningen over maat en rijm in het Shāhname, die nog wel langen tijd het beste zullen blijven, dat men over dit onderwerp kan raadplegen.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

S. Eringa, La Renaissance et les Rhétoriqueurs néerlandais. Amsterdam, Soc. d'imprimerie „Holland". 1920. (Parijsche diss.).

De heer S. Eringa had ons reeds in „Neophilologus" (1917 en 1919) een paar voorproeven gegeven van zijn onderzoekingen omtrent den invloed van de renaissance op onze zestiende-eeuwsche dichtkunst. In het hier besproken werk, waarop hij bij de Faculteit van Letteren te Parijs den doctorstitel verwierf, biedt hij ons een volledig overzicht van het door hem bewandelde gebied, dat hij, het zij dadelijk gezegd, volkomen beheerscht.

De aanvang van onze zoogenaamde „renaissance"-dichtkunst, met Jan van der Noot, Jan van Hout, Karel van Mander, was al het onderwerp van aandachtige studie geweest: de heer Eringa legde zich toe op de geschiedenis van wat die „vroege renaissance" onmiddellijk voorafging en soms aankondigde. Daar

hebben we vooreerst de rederijkers wier voortbrengselen in het „Antwerpsch Liedeboek" van 1544 verzameld zijn (waarbij echter dient opgemerkt dat vele aldaar opgenomen liederen uit de vorige eeuw dagteekenen), benevens Matthijs de Casteleyn (1485—1550) en Anna Bijns (1494—1575) [1]) : zij zijn typische vertegenwoordigers van de rederijkerij uit de eerste helft der eeuw, terwijl aan Matthijs de Casteleyn, die in 1548 zijn „Const van Rhetoriken" voltooide, als wetgever van den toenmaligen Parnassus een bizondere beteekenis toekomt. Daarna staat Lucas de Heere (1534—1584) [2]) met zijn „Hof en Boomgaerd der Poësien" (1565) in kunstopzicht tusschen hen en den eigenlijken inluider van onze renaissance-poëzie, Jan van der Noot. Aan Lucas de Heere is het grootste deel van het werk des heeren Eringa gewijd.

Wat er van humanistischen invloed op de eerste groep aan te wijzen valt, blijkt me ten slotte nogal uiterlijk. Anna Bijns is de oudheid niet ten eenen male onbekend, doch die voorvechtster van de Katholieke Kerk had voor het heidendom bijster weinig vereering over. In het Antwerpsch Liedeboek beheerscht Venus de minnepoëzie, mythologische zinspelingen zijn er anders heel schaarsch. Alleen mag erkend worden, dat de nieuwe schilderkunst, die in Italië ter schole ging, hier wat rijkere beschrijving van de vrouwelijke schoonheid bracht. Dit geldt ook voor De Casteleyn, met wien we een stapje verder geraken : de klassieke herinneringen zijn bij hem talrijker, hij drukt zijn eerbied uit voor de oudheid als bron van geleerdheid, hij deelt met de humanisten de verachting voor „d'ongheleerde volck vul ignorante vlecken." Doch dat hij „meer dan welk ander rederijker uit de eerste helft der zestiende eeuw voor de denkbeelden der renaissance open stond" (blz. 26) kan licht tot overschatting leiden : dat „meer" is hier nog bitter weinig. Van den *geest* der renaissance is bij hem toch niet veel te bespeuren : het blijft bij schermen met veel namen uit de oudheid, — en of De Casteleyn van antieke schrijvers iets meer dan de namen kende . . ? Er zou tevens kunnen onderzocht worden, wat hij aan Franschen als Molinet ontleende, en wat hij er uit eigen koker aan toevoegde. Maar dit staat buiten kijf : zijn vers is nog het rederijkers-vers zonder meer.

Lucas de Heere verschijnt integendeel als de man van den „overgang." Het is me niet duidelijk, waarom de heer Eringa ook van zijn psalmenberijming (1565) geen gebruik heeft gemaakt om de ontwikkeling van zijn vers-vorm na te gaan. Maar „Den Hof en Boomgaerd" heeft hij zorgvuldig uitgeplozen en ik geloof dat er na hem slechts weinig nog uit dat onderwerp zal te halen zijn. Als slotsom van zijn onderzoek meen ik het volgende te mogen vaststellen : door een deel van zijn gedichten zit De Heere nog vast in het rederijkers-gerijmel, in een ander deel heeft hij den invloed ondergaan van Marot en Mellin de Saint-Gelays, in enkele verzen eindelijk, de meest „moderne", heeft hij getracht Ronsard na te zingen. Hij had het duidelijke besef, dat het beter was, Latijnsche, Fransche en Hoogduitsche voorbeelden te volgen [1]), dan „den ouden vlaemschen treyn van dichten, die (om de waerheyt te zegghen met oorlove) in veel zaken te ruut, ongheschickt en ruum is gheweest." Wat hem voornamelijk tot de poging bracht, om eenzelfde gedicht uit regels van eenzelfde aantal lettergrepen samen te stellen. Tot een konsekwente toepassing van die methode is hij echter niet geraakt. Zeker is, dat in zijn vers, korter dan de meeste rederijkers-verzen, de rol van het rijm afneemt ten gunste van een regelmatiger vers-lengte, door een cesuur verdeeld, waardoor een zuiverder gevoel voor het rythme mogelijk werd, al zorgt hij gewoonlijk nog niet voor een regelmatige afwisseling van beklemtoonde en onbeklemtoonde lettergrepen.

Dien vers-vorm van De Heere heeft de heer Eringa aan een grondige studie onderworpen. Daar vooral zal de groote verdienste van zijn werk gezocht worden. Zulk een systematische indeeling en toetsing van het materiaal is een niet genoeg te waardeeren bijdrage tot de geschiedenis van ons vers in de zestiende eeuw. Op dien weg zal het, meen ik, blijken, dat we hier met een innerlijke ontwikkeling te doen hebben, in gestadige wisselwerking met den invloed van de Fransche voorbeelden. Een De Casteleyn behoort tot hetzelfde stadium als de Fransche „rhétoriqueurs", De Heere tot hetzelfde stadium als Marot, Van der Noot tot hetzelfde stadium als Ronsard : door die innerlijke ontwikkeling worden de uitheemsche invloeden ten deele bepaald.

In mijn „Leven en Werken van Jonker Jan van der Noot" (1899) had ik reeds gewezen op dertien stukken uit „Den Hof en Boomgaerd" die min of meer vrij naar Marot vertaald zijn (blz. 169) [2]). De heer Eringa heeft nog veel meer sporen van navolging ontdekt, en belangrijk is vooral zijn bewijs, dat De Heere ook wel eens naar Du Bellay en Ronsard gekeken heeft, al is de overeenstemming hier niet altijd even overtuigend.

De vraag, vroeger door mij opgeworpen (Van der Noot, blz. 130), of De Heere wel als een voorlooper van Van der Noot mag beschouwd worden, en niet veelmeer als een minder-vooruitstrevend tijdgenoot van den Antwerpschen dichter, werd door den heer Eringa niet aangeraakt. Ik blijf voorloopig bij mijn meening, dat Lucas de Heere maar vaag gedroomd heeft van wat Van der Noot *in diezelfde jaren* volbracht.

Brussel. Aug. Vermeylen.

S. von Lempicki, Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 1920. (Pr. M. 28, geb. M. 37).

Goethe was niet zoo on-historisch, als men gewoonlijk meent en ten onrechte uit zijn befaamd onderhoud met

---

[1]) In de bibliographie mocht nog het boek van den Antwerpschen archivaris J. F. van den Branden over Anna Bijns (Antw. 1911) vermeld worden.

[2]) Merkwaardig genoeg ontbreken deze datums in de levensschets die de heer Eringa ons op blz. 63—65 van Lucas de Heere geeft.

[1]) Waarom „Hoogduitsche ?" En wat konden die toen wel zijn ? Op die vraag heb ik nog geen antwoord gevonden.

[2]) Dit schijnt den heer Eringa ontgaan te zijn. In zijn bibliographie wordt mijn „Van der Noot" ook niet opgegeven, al heb ik daar getracht (blz. 129) de plaats van De Heere in de algemeene ontwikkeling te bepalen.

Heinrich Luden afleidt. Den historicus voor te houden, dat „niet alles in werkelijkheid geschied is, wat ons als geschiedenis geleerd wordt", dat „hetgeen daarvan werkelijk geschiedde, niet zoo geschied is, als men het ons leert", en dat „wat dan inderdaad zoo geschied is, slechts een heel klein gedeelte is, van alles, wat er gebeurde", mag immers bij doorvoeling van aard en aanleiding van het gesprek eer vóór een juiste prae-dispositie van 't historisch onderzoek worden aangevoerd, dan tegen een waardeering dezer wetenschap. En ook het in dien samenhang door hem gebezigde citaat uit den Faust:

Die Zeiten der Vergangenheit
Sind uns ein Buch mit sieben Siegeln,

laat zich in positieven niet minder dan in negatieven zin uitleggen. Eindelijk spreekt ook Goethe's eigen werkzaamheid in dezen duidelijk genoeg, zoowel daar, waar hij in de *Geschichte meiner botanischen Studien* een stuk van zijn wetenschappelijke ontwikkeling vastlegt, als in den ruimeren opzet van zijn autobiographie, die vermoedelijk door den schrijver van het werk, dat ik hiermee het genoegen heb aan te kondigen, als uitgangspunt van zijn beschouwingen zal worden genomen, wanneer hij er in slaagt, zijn *Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des Achtzehnten Jahrhunderts* af te sluiten met een tweede deel, dat de negentiende eeuw zal behandelen.

Het thans verschenen werk, een op slecht papier goed gedrukt groot octavo-deel van ruim 480 bladzijden, bestaat, behalve uit voorbericht, inhoudsopgave, drukfoutenlijst, inleiding en twee bijlagen (Mylaeus' *De scribenda Universitatis rerum historia* en Vossius' verdeelingstabel der wetenschappen), uit twee gedeelten, waarvan het eerste onder den titel *Die Ansätze* de middeleeuwen, het Humanisme en de Renaissance behandelt, terwijl het tweede deel, dat, blijkbaar met het oog op het aangekondigde vervolg, *Die Voraussetzungen* wordt genoemd, een omvangrijke behandeling van de literatuurwetenschap in de achttiende eeuw geeft.

Niet alleen de literairhistorische „revue's" van Gottfried von Straszburg en Rudolf von Ems, van Heinrich von Freiberg en Konrad von Würzburg, van Heinrich von dem Türlin en Hugo von Trimberg, benevens de voortzetting van deze traditie in de opsommingen der „ersten Meister der alten Singekunst" bij de *Meistersinger*, maar ook bepaalde vormen en typen van geleerde literatuurbeschrijving tijdens de middeleeuwen zijn als uitgangspunten van de latere literatuur-wetenschap te beschouwen.

Vier vormen van geleerde literatuurbeschrijving worden door prof. Von Lempicki in de middeleeuwsche wetenschap onderscheiden: de biographische vorm van den *catalogus illustrium virorum* — door den kerkvader Hieronymus in aansluiting aan Suetonius ingevoerd —; de literair-historische uitweidingen in kronieken — sinds het *Chronicon Novalicense* —; de didascalia der latijnsche scholen — in welk licht ook het *Registrum multorum autorum* van Hugo von Trimberg geplaatst wordt —; de middeleeuwsche *βίοι φιλοσόφων* — waarvoor het *Liber de vita et moribus philosophorum [et poetarum]* van den Engelschen geleerde Gualterus Burlaeus als voorbeeld wordt aangehaald. Aan elk dezer vier vormen beantwoordt volgens hem een specifieke richting van latere literatuurwetenschap: aan den *catalogus illustrium virorum* de later zoo overheerschende vorm der biographische teekening; aan de literairhistorische uitweidingen in middeleeuwsche kronieken de cultuurhistorische behandeling van letterkundige verschijnselen; aan de didascalia der latijnsche scholen de onderzoekingen der philologisch literaire methode, waarin zich dikwijls scholastische systematiseering laat herkennen; aan de gemeenschappelijke behandeling van philosofen en dichters de beschouwing van het dichtwerk onder het gezichtspunt van de philosofische grondgedachte.

Doorloopende lijnen laten zich evenwel niet trekken: de literatuurwetenschap in de middeleeuwen heeft een toevallig en steeds bijkomstig karakter; aan de eeuw van het humanisme bleef het voorbehouden ook voor de geschiedenis der letterkunde den grondslag te leggen. Alle wetenschap wordt nieuw georienteerd: zij richt zich op de cultuur der ouden, maar de orienteering zelf is modern. Waardeering van stijl en vorm geeft aanleiding tot de ontwikkeling van literaire aesthetiek. Conrad Celtes geeft in zijn *Ars versificandi* voorschriften voor het aanleeren der dichtkunst door navolging, die nog in Gottsched's *Kritische Dichtkunst* hun invloed doen gevoelen. De philologische zijde van het humanisme komt middellijk aan de nieuwere literatuurwetenschap ten goede. De cultuurhistorische richting van het geschiedenisonderzoek versterkt het nationale bewustzijn en brengt Trithemius er toe, Otfrit te ontdekken. Kenschetsend is een teekening van Albrecht Dürer, voorstellende, hoe Conrad Celtes aan keurvorst Frederik van Saksen de werken van Hrosvitha von Gandersheim aanbiedt. Ook de Hervorming met haar conscientieuze bijbel-interpretatie brengt winst voor de literatuurbeoefening; uit het arsenaal van kerkhistorische bronnen, door Flacius Illyricus bijeengebracht, komt de Heliand te voorschijn.

In deze eeuw van wetenschapscultus ontstaat het type van den wetenschapsbeoefenaar ter wille van de wetenschap zelve: de polyhistor; als typisch uitvloeisel van zijn werkzaamheid de systematiseering der wetenschap ten dienste van haar beoefening als zoodanig: de bibliographie. Conrad Gesner's *Bibliotheca universalis sive Catalogus omnium scriptorum locupletissimus veterum et recentiorum in hunc usque diem* (1545) staat hier aan de spits. Lempicki karakteriseert het werk door de tegenstelling van *labor* en *ingenium*. Iets hooger mag het stellig wel getaxeerd worden, al wil men er ook niet met Von Raumer de „eerste moderne literatuurgeschiedenis" in zien. In de reeks Gesner—Clessius—Draudius—Georgi enz., die in de *Allgemeine Bibliographie* en talrijke andere periodieken haar moderne voortzetting vindt, zoowel als in de reeks Gesner—Mencke—Jöcher—Adelung, die in de *Allgemeine Deutsche Biographie* onlangs een monumentale afsluiting gevonden heeft, handhaaft het grootsch opgezette werk van den Züricher polyhistor met waardigheid zijn plaats. Terecht oordeelt Arnold in den tweeden druk van zijn *Allgemeine Bücherkunde zur deutschen Literaturgeschichte* (Berlin 1919, pag. 239) van dit werk: „Von einem Gelehrten für Gelehrte geschrieben, *immer noch brauchbar*."

Ook met betrekking tot de zeventiende eeuw kan ik het met de waardebepalingen en groepeeringen in Lempicki's werk niet altijd eens zijn. Ik heb daarbij minder zijn poging op het oog, Christoph Müller (Mylaeus) tegen Baco's fundamenteele onderzoekingen over de

taak en het wezen, de methode en het nut der pragmatische literatuurgeschiedenis uit te spelen, dan wel zijn geheele schematiseering van de literatuurwetenschap in de periode der Renaissance, waarbij de geschiedenis der poëzie van de historia literaria gescheiden wordt. Daarbij krijgt Opitz naar het mij voorkomt een relief, dat hij in den opzet van de geheele beschouwing, die overal tracht internationale gezichtspunten tot hun recht te doen komen, niet verdient. De invloed van Opitz' *Buch von der Deutschen Poeterey* voor de Duitsche literatuur kan moeilijk overschat worden; in het verband der algemeen-europeesche stroomingen evenwel is Opitz van de „geistlose Sammelarbeit der Polyhistoren und Literarhistoriker, denen es (nicht) gelang Bacos Postulate zu verwirklichen" geenszins zoo onafhankelijk, als de schematiseering van den schrijver het hier doet voorkomen. Juist op de plaats, waar door hem een scheiding wordt gemaakt tusschen het afstervende oude en het hoopvol moderne, bestaat een hechte verbinding, die zich afteekent in de Nederlandsche literatuur. De geleerde schrijver noemt Vossius, maar onderschat zijn invloed. Daarnaast ontbreekt de teekening van Daniel Heinsius. Deze „vir incomparabilis" vertegenwoordigt met Vossius, Scriverius en anderen de doorloopende strooming, waarvan Opitz niet te scheiden is. Wanneer Prof. Lempicki aan Heinsius evenveel aandacht had geschonken als aan Mylaeus, zou zijn hoofdstuk over *Die Historia litteraria und die Poetik der Renaissance in Deutschland* een geheel ander karakter gekregen hebben.

De Duitsche literatuurgeschiedenis in de zeventiende eeuw, en nog minder het verband der geestelijke stroomingen in West-Europa in dien tijd, laat zich zonder kennis van het Nederlandsch en van de letterkunde van ons vaderland eens voor al niet grondig bestudeeren noch beschrijven. Lempicki schiet in dit opzicht, zooals trouwens zoovelen, te kort. Ik geef één voorbeeld. De interessante schets van onzen bloeitijd, die in de tweede helft van de zeventiende eeuw door Hofmann von Hofmannswaldau in zijn *Deutsche Uebersetzungen und Gedichte* werd gegeven, leidt bij Lempicki tot de volgende mededeeling: „Von den Niederländern schätzt er besonders Daniel Heinsius hoch, die erbaulichen Werke Cats, Heigens (!) und den in Deutschland bekannten Vandel (!) wegen ihrer hohen Art zu schreiben, neben einigen, die er nur nennt." Het was toen de tijd van de verhaspeling van eigennamen; maar de moderne geleerde, die kennis wil aanbrengen, heeft in dezen de taak te corrigeeren: in geen geval mag hij namen als Vondel en Huygens nog meer, en zelfs tot onherkenbaarwordens toe, bederven.

Voor onze Nederlandsche literairhistorici geef ik het oorspronkelijk citaat in zijn volledigen vorm: „Sowohl in Nieder- als in Teutschland ist iederzeit des Singens und Dichtens sehr viel gewesen; aber mit schlechter Glückseligkeit, bisz D a n i ë l H e i n s i u s, der gelehrte und anmutige Kopff sich hervorgethan, und die zierliche reine Art der Gedichte in das Licht gestellet, dem neben vielen andern C a t s in seinen erbaulichen Wercken, besonders in seinem Gedicht vom Ehestand und dem Trau-Ring, so zwar keine so künstliche, aber doch eine reine Redens-Art führet, und von gar erbaulichen Sachen handelt, wie auch H ü g e n s und V o n d e l e n, so gar einer hohen Art zu schreiben sich angemasset, nebenst H o f f t und W e s t e r b a e n, V e e n s, V o s und D ę k e r rühmlich nachgefolget."

Op veel hechter grondslag staat de behandeling der literatuur-wetenschap in de achttiende eeuw. In de eerste helft teekenen zich de principe's van Baco nog duidelijk af. Vooral in het werk van Jacob Friedrich Reimmann, die door Lempicki als de „erste deutsche Literarhistoriker des achtzehnten Jahrhunderts" bestempeld wordt. Meer en meer treedt de wetenschap der belles lettres in het teeken van het rationalisme. Het bekende boek van Heumann *Conspectus Reipublicae literariae sive via ad historiam literariam iuventuti studiosae aperta*, dat in drogen, maar didactisch gewaardeerden vorm de literatuurgeschiedenis van af de Egyptenaren tot Heumann behandelt, is een specimen van eenzijdig rationalistische wereldbeschouwing. Gelijktijdig met dit in het Latijn geschreven leerboek verscheen in de landstaal de *Anleitung zur Historie der Gelahrtheit* van Gottlieb Stolle, die trouwens weldra ook in Latijnsche vertaling verspreiding vond. Dit type, Stolle en meer nog Heumann, beheerscht praktisch het onderwijs tot in de tweede helft van de achttiende eeuw. Nog Wieland dikteert aan zijn leerlingen in Zürich een *Geschichte der Gelehrtheit*, die volledig van Heumann afhankelijk is.

Langs wetenschappelijken weg komt intusschen de achttiende eeuw er toe, de grondslagen der literatuurwetenschap solider te leggen: meer philosophisch-intellectualistisch in het werk van Gottsched, in hoofdzaak psychologisch-artistiek, en dus moderner, in dat van Bodmer en Breitinger. Weldra wordt Lessing dan de grondlegger der literaire critiek, Winckelmann die der kunstgeschiedenis. Een nieuwe geest, die de grenzen van het rationalisme bedreigt, wordt door Gerstenberg aangekondigd; het is de nieuwe leer van het genie als het ondefinieerbare: „Wo Genie ist, da ist Erfindung, da ist Neuheit, da ist das Original, aber nicht umgekehrt." De namen L e s s i n g — G e r s t e n b e r g — H e r d e r teekenen in de geschiedenis van het menschelijk denken, bepaaldelijk ten opzichte van het wezen der literatuur, een hoofdlijn af. Herder is een culminatiepunt en, zooals ik het zie, de eigenlijke afsluiting van dit boek, dat immers als eerste helft van een volledige geschiedenis der Duitsche literatuurwetenschap is geconcipieerd: „Herder vereinigt alle Tendenzen der literarhistorischen Forschung seiner Zeit, doch so originell, dasz sie zu fruchtbaren Anregungen für diejenigen, die ihm folgten und zu fast selbstverständlichen Voraussetzungen der modernen Literaturwissenschaft wurden." Hij heeft van Montesquieu geleerd zoowel als van Hume en Shaftesbury, van Leibniz zoowel als van Winckelmann en Lessing, bovenal van Hamann, maar ook van Kant. „Herder ist kein *Forscher* gewesen, er hatte auch der Literaturforschung keine neuen Methoden gezeigt, aber die Literatur*betrachtung* auf ganz neue Aufgaben hingewiesen, enorme Perspektiven eröffnet und die wert vollsten Anregungen gegeben. Er hatte Ehrfurcht vor dem Einzelnen und dem Eigenartigen gehabt, zugleich aber den mächtigen Blick für grosze, bis dahin ungeahnte Zusammenhänge[1]). So ist Herder der Schöpfer der modernen literarhistorischen Synthese geworden, wie Lessing die moderne ästhetisch-analytische Betrachtung begründet hat. Den Wert von Herders Anregungen

---

[1]) Deze zin is geconjectureerd uit den niet geheel juisten volzin op pag. 414 en de blijkbaar evenmin geheel juiste „Berichtigungen" op pag. 469.

kann man aber erst ermessen, wenn man die ersten Versuche der literarhistorischen Synthese im letzten Drittel des achtzehnten Jahrhunderts überblickt."

Twee kleine hoofdstukken behandelen dan nog *Geschichtswissenschaft und Geschichtsforschung* (Gatterer, Schlözer, Iselin, Meiners, Adelung, Hegewisch) en de eerste *Versuche der literarhistorischen Synthese* (Ebeling, Meister, Chr. H. Schmid, Küttner, Riedel, Schubart, Garve, Plant, Nasser, Manso).

Zonder dat de schrijver het zegt, wordt onze aandacht gespannen voor Goethe. Zijn literair-historische milieuschildering van Straatsburg wordt terloops geciteerd om met zijn woorden Herder te karakteriseeren. Daarin kondigt de genius zich reeds aan, die de achttiende eeuw met de negentiende zou verbinden. En alsof de schrijver ook uitwendig zijn eerste deel met het, door ons belangstellend verwachte, tweede in samenhang heeft willen brengen, plaatst hij op het titelblad Goethe's aphorisme als motto: „Die Geschichte der Wissenschaften ist eine grosze Fuge, in der die Stimmen der Völker nach und nach zum Vorschein kommen."

Wij wenschen den geleerden schrijver de energie toe, aan zijn omvattend en grondig boek voort te bouwen, tot hij in een volledige geschiedenis van de Duitsche literatuurwetenschap ons een werk zal hebben geschonken, waarin de geestelijke geschiedenis van het Duitsche volk in haar onderscheiden uitingen van woordkunst zich in de afspiegeling der opeenvolgende samenvattingen laat overzien.

Amsterdam. J. H. Scholte.

Elisabeth Wolffhardt, Shakespeare und das Griechentum. Berlin, Mayer u. Müller. 1919. (Pr. M. 3). (Berlijnsche diss.).

Dit proefschrift geeft duidelijk en overzichtelijk wat we alzoo te weten kunnen komen omtrent Shakespeare's verhouding tegenover en kennis van de oud-Grieksche wereld.

Het werkje is in verschillende hoofdstukken verdeeld, die aldus worden betiteld: Wege zur Kenntnis des Griechentums in der englischen Renaissance; Die Griechen im Urteil der Römer; Fortentwicklung der literarischen Tradition von den "Griechen"; Urteile der englischen Renaissance-schriftsteller über die Griechen; Quellen für Sh.'s Griechenkenntnis; Schilderung des griechischen Milieus"; Anspielungen auf Griechen und Griechentum in anderen Dramen; Shakespeares Stellung zur Trojasage; Shakespeares griechische Charaktere; Allgemeine Eigenschaften der Griechen bei Sh.; Schluss.

Schrijfster wijst er in 't begin van haar verhandeling op dat velen zich in Sh.'s tijd tevreden stelden met een schijn van kennis, maar de klassieke schrijvers niet in het oorspronkelijk konden lezen, er waren destijds ook al vrij veel vertalingen. De Romeinen oordeelden niet gunstig over de Grieken; de naam Graecus (vaak verachtelijk-deminutief Graeculus) duidde maar al te dikwijls een sluw-bedriegelijk wezen aan. Deze opvatting werd vrijwel traditioneel, en ook voor een groot deel door de Renaissanceschrijvers gehuldigd.

Bij de bespreking van Sir Philip Sidney haalt Schr. een van zijn sonnetten aan, beginnend:

I Neuer dranke of Aganippe well,
Nor euer did in shade of Tempe sit....

Dit doet denken aan de choliambische regels uit Persius' proloog

Nec fonte labra prolui caballino,
Nec in bicipiti somniasse Parnasso
Memini etc.

In den tijd van de Renaissance zijn de termen *mad Greek(e)* en *merry Greek(e)* schering en inslag; verder vinden we gewag gemaakt van de epitheta *wily*, *subtle* en *false*, terwijl een bedrieger bij 't kaartspel meermalen *a Greek(e)* (*Greke*) heet. Daarmee staat dan dikwijls in tegenstelling de *true Troian*, hoewel de Trojaan op andere plaatsen ook wel valsch wordt genoemd, waarbij dan vooral werd gedacht aan Paris tegenover Oenone en Aeneas tegenover Dido. De braafheid en eerlijkheid van de Trojanen worden hierbij voornamelijk op den voorgrond gesteld, omdat de Engelschen evenals de Romeinen, die ze zeer bewonderden, hun afkomst aan de Trojanen toeschreven. De betiteling van de Grieken als bedriegers en listelingen is vooral ontleend aan bekende figuren als Ulysses en Sinon. Ook worden nu en dan de Grieken als wijs, kundig en vrijheidlievend afgeschilderd.

Of in de Grammar school van Stratford ook Grieksch werd onderwezen, is niet bekend. Shakespeare zou er de beginselen van die taal hebben *kunnen* leeren, maar dat is ook alles. En nu is 't wel opmerkelijk, dat in zijn werken geen enkel Grieksch citaat voorkomt, terwijl hij toch graag en grif, vooral in zijn eerste drama's, met Latijnsche, Fransche en Italiaansche aanhalingen pronkt. Hij gebruikt ook betrekkelijk weinig aan 't Grieksch ontleende woorden, waarvan er dan nog verscheidene via het Latijn en het Fransch zijn gekomen. Het staat vrijwel vast dat Shakespeare voor zijn klassieke drama's geput heeft uit de Plutarchus-vertaling van Sir Thomas North (eigenlijk een vertaling van een vertaling, n.l. van die in het Fransch door Jacques Amyot, 1579). Misschien kende hij ook de Latijnsche en Fransche vertaling van Lucianus' dialoog *Timon* (een Engelsche was er destijds nog niet), terwijl hij de figuur van Thersites in *Troilus and Cressida* met nog andere bizonderheden heeft genomen uit de *Ilias*, die door Chapman was vertaald.

Een bepaalde Grieksche locale kleur is vrijwel afwezig in de Grieksche gegevens behandelende tooneelstukken; ook vindt men allerlei Romeinsche en Engelsche gebruiken op de Grieken overgebracht.

Alles bij elkaar genomen komt de schrijfster tot de volgende, m.i. in hoofdzaak wel te aanvaarden slotsom: „Sh. zeigt Vertrautheit mit den beiden Betrachtungsweisen des Griechentums. Freilich hat auch er in der Schilderung des Milieus und der griechischen Charaktere nur wenige für die Griechen eigentümliche Züge eingeführt, aber in Gelegentlichen Aeusserungen, besonders in den bei ihm sehr zahlreich vertretenen allgemeinen Redensarten über die Griechen zeigt er völlige Uebereinstimmung mit ihrer volkstümlichen Beurteilung durch seine Zeit. Andererseits ersehen wir aus einer Stelle auch seine Bekanntschaft mit der Anschauung seiner gelehrten Zeitgenossen von der grossen und vielseitigen Begabung der Griechen. Ueber seine politische Stellung zum Griechentum erfahren wir wenig, und dies Wenige hat er direkt aus Plutarch übernommen. Immer treten bei Sh. die Griechen an Bedeutung weit hinter den staats-

klugen, mächtigen Römern zurück, die das Ideal der Renaissance bildeten."

Op blz. 3 wordt gewaagd van Euripides' *Iokasta*; bedoeld worden de *Phoenissae*, aan welk stuk de vertalers van 1556, Gascoigne en Kinwelmarsh, den naam gaven van een van de hoofdpersonen.

Veel drukfouten zijn er niet; behalve eenige onbeteekenende in het Duitsch, noteerde ik op blz. 8 Anarchasis in pl. v. Anacharsis en op blz. 49 breseyda in pl. v. Creseyda.

den Haag. Edward B. Koster.

André de Ridder, Remy de Gourmont. (Fransche Kunst, XII). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1919. (Pr. *f* 2.25).

Te lang reeds heb ik gewacht met de aankondiging van dit uitstekende, levendige, frissche boek over de Gourmont, in de eerste plaats omdat ik een deel van zijn werk wilde lezen of herlezen, maar vooral omdat ik, kritiek over een kritiek moetende geven, dacht aan zijn wrange uitlating in den *Mercure* van Maart 1896 (p. 413): „que font tous ces douniculets sinon de vivre à même autrui, en dépeçant l'organisme qui les fait vivre." Men staat tegenover dien veel-, bijna allesomvamenden geest, tengevolge van eigen specialisatie, zoo nederig, men gevoelt dat deze man van algemeene ontwikkeling en algemeene belangstelling niet te omvatten en te beoordeelen is. Hij is immers alles: denker, wijsgeer, dichter, romanschrijver, essayist, kriticus, moralist; zijn superioriteit en zijn origineele kritiek zijn, juist door die algemeenheid, tot weinigen doorgedrongen en toch is hij één der meest vertegenwoordigende figuren van het intellectualisme in 't begin der 20e eeuw geweest, van de geestesonafhankelijkheid, de levensliefde, de humanistische levensopvatting der enkelen die toen diep en volledig 't leven hebben genoten. Terecht vergelijkt T. de Miomandre in *Le Pavillon du Mandarin* hem met een Erasmus.

André de Ridder was echter wel de aangewezen man om over dien afstammeling van Fontenelle en Saint-Evremond, van Renan en Voltaire te schrijven. Zijn studies over de dilettantische kringen van Lafontaine, Saint-Evremond, Ninon de l'Enclos toonden een fijn doordringen in een geesteshouding, die hem lief is, zooals uit heel het eerste hoofdstuk blijkt, één der meest geslaagde, liefdevol geschreven analyses van 't dilettantisme, „l'infini divertissement", waartegen Suarès zich verheft in zijn *Essais* (p. 75). Daarnaast kende men de Ridder ook als een fijn aanvoeler van de psyche van een Laforgue, een Samain, zoodat men zeker was, dat het „symbolistische" deel in de Gourmont's werk (p. 20 vv.) ook een bevoegden inleider zou vinden. Maar hij heeft misschien niet sterk genoeg 't licht doen vallen op wat er anti-religieus in de Gourmont's persoon en werk is verspreid, dat sterker aanvalt dan de gewone sceptische uitlatingen; zeker, men zou verkeerd doen met deze uitvallen te gaan samenvoegen tot een anti-godsdienstige bloemlezing en men zou aldus lijnrecht in strijd komen met de Gourmont zelf, die in *Les Pas sur le Sable* God handhaafde als een behoefte aan liefde voor datgene wat men zelf schept (no. LXVIII). Daarnaast had de Ridder ook nog sterker kunnen aandringen op de waarde van de Gourmont als philosoof, wiens ideeën toch zeker vruchtdragend zijn, al mogen ze niet officieel in een handleiding van D. Parodi of van V. Delbos worden vermeld: op 't gebied der psychologie zijn onderzoekingen over ideeëndissociatie (*La Culture des Idées*) en over casuïstiek (*Le Chemin de Velours*); in de philosophie: de loi de constance intellectuelle (in de *Promenades philosophiques*, II), alles onderzoekingen die men toch niet in de toekomst als amateurswerk zal kunnen ter zijde schuiven, al moge de Gourmont meer essayist, zooals Montaigne, dan philosoof zijn, omdat hij, evenals deze, „une trongne trop impérieusement magistrale" haatte.

Essayist en kriticus, dat is de Gourmont waarschijnlijk vóór alles, geen groot schepper van warm levende romanfiguren; daarvoor is zijn geest te kritisch, zijn kunst te cerebraal, zijn emotie te zuiver intellectualistisch. In dat opzicht is zijn romanwerk wel een uiting van zijn tijd; al moge zijn woord: „Il y a une forme générale de la sensibilité qui s'impose à tous les hommes d'une même période" niet geheel juist zijn, toch is zij waar voor 't gelijktijdige werk van een Barrès, een Gide of een Huysmans. Zijn rol in de symbolistische beweging moge niet groot zijn geweest — was hij daarin waarlijk „het denkend hoofd, de leidende bezieler", waarvan de Ridder spreekt (p. 21)? —, hij is zonder twijfel een man geweest wiens kritisch œuvre meegewerkt heeft tot de vorming van de kunst van een Francis de Miomandre, een Edmond Jaloux. De litteraire kritiek heeft immers te allen tijde sterk bijgedragen tot de vorming der Fransche letterkunde en hoogere cultuur, zooals we dit b. v. nog op 't oogenblik kunnen constateeren uit het werk van Brunetière of — aan de overzijde — van een André Gide, den Gide, die over de Gourmont schreef (*Nouv. Prétextes*, p. 118): „Le scepticisme est peut-être parfois le commencement de la sagesse, mais c'est souvent la fin de l'art", een uitlating die wel eenige waarheid bevat en welke men soms op hem kon toepassen, omdat er dikwijls gekunsteldheid ontstaat door een te sterke analyse en een overheerschend intellectueel leven. Dit laatste maakt wel dat de Gourmont voor velen gesloten blijft, voor hen in de eerste plaats die onderschrijven wat Merlant constateerde (*De Montaigne à Vauvenargues*, p. 87): „Il y a un immoralisme des gens uniquement intelligents." Maar ook blijft hij vereenzaamd voor het groote publiek, dat door de groote specialiseering geen algemeene belangstelling meer heeft en ze nauwelijks kan hebben: de man die alle intellectueelen kan boeien en representeeren, die man bestaat in onzen tijd niet meer.

Deze overwegingen kwamen bij mij op, toen ik de Ridder's boekje bestudeerde. 't Is een uitstekend geslaagd, suggestief deel van de serie *Fransche Kunst*, dat, hoop ik, menigeen van hen die de Gourmont niet kennen er toe brengen zal eens iets van hem te lezen, b.v. de *Dialogues des Amateurs*, misschien zijn knapste en sterkste werk. Ik prees reeds het eerste hoofdstuk, waarin de Ridder 't dilettantisme verheerlijkt en ik wijs daarin speciaal op de vergelijking met Anatole France (p. 10 vv., cfr. p. 118); 't wordt gevolgd door een zeer goed hoofdstuk over de ontwikkeling van zijn loopbaan, waarin ik het deel over 't symbolisme (p. 20—30) zeer aanbeveel, evenals de eerste bladzijden van 't hoofdstuk, over zijn scheppend werk, waarin

schrijver de romans karakteriseert (p. 54—57). 't Vierde hoofdstuk, over 't beschouwend werk, vormt een uitstekende inleiding tot een lezing van de Gourmont's fijnste essays. Een zeer volledige bibliographie, waarin ik de vertaling mis van *La gloire de Don Ramire* door Larreta, een zeer rijke lijst van studies en artikelen en een uitstekende keuze van fragmenten uit heel het zoo rijke werk vormen het slot van deze zoo geslaagde, bijna volledige monographie van een „der verstandigste en ontwikkeldste" mannen van zijn land.

Een paar opmerkingen tot slot. Is 't niet wat sterk uitgedrukt, wanneer de Ridder (p. 39) zegt dat de Gourmont een „gedisciplineerde kracht" aan de jeugd toebedeelde? Op pag. 65 zou gewezen kunnen zijn op den titel „roman familier" van *Le Songe d'une femme*, ironisch bedoeld zooals Gide's *Symphonie pastorale* of France's *Histoire comique*. De mode om over zijn onbegrepen-zijn te jammeren (p. 67) dateert niet van Baudelaire, eerder van Byron of zelfs nog vroeger. Laclos en Gourmont, zeker! in de overeenstemming tusschen *Le Songe* en *Les Liaisons*; maar dan ook geen boek „zwoel als een zomernacht, vol loome roken en tooverachtigen maneschijn" (p. 68). Jammer is 't dat de Ridder (p. 73) niet sterk de schoonheid onderstreept van 't philosophische deel van den dialoog in *Une Nuit au Luxembourg*, iets van een verfijnde, verhelderde Diderot-kunst. Nog wat: op p. 9 vind ik „heerenmoraal"; we hebben nu al, in de advertenties, de „heerenkamer", die schoone uitvinding, waarin de heer en meester, dampend en drinkend, zich met de vrienden terugtrekt om bediend te worden door zijn echtgenoote. Maar moet dit germanisme er nog bij, Meneer de Ridder?

Amsterdam. K. R. Gallas.

P. L. Muller, Geschiedenis van onzen tijd sedert 1848, voortgezet door **J. S. Bartstra.** Vijfde boek. Derde stuk. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon. (Pr. ƒ 3.75).

Reeds meermalen mocht ik in deze periodiek de aandacht vragen voor het groote werk, dat voor bijna twintig jaren door P. L. Muller is op touw gezet. En steeds had ik andere namen te vermelden. Na den dood van Muller werd het werk overgenomen door W. H. de Beaufort. Toen het dezen blijkbaar te zwaar begon te vallen, heeft hij het aan den bij uitstek bevoegden Bussemaker overgegeven. Bussemaker heeft zich met zijn gewone toewijding aan dezen hem sympathieken arbeid gezet. Maar ook hem overviel de dood, toen het boek zijn voltooiing naderde. Bussemaker stierf in de tweede oorlogsmaand van 1914; zijn leerling, de heer Bartstra, werd uitgenoodigd de Geschiedenis van onzen tijd te voltooien. Het voltooide boek ligt thans voor ons.

Wie deze laatste aflevering doorleest, zal gaarne erkennen, dat de heer Bartstra wel de man was om Bussemakers werk te voltooien. Men speurt overal duidelijk, wiens geestes kind de heer Bartstra is; men moet zich telkens weer losmaken van den indruk, dat het Bussemaker zou zijn, die deze bladzijden schreef; den klaren, duidelijken, zeer beheerschten, wat drogen stijl, die Bussemaker eigen was, heeft de heer Bartstra van hem overgenomen. Alleen zijn zijn zinnen soms wat lang en daardoor verdraaid en verward, een stijlsoort, die ons niet onbekend is en waaraan Bussemaker een hartgrondigen hekel placht te hebben.

In zooverre is het wel degelijk het afmaken van Bussemakers werk, wat hier is gebeurd. Ook nog in een ander opzicht. Bussemaker was ten onzent de man der staatkundige, zelfs wel wat eenzijdig der diplomatieke geschiedenis. Voor andere uitingen van historisch leven had hij oog, vooral voor de stoffelijke geschiedenis der maatschappij; maar zijn aandacht en vooral zijn toewijding had de staatkundige geschiedenis; vandaar dan ook, dat deze Geschiedenis van onzen tijd ook juist een kolfje naar zijn hand was. Voor den heer Bartstra was zij dat aanvankelijk blijkbaar minder. In zijn voorbericht zegt hij, dat een Geschiedenis van onzen tijd zonderling contrasteert met haar titel, wanneer zij alleen politieke en wel hoofdzakelijk internationaal-politieke geschiedenis geeft. Wij zien dat contrast ook zeer goed, gelijk Bussemaker het zag; maar het schijnt ons minder groot dan blijkbaar den heer Bartstra. Dit heeft de groote oorlog ons toch wel met treffende, soms harde duidelijkheid geleerd, dat de groote machtsconflicten tusschen de staten veel meer de groote volksgemeenschap beheerschen dan men vóór dien vooral in ons pacifieke vaderland voor mogelijk had gehouden. De heer Bartstra wijst op het belang van de geschiedenis der geestelijke stroomingen en hij noemt daarbij het katholicisme, het socialisme, de vrouwenbeweging. Welnu, wat hebben deze drie internationale, oogenschijnlijk zoo onweerstaanbare bewegingen, kunnen doen om den wereldoorlog te verhinderen, te beperken of ook maar een dag te bekorten? Er is maar één antwoord op deze vraag te geven: in het geheel niets. Daarmede wordt aan de beteekenis van zulke bewegingen en organisatiën natuurlijk volstrekt niet te kort gedaan, maar wordt wel hun altijd betrekkelijke beteekenis in de historische ontwikkeling in het algemeen duidelijk geaccentueerd.

Intusschen, de heer Bartstra heeft zijn overtuiging in dezen beheerscht en geschreven zooals dit boek nu eenmaal door Muller was opgezet en door De Beaufort en Bussemaker was vervolgd. Natuurlijk en ook gelukkig. Want hij heeft het zeer goed gedaan. Men kan zijn bezwaren hebben en hier en daar een vraagteeken of zelfs een eenigszins krachtiger leesteeken naast den tekst willen plaatsen. Maar in het algemeen kan men niet alleen meegaan met de voorstelling van den heer Bartstra, maar is zijn uiteenzetting in hooge mate instructief. Wel kan men betreuren, dat de schrijver gebonden was aan bepaalde afmetingen. Dat spreekt eigenlijk bij een boek van dezen omvang wel van zelf; vooral in zulke dingen mag een uitgever in dezen tijd wel een woord meespreken. Maar ten slotte is het toch jammer. Wij zouden allerminst hebben gewenscht een boek als een middeleeuwsche kroniek, die steeds uitvoeriger wordt, naarmate de schrijver zijn eigen tijd dichter nadert. Maar het omgekeerde is toch ook weer niet goed. De versnelde pas, waarmede de schrijver de catastrofe van 1914 nadert, gaat ten slotte vermoeien. En dan — staat men plotseling voor den chaos. Dien chaos zelf, den wereldoorlog, heeft de heer Bartstra niet meer beschreven. Dat is wel het grootste gebrek van dit boek, dat het niet

waarlijk doorloopt tot onzen eigen tijd met al zijn verheffing en zijn verval, zijn geestelijke hoogte en zijn maatschappelijke diepte, zijn gouden beloften en zwarte dreigingen. Zoo breekt het boek toch weer af als een middeleeuwsche kroniek soms, juist, ik wil niet zeggen, als het interessant begint te worden, maar als men meer zou willen weten.

Toch alles te zamen genomen een uitnemend werk, geen slot, dat pakt, maar een goed slot van een voortreffelijk opgezet en gelukkig uitgevoerd werk.

Amsterdam. H. Brugmans.

E. von Aster, Geschichte der antiken Philosophie. Berlin u. Leipzig, Vereinigung Wissenschaftlicher Verleger, Walter de Gruyter & Co. 1920. (Pr. M. 20, geb. M. 29).

Al deze, telkens weer verschijnende, beknopte door bevoegde geleerden voor een wijderen lezerskring geschreven leerboeken der Grieksche wijsbegeerte, hebben natuurlijk hun voor en tegen. Zoo ook dit. Er valt zonder twijfel veel goeds van te zeggen. Het vervult volkomen de in de voorrede gegeven belofte van „Klarheit und Lesbarkeit der Darstellung” en bewijst overal te berusten „auf eingehenden Quellenstudien und sorgfältiger Benutzung der Literatur.” De schrijver poogt echter slechts zelden den modernen lezer het blijvende en verouderde, het houdbare en onhoudbare in die hem noodwendig vaak vreemd aandoende formuleeringen en gedachtengangen te leeren begrijpen, en kritisch daartegen positie te nemen. Na een korte praktische inleiding over de eigenaardigheid van de Grieksche Filosofie, hare ontwikkelingsperioden en bronnen begint hij rustig en zakelijk refereerend de belangrijkste leerstellingen van de verschillende denkers (van Thales tot Boethius) mede te deelen.

Daarbij treft echter terstond een zekere onevenredigheid. Het geheele werk telt 263 blz. Vrij kort wordt de zoogenaamde vóór-Sokratische periode (in 30 blz.) afgedaan. Verder neemt Plato er 50, Aristoteles slechts 25 in beslag. Reeds in het midden van het boek zijn wij bij de Stoa aangekomen. Aan Epikurus worden dan slechts 4, aan de Skepsis (in hare drie periodes) 25 pg's gewijd, dus evenveel als aan Aristoteles. Deze laatste komt er al heel kaal af. Ook aan Plato is wel niet voldoende recht gedaan, in het bijzonder niet aan zijn ethiek en staatsleer. Maar in elk geval wordt dan toch de kentheoretische beteekenis der Idee door een inhoudsopgave van de voornaamste der (niet op geheel juiste wijze in drie groepen verdeelde) dialogen voldoende in het licht gesteld. Of echter de lezer aan de dorre opsomming van de hoofdresultaten van het Organon veel hebben zal en eenig inzicht zal krijgen in het verband van Aristoteles' logika en metafysika, lijkt mij zeer twijfelachtig. — Zooals blijkt worden, anders dan in de meeste handboeken, de na-Aristotelische denkers het uitvoerigst behandeld. Dit deel van het werk is dan ook, naar onze meening, verreweg het best geslaagd en bevat voortreffelijke bladzijden. Het boek is bestemd als „Leitfaden für Studierende.” Over het geheel genomen zouden wij echter aan studenten in de klassieke letteren eer het oudere werk van Vorländer (met zijn goede bibliografie) of zelfs, ondanks zijn Schopenhaueriaansche ontboezemingen, dat van Deussen aanraden.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

G. Kittel, Rabbinica: Paulus im Talmud. Die „Macht” auf dem Haupte, Runde Zahlen. (Arbeiten z. Religionsgesch. d. Urchristentums I 3). Leipzig, Hinrichs. 1920.

Dit boekje kan weer ten bewijze dienen, welke waarde de studie van den Talmud voor het juiste begrip van het Nieuwe Testament bezit. De schr., hoogleeraar in Greifswald, werkt samen met Israel I. Kahan, lector voor Talmud in Leipzig, die dan ook bij deze studiën meegeholpen heeft. In het eerste stuk wordt betoogd, dat eene bekende uitspraak van Rabbi Eleazar († 135 n. Chr.): „Der da entweiht die Heiligtümer und verachtet die Feiertage [und beschämt seinen Nächsten öffentlich] und auflöst das Bündniss unseres Vaters Abraham und sein Angesicht entblösst gegen die Tora, nicht entsprechend der Halacha—obwol er aufzuweisen hat (Kenntnis der) Tora und gute Werke, so hat er doch keinen Anteil an der zukünftigen Welt” (Aboth III 11 u. par.) tegen niemand minder dan Paulus gericht was. De bewijsvoering is in vele deelen zeer waarschijnlijk: Paulus *kan* in elk geval oorspronkelijk en in den oorspronkelijken vorm van het woord bedoeld zijn. Maar het kan ook een joodsche haeresie bedoeld zijn, men denke b. v. aan die vrijzinnige joden, die Philo de migr. Abr. I 450 bestrijdt. Bedenkelijk stemt mij ook dit, dat de autoriteit, aan wie het woord wordt toegekend, zoo veel jonger dan Paulus is. Het oordeel van joodsche Talmudkenners in dezen te vernemen, zou zeer gewenscht zijn.

In het tweede artikel geeft K. eene nieuwe verklaring van een van de duisterste plaatsen in de Paulusbrieven, namelijk I Cor. 11, 10: „daarom moet de vrouw op het hoofd eene **ἐξουσία** (Oort: een krachtig middel) hebben, ter wille van de engelen (Oort: om de engelen te weren).” De schr. vermoedt, dat **ἐξουσία** vertaling is van een araméesch woord dat afgeleid was van den stam šlt, en dat men twee verschillende stammen šlt heeft te onderscheiden, den eenen bekenden, die 'heerschappij, macht' enz. beteekent, den anderen die in de beteekenis van 'Köcher, Sack, Jacke' aan te wijzen is en oorspronkelijk ‚umhüllen' moet beteekend hebben; bij de vertaling in het grieksch werden beide stammen vereenzelvigd en op zoo'n manier werd een woord, dat „Kopfhülle” beteekende, met **ἐξουσία** vertaald.

Deze verklaring zou zeker heel goed in den tekst van I Cor. 11 passen; de philologisch-lexicalische bewijsvoering lijkt mij niet onwaarschijnlijk. Ook hier moet het oordeel van meer deskundigen afgewacht worden. — De wending **διὰ τοὺς ἀγγέλους** doelt volgens K. niet op daemonische engelwezens, die afgeweerd moeten worden (cf. Oort), maar op de beschermengelen, die iedereen begeleiden en aan wie men geen ergernis dient te geven. Ook deze verklaring wordt door aanhalingen uit den Talmud gestaafd.

Onder het opschrift 'Runde Zahlen' behandelt de schr. ten slotte de getallen Dreiundeinhalb en die Fünfzahl als geläufige Zahl und als stilistisches Motiv. Van bijzonder belang is het eerste stuk. Hier keert zich K. tegen de gewone voorstelling, dat het getal 3½ een ongeluksgetal zou zijn; hij geeft talrijke bewijzen uit den Talmud, dat 3½ eenvoudig als runde Zahl gebruikt werd. Niettemin kan m. i. onder den invloed van Daniël het getal 3½ in de apocalyptische terminologie een Unglückszahl geworden zijn en als zoodanig

gebruikt en gevoeld zijn. Een belangrijke Anhang handelt nog over het gebruik van het getal 3 in de overlevering van de opstanding van Jezus. Dat dit gebruik niet met de mythologisch-apocalyptische voorstelling van het getal 3 of 3½ als ongeluksgetal samenhangt, schijnt K. bewezen te hebben. Maar ook dan kan de 3 of 3½ hier ook als runde Zahl gebezigd zijn, wat voor de beoordeeling van de historische waarde van die overleveringen belangrijk is.

Leiden. H. Windisch.

O. van der Hagen, De Clementis Alexandrini sententiis oeconomicis socialibus, politicis. Traiecti ad Rhenum apud Dekker & v. d. Vegt. 1920. (Utrechtsche diss.).

Clemens van Alexandrië is een der belangrijkste figuren uit de vroegste eeuwen der Christelijke letterkunde. Eerst leerling aan de vermaarde Alexandrijnsche Katechetenschool onder haar grooten leeraar Pantaenus, later de opvolger van zijn meester, vermeerderde hij nog den glans dier „eerste Katholieke Universiteit", die onder zijne leiding het voornaamste centrum der kerkelijke wetenschap voor geheel het Oosten werd; zijn uitstekendste leerling Origenes was een der heerlijkste genieën van de geheele Oudheid.

Ook Clemens zelf is inderdaad een man van beteekenis. Verbazingwekkend is zijne belezenheid zoowel in de gewijde als in de ongewijde letterkunde en, al mag van de duizenden citaten uit alle mogelijke schrijvers, waarmede zijn geschriften als doorweven zijn, een goed deel op „tweedehandsche wetenschap" berusten — waar vindt men die niet! —, toch blijft er nog meer dan genoeg over om elk philoloog jaloersch te maken.

Niet minder groot is zijn scherpzinnigheid in het oplossen van philosophische en theologische strijdvragen. Niet altijd vindt hij het volmaakt juiste antwoord op die dikwerf zoo ingewikkelde en toen nog zoo nieuwe kwesties; toch kan men met recht beweren, dat hij meestal de orthodoxe kerkleer in haar redelijkste en meest gematigde opvatting weergeeft.

Wat zulk een man, als leeraar en leidsman van velen zijner geloofsgenooten in een stad als Alexandrië levende, over economische, sociale en politieke kwesties heeft gedacht en geschreven, zal dus, zou men meenen, wel van groote en algemeene beteekenis moeten wezen, en wie de dissertatie van Dr. v. d. Hagen ter hand neemt, zal ze allicht met hooggespannen verwachting openen.

Aanstonds echter treft ons een pijnlijke teleurstelling; wij mogen, zoo verwittigt ons de schrijver reeds op de eerste bladzijde zijner praëfatio, niet al te veel verhopen; noch Clemens, noch de andere Kerkvaders kunnen ons voor sociologie en economie veel baten. Beide wetenschappen bestonden toen nauwelijks en wanneer de kerkelijke schrijvers ze al eens aanraken, dan doen zij dit meestal niet als vakgeleerden, maar met het oog op de praktische zielzorg, zoodat van diepgaande onderzoekingen of theoretische beschouwingen geen sprake kan wezen.

Een dergelijke waarschuwing lezen wij nog herhaaldelijk (o. a. pp. 8, 23, 24, 81, 84, 109, 110), zoodat men geneigd zou zijn te vragen, of het onderwerp zich eigenlijk wel voor een zoo uitvoerige behandeling leende.

Toch heeft de schrijver uit Clemens' werken eenige interessante vraagstukken kunnen opdiepen, waarvan wij er hier enkele gaan vermelden.

Zoo vinden wij in het eerste hoofdstuk: „*De sententiis oeconomicis*" (pp. 1—43) o. a. wat Clemens denkt van koophandel (pp. 21—33), privaateigendom (pp. 27—30) en rijkdom (pp. 30—33).

Hier toont de schrijver, m. i. op goede gronden aan, dat noch Clemens, noch ook over het algemeen de andere Kerkvaders, den koophandel *in zich* veroordeelen, zooals eenige nieuwere geleerden — o. a. de bekende Lujo Brentano — beweerden, maar slechts het buitensporig winstbejag en ander onrecht, dat maar al te vaak met dit bedrijf gepaard gaat.

Evenmin kan schrijver zich vereenigen met de meening, dat de groote Alexandrijn eigenlijk een voorstander van het Communisme zou wezen, zooals dezelfde Brentano staande houdt. Ook hier bewandelt Clemens den gulden middelweg. Handhaaft hij de heiligheid van het eigendomsrecht, hij verlangt, dat de rijke zijn overvloed bestede aan goede werken en wel bedenke, dat hij zijn schatten slechts in bruikleen van God ontvangen heeft en die dus volgens Gods bedoelingen moet beheeren. Slechts weinig heeft de mensch voor zijn onderhoud noodig; de rest behoort hij aan zijn noodlijdende medebroeders uit te deelen. Wie zóó handelt, behoeft niet te vreezen, dat zijn aardsche rijkdom hem het Rijk der Hemelen zal doen verliezen. Zoo leert Clemens in zijn verhandeling *τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος*.

Het tweede hoofdstuk der dissertatie draagt den titel: „*De sententiis socialibus*". Het is gesplitst in drie onderdeelen: § 1 De Paupertate, mendicatione, de beneficentia. § 2 De Matrimonio. § 3 De Servitute.

Het leeuwendeel van dit hoofdstuk wordt ingenomen door § 2. Clemens trouwens bespreekt het huwelijksleven met zóó groote juistheid en uitvoerigheid, dat sommige geleerden hem voor een gelukkigen huisvader houden, die slechts beschreef, wat hij zelf had ondervonden. Daarmede is Dr. v. d. Hagen het echter niet eens (pp. 51—54), wijl de daarvoor aangehaalde plaatsen geen zekerheid, ja zelfs geen groote waarschijnlijkheid opleveren.

Veel opmerkelijks is overigens in Clemens' leer over het huwelijk niet te vinden. Zij is in hoofdzaak dezelfde, die sinds eeuwen en eeuwen door de Katholieke Kerk wordt verkondigd en verdedigd. Krachtig weert hij de aanvallen van allerlei ketters tegen de geoorloofdheid en heiligheid van het huwelijk af; toch stelt hij den maagdelijken staat, wanneer die op goddelijke ingeving en met zuivere bedoeling wordt verkozen, beslist hooger, hoewel hij voor de meeste menschen het huwelijk den besten levensstaat oordeelt. Natuurlijk kan men bij Clemens in zijn polemiek tegen de ketters tal van plaatsen aanwijzen, waar hij, niet zonder eenige overdrijving, het nut en de schoonheid, ja den betrekkelijken plicht van het huwelijk uiteenzet en verheerlijkt; andere plaatsen, door den schrijver aangehaald, toonen overduidelijk, dat hij daarmede de verhevenheid der onthouding, door St. Paulus, ja door Christus zelf, zoo hoog geprezen, geenszins wil ontkennen. Wie Clemens als een tegenstander van het Christelijk Caelibaat voorstelt, vergist zich. Dit betoog is, dunkt mij, wel het best geslaagde deel dezer degelijke dissertatie.

Uit het derde hoofdstuk: „*De sententiis politicis*" (pp. 96—114) wil ik slechts de conclusie aanstippen, die Clemens' gevoelen over de betrekking tusschen de

Christenen en den Romeinschen Staat samenvat (pp. 110—114). Veel zegt de Alexandrijn er niet over — al die tijdelijke en wereldsche zaken hebben in het oog van den geleerden Asceet slechts een zeer betrekkelijke waarde —, maar opmerkelijk is, dat hij niet, gelijk zoovele zijner geloofsgenooten, aanraadt, zich geheel van de openbare aangelegenheden te onthouden, maar, waar het pas geeft, door nuttige werkzaamheid ten algemeenen bate de welwillendheid der Heidensche medeburgers te winnen en aldus tot de verzoening van „Kerk en Staat" mede te werken.

De gedetailleerde inhoudsopgave, vóór de dissertatie geplaatst, verdient allen lof en vergemakkelijkt ten zeerste de studie en het begrip van het werk. Waarom heeft de corrector op p. 112 een leelijke drukfout *ingenii* Augusti cultum i. p. v. *genii* enz. laten staan? Stijl en taal had ik toch gaarne wat meer verzorgd gezien. Wellicht dacht de Schrijver bij deze bijzonder „klerikale" stof wat al te veel aan het bekende versje:

Grammaticae leges plerumque Ecclesia spernit.

Mariendaal b. Grave. C. Wilde S. J.

J. E. B. Blase, Johannes Colerus en de groote twisten in de Nederl. Luthersche Kerk zijner dagen. 1920. (Utrechtsche diss.).

Ds. Colerus is den meesten alleen bekend als biograaf van Spinoza. Hij woonde in het huis aan de Veerkade, waar de wijsgeer in 1670 en 1671 eene bovenachterkamer had gehad, thans zijne studeerkamer. Ook was het Colerus' onderling van der Spyck, bij wien Spinoza de laatste zes jaren zijns levens had ingewoond. Dat mag hem op het denkbeeld hebben gebracht het leven van den grooten doode te beschrijven: „Korte dog waaragtige levensbeschrijving van Benedictus de Spinoza." Het verscheen 1705, een nieuwen druk bezorgde M. F. A. G. Campbell in 1880. Reeds 1706 verschenen er Fransche en Engelsche vertalingen en 1906 gaf Nijhoff een letterlijken nadruk van „The life of Benedict de Spinosa, written by John Colerus, minister of the lutheran church at the Hague, done aut of French, London 1706." Over deze biografie dan schrijft dr. Blase blz. 183—196 van zijn boek en stelt in het licht, dat C., schoon geen geestverwant van Spinoza, toch met onpartijdigheid en waarheidsliefde over hem geschreven heeft, zooals de moderne biografen, b.v. Freudenthal, ook dankbaar erkennen. Doch dr. Blase geeft ook critiek, wijst een aantal vergissingen van Colerus aan (188) en verzwijgt niet dat zijn held niet kon nalaten zijn afschuw van b.v. den „Tractatus theologico-politicus" breed uit te meten, zonder daardoor Spinoza's denkbeelden ook maar eenigszins te wederleggen.

Toch is Colerus als biograaf van Spinoza voor dr. Blase allerminst hoofdzaak. Blijkens den titel zijner dissertatie wil hij vooral handelen over den polemicus, die in de kerketwisten der Amsterdamsche en Haagsche lutherschen zulk een rol heeft gespeeld. En hij doet dat met groote uitvoerigheid en stipte nauwkeurigheid. Voor een deel was het een richtingsstrijd tusschen de Nederlandsche, gematigde groep, de „hoppeaansche" naar Conradus Hoppe, èn de Duitsche, streng confessioneele, de Wittenbergsche fractie. Deze, om haar zinkende macht te schragen, trachtte toen het in onbruik geraakte stemrecht van contribueerende gemeenteleden bij kerkeraadsverkiezingen weer toe te passen (zie ook het zoo juist verschenen boek van Mr. J. Loosjes, *Gesch. der Luth. kerk*, blz. 140 vlg.) en ziehier een aanleiding tot velerlei twist. Colerus, een dezer malcontenten, gaf nog bovendien onrust door zijn aanval op een rekkelijker collega, Dominicus, die geleerd had dat niemand gestraft wordt voor de zonden van een ander, wat streed tegen het dogma der erfstraffen. Dat was 1683 en 1684. Twee jaar later kwam C., altijd in 't geweer, in botsing met den kerkeraad over de vraag wie het recht had den ban uit te spreken? Men heeft toen den bekenden Philipp Jacob Spener gevraagd als scheidsrechter op te treden en daaraan danken wij een langen brief (17 Febr. 1686) van den grooten piëtist, dien dr. Blase op 't einde van zijn boek afdrukt. October 1693 vertrekt C. naar Den Haag, 19 Juli 1707 overlijdt hij daar.

Het lijvig boek van dr. Blase is van groot belang voor onze kennis van de inwendige geschiedenis der lutherschen ten onzent en gaarne loven wij zijnen ernstigen arbeid. Maar het is wel „kleine geschiedenis", deze historie van splinterige haarkloverijen en venijnige ruzie, waarbij, als het te erg werd, de overheid tusschenbeide kwam en den vrede gebood. De kwestie van het stemrecht is zeker van belang — toch schijnt deze strijdlustige dogmaticus Colerus en zijn kring wel verre te staan van de groote dingen op godsdienstig gebied, los ook van het druk en kleurrijk leven van het Amsterdam hunner dagen.

Ik eindig met den hartelijken wensch dat dr. Blase, thans predikant te Solo, bij zijnen gewichtigen ambtelijken arbeid in de tropen, tijd moge vinden voor verdere studie op het wijde gebied der kerkgeschiedenis.

Leiden. L. Knappert.

SCHOOLBOEKEN.

G. Ras, Goethe-Buch. Eine Einführung in Goethes Leben und Dichtung für die Schul- und Privatlektüre. Amsterdam und Leipzig, Verlag von Johannes M. Meulenhoff. 1921. (Pr. *f* 1.40, geb. *f* 1.95).

Aan bloemlezingen uit de werken van Goethe is geen gebrek. Een verzameling echter, die put uit den geheelen Goethe, ook uit de prozawerken, de brieven en de gesprekken is, op het gebied der hollandsche schoollectuur, voor zoover mij bekend is, iets nieuws.

Het verdient m. i. lof, dat de uitgever stukken uit grootere afgeronde dichtwerken heeft weggelaten; deze immers zijn gemakkelijk aan te schaffen zonder veel te kosten. De keuze uit de gedichten komt mij in het algemeen gelukkig voor, en aangenaam doet het aan, dat ook de latere perioden van Goethe's productie vertegenwoordigd zijn. Natuurlijk speelt bij een dergelijke „Auswahl" de persoonlijke smaak een groote rol, en het zou onbillijk zijn, zijn eigen voorliefde aan een ander te willen opdringen. Maar toch mis ik ongaarne het gedicht „Ilmenau", dat zoowel om zijn poëtische schoonheden als ook om zijn biographische waarde wel een plaatsje had verdiend.

Op een kleine vergissing zou ik den uitgever attent willen maken. In de uitgaven van Goethe's gedichten volgt op „Wandrers Nachtlied" (Der du von dem Himmel bist) het gedicht „Ueber allen Gipfeln ist Ruh'" met het opschrift „Ein gleiches." Deze titel slaat op het vorige gedicht „Wandrers Nachtlied." Het verband is volkomen duidelijk, maar in het „Goethe-

Buch" zijn vier regels uit een brief tusschen die beide gedichten ingeschoven, zoodat het opschrift van het tweede zijn beteekenis verliest.

Vermeld dient nog te worden, dat ook enkele uitlatingen van anderen (Wieland, Beethoven, Carlyle) en een stuk uit een brief van Goethe's moeder en van Schiller opgenomen zijn.

De „Anmerkungen" zijn kort en sober, en dat is goed, want aan den leeraar moet ook iets worden overgelaten. Enkele opmerkingen moeten mij echter van het hart. P. 146 wordt naar aanleiding van „Werthers Leiden" gezegd : „Die Leiden des jungen Werther" beruhen auf dem, was Goethe in Wetzlar erlebte und empfand. Dat is niet juist, want niet alleen wat hij zelf beleefde heeft de dichter in zijn roman uitgebeeld. Men denke slechts aan het tragische einde van Jerusalem. Of meer, of minder zou beter geweest zijn. Onmiddelijk volgt dan: „Der Roman der erste deutsche Ich-Roman." Hier had toch wel aan den Simplicissimus van Grimmelshausen gedacht kunnen worden. Op dezelfde pag. is mij niet recht duidelijk „Diese Verse, die in ihrer Form altdeutschen Wächterliedern verwandt sind." Ook al ware deze mededeeling juist, waaraan ik twijfel, dan nog zou zij voor leerlingen geheel overbodig zijn. Pag. 147 lezen wij : „Die Eingangspforte zum Paradies der Mosleminen wird von Jungfrauen — eine von ihnen ist Huri — bewacht." Deze „Jungfrauen" zijn allen Huri's. De toevoeging „eine von ihnen ist Huri" is dus misplaatst.

Deze opmerkingen doen echter geen afbreuk aan de waarde van het boekje. Ik ben overtuigd, dat het op school uitstekende diensten kan bewijzen, mits de docent, die er achter staat, opgewassen is tegen zijn taak, hetgeen, dunkt mij, eerder een voor- dan een nadeel is.

Groningen. H. H. Breuning.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In een brochure van slechts zeven bladzijden heeft de heer A. Geerebaert, S. I. de veelbesproken kwestie van het vertalen, vooral van klassieke schrijvers, behandeld. Hij gaat na welke opvattingen door verschillende auteurs als de juiste zijn aangeprezen en komt tot het besluit dat z. i. een goede vertaling bij de lezer de aandoeningen moet opwekken die het oorspronkelike op de vertaler heeft gemaakt. Hij gelooft niet, als von Wilamowitz, dat 't mogelik is door een vertaling de indruk weer te geven die de tijdgenoten van de oorspronkelike schrijver ontvingen. De zeer lezenswaardige brochure is getiteld *Iets over vertalen* en verkrijgbaar bij *De Vlaamsche Boekhandel* (Leuven, Gent, Mechelen, Leiden, 1921).

De redaktie ontving de eerste jaargang van *Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut* te Rome, 's-Gravenhage, Algemeene Landsdrukkerij, 1921. De rijke inhoud van dit boek bestaat uit de volgende onderdelen: P. J. Blok, *Het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome* (1904—1921). — *Jaarverslag van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome over* 1920. — H. M. R. Leopold, *Archaeologische Studien*. 1. *Mundus en Roma quadrata*. — 2. *De Apollo van Veii*. — 3. *De Venus van Cyrene*. — 4. *De onderaardsche „basilica" te Rome*. — H. Wagenvoort, *Ara Pacis Augustae*. — G. J. Hoogewerff, *De ontwikkeling der middeleeuwsche kunst in Italie*. — Dez., *Prelaten en Brabansche tapijtwevers* 1610. — Mgr. A. H. L. Hensen, *Prins Maurits en de bisschop van Oranje, Jean de Tulles*. — Dez., *Bijzonderheden over het bezoek van Koningin Anna Paulowna in* 1846 *aan Genua en Rome gebracht*. — Dez., 20 *Sept*. 1870 *op het Vaticaan*.

Van den grooten *Geschiedkundigen Atlas van Nederland* verschenen 7 bladen van de kaart der *Kerkelijke Indeeling in* 1530 (ten deele naar de gegevens van S. Muller Hz. bewerkt door mr. Joosting en dr. Beekman) benevens het blad *Zeeland in* 1300, met tekst, door dr. Beekman.

Van het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, uitg. Muller en Bouman, verscheen de tweede aflevering van dl. 1, loopende van 1000 tot 1130, omvattende 177 oorkonden, waaronder verscheidene totnogtoe onbekende of in afgelegen hoeken verscholen.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Hermes, LVI, 4: O. Weinreich, zu Tibull I 1, 11—24. — A. Gercke, der neue Tyrtaios. — R. Philippson, zu Philodems Schrift über die Frommigkeit. — W. A. Baehrens, literarhist. Beiträge, VI. — K. Praechter, der fünfte Anacharsisbrief. — Misc.

Neuphilologische Mitteilungen, 1921, 5: W. Söderhjelm, Dante et l'Islam. — Besprechungen.

Beiträge z. Gesch. d. deutschen Sprache u. Literatur, XLV, 3: W. Steller, Der leich Walthers von der Vogelweide u. s. verhältnis zum religiösen leich. — Th. Grienberger, Ahd. texterklärungen, II. — F. Panzer, Ein rumänisches Siegfriedmärchen. — K. Zwierzina, Ampezzaner bruchstücke von Wolframs Willehalm. — E. Schwentner, Zur wortsippe *dunkel* im germ. — F. Vogt, Zum Kürenberger. — C. H. Diebel, Ein eigentümlicher ordnungsprincip bei Herbort von Fritslar. — H. Naumann, Der grosze eber. — J. Loewenthal, Berichtigung u. nachtrag.

XLVI, 1: R. Priebsch, Bruchstücke deutscher dichtungen des 13. — 14. jhrhs., A—D. — R. Löwe, Der wechsel von *u* und *au* in der got. *u*-decl. — K. Viëtor, Die kunstanschauung der höfischen epigonen. — F. Holthausen, Wortdeutungen. — E. Ochs, Der lautwandel *-b-* > *-w-* in Baden. — G. Neckel, Zu Heinrich von Morungen. — F. Klaeber, Zur ae. Genesis. — S. Singer, *Blume*. — Th. Siebs, Krimgot. *kilemschkop*.

Anglia, XLV, 4: V. Langhans, Der Reimvokal *e* bei Chaucer (slot). — Th. Grienberger, Déor. — O. B. Schlutter, Weiteres zu Holthausens Krit. Ausgabe der ae. Leidenglossen.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXVI, 3: Brugmans, De gedenkschriften van keizerin Eugénie. — Severyn, Tagore. — Tenhaeff, De auteur van het Utr. Kroniekje 1481/3. — Snijder, Een nieuw boek over Delphi. — Kroon, Struensee en Karoline Mathilde.

Revue Historique, CXXXVII, 1: Bost, Les prophètes du Languedoc (1701—2) (slot). — Boudier, Charles Desmarets. — Weil, Un précédent de l'affaire Mortara. — Stern, L'insurrection polonaise de 1863 et l'impératrice Eugénie. — Bulletin historique (Syrie, France: ép. moderne).

4: Homo, Les privilèges administratifs du Sénat romain, I. — De Labriolle, Le mariage spirituel dans l'antiquité chrétienne. — Bulletin historique (paléographie, diplomatique, bibliographie, divers 1912—20).

CXXXVIII, 1: Homo, Les privilèges du Sénat romain (slot). — Waldner, Lettre de Charles Marchand (1662). — Blanchet, Les journées de juillet et août 1789 à Strasbourg. — Bulletin historique: France 1378—1498; l'Islam.

Historische Zeitschrift, CXXIV, 1: Erben, Betrachtungen zu der italienischen Kriegstätigkeit der Schweizer. — Hartung, Carl August von Weimar als Landesherr. — Miszelle.

2: Heshagen, Rheinisches Geistesleben im späteren Mittelalter. — Lonel, Rüdiger. — Miszellen (Schneider, Neuere Dante-Literatur; Hartung, Burgundische Einflüsse auf die Behördenorganisation in Oesterreich).

3: Troeltsch, Der historische Entwicklungsbegriff, II. — Wenck, Die römische Kurie 1263/4. — Miszellen (Lenz, Karl Marx; Schultz, Zur Entstehungsgeschichte der Hist. Zeitschr.).

VERSLAG

betrekkelijk de in 1922 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA,** te *Makkum,* is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT,** onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal,* van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook,* over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE;** onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.** – zoodanig Verslag over de in **1922** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1923 op te maken en vóór 1 Juni 1924 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland,

LEEUWARDEN, Februari 1922. MR. C. B. MENALDA.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. No. 6. Maart 1922.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

Luise Reinhard, Die Anakoluthe bei Platon. (Heft XXV der „Philologische Untersuchungen"). Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1920. (Pr. M. 20).

Een aantrekkelijk onderwerp. Want in de anakolouth hebben wij bij uitstek het spontane en levende in den stijl en meer dan elders heeft de auteur hierin gelegenheid, zich van stijlconventie los te maken. Ook in schr.'s behandeling is veel aantrekkelijks. Zij spoort op, welke gedachtegolven en -golfjes in Plato's onderbewustzijn het waren, die zijn gedachtegang kruisten en zoodoende zijn zinnen van den regelmatigen loop af brachten en het ontstaan veroorzaakten van die kunstwerkjes van stijl, waarvan men de onregelmatigheid soms eerst bij gezette verstandsoverweging gewaarwordt. Hierin inzicht te geven kon haar slechts gelukken doordat zij niet alleen goed thuis is in Plato, maar ook in het bezit is van smaak en stijlgevoel. Voor de tekstcritiek had haar werk vrucht in tweeërlei richting: in de eerste plaats verdedigt schr. op tal van plaatsen de hs.-lezing, waar men de anakolouth niet had begrepen en daardoor verwijderd, maar aan den anderen kant verdedigt zij ook conjecturale lezingen, als daardoor een anakolouth verkregen wordt, die in de lijn ligt van Plato's stijl.

Zij schrijft de anakolouth toe aan de omstandigheid, dat onder het spreken een herinnerings- of fantasiebeeld, dat plotseling met groote intensiteit optreedt, de regelmaat van den gedachtengang stoort. Zij beziet dus haar onderwerpen van de psychologische zijde en legt een nauw verband tusschen het psychologische en de uitdrukking in de taal. Zij meent, dat een bepaald soort van anakolouthische wendingen in een bepaald soort van opkomende gedachten haar oorzaak vindt en wil zoo komen tot een „Logik des Gedankenausdrucks, d. h. des Verhältnisses zwischen Gedanken- und Sprachbild, gegenüber der Logik des Sprachbildes, die die Grammatik fordert." De tien hoofdstukken, waarin het boek is verdeeld, moeten telkens een speciaal soort psychisch proces behandelen, waarmee een speciale anakolouthische vorm in correlatie staat. Dat dit specialiseeren gevaarlijk is, blijkt reeds uit het feit, dat soms eenzelfde psychisch proces tweeërlei anakolouthische vormen tot uitdrukking heeft (hoofdstuk 6 en 7) of tweeërlei psychisch proces eenzelfde anakolouthische uitdrukking (hoofdstuk 1 en 2). En wanneer men als uitdrukking van het in hoofdstuk 3 behandelde psychisch proces leest, dat de zin in „veränderter Konstruktion zu Ende geführt" wordt, vraagt men zich af, of deze woorden niet toepasselijk zijn op tal van andere groepen (c. 1, 2, 4). Is dus in c. 3 het anakolouth-type vaag gesteld, in c. 5 is dit type weer scherp omschreven, maar het psychisch proces vaag of nauwelijks gesteld.

Dat een eenigszins scherpe schifting ontbreekt, blijkt ook als men, na het doorzien der inhoudsopgave, de hoofdstukken zelf opslaat. Als voorbeeld neem ik hoofdstuk I. Schr. gaat hierin voorbeelden geven, dat eene opkomende herinnering aan een vroegere gebeurtenis of gesprek zich met zoo groote kracht tusschen de gedachte dringt en den zin gaat beheerschen, dat daaraan het vervolg van den oorspronkelijken zin ondergeschikt wordt gemaakt. Na eene algemeene opmerking over invloed van de herinnering op de syntaxis, waarbij zij uitgaat van de bekende plaats Phaedr. 230 a. „Maar, tusschen twee haakjes, *was* dit niet de boom, waar je ons heen wou brengen" met zijn door de opkomende herinnering ontstane impf., gaat schr. een achttal voorbeelden geven, die haar stelling duidelijk illustreeren. Maar daarna komen drie plaatsen (Rep. 493d, 471cd Symp. 200bcd), waaraan geen herinnering ten grondslag ligt en ook geen subjunctie plaats heeft, vervolgens een (Apol. 28bcd), waar herinnering is, maar geen subjunctie, integendeel sejunctie, en daarna twee (Nom. 886 Lach. 184b), waar wel subjunctie plaats heeft, maar niet als gevolg van een opkomende herinnering.

De min of meer sluitende correspondentie, die schr. dus heeft willen vinden tusschen psychologische werking

en uitdrukking in de taal en het systeem, dat zij daartoe heeft willen opstellen, kan ik dus niet aanvaarden. De goede kwaliteiten van het boek liggen m. i. in eene andere richting dan die zij zich als hoofddoel heeft gesteld en wel in de behandeling der plaatsen afzonderlijk. Daar is het, dat men haar meestal met instemming en bijna altijd met genoegen volgt om haar fijn gevoel voor Plato's stijl en den psychologischen achtergrond van zijn stijl en de goede vorm, waarin zij hare beschouwingen heeft weten uit te drukken.

Dordrecht. H. D. Verdam.

Hilaire de Barenton, La langue étrusque dialecte de l'ancien égyptien. Parijs, Geuthner. 1920. (Pr. fr. 10).

Eene nieuwe poging, om het raadsel van de Etruskische sphinx op te lossen — of het nu eindelijk gelukt is, zullen wij dadelijk zien. Eerst echter eene korte inhoudsopgave van het typographisch zeer goed verzorgde boek.

Vooraf gaan eenige inleidende paragraphen: de schrijver constateert, dat vroegere onderzoekers, die het Etruskisch met het Baskisch, Finsch-Ugrisch, etc. vergeleken, geene resultaten bereikt hebben; dit kon ook moeilijk, want „l'étrusque est une forme dialectale de l'ancien égyptien, c'est à dire, du copte et de l'hiéroglyphique." Het eigenlijke werk, dat nu volgt, moet die stelling bewijzen; het bestaat uit de volgende onderdeelen:

1) „La grammaire étrusque et la grammaire copte-hiéroglyphique" (p. 7—14).

2) „Etude philologique des mots étrusques" (p. 15—35).

3) „Traduction de morceaux choisis" (p. 36—50), waar in drie kolommen resp. een Etruskische text, deszelfs Fransche vertaling, en de Egyptische of Koptische aequivalenten der Etruskische woorden naast elkander staan.

4) „L'origine des Etrusques" (p. 51—56), waarna nog een „Lexique étrusque de 450 mots avec références étymologiques" komt; die woorden zijn in den text behandeld. Een algemeen register sluit het geheele werk.

Alvorens over een en ander in bijzonderheden te treden, zij het mij vergund eene opmerking van methodischen aard te maken, die wel is waar hoogst eenvoudig is, maar, o. a. blijkens het verschijnen van een boek als het onderhavige, niet voor alle onderzoekers als juist schijnt te gelden. Toch zullen de meesten het er wel over eens zijn, dat degene, die een zoo goed als volkomen onverstaanbare taal (en dat is het Etruskisch toch voor ons allen), a priori met een of ander meer of minder goed gekend idioom gaat vergelijken (omdat het hem voorkwam, dat sommige woorden van eerstgenoemde taal op anderen van de tweede geleken) — en dan zijne geheel duistere texten met behulp van het lexicon van het door hem voor verwant gehouden dialect gaat verklaren, zoo goed als nooit tot een bevredigend resultaat zal komen. Het is natuurlijk een geheel ander geval b. v. met de texten, die in de afgeloopen jaren uit Midden-Azië bekend geworden zijn, als Tochaarsch, en Leumann's „Noordarisch." Dit waren veelal Buddhistische texten: men wist al spoedig zoo ongeveer wat er in moest staan, vooral als de Indische leenwoorden den weg wezen. Daarna bleek dan ook aan de structuur der talen, tot welke groepen zij behoorden. Dat niets van dat alles voor het Etruskisch opgaat, is bekend. Men zal eene taal als deze nooit leeren kennen, zoo er niet eerst eene, of liever meer, omvangrijkere bilinguen ontdekt worden, dan tot nog toe gevonden zijn. Als dan de inhoud eenmaal zoo ongeveer bekend is, zal de verklaring der woorden moeten uitgaan van de texten zelf, door de samenhang en alle plaatsen waar een of ander woord voorkomt te vergelijken — niet, door er andere idiomen bij te halen. Is men eerst zoo ver, dan kan er misschien sprake zijn van rangschikking onder eene bepaalde taalfamilie. Doch ook dan: hoevele moeilijkheden kunnen er toch nog overblijven. Zoo bezitten wij eene niet al te kleine Lydisch-Arameesche bilingue, wij verstaan ongeveer, wat daar in staat, maar wie zou er een langere, enkel in 't Lydisch geschreven inscriptie durven vertalen, of willen beweren, dat hij zeker wist, met welke idiomen het Lydisch verwant is? Ongetwijfeld zou het met het Etruskisch wel 't zelfde geval zijn: het maakt een minstens even zonderlingen indruk als het zoo juist genoemde Klein-Aziatische dialect. Om nu maar niet in te gaan op iets anders, nl. de omstandigheid, dat het Etruskisch, ook al wist men er veel meer van, mogelijk nooit in eene bekende taalgroep ingedeeld zou kunnen worden, daar er waarschijnlijkheid bestaat, dat de Etruskers uit het Noorden (dus uit Middel-Europa) gekomen zijn, en dus een voor-Indogermaansch idioom gesproken hebben — dus iets, wat wel altijd duister zal blijven.

Uit het voorgaande zal de lezer reeds bemerkt hebben, dat ik het werk van den heer de Barenton voor eene mislukking houd — tot mijne spijt zal ik nu nog hebben aan te toonen, dat het niet eens eene mooie mislukking is.

Het eerste gedeelte, zagen wij, behandelt de grammatica van het Etruskisch en het „Copte-Hiéroglyphique", dus van 't Koptisch en 't Egyptisch. Van de Etruskische grammatica, zeker het belangwekkendste onderwerp, vindt men er echter niet veel in [1]).

Wij hooren o. a.: „L'étrusque, comme le copte et l'égyptien, n'a qu'une déclinaison et une conjugaison très simplifiées, et pour ainsi dire, nulles" (p. 7). Dat de Koptische, en vooral de Egyptische conjugatie zoo eenvoudig is, als hier gezegd wordt, gelooft niemand meer. Inderdaad heeft men 't vroeger wel gedacht, in den tijd nl., toen men van de eigenlijke grammatica van het Egyptisch nog niet zooveel afwist als tegenwoordig [2]). Dit hoofdstuk doorlezend, bemerkt men trouwens, dat de schrijver met zijne Egyptische kennis

---

[1]) Op p. 51 vindt men nog eene paragraaf „La déclinaison étrusque", die echter niets anders bevat, dan een zeer twijfelachtig schema der „casusuitgangen" met hunne hoogst onwaarschijnlijke verklaring uit het Egyptisch.

[2]) Een voorbeeld o. a. bij W. D. Whitney: Oriental and Linguistic Studies I p. 201: „the Egyptian is... of a structure so exceedingly simple that it can scarcely be said to have a history. In this latter respect it is even surpassed by the Chinese." Even voorbij 't midden der vorige eeuw kon eene autoriteit als Whitney nog zoo spreken — nu heeft zich ons inzicht echter belangrijk gewijzigd.

lang niet up to date is. Hij gaat nu over tot de „permutation des lettres (sic !) dans le copte," daarna „dans l'ancien égyptien" : zijne gidsen hierin zijn, naar hij mededeelt, resp. Peyron en V. Loret [1]). Wat volgt, is eene opsomming dier „permutations", en daarna die der „additions que peut recevoir le radical, sans changer de sens" ; dit laatste neemt niet weg, dat daaronder gerangschikt is : *sh* „préfixe ajoute un sens intensitif." Hier blijkt reeds, dat het niet altijd gemakkelijk is te doorgronden, welke praefixen, suffixen, etc. schrijver in elk speciaal geval op 't oog heeft, daar hij, tenminste in zijne Koptische paragraaf, geene voorbeelden geeft ; met dit *sh* bedoelt hij denkelijk het eerste gedeelte van een woord als *əšgom* (kracht), etc. : dat gaat trouwens op het werkwoord *eš*— (kunnen) terug. Als praefixen, die de beteekenis niet veranderen worden nog genoemd : *a*, *en*, *n*, en als dito suffixen *e*, *em*, *m*, *s*, *f*. Blijkbaar is hier sprake van de vorming der nomina, maar om een eenigszins genietelijke uiteenzetting daarvan te geven, had de schrijver beter gedaán b. v. eerst eens de paragraphen over suffixen en praefixen in Steindorff's Koptische Grammatik door te lezen. Dat is werkelijk geen buitensporige eisch aan iemand, die zich niet alleen met Egyptisch en Koptisch bezig houdt, maar die talen ook gebruiken wil om er een nog onbekend idioom uit te verklaren. En wat beteekent een verdict als : „Les voyelles peuvent être multipliées dans l'intérieur d'un mot, sans en altérer le sens." Natuurlijk wordt hier bedoeld de vocaalverdubbeling van 't Sa'ïdisch (Steindorff K. G.² §§ 69, etc.), maar wat moet iemand, die niets van Koptisch afweet (en er zullen toch zeker wel Latinisten en Romanisten zijn, die van schrijver's theorieën kennis willen nemen) daar van maken ? In de twee aan het Egyptisch gewijde paragrafen gaat het evenzoo, maar hier zijn tenminste voorbeelden gegeven, zoodat men gemakkelijker kan zien, waar het om gaat. Ook hier is wel een en ander aan te merken : zoo heeft het Egyptisch vijf vocalen — natuurlijk die vijf teekens, die de oudere Egyptologen voor vocalen hielden ; dus een verouderd standpunt. En later worden die „vocalen" gebruikt, om er Etruskische klinkers mede te vergelijken. Op p. 9 vindt men : „*f* se change souvent en *ou* : *pef*, *pou*, pronom démonstratif". Hoewel dit in de eerste „Egyptische" paragraaf staat, is hier blijkbaar sprake van de Koptische possessiefartikels *pef* en *pou*, resp. voor een' mannelijken en eene vrouwelijke bezitter(ster), dus „se changer" komt hier niet te pas. Op p. 10 : „*r* disparait souvent à la fin des mots : *noutir*, *nouti*, Dieu." Alsof de vorm van *ntr* zonder slotconsonant niet historisch na den vollen vorm komt. Vreemd is ook de vergelijking Etr. *Cai* = Lat. *Gaius* = Kopt. *haï* (echtgenoot) — hier is blijkbaar aan de bekende formule „ubi tu Gaius, etc." gedacht. (p. 10). Er is nog meer, maar wij moeten verder. Er volgt nu eene paragraaf over praefixen en suffixen a) in 't Koptisch en b) in 't Egyptisch ; op p. 14 leest men de bewering : „les lettres radicales d'un mot peuvent se transposer, sans que soit altéré le sens du mot." Hier heeft men dus de metathesis (Erman Äg. Gr.³ § 131, Steindorff K. G.² § 55) ; door de woorden van den schrijver wordt de indruk gewekt, dat een algemeen chassez-croisez in alle Egyptische woorden geoorloofd is ; gelukkig echter wordt daar in de etymologische gedeelten weinig gebruik van gemaakt.

Zoo zijn wij genaderd tot het Etruskische gedeelte van het boek, de „Ètude des mots étrusques." Eerst behandelt de auteur „les mots dont le sens est connu avec certitude", t. w. die Etruskische woorden, welke met hunne beteekenis bij de klassieke schrijvers overgeleverd worden. Van de Grieken komt Hesychius 12 maal aan 't woord, en Strabo eens, van de Romeinen Varro 3 maal, Servius en Isidorus elk 2 maal, Paulus-Festus 3 maal, en dan nog eenmaal Livius. Zonder opgave van bron staat op p. 18 : „Ce sont les Etrusques qui introduisirent en Italie l'usage des atrium", en dus is dat laatste woord ook Etruskisch.

Opvallend is, dat alle Grieksche en Latijnsche citaten nog eens in 't Fransch vertaald worden. Waar is dat goed voor ? Allicht zal niemand, die niets van de klassieke talen verstaat, zich voor des schrijvers onderwerp interesseeren. Het ware veel beter geweest, dat de Aegyptiaca wat helderder uiteengezet waren, inplaats van dat deze volkomen nutteloze vertalingen opgenomen werden. Veel critischen zin verraadt de verzameling van aanhalingen ook niet. Natuurlijk worden er die woorden in aangetroffen, die algemeen voor Etruskisch gehouden worden, als *mantisa*, *arse verse*, etc., maar indien men eene Hesychius-glosse vindt als deze : ***Κάπρά ἀὶξ Τυρρηνοί*** (p. 19), is het duidelijk, dat hier moeilijk anders dan het Latijnsche woord *capra* bedoeld kan zijn. Van Servius worden op p. 25 deze woorden geciteerd : „Tusci a frequenti sacrificio sunt dicti." Dat is niets anders dan eene van de in de oudheid zoo geliefde etymologieën op den klank af : er is eenvoudig aan het Latijnsche *tus* gedacht. Desalniettemin komt het Egyptisch te voorschijn, om de woorden ***Κάπρα*** en *Tusci* te verklaren. Dat de Etruskers zichzelf *Rasennae* noemden en geen Tusci e. t. q. schijnt er voor den schrijver niet toe te doen. Andere glossen maken den indruk van zeer weinig waarde te hebben, zoo het Strabo-citaat over den naam *Arimoi*.

Op alle etymologieën in te gaan is evenmin mogelijk als dat het de moeite loonen zou. Als specimen geef ik b.v. de tweede : ***Αἶσοι θεοὶ ὑπὸ Τυρρηνῶν***. Hesych.

Zooals bekend is, hebben wij hier hoogst waarschijnlijk een goed Etruskisch woord. Maar wij kunnen deze glosse verder terug vervolgen dan bij Hesychius. Sueton. Aug. 97 verhaalt : „Sub idem tempus ictu fulminis ex inscriptione statuae eius prima nominis litera effluxit : responsum est, centum solos dies posthac victurum, quem numerum C litera notaret, futurumque ut inter deos referretur, quod *aesar*, id est reliqua pars e Caesaris nomine, Etrusca lingua *deus* vocaretur." Hetzelfde staat bij Dio Cassius 56, 29, zoodat het nu duidelijk wordt, hoe de Grieksche lexicographie aan die glosse kwam. Met het Etruskische woord wordt nu vergeleken de godennaam Osiris ; daaruit is het „élément essentiel" : *ás* (de auteur leest den naam nl. als *ásár*), en dat woord, „exprime la paternité." Over die laatste enormiteit kan men nog het een en ander vinden op p. 12, hetwelk hier gevoegelijk kan weg-

[1]) Het van Loret geciteerde „Manuel de la langue égyptienne" is mij hier niet toegankelijk.

blijven. Dat Osiris oorspronkelijk *wśr* of iets dergelijks geheeten moet hebben, en dat de schrijfwijze van den naam in het eerste gedeelte beinvloed is door den naam van zijne consort Isis, blijkt uit de Koptische vormen der woorden in quaestie, en is ten overvloede ook te vinden in een zoo bekend leerboek als Erman's Aegyptische Grammatik[3] § 83.

Alle etymologieën in deze paragraaf maken den indruk van groote onwaarschijnlijkheid. Dat is natuurlijk een subjectief oordeel, maar ik vrees toch, dat ik in dezen niet alleen zal staan.

Zoo moet het woord „*atrium*" volgens eene geforceerde afleiding beteekenen: „la maison, la chambre du lit (nuptial)."

De nu volgende afdeeling, „mots étrusques moins exactement définis" behandelt voornamelijk woorden, die op inscripties voorkomen, en dus grootendeels nog vrij duister zijn. De telwoorden, van dobbelsteenen bekend, vindt men hier (de schrijver weet van elk de beteekenis aan te geven, anderen twijfelen hier liever), dan woorden als *clan*, *ril*, *tiv*, wier beteekenis bekend is, en andere, wier zin min of meer gelukkig geraden kan zijn, of wel op bilinguen voorkomen.

Bij het woord **hinthial** (p. 33) is misschien een waarschijnlijkere gissing mogelijk; volgens den auteur, die opmerkt, dat hij hier eene aanwijzing van Scheil gevolgd heeft, beteekent het woord: „spiegel", daar het op zulk een voorwerp voorkomt, en wel naast de afbeelding van eene persoon met eenen spiegel in de hand. Volgt eene Egyptische etymologie, en dan moet de letterlijke zin zijn: „moyen de voir son visage." Echter, zoo vervolgt de schrijver, komt het woord meer voor, b. v. in eene grafschildering, die Achilles' offer van twaalf Trojanen aan de schim van Patroclus voorstelt, met bijschrift: „*hinthial Patrucles*." Hier moet het beteekenen: „moyen de faire resplendir Patrocle" of „glorification de Patrocle." Op een' spiegel ziet men Odysseus, Tiresias en Mercurius; bijschrift „*hinthial Tircsias*", wat nu beteekenen zal: „moyen de voir Tirésias". Is het dan niet eenvoudiger aan te nemen, dat **hinthial** „doodenoffer" of iets dergelijks beteekent? Op den eersten spiegel ware het dan zooveel als „geschenk in 't graf medegegeven,". Natuurlijk is ook dit niets dan een bloot vermoeden. Of het woord *Hirpini* (p. 28) niet eerder Indogermaansch-Italisch dan Etruskisch is, staat te bezien. *Charu* (Charon) wordt evenzoo voor Etruskisch gehouden en krijgt dus eene etymologie uit 't Egyptisch (p. 28) — een gewoon sterveling houdt het voor Grieksch. De etymologieën zien er hier al evenmin vertrouwenwekkend uit; het suffix *al* moet samenhangen met het Egyptische verbum *'ir(j)*, en daarvan moet ook het Koptische *alou* (kind) komen. Als men nagaat, dat *'ir(j)* in 't Koptisch tot *eire* is geworden, ziet men duidelijk welke phantastische denkbeelden de auteur aangaande de historische grammatica van 't Egyptisch heeft. Om den vorstentitel *Lucumo* (*lau,me*) te verklaren, komen niet minder dan vijf Egyptische woorden te pas, en de naam *Macstrna* beteekent: „serviteur du grand sacrificateur" — hoe dat uitkomt kan men nalezen op p. 34. *Tinia*, de Etruskische Juppiter ontbreekt natuurlijk niet op het appèl. Daar Zeus, volgens Aristoteles, iemand is, δι' ὃν ζῶμεν, volgt er op deze basis eene etymologie: *(r)dj* = geven (hier nog *du* omschreven) = Koptisch *ti* (Koptisch en Egyptisch worden dikwijls door elkander gebruikt, zonder op het groote tijdsverschil tusschen beiden te letten — wij krijgen later nog een voorbeeld), en *ʿnh* (leven), dus een soort van actief van de bekende formule *(r)dj ʿnh* (!)

Slaan wij het volgende kapittel op, dan vinden wij hier de vertaling van vijf inscripties. In eene noot op p. 49 wordt aangemerkt, dat die overzettingen misschien nog wel voor verbetering vatbaar zijn, en dat „nous avons traduit comme si nous avions devant nous du copte hiéroglyphique." Wat is dat voor Koptisch? De inhoud der texten is soms eigenaardig. Zoo is in no. I een als redenaar afgebeeld persoon ook nog „prêtre de Flora *immolatrice*", en ook „illustre orateur de l'assemblée où l'on parle (du Parlement), grand chancelier du prince." Het Etruskische parlement is iets nieuws. Doch van de drie vertalingen van zijne voorgangers in dezen, Fabretti, Fregni en Martha (zij zijn na de Barenton's vertaling afgedrukt) zijn tenminste de twee laatstgenoemden nog veel onzinniger. De tweede inscriptie behoort bij de afbeelding van een' „magistrat en toge", op een' tweespannigen wagen, voorafgegaan door twee lictoren met fasces en gevolgd door twee apparitores. Volgens het inschrift blijkt zijne waardigheid te zijn: „chef des fabricants de miroirs peints, père de neuf enfants, grand maître des peintres et écrivain en couleurs variées." Fabrikanten komen meer voor in deze texten, zoo in no. IV een van bijlen en andere ijzerwaren; no. III bevat het — zeer zonderlinge — tarief van eenen „ensevelisseur" en no. V is het grafschrift van „Pul le prêtre des morts", welke heer in de uitoefening van zijn bedrijf overleden is, daar zijn dood op de volgende, ongewild komieke manier wordt beschreven: „Le serpent qui donne à boire a produit son venin pour Pul, prêtre des sépultures, pendant qu'il allait ensevelir un enfant."

Uit de kolommen, die, zooals boven gezegd is, de vertaling staven moeten, zal het wel niet noodig zijn, nog veel aan te halen. Een paar voorbeelden slechts: „bier" is in 't Egyptisch *hkt* en niet *henk* (p. 41); het Koptische *tōre* komt, zonderlinger wijze, eenmaal in 't Etruskisch voor als *zul* (p. 40), een anderen keer als *turune* (p. 44), en dan ook nog als *tru* (p. 29). Weder worden Koptisch en Oud-Egyptisch voor gelijkwaardige factoren aangezien: zoo worden Etruskische vormen verklaard met behulp van de late formaties Koptisch *tre-* (van den „infinitivus causativus") en *t-* (causatief-praefix) (p. 46).

Het voorgaande kan ons er van ontslaan, nog uitvoerig op het laatste hoofdstuk „L'Origine des Etrusques", in te gaan. Men leest daar, dat de Etruskers eens Egypte veroverd zouden hebben, en de taal van dat land aangenomen; later werden zij verdreven: Manetho's koning Boëthos zou een Etrusker geweest zijn, etc. Wie daarin belang stelt, kan het zelf nalezen.

Er zijn nog allerlei kleinigheden, die echter bewijzen, dat de auteur zonderlinge ideeën over de verwantschap der talen heeft. Zoo staat op p. 53: „Les grammariens dérivent ordinairement du sanscrit les formes casuelles et verbales de la déclinaison et de la conjugation latines et grecques. Mais, par dessus le sanscrit, il faut remonter jusqu'au copte-hiéroglyphique pour atteindre les premières origines... C'est là également que nos langues

indo-européennes ont leur racines profondes." Desalniettemin vindt men op p. 34 dat de naam Servius Tullius verklaard moet worden uit het „sumérien, auquel se rattache le latin primitif." Ook zij terloops opgemerkt, dat (p. 17) het woord *bâz* (valk), dat verwant genoemd wordt met Eg., *blk bk*, geen „arabe" is, maar een leenwoord in die taal uit 't Perzisch; het Arabische woord is *ṣaqr*.

In het bovenstaande is alleen dat gesignaleerd, wat het meest in 't oog valt, maar 't zou niet moeilijk zijn, nog eens zoo veel aan te halen, waaruit blijken kan, dat de schrijver, volkomen onvoldoende voorbereid, zich aan de oplossing van een vraagstuk heeft gewaagd, dat, ronduit gesproken, op het oogenblik voor geene oplossing vatbaar is. Voor geleerden kan het boek geen kwaad: daartoe zijn de tekortkomingen te evident. Laten wij hopen, dat het ook in de hoofden van jonge beginners geen al te groote verwarring zal stichten.

Leiden. V. F. Büchner.

R. C. Boer, Oudnoorsch Handboek. (Oudgermaansche Handboeken. Tweede Deel). Haarlem, Tjeenk Willink. (Pr. geb. ƒ 12).

Dat ik na lange aarzeling toch wil proberen iets over dit werk van mijn promotor te zeggen, is niet omdat ik mij in deze bevoegd zou rekenen; verre van daar; maar omdat ik meen te zijn 'n lezer, zoals prof. Boer zich gedacht heeft blijkens de „Voorrede": 'n beginner (zij het dan voor de tweede maal; mij maakte het leven oud van jaren, jong van uren), een, die wat Oudnoorse teksten heeft gelezen, doch nu 'n al helderder inzicht tracht te krijgen in de „structuur" dier taal. Ten overvloede wijs ik er nadrukkelik op, dat de redactie mij vroeg 'n aankondiging en niets meer of anders.

Tempora mutantur. In mijn tijd kon het college-Oudnoors niet altijd het „tres faciunt" verdragen. Nu laat het Academies statuut die taal ook als examenvak toe, nu vindt de candidaat die die richting kiest dit mooie handboek, dat aansluit bij deel I der Oudgermaansche Handboeken (Oergermaansch handboek), 'n werk dat zeker wel heel wat bruikbaarder zal zijn als onze Streitberg. Voor dit alles — van toen en nu — zijn wij Prof. Boer grote dank verschuldigd.

Het Oudnoorsche Handboek dan is even rijk van inhoud als stevig van eenheid. Voor het eerste getuige de volgende korte opgave: als inleiding: „Overzicht van den historischen samenhang" (p. 1—6). Dan volgt Klankleer (p. 7—126), waarbij volgende onderwerpen ter sprake komen: Het schrift (p. 7—15); Het accent (p. 16—18); Oorsprong der Oudnoorsche vocalen (p. 19—25); Geschiedenis van het Vocalisme (p. 25—88); De Consonanten (p. 89—126). Hierna: Vormleer (p. 127—215), aldus onderverdeeld: Substantiva (p. 127—147); Adjectiva (p. 148—156); Adverbia (p. 157—163); Numeralia (p. 164—169); Pronomina (p. 170—182); Verba (p. 183—215).

Eindelik: Bronnen en Hulpmiddelen (p. 216—228); Overzicht van de in dit werk geciteerde Inscripties (p. 229—232); Register (p. 233—266); Addenda en corrigenda (p. 267—269).

Wat het tweede betreft — de stevige eenheid — deze komt, behalve door de talrijke en nuttige verwijzingen van Klankleer naar Vormleer en van daar naar hier, tot stand door het gebruik dat S. maakt van de Oernoorse vormen. In de voorrede merkt Prof. op dat de ontwikkeling der klanken en vormen gedurende de Oernoorse periode tot het eigenlik onderwerp van zijn boek behoort, en dat door de vele nieuwe runenpublicaties der laatste jaren het Oudnoors steeds meer de klassieke Oudgermaanse taal wordt, „die nog meer dan het Gotisch voor iederen germanist onontbeerlijk is." Zo vindt men dan haast op iedere bladzijde vormen van inscripties, waarvan de oudste uit de 3de eeuw, de jongste uit de 11de stamt. Heel belangrijk zijn die uit de laat-Oernoorse periode (650—950) omdat in die tijd het latere Westnoors (aanvankelik alleen Noorweegs) zich begint te differentieren van het Oostnoors (het latere Deens en Zweeds) en ook die klankwetten werken of beginnen te werken die het grote verschil veroorzaken tussen het Oernoors en het Noors der litteratuurperiode, die circa 1200 begint, als de grondslagen al gelegd zijn voor de 3 — straks 4 — skandinaviese hoofdtalen (het Noorweegs, 'Yslands, Deens en Zweeds).

Ik moet tot mijn schande bekennen dat de bovenstaande paar regels mij veel moeite gekost hebben, dat ik zelfs nu nog niet zeker ben S. goed begrepen te hebben (§ 2—§ 8). Met grote bescheidenheid en hopend in naam van andere beginners te spreken, waag ik het verzoek of Prof. Boer bij 'n volgende druk ons hier nog iets te gemoet zou willen komen. Ook door bij de Oern. vormen de vertaling te geven, hetgeen bij de Oudnoorse woorden, voorbeelden en paradigmata overal met zoveel zorg geschiedt. En nu ik eenmaal die stoute schoenen heb aangetrokken, mag ik zeker wel even vertellen hoe het mij ging met het hoofdstuk „Het Accent" (p. 16—18). Wie jarenlang leerling van Prof. Boer was en daarna jarenlang aandachtig „De Nieuwe Taalgids" las, die is wel doordrongen van het belang van dit onderwerp. En als ie dan bovendien zijn onwetenheid en onbegrip op dat punt betreurt, dan begint hij zo'n hoofdstuk met dubbel interesse. Hoewel ik nu gewaarschuwd was door de Voorrede, dat S. (en in het algemeen zeer terecht) weert wat reeds behandeld is in zijn „Oergermaansch Handboek", kon ik niet nalaten bij de vér-strekkende verwijzingen daarheen, waarmee dit uiterst belangrijk kapittel aanvangt, mij af te vragen: had hier niet gena vóór methode kunnen gaan. Maar ook verder viel mij de behandeling wat kort. Wel slaagde ik na veel overpeinzing erin S.' uiteenzettingen beter te waarderen. Ik kwam zo ver dat ik klaar *zag* hoe groot de invloed was op de Skandinaviese talen van het verschil tussen Accent 1 en Accent 2 en bij het verder bestuderen van het boek werd dat mij door vermeerdering van voorbeelden al duideliker. En toch ... maar misschien ontmoet ik wel es 'n Zweed, die mij dit lesje wil voor*zingen* en zullen dan mijn ... oren open gaan.

Wel volkomen bevrediging gaf het aan „Het Accent" voorafgaande hoofdstuk „Het Schrift"; en van gering belang lijkt de invallende gedachte of het wel in de „Klankleer", of het niet in de „Inleiding" thuis behoort. Maar de waarlik schitterende verdiensten van het werk ontplooien zich volkomen in de „Geschiedenis van het Vocalisme."

Opvattingen van andere geleerden — Noreen, Bugge, Olsen e. a. — worden telkens in het boek vermeld en vaak besproken. 'n Bevoorrechte plaats genieten in dit opzicht de geschriften van Prof. Dr. Axel Kock aan wie het boek „met dankbaren eerbied" is opgedragen. wiens studieën van zo grote betekenis zijn voor de Oudnoorse taalgeschiedenis, „ofschoon zij in de eerste plaats over het Zweedsch handelen", en met wie S. in voortdurende briefwisseling heeft gestaan. Deze geleerde heeft waargenomen en uitgewerkt de periodiciteit van de i- en u-wijzigingen en van de brekingen, slechts voor 'n gedeelte steunend op vroegere onderzoekingen. Al deze gegevens heeft Prof. Boer nu tot 'n compact geheel verwerkt, ze aanvullend en op enkele plaatsen bestrijdend (bijv. in § 89 Aanm. I). Met S. als gids kan ook de beginner langzaamaan zich wagen in het doolhof van klankwijzigingen, palatalisaties, labialisaties, brekingen, rekkingen, verkortingen, syncoperingen en velerlei andere mutaties, oudere of jongere klankwetten die het Oudnoorse vocalisme vertoont.

Ook in „De Consonanten" blijft het boek ons 'n leermeester, onder wiens leiding we ons volkomen veilig voelen zelfs bij de moeilikste onderwerpen, de meest subtiele kwesties: ik noem maar, enkel als voorbeeld-voor-het-grijpen: de klankwaarde van de w in verschillende stadia en in z'n verschillende posities (§ 171).

In de „Vormleer" trof mij telkens vooral de korte, maar zo volkomen bevrediging gevende bespreking van de uitgangen bij de verschillende verbuigingen, vaak gevolgd door niet minder te waarderen §§ „Bijzonderheden der flexie" (§§ 221, 222—223; 230, 231—232 enz. enz.). Ik kan daar niet genoeg goeds van zeggen. Slechts op één punt: de ia stammen viel mij de uiteenzetting wat kort, is mij na herhaalde lezing nog niet alles duidelik geworden. Maar daarvoor ben ik als het ware schadeloos gesteld bij de Pronomina. Daar zitten ook zoveel moeilikheden, waar ik al vaak mee geworsteld had, die mij altijd de baas waren gebleven. Dat is nu beter geworden sinds ik § 291—§ 312 van het „Oudnoorsch handboek" mocht onder de ogen krijgen. En dan de vervoeging! Ook hier dat telkens in korte woorden doorzichtig maken van die uitgangen, die anders vaak zoveel bezwaren bieden voor de studerende geest. Alleen bleven weer de ianverba ietwat misdeeld, ook al door de verwijzingen naar „Oergerm." en zelfs naar Tijdschr. ndl. T. en L. Alleen op dit punt gaat Prof. Boer dunkt me wel eens buiten de grens aan 'n „Handboek" te stellen. Ieder zal het ten hoogste op prijs stellen dat S. dikwels na de hem bevredigende oplossing gegeven te hebben, daarvoor of naar aanleiding daarvan ook naar eigen of anderer studies nog verwijst, maar bij *deze* kwestie, de zo moeilike -ian formatie krijgt de lezer het gevoel of de milde hand zich sluit: „ik heb het, ik hou het."[1])

Biezonder mooi en helder is het Mediopassivum behandeld (§ 352—354) en de „Andere Verbaalvormen met gesuffigeerde pronomina en adverbia." Hier is weer de veilige gids in het doolhof van vormen waar men zonder hem zeker zich „verloren zou lopen." Hoe doorzichtig, levend worden nu woorden als budumk voor te verwachten *baudumk, stódumk = stódu mér —. Dat er geen afzonderlik hoofdstuk aan de syntaxis gewijd is, zal geen lezer van Oudnoors veel deren al zijn er ook wel voetangels op dat gebied. Hoe zeer daarentegen verplicht prof. Boer alle beginners in die studie aan zich door de flinke, overzichtelike lijst van Bronnen en Hulpmiddelen, waaronder vooral de opgave van Woordenboeken en „Enkele belangrijke Uitgaven" in grote dank te aanvaarden zijn. Ook het „Register" is met veel zorg, uitgebreid en volledig, bewerkt. Het stelt ons in staat, zovaak onder de lectuur 'n vorm taalkundig ongewoon aandoet, ondoorzichtig blijft, het boek te raadplegen. Hoewel ik in dit opzicht nog weinig ervaring heb, ben ik overtuigd — na herhaalde lezing van het werk — dat men hoogst zelden vergeefs zal zoeken.

Naar aanleiding van de „Addenda en Corrigenda" — voor zover ik heb gezien zijn er heel weinig storende drukfouten overgebleven in dit grote boek met al zijn vormen. Op p. 115 r. 12 van boven staat p: lees f. Op p. 144 r. 15 van boven staat § 102 aanm.. lees § 108 aanm. 1(?) Op p. 184 r. 14 van beneden staat tiuhan, lees teihan. Op p. 210 r. 15 van boven staat kalliztré, lees kalliztér. In de aanm. 2 van § 153 schijnen twee formuleringen dooreen geraakt te zijn, al blijkt de bedoeling volkomen duidelik uit de voorbeelden.

In dit verband moge de aandacht gevestigd worden op de zuiverheid van taal, zeker geen geringe verdienste bij deze materie. 'n Gezond purisme is hier werkzaam, waar bijv. „umlaut" klankwijziging heet. En wie zonder germanismen-phobie het boek leest, zal nergens aanstoot vinden. Het is dan ook alleen om S. te bewijzen dat ik met verschuldigde aandacht las, wanneer ik hier vermeld dat het woord „wicht" als *vertaling* van vættr op p. 66 boven en bijv. p. 135 onder minder gelukkig klinkt als „wezen" (p. 34). Eén zaak blijve buiten bespreking, want daarin heeft „De Nieuwe Taalgids" mij tot 'n maniak gemaakt: zelfs is het wel goed af en toe door 'n formulering eraan herinnerd te worden dat alleen *geschreven* materiaal voor ons ter beschikking is, de oernoorse klanken voor altijd zwijgen.

Hoe nu ten slotte in enkele woorden samen te vatten wat de kracht, de ziel van dit boek is, wat er in mij telkens zo'n stille vreugde gaf? 't Is de helderheid van uiteenzetting, het is dat zijn inhoud wetenschap is. § 244 begin luidt: „De woorden met den stamklinker a hebben vóór verloren of bewaarde u u-wijziging, vóór i i-wijziging; het vocalisme is dus a—o—e. Woorden met den stamklinker e hebben u-breking, a-breking, i-wijziging, dus jo—ja—i."

Zie, nu gaat het paradigma der u-stammen voor u leven. Het zijn niet meer woorden die wat op elkaar lijken: het verband is belicht. Deze helderheid zal de lezer op iedere pagina kunnen bewonderen; bij de uiteenzetting van het subtielste probleem zal hij ze vinden. Doceren is de kracht van het boek. Men versta mij niet verkeerd. Nergens wordt het schoolsheid: „zonder hersenen gaat het nu eenmaal niet", heb ik

[1]) Nu ik (door omstandigheden eerst na het verzenden van deze boekaankondiging) het vroeger verschenen „Oergermaansch Handboek" van Prof. Boer heb kunnen lezen, mag ik persoonlik dat niet meer zo zeggen. Ook is mijn veronderstelling aangaande dat werk (al. 2 van dit opstelletje) volkomen tot zekerheid geworden.

wel eens horen zeggen. Maar de helderheid der uiteenzetting lokt uit tot en maakt mogelik de overpeinzing en na de overpeinzing bewondert men eerst recht de helderheid. Daarom is 'n tweede lezing van het boek niet gemakkeliker, maar wel genotvoller als de eerste en hiermee verraadt het zijn kern, zijn ziel : de wetenschappelikheid. § 134 Aanm. 1 luidt: „Het verschil tusschen geval 1 en 2 berust op de syncopeeringswetten. In den n. pl. *hǣïstō R is de i der 2de syllabe volgens § 159 gesyncopeerd : er blijft dus ǣ over, en de ĕ van Ysl. hestar is dus verkorting van ǣ. In den n. s. *hǣĭsta R is de a der derde syllabe volgens § 155, 2 gesyncopeerd en ǣĭ is dus gebleven en daarna gecontraheerd tot ǣi. De ĕ van ysl. hestr is dus verkorting van ǣi." Omdat hier — en op iedere bladzijde zal men dergelijke dingen vinden en niet alleen in de „Aanm." ! — de duidelikheid der voorstelling zo zuiver belicht het alleen uit echt wetenschappelik oogpunt belangrijke verschil tussen de e van hestr en de e van hestar, ontstaat in de lezer iets dat ik geen andere naam kan geven als vreugde, enthousiasme.

Misschien vindt deze of gene mij hier overdreven in mijn termen: hem zou ik mogen toevoegen : wie met volle belangstelling en volle aandacht 'n boek leest en meer dan eens, die is 'n dwaas als hij aan eigen indruk gaat twijfelen : zijn indruk is de juiste. Waarom ik dan niet nog meer bewijzen aanvoer ? Als ik het deed zou ik ondermijnen mijn stelling : dat het twee inhaerente eigenschappen van het boek zijn. Neen het is totaal onverschillig welke voorbeelden men kiest. In § 71 Aanm. 1 wordt bewezen dat de e van réttr eens i was, hoewel oorspr. Ide toch e. In § 109 wordt het wegblijven der breking bij sommige a-stammen besproken. Het zijn wat hardere noten, maar de pitten zijn even gaaf en op beide plaatsen vindt men op even bewonderenswaardige wijze de helderheid belichtend het wetenschappelik-belangrijke. Het is voor mij 'n zwaar gelag met citeren op te houden maar het moet zijn.

Met grote aarzeling ben ik aan deze aankondiging begonnen ; wel was het schrijven ervan mij 'n genot, maar toch is nog groter de zorg waarmee ik het opstelletje verzend. Ben ik er in geslaagd de zuivere toon te treffen, eerlik en eenvoudig te zeggen waar de S. van mij, beginneling, nog te veel eiste, maar ook aan te duiden wat aan bewonderende vreugde ik voelde onder het bestuderen van dit prachtige handboek ? Aan de redactie van het Museum de beslissing.

Rosmalen. C. F. Hofker.

G. Cohen, Écrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle. La Haye, Martinus Nijhoff; Paris, Édouard Champion. 1921. (Pr. *f* 15). (Parijsche diss.).

Met veel belangstelling hebben we de uitvoerige studie gelezen van Prof. G. Cohen over *Écrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle.* De schrijver, die vóór zijn professoraat te Straatsburg aan de Universiteit van Amsterdam hoogleraar was in de Franse taal- en letterkunde, heeft zich ten doel gesteld een bijdrage te leveren tot de geschiedenis der „expansion française" in de eerste helft der XVIIe eeuw, het tijdperk waarin niet alleen de betrekkingen tussen Frankrijk en Nederland, door overeenkomst van godsdienstige en staatkundige belangen, buitengewoon vriendschappelik waren, maar waarin ook de letteren in beide landen een merkwaardige hoogte hebben bereikt. Voor dat doel lag een grote hoeveelheid ongebruikt of ten halve gebruikt studiemateriaal te zijner beschikking, en de voortreffelike methode welke Prof. Cohen zich onder de leiding van Gustave Lanson eigen maakte, heeft tot uitnemende resultaten gevoerd. Wat hij zich voorstelde : om voor de vage algemeenheden van handboeken en biografieën, feiten, datums, namen in de plaats te stellen, de grote persoonlikheden der geschiedenis te doen herleven voor onze ogen, werd door de schrijver ten volle gerealiseerd.

De studie van Prof. Cohen is in drie boeken verdeeld. Het eerste handelt over *Régiments français au service des États*, en meer bepaald over de soldaat-dichter Jean de Schelandre ; het tweede over *Professeurs et étudiants français*, en bevat biografiese biezonderheden over Balzac en Théophile ; in het derde, *La Philosophie indépendante*, volgt Prof. Cohen stap voor stap de wegen van Descartes en de ontwikkeling zijner wijsbegeerte in de Nederlandse gewesten. Drie onderwerpen die ten zeerste de belangstelling van de historikus verdienen. Misschien heeft Jean de Schelandre geen beslissende invloed uitgeoefend op de evolutie der Franse letteren ; als persoonlikheid is hij interessant, en voor Prof. Cohen een dankbaar voorwerp van studie geweest.

Jean de Schelandre, tot dusver hoofdzakelik als toneeldichter bekend, en om zijn verzet tegen de Aristoteliaanse regelen, heeft een paar lyriese gedichten, die hij aan prins Maurits van Nassau opdroeg, en het ontwerp ener *Stuartide* nagelaten, welke als bijlage in 't werk van Prof. Cohen voorkomen. De biezonderheden van zijn verblijf in de Nederlanden, de gebeurtenissen die zijn gedichten hebben geïnspireerd, zijn uitvoerig behandeld ; met behulp van de dokumenten uit de „Staten van oorloghe" en de „Resolutiën" der Staten-generaal, kon in details worden nagegaan aan welke krijgsbewegingen de dichter heeft deelgenomen. Toen dit eenmaal was vastgesteld, werden aan de hand van het *Journaal* van Duyck, de slag bij Nieuwpoort, de veldtochten van 1601 en 1602, en de belegering van Grave, met behulp der kronieken van Fleming en Van Meteren 't beleg van Ostende weergegeven, en een vergelijking met de Pindariese ode van Schelandre bewees de buitengewone nauwkeurigheid waarmee de dichter de krijgsverrichtingen heeft geschetst.

Die historiese nauwgezetheid geeft Schelandre een afzonderlike plaats onder de dichters van de tweede helft der zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw, en onderscheidt hem zelfs gunstig van Ronsard en Malherbe, die door de rijkdom hunner mythologiese ornamentatie aan de waarheid der dichterlike gevoelsuiting wel eens hebben schade gedaan.

Weliswaar kan de realistiese tendens de dichter Schelandre op de klip van smakeloos prozaïsme doen stranden, welke de eenheid van onderwerp en inspiratie niet altoos vermag te doen ontzeilen. Anderzijds verhoogt weer het meesterschap over kompositie en vorm, en de oorspronkelikheid van de versbouw belangrijk

de waarde van 't gedicht. De bouw der strofen is door Schelandre zelf gevonden, ze wordt niet aangetroffen bij Malherbe of Ronsard, en evenmin, voorzover we konden nagaan, bij Marot of Du Bellay. Slechts de algemene methode om door een nieuwe verbinding van reeds bestaande rijmgroepen (*rimes croisées, embrassées* of *suivies*) nieuwe strofen te scheppen heeft Schelandre van zijn voorgangers afgezien.

Is overigens het realisme van deze dichtersoldaat wel in alle opzichten zo origineel als Prof. Cohen 't wil doen voorkomen? Realistiese kunst is bij de voorgangers van Schelandre, bij Marot, Ronsard en Du Bellay overvloedig voorhanden, zij treedt na Ronsard steeds duideliker naar voren en verheft zich bij Mathurin Régnier tot een hoogte die Boileau niet bereikt en Molière slechts evenaart. De invloed van Régnier op Schelandre, die zich wat de eerste gedichten van deze betreft, moeilik laat bewijzen (op z'n best zou 't verblijf van Schelandre te Avignon een vage aanduiding in die richting kunnen zijn), komt, dunkt ons, later beter uit in het door Prof. Cohen geciteerde fragment uit de *Stuartide*, in zijn afkeer van de theoretiese voorschriften van Malherbe en in sommige gedeelten van *Tyr et Sidon*, waarvan een omwerking in 1628 het licht zag. Eenzelfde opmerking kan worden gemaakt, wanneer Schelandre met zijn *Procez d'Espagne contre Hollande* als voorloper van D'Aubigné wordt voorgesteld: de toon van dit gedicht doet even goed denken aan de *Discours* van Ronsard als aan de *Tragiques*; de gedichten van Agrippa d'Aubigné schijnen trouwens, vóór ze werden uitgegeven, reeds sedert 1593 in handschrift te hebben gecirkuleerd (Lanson, *Histoire de la Littérature française*, p. 367 n. 2).

Een niet minder belangrijke bijdrage tot de geschiedenis van de doorwerking van 't Calvinisme in Noord-Nederland, die in de stichting en bloei der Leidse hogeschool haar hoogtepunt bereikte, vormt het tweede boek van Prof. Cohen's studie. Hier werden vooral geraadpleegd de door Dr. Molhuyzen uitgegeven *Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit*. Eerst behandelt Prof. Cohen de oprichting van dit Calvinisties instituut voor hoger onderwijs, waarin Cappel en Feugeray een werkzaam aandeel hadden. Minder uitvoerig echter dan dit geschiedde in 't proefschrift van Dr. S. Ridderbos over *De Philologie aan de Leidsche Universiteit gedurende de eerste vijf en twintig jaren van haar bestaan* (Leiden, 1906), dat we bij Prof. Cohen niet vermeld vinden en dat ongetwijfeld een aanvulling vormt van wat deze ons daarover mededeelt. Uitvoerig wordt ook in dit proefschrift gehandeld over de betekenis die Lipsius en Vulcanius en vooral Scaliger voor de klassieke en niet-klassieke letteren hebben gehad, terwijl de *Bijlagen* omtrent deze drie geleerden verschillende levensbiezonderheden berichten.

Een kwestie, die Prof. Cohen niet aanroert en die ons toch met het oog op het laatste boek van zeer groot belang schijnt, is het debat tussen Saravia en Coornhert. Busken Huet, wiens *Land van Rembrand* door de geleerde schrijver zelf geciteerd wordt (p. 474), wijdt daaraan deze passage: „In 1582 verdedigde hij (Coornhert) in Den Haag tegen den leidschen hoogleeraar Saravia, ten aanhoore van vijftien heeren uit den Hoogen Raad en de Staten van Holland, zijn traktaat over den heidelbergschen katechismus. Zonder grieksch, zonder hebreeuwsch, alleen gewapend met bijbelteksten uit de Vulgata of uit een hollandsche vertaling, hield hij van einde October tot einde November, vier weken aan één stuk, den woordenstrijd vol; vertrok toen voor een paar dagen naar Haarlem, om zijn zieke vrouw te gaan verplegen; was voor 1 December in Den Haag terug, en hervatte het openbaar dispuut, — tot de vijftien scheidsrechters, door zooveel theologie tot wanhoop gedreven, er een eind aan maakten" (Busken Huet, II[1], p. 59). Dergelijke disputen waren het voorspel tot het konflikt tussen Remonstranten en Contra-Remonstranten, dat later, schoon onder een andere vorm, met vernieuwde felheid tussen Descartes en Voetius uitbarsten zou. De redetwist waarvan Busken Huet gewaagt is ongetwijfeld een der ontwikkelingsfazen geweest van een proces dat uitliep op de afzetting van Saravia en Doneau onder het rektoraat van Lipsius in 1587. Prof. Cohen wijst op het verband tussen Doneau's orthodoxie en zijn betrekkingen tot Leicester (p. 163). Zou hetzelfde verband bij Saravia niet bestaan en tekenen zich de politieke verhoudingen niet in overeenstemming met de religieuze opvattingen af? Ook de houding, in dezen door Lipsius aangenomen, lijkt ons karakteristiek en Coornhert's optreden tegen de Leidse Universiteit was ook voor hem, zoals Busken Huet (p. 59) opmerkt, van betekenis.

Dat Prof. Cohen voor dergelijke religieuze en politieke strijdvragen niet genoeg belangstelling koestert, kan allerminst worden beweerd. De wijze waarop hij in het konflikt tussen Maurits en Oldenbarneveldt partij kiest, bewijst meer dan genoeg het tegendeel. Het grote beginsel der menselike vrijheid bezielde, volgens hem, de Remonstrantie der Arminianen, vrijheid op het terrein der metafysika, wat beduidde verzet tegen de strenge genadeleer van Calvijn, vrijheid op politiek gebied, wat verdraagzaamheid betekende, de Stadsregenten dierbaar, en waar Maurits van Nassau en de „kleine luyden", door Calvinistiese predikanten opgehitst, vijandig tegenover stonden (p. 262); en dit verklaart zijn sympathie voor Oldenbarneveldt, zijn afkeer van prins Maurits. De terechtstelling van Oldenbarneveldt wordt gekwalificeerd als een „exécution abominable" (p. 343). als een misdaad (p. 389), en zelfs gaat Prof. Cohen zover te beweren dat, ofschoon Nederland het land der vrijheid was, het in 1619 zijn „crise d'intolérance" gehad heeft, en „*le grand crime de meurtre de chef d'état*", die het lot aan geen der schutsvrouwen („marraines") van de vrijheid, Engeland, Frankrijk en Amerika, bespaarde, ook hier werd gepleegd (p. 424).

't Wil ons voorkomen dat de opvatting van Prof. Cohen, misschien door de kernachtige beknoptheid waarmee ze werd uitgedrukt, iets aan objektiviteit te kort schiet. Er zijn trouwens weinig kwesties waarin het zo moeilik valt een scherp geformuleerd oordeel uit te spreken als die van Maurits en Oldenbarneveldt, en een vollediger kennisnemen van de argumenten door de verschillende geschiedschrijvers aangevoerd, had misschien tot matiging genoopt. Fruin, Groen van Prinsterer, Motley, hadden de geleerde schrijver tot richtsnoer kunnen dienen. Busken Huet komt na verschillende overwegingen (II[1], p. 64, 67 sqq.) tot

de konklusie (II[1], p. 70), dat Oldenbarneveldt en De Groot te streng maar rechtvaardig geoordeeld zijn; hun optreden zou, waren hunne voorschriften gevolgd, burgerbloed hebben doen stromen (II[1], p. 72 cf. noot 1). Hoewel Prof. Blok in zijn *Geschiedenis van het Nederlandsche volk* (IV, p. 203), de dood „van den grooten staatsman" beschouwt als „een bloedige vlek in het historieboek der roemrijke Republiek, een vlek ook op de nagedachtenis van den grooten veldheer, die in alle goede trouw handelend, zijn vooringenomenheid, zijn wrok niet heeft kunnen overwinnen", erkent hij toch dat „redenen van staat" „tot grooter strengheid kunnen dringen dan in andere omstandigheden noodig schijnt" — en dit argument wint aan kracht als men let op 't feit dat in 1621 het Bestand zou zijn afgelopen en de vijand voor de poorten der veste stond — „dat Oldenbarneveldt en de zijnen ook van hunne zijde hebben gezondigd door hardnekkigheid en eigenzinnigheid, door onverdraagzaamheid jegens andersdenkenden, door maatregelen van geweld, door schending van recht en billijkheid." Oldenbarneveldt te beschouwen als „chef d'état" lijkt ons een bewering die naar de staatsrechterlike mutsaard riekt, en slechts de vrees Prof. Cohen's demokratiese gevoelens in opspraak te brengen, weerhoudt ons hier op hem het „plus royaliste que le roi" toe te passen.

Keren we tot het letterkundig terrein terug. Sprekend over de *Discours politique* van Balzac, waarvan de kopie aan Daniel Heinsius werd toevertrouwd, vraagt Prof. Cohen zich af, of een Nederlander een werk zou hebben aanvaard dat een Frans student aan de Leidse hogeschool in zijn moedertaal („en langue vulgaire") had opgesteld. En hij voegt er aan toe: „Heinsius, à qui on pourrait songer, mais qui enseignait le grec, l'eût repoussé avec dédain" (p. 271). Later (p. 276) merkt de schrijver op dat het werk moeilik voor Baudius bestemd kon zijn, en vermoedt hij dat het dan toch wel voor Heinsius moest zijn geschreven. „Si ce n'est donc pas pour ce dernier (Baudius) que Balzac a fait le *Discours* dont il a été question plus haut, ce ne peut guère être que pour Heinsius, qui en a, en tout cas, conservé le manuscrit." De aarzeling van Prof. Cohen schijnt voort te vloeien uit het feit dat hij Heinsius beschouwt als iemand die uitsluitend Latijn of Grieks schreef. In werkelikheid bestaat er heel wat Nederlands dichtwerk van Heinsius, zijn *Nederduytsche Poëmata*, waaronder zijn vaderlandse verzen niet het minst bekend zijn, verschenen in 1618 (Busken Huet, II[1], p. 157 vlg.); daarvóór had hij meegewerkt aan de *Nederduytsche Helicon* (Prinsen, *Handboek*, p. 226), en aan de *Bloem-hof van de Nederlandsche jeught* (Prinsen, *ib.*, p. 365).

Naar aanleiding van dit punt en het niet-vermelden van 't dispuut Coornhert-Saravia zou een vaag vermoeden kunnen ontstaan dat Prof. Cohen zich minder goed op de hoogte heeft kunnen stellen van de Nederlandse litteratuur die rechtstreeks of zijdelings op zijn onderwerp betrekking heeft. Zo schrijft hij ook over Simon Stevin: „Car Stévin, nous a révélé M. Brunot, était très féru de son flamand" (p. 381). Wanneer deze revelatie alleen de Fransen geldt, hebben we er vrede mee, in Nederland wist men lang reeds voor de voortreffelike *Histoire de la Langue française*, hoe goed Stevin zijn Nederlands kende. Busken Huet (II 15 vlg.) beveelt een nadere bestudering er van aan, zoals reeds met Marnix en Vondel geschied was, en citeert uitvoerig voorbeelden van Stevin's glasheldere taal.

Hiermee zijn we bij het derde gedeelte van Prof. Cohen's studie terecht gekomen, over *La Philosophie indépendante* en 't verblijf van Descartes in Nederland. Want de naam van de mathematikus Stevin suggereert niet alleen die van zijn uiterst begaafde Franse tijdgenoot, Descartes kan ook persoonlik de wiskundige beschouwingen van Stevin hebben aangehoord. Méér dan deze heeft echter Beeckman de richting van Descartes' wiskundige en zelfs wijsgerige ideeën bepaald. De jonge Franse geleerde, wiens opleiding aan het kollege te La Flèche een meer letterkundig dan mathematies karakter droeg, ofschoon de ontdekkingen van Galilei er gunstig ontvangen werden en ook haar invloed op Descartes niet hebben gemist (Adam, *Vie et Oeuvres de Descartes*, p. 29 vlg.), bewondert zeer de denkbeelden van zijn Nederlandse vriend en noemt hem zijn geestelike vader. Beeckman vertegenwoordigde in zekere zin voor hem de Nederlandse wetenschap, en het is bekend hoe het stelsel van Copernicus, later door Descartes in zijn *Traité du Monde* overgenomen, in de Nederlanders Gemma Frisius en Stevin ijverige propagandisten had gevonden. Wat Gassendi later, in 1629 aan Peiresc schrijft: dat „iedereen" in Nederland „de beweging der aarde verdedigt" (Cohen, p. 480), zegt in dat opzicht genoeg.

Met bewonderenswaardige nauwgezetheid heeft Prof. Cohen de plaatsen bestudeerd, waar Descartes achtereenvolgens vertoefde, en op gelukkige wijze heeft hij „l'art de vérifier les dates" met „l'art de vérifier les lieux" gekombineerd. De eerste vindingen van Descartes, zijn relaties met de Rozekruisbroeders, zijn tocht langs de Friese kust — is de benaming „West-Frise" voor Friesland (p. 408) wel juist? —, zijn reizen in Frankrijk en Italië, zijn afzondering te Parijs, zijn terugkeer in Nederland, waar hij van 1628 tot 1649 zich ophoudt, de episoden van dat verblijf: Franeker, Endegeest, Egmond, Santpoort, Amsterdam, Utrecht en Deventer, de ontwikkeling zijner wijsbegeerte en de strijd met de Calvinistiese theologen, dat alles wordt vermeld of in den brede behandeld.

Zo Prof. Cohen ook hier de tegenstellingen verscherpt die tot deze strijd aanleiding gaven door te zeggen dat de „Dieu métaphysique" van Descartes al zeer weinig overeenkomst vertoont met „le Dieu de la religion" (p. 427) — Faguet stelt in zijn *Dix-septième siècle* in 't licht hoeveel Christelike elementen Descartes' Godsbegrip nog bevat [1]), — aan de andere zijde is daarmee het verzet der Calvinisten zeer goed te verklaren. Zij vergisten zich niet toen zij de mathematiese methode van Descartes om tot het juiste Godsbegrip te komen verwierpen als een inbreuk op de Christelike religie en zedeleer. Voetius, zegt Duker (*Gisbertus Voetius*, II, p. 163), veroordeelde „als atheïstisch in strekking het gedrag dergenen, die zich beijverden — ten minste er den schijn van aannamen — alles te vergeten en af te leeren, wat zij zich vroeger hadden eigen gemaakt;

[1]) We mogen in dit verband evenzeer verwijzen naar L. Blanchet. *Les antécédents historiques du Je pense, donc je suis*, Paris. Alcan, 1920.

.... en dit met het zonderlinge doel om hunnen geest, eerst tot eene „tabula rasa" ontredderd, daarna weer op te pronken met uitsluitend zelf verworven kundigheden." Dat was het kritieke punt. Terwijl eerst aan de Utrechtse hogeschool de Cartesiaanse wijsbegeerte ongehinderd gepropageerd wordt en Descartes in Reneri en Regius getrouwe en ijverige aanhangers vindt, begint men de alarmklok te luiden wanneer Regius over de verbinding van lichaam en ziel stellingen verdedigt die met de beproefde theologiese waarheden in strijd zijn. Dan pas veroordeelt de Senaat der Utrechtse universiteit de nieuwere wijsbegeerte, kiest hij tegelijk voor Aristoteles partij (Duker II, p. 155), en wordt Regius met aandrang verzocht in 't vervolg zijn lessen tot de „medicina" te beperken (pp. 159, 160)[1].

Het mag betreurd dat in dit konflikt de kwestie waar 't om ging niet zuiver wijsgerig werd gesteld. Enerzijds zijn we getuige van de „dernières convulsions de l'aristotélisme finissant, qui a conclu cet étrange mariage de raison avec les Églises et qui devra céder la place au cartésianisme" (Cohen, p. 535), anderzijds trachtte ook Descartes de hulp van machtige beschermers te verkrijgen door de Nederlandse Protestanten die zich bij de Katholieke Confraternitas Mariana hadden aangesloten tegen Voetius' scherpe veroordeling te verdedigen, terwijl heftige persoonlike aanvallen van weerskanten, toegejuicht of afgekeurd door 't belangstellend publiek, het probleem vertroebelden. Thans, na bijna drie eeuwen de ontwikkeling der mechanies-deterministiese wijsbegeerte te hebben gevolgd, kan men vaststellen dat de filosofie van Descartes, door de intuïtie te beperken tot de grondaxioma's van metafysika en natuurwetenschap met hunne deduktics, door intuïtie en intelligentie te vereenzelvigen, ons wereldbeeld verhelderd heeft, en daardoor tot de positieve wetenschap sterk heeft bijgedragen, maar het ook heeft verarmd, en zodoende religie, moraal en dichtkunst in haar groei heeft belemmerd. In dat opzicht lijkt ons de jongere tijdgenoot van Descartes, Pascal, een hoger standpunt te hebben bereikt, en de toenemende invloed, die deze op de nieuwere Franse wijsbegeerte uitoefent (cf. V. Giraud, *Blaise Pascal*, Paris, 1910), dunkt ons een gelukkig verschijnsel.

De naam van Pascal voert ons tot Prof. Cohen's arbeid terug. Na de hoogst belangrijke korrespondentie met prinses Elisabeth van Bohemen, die tot de *Traité des Passions* aanleiding gaf, vinden we in 1647 Descartes te Parijs, waar hij een ontmoeting heeft met de jeugdige Pascal, om door hem te worden ingelicht over de aanstaande proefnemingen op de Puy-de-Dôme.

De vermelding van deze gebeurtenis besluit Prof. Cohen met te zeggen: „Ce qui intéresse Descartes dans la question est que sa théorie de la négation du vide absolu est mise en cause; gardons-nous bien de l'en railler, puisqu'elle correspond exactement à l'hypothèse de l'éther des physiciens modernes" (p. 639).

Gaat ook hier de geleerde schrijver niet te ver? Wie de studie van F. Strowski (*Pascal et son temps*, II, p. 162 vlg.) heeft gelezen zal deze bewering ietwat skepties bejegenen. Descartes' hypothese van de „mouvement circulaire" is heel iets anders dan het moderne atomisme, dat de atoom als energie-centrum, en rust, beweging en zelfs de ruimte als zuiver-relatieve begrippen beschouwt (Men zie hierover o. a. H. A. Lorentz, *Das Relativitätsprinzip*, Leipzig und Berlin, 1914). Ook op dat punt heeft het mechanisme zijn tijd gehad, even goed als de theorie van „l'animal-machine" die reeds door La Fontaine niet geheel au sérieux werd genomen.

We begrijpen en waarderen evenwel een bewondering voor Descartes die, waar ze hier en daar tot enigzins paradoxale uitspraken voerde, en niet altoos van waardering voor de tegenstanders van de Franse wijsgeer getuigt, de stimulans is geweest tot een met buitengewone volharding tot stand gebrachte arbeid die voor de biografie van een der geniaalste denkers der zeventiende eeuw een hoogst belangrijke bijdrage moet worden geacht. Omstuwd door zijn Amsterdamse leerlingen, heeft Prof. Cohen kloek de hand geslagen aan het pionierswerk dat reeds door Van Hamel en Prof. Salverda de Grave met zoveel kracht werd aangevat. Hij heeft opnieuw in 't licht gesteld welk een betekenis de Franse taal, litteratuur en wetenschap hebben gehad voor het Nederlandse volk. Die invloed begon lang voor de Nederlanders zich tot een afzonderlike volksgroep verenigden, zij duurt voort tot op de huidige dag. Er breidt zich hier een onafzienbaar veld uit voor een wetenschappelik onderzoek, waaraan Fransen en Nederlanders reeds met goede uitslag de hand hebben gelegd, zoals ze vroeger kampten tegen een gemeenschappelike vijand. Toen waagden de Fransen liever hun huid dan in de loopgraven te werken, en deed op dat terrein één Fries meer dan vier Fransen. Prof. Cohen heeft aan Franse geestdrift, Hollands doorzettingsvermogen gepaard en zich in staat getoond het tegen één Fries en vier Fransen op te nemen.

Rotterdam. S. Eringa.

K. ten Bruggencate, Engelsch Woordenboek. 9de druk. Groningen, Wolters. (Pr. 2 dln. ƒ 12.—, elk deel afzonderlijk ƒ 6.25).

In de voorrede neemt de samensteller van dit welbekende woordenboek, afscheid van zijn werk en laat de taak van een volgende herziening aan jongere krachten over. Dat dit den schrijver weemoedig moet stemmen is te begrijpen.

De verschijning van Ten Bruggencate's Woordenboek in 1894, is voor de toenmalige studeerende jeugd van buitengewoon veel nut geweest. Het bleek terstond ver boven andere dictionnaires te staan en werd met allen lof begroet. Sedert dien tijd heeft de schrijver, door anderen geholpen, steeds het werk verbeterd en uitgebreid, zoodat het ook heden nog een van de beste en misschien het meest aanbevelenswaardige woordenboek is dat wij bezitten.

De schrijver kan met recht zeggen: „Exegi Monumentum", en een dat nog vele jaren een waardig gedenkteeken zal blijven in onze rij van woordenboeken. Moge hij nog meerdere herdrukken van zijn werk beleven.

Leiden. Chr. Kok.

[1]) Men vergelijke deze uitspraak met het oordeel van J. Bertrand, in zijn artikel over *Un ennemi de Descartes, Gisbert Voet* (*Revue des deux Mondes*, 1er janvier 1891).

C. Clemen, Das Leben nach dem Tode im Glauben der Menschheit. (Aus Natur und Geisteswelt Bd. 544). Leipzig-Berlin, Teubner. 1920. (Pr. M. 2, geb. M. 2.65).

Na eene „Einleitung" p. 3 vlgg. en eene „Vorbemerkung, „Die Verbreitung und das Alter des Glaubens an ein Leben nach dem Tode", p. 5 vlgg. behandelt hoofdstuk I: „Die Form des Lebens nach dem Tode", p. 7—42, hoofdstuk II: „Der Ort des Lebens nach dem Tode" p. 42—62 en hoofdstuk III: „Der Inhalt des Lebens nach dem Tode" p. 62—104. Er volgen een „Schluss" p. 104—118 en Literaturangaben p. 119.

De schrijver betoogt, dat de menschen aanvankelijk aan een „Weiterleben des ganzen Menschen" p. 9—20 en eerst later aan het „Weiterleben eines vom Körper unterschiedenen geistigen Prinzips" p. 21—33 zouden hebben geloofd. De „Auferstehung des irdischen Leibes" wordt vrij uitvoerig p. 33—40, de „Unsterblichkeit der Seele" kort behandeld p. 40 vlgg. Zeer belangwekkend zijn de uiteenzettingen over „Das Totenreich auf der Erde", p. 47—54 en over den hemel p. 55—62. Het voortbestaan der ziel wordt dikwijls als een „Verschlechterung" beschouwd p. 65—75, echter vereert men ook veelal de overledenen als „hoogere wezens" p. 75 vlgg. Aangaande „Das verschiedene Geschick der Verstorbenen" worden tal van treffende bijzonderheden meegedeeld, p. 79—104. Als zijn eigen overtuiging verkondigt de schrijver, dat het geloof aan een voortbestaan slechts dan waarde heeft, wanneer het leven hiernamaals onze zedelijke ontwikkeling tot „Abschluss" brengt, p. 110 en 118 f.f.

Dit boekje munt uit door rijken inhoud en behartigenswaardige overwegingen. Het is echter onvermijdelijk, dat ten opzichte van een dergelijk onderwerp de „meeningen" zoowel wat bijzonderheden als wat hoofdzaken betreft, uiteenloopen. O. i. slaat bijv. prof. Clemen p. 97 den invloed der Eleusinische mysteriën te gering aan, en heeft hij p. 119 te veel met Rohde's „Psyche" op. Wanneer de schrijver p. 113 zegt dat men de gedachte van een zedelijken vooruitgang der menschheid moet blijven vasthouden, dan is referent zoo vrij, daar een vraagteeken achter te zetten. En wanneer prof. Clemen p. 109 beweert, dat het voortbestaan der ziel slechts door een nauwkeurig onderzoek der spiritistische en occultistische verschijnselen kan worden „bewezen", dan is dat zeer zeker een echt wetenschappelijke opvatting, maar doet ons te meer verbazen, dat hij aan bedoelde verschijnselen niet nader de aandacht heeft geschonken.

's Gravenhage. K. H. E. de Jong.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1921, Juillet-Août: P. Jouquet, Les Grecs au temple d'Abydos. — J. Mathorez, Rapports intellectuels de la France et de la Hollande du XIIIe au XVIIIe siècle. — Variétés.

Sept.-Oct.: P. Monceaux, Le Manichéisme, I. — A. Ernout, Linguistique historique et linguistique générale, I. — Variétés. — Nouv. et Corresp.

Nov.-Déc.: H. Cordier, Missions russes chez les Kalmouks et en Chine. — P. Monceaux, Le Manichéisme (slot). — A. Ernout, Linguistique hist. et linguistique gén. (slot). — Variétés.

Mitteil. d. kais. deutschen Arch. Instituts, Roem. Abt., XXX, 1-2: H. Koch, Studien zu den Campanischen Dachterrakotten. — H. Nachod, Das Baptisterium von Canosa. — C. Albizzati, Due fabbriche etrusche di vasi a figure rosse.

3-4: H. Koch, E. v. Mercklin, C. Weickert, Bieda.

Neue Jahrbücher f. d. klass. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLVII-XLVIII, 8: A. Gercke, Auch ich war in Arkadien geboren. — H. Peters, Die Einheit der Ilias. — E. Bickel, Gyges und sein Ring. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: C. Hölk, Gymnasium und Universitätsunterricht. — F. Friedrich, Der Geschichtsunterricht als Vermittler politischer Bildung, II.

9: L. Deubner, Ein Stilprinzip hellenistischer Dichtkunst. — G. Steinhausen, Die Tragik der höheren Menschen. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: Mitteil.

Tijdschrift v. Nederlandsche Taal- en Letterk., XL, 4: G. Neckel, Zur lehre von den germ. synkopen. — J. F. M. Sterck, Tessalica. — Fr. Kossmann, De wijs van het Wilhelmus in 1574. — C. B. van Haeringen, Sporen van Fries buiten Friesland. — C. G. N. de Vooys, Twee mystieke traktaatjes uit de eerste helft van de veertiende eeuw. — C. Bake, Huygens en de Groote Zaal. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XVI, 1: W. H. Staverman, Rousseau en de Romantiek. — J. J. le Roux, Berichten over Afrikaans, Hottentots en Portugees. — W. de Vries, Opmerkingen over ontleding. — Ph. J. Simons, Kenniskritiese beschouwingen. — C. G. N. de Vooys, Een nieuwe regeling van het grammaties woordgeslacht. — Kron. en Krit. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, VII, 2: M. J. Premsela, A propos d'un poème d'Edmond Rostand. — S. Eringa, La proposition infinitive simple en français moderne. — A. C. Bouman, *Laura, vom Dom umzingelt.* — J. J. A. A. Frantzen, Zu *Neoph.* VI, 2, S. 130. — 136. — Dez., Romantische Erotik, I. Heinrich v. Kleist. — E. Zuber, George Eliot als Gelehrte, Dichterin u. Frau. — H. Wagenvoort Jr., Lat. *quisquam* en *ullus*. — C. Weyman, Zu latein. Dichtern, I. — Varium. — Boekbespr. — Aankond. v. eigen werk. — Korte aankond. — Inh. v. tijdschr. — Meded.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, X, 1: Fr. Th. Horsten, Niet-Geestelik Toneelwerk v. Katholieken. — L. C. Michels, De beginstrofe v. Maerlant's Der kerken claghe. — J. Moormann, „Lossche Nekôdesch". Een Limburgsche geheimtaal. — Tijdschriftenschouw.

English Studies, IV, 1: A. G. v. Kranendonk, Notes on Methods of Narration in some English Novels. — F. P. H. Prick v. Wely, War Words a. Peace Pipings. — E. Kruisinga, Contributions to English Syntax, XII. — E. B. Koster, Lewis Theobald. — Notes a. News. — Translation. — Rev. — Bibliogr.

Hist. Zeitschrift, 125, 1: Von Sybel, Entwicklungsgeschichte der christl. Antike. — Wentzcke, Drei Darstellungen els.-lothr. Geschichte. — Friis, Die Aufhebung des art. V des Prager Friedens. — Miszellen.

Bijdragen vaderl. Geschiedenis, 5de R. VIII, 3-4: De Pater, De landraad bewesten Maze, I. — Elias, Schetsen uit de geschiedenis van ons zeewezen, IV. — Van Schelven, De doop van Frederik Hendrik. — De Man, Maatregelen ten opzichte van het economisch leven der kloosterlingen en congregaties. — Nederl. historische literatuur.

Studiën, XCVII, Jan.: W. Mulder, De knechting van Ierland. — Is. Vogels, P. v. Meurs en Dr. Schaepman. — H. Duurkens, De Liberaal-Katholieken aan de Laan v. N. O.-I. in den Haag. — J. Salsmans, De zondenbelijdenis psychologisch beschouwd. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Febr.: W. Mulder, Home Rule. — J. v. Heugten, Geestesoriënteering. — Is. Vogels, P. v. Meurs en Dr. Schaepman, II. — J. C. Alberdingk Thijm, Maria's algemeene genade-bemiddeling. — K. Hermsen, Matthäus Schiestl. — L. P. P. Franke, Chesterton over Ierland. — Meded. — Lezers en Red.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. **No. 7.** **April 1922.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Dr. H. Beckh, Etymologie und Lautbedeutung im Lichte der Geisteswissenschaft. Stuttgart, Der Kommende Tag A.-G. Verlag. 1921.

Het kan in de wetenschap gebeuren, dat een hypothese, na lang en vruchteloos gebruik verworpen, toch weer in eere komt. Ook de schrijver van bovengenoemde verhandeling brengt een oud denkbeeld ter sprake, dat men lang en met weinig gevolg heeft trachten toe te passen; maar ik geloof niet, dat het hem gelukt is er iets mee uit te richten. Hij stelt zijne methode voor als iets nieuws, waardoor de taalwetenschap diepzinniger zal kunnen worden; maar zijne betoogen gelijken zeer op die van de etymologen der oudheid, die men heeft nagevolgd tot in de 19de eeuw toe, totdat men het onjuiste beginsel van hun methode duidelijk leerde inzien. De Romeinsche grammaticus P. Nigidius behoorde tot hen, die verband meenden te kunnen vinden tusschen de woorden en datgene waarvan die woorden de namen waren. Dat *vos* een vnw. is van de 2e persoon en *nos* een van de 1e, vond hij wel te begrijpen: bij het uitspreken van *v* immers maakt men met de lippen een beweging in de richting van de personen tot wie men spreekt; zegt men daarentegen *nos*, dan trekt men ze naar binnen, naar zich zelf toe („et spiritum et labeas quasi intra nosmet ipsos coercemus": zie Gellius X, 4). Bilderdijk nog kon zich met die redeneering wel vereenigen. Men zou in de eerste plaats kunnen opmerken, dat er ook (Indogermaansche) talen zijn waarin juist het vnw. van de 1e pers. plur. met een *w* begint, b. v. het Sanskrit en de Germaansche talen, en dat het daardoor twijfelachtig wordt, dat die *w* iets eigenaardigs van het vnw. der 2e pers. zou zijn. Doch men zal thans bij voorkeur een veel algemeener argument noemen: het begin der menschelijke taal moet men zoeken in een voorhistorisch verleden, zeer vele eeuwen ouder dan de oudste periode waaruit men gedenkstukken heeft. Men weet volstrekt niet, hoe eenig deel van het menschdom gesproken heeft toen zijn uitingen in klank den naam van menschentaal pas verdienden. Wel kan men gissen, dat in dien voorhistorischen tijd groote veranderingen hebben plaats gehad, indien men hier ten minste uit het bekende iets mag afleiden voor het onbekende.

De heer Dr. Beckh redeneert natuurlijk niet juist zóó als Nigidius, want hij weet van historische taalwetenschap en erkent dat deze hare verdiensten heeft. Hij vindt goed, dat men het Indogermaansch zoowat tracht te reconstrueeren, maar reeds in de oudere vormen die bewaard zijn, inzonderheid in die van het Sanskrit, ook in die van het Awesta, ja zelfs in zeer moderne talen, vindt hij duidelijk verband tusschen de taal en het karakter van hen die haar spreken. De klank der *h* is volgens hem één uitdrukking van het geestelijke in den mensch, die van de *s* daarentegen een uitdrukking van het stoffelijke, het aardsche. Nu ziet hij, dat er Indogermaansche talen zijn die in bepaalde gevallen *s* hebben waarin andere *h* zeggen. Dat is voor hem een teeken van een duidelijk verschil tusschen het karakter van het eene volk en dat van het andere; hij noemt b. v. *septem* tegenover *ἑπτά*, en zegt: „zwischen Griechisch und Latein liegen in dieser Beziehung Welten, die griechische Sprache stellt eine ganz andere Bewusstseinsstufe der Menschheit dar als die lateinische". Maar wanneer een varken in het Latijn *sus* heet en in het Grieksch *ὗς*, volgt dan daaruit, dat de Grieken het begrip „varken" anders hebben opgevat dan de Romeinen? Menigeen zal dit niet zoo gemakkelijk inzien. Dat de *h* in het Fransch, het Italiaansch en het Russisch weinig of niet voorkomt, wordt door den schrijver opgemerkt: waarschijnlijk pleit dit niet ten gunste van de volken die deze talen spreken; daarentegen is de *h* „ausdrucksvoll", wanneer men in het Duitsch zegt „himmlische Höhen". Het is waarlijk, alsof hier de taalwetenschap

in dienst komt van de politiek. Zoo heeft iedere klank zijn eigen beteekenis: *k* heeft eene „schöpferische Bedeutung", de vocaal *ṛ* is het teeken „des rollenden Willens- und Bewegungsimpulses", *t* de aanduiding van „Vollendetheit, Abgeschlossenheit der Handlung"; vandaar skr. *kṛta*, en lat. *creatus*. Uit het karakter der *t* laat zich dan ook verklaren, dat in *Tod* en in **θάνατος** twee dentalen voorkomen; *mors* met zijne *m* drukt iets geheel anders uit. Zoo gaat de heer Beckh voort, doch hij merkt daarbij op, dat zulk een ontleding niet op alle woorden „unserer heutigen lebenden Sprachen" kan worden toegepast. Met die opmerking zal hij zich tegen allerlei aanvallen kunnen verdedigen. Maar wat wil hij eigenlijk? Hij zegt niet duidelijk wat het beteekent, wanneer b. v. *sapta*, *septem* en **ἑπτα** naast elkaar worden gesteld. Waarschijnlijk zal hij toch aannemen, dat die woorden uit één Idg. vorm zijn ontstaan. Beschouwt hij *s* als den oorspronkelijken klank aan het begin, of wel *h*, of neemt hij een onbekenden klank aan, waaruit in de eene groep van talen *s*, in de andere *h* is geworden? In elk geval moet hij klankveranderingen aannemen, en hij zal ook wel erkennen, dat er in zulke klankveranderingen een zekere regelmatigheid is, die met de beteekenis der woorden niets heeft te maken. En wanneer nu de Grieken in dit geval van *zeven* en in andere dergelijke gevallen een *h*, en niet een *s* hebben gezegd, dan zal die *h* dus ook niet in verband staan met de beteekenis van één bepaald woord, waarin het onstoffelijke (dat de schrijver in den *h*-klank vindt) opzettelijk moest worden uitgedrukt. De Grieken hebben **ἑπτά, ἕδος, ἕπομαι** enz. met *h*, waartegenover men Indische vormen met *s* kan stellen. Hebben de Grieken in al zulke vormen, wat zij ook mogen beteekenen, door het gebruik der *h* hunne geneigdheid tot het niet-materieele willen te kennen geven? Tot die gevolgtrekking zou men komen, doch wellicht zal de schrijver ze niet willen aanvaarden. Hij beschouwt vooral willekeurig door hem gekozen vormen, en redeneert daarover als een antiek etymoloog, maar met een zeker vertoon van modernisme. Het is wel moeilijk in een verhandeling als deze een proeve te zien van een nieuwen vorm der taalwetenschap.

Groningen. A. Kluyver.

W. Morel, De Euripidis Hypsipyla. Lipsiae, Noske. 1921. (Diss. Inauguralis).

Van de in Egypte teruggevonden fragmenten uit Euripides' Hypsipyle bezitten wij, behalve de editio princeps in de Oxyrhynchus Papyri (1908) door Grenfell en Hunt, critische uitgaven van v. Herwerden (1909), Hunt (1912) en v. Arnim (1913). Bovendien zijn er, vooral in de eerste jaren na de kostbare vondst, vele artikelen verschenen, waarin de schrijvers philologische en mythologische details trachtten op te helderen. De pasgewonnen fragmenten brachten de oplossing van enkele vragen, die verbonden waren met de tot dusverre bekende spaarzame overblijfselen. Maar veel grooter bleek het aantal nieuwe problemen. De geleerdheid van Valckenaer en de verbeeldingskracht van Hartung zouden niet voldoende zijn om de geprikkelde weetlust te bevredigen. — De schrijver van bovengenoemde dissertatie, die vier kostbare jaren aan den oorlog moest afstaan, heeft de energie gehad om, zoo kort na de onderbreking zijner studiën, een verhandeling te publiceeren, waarin een aantal punten aan een hernieuwd onderzoek onderworpen worden. De lijst van geraadpleegde boeken en artikelen had grooter kunnen zijn. In een Duitsche dissertatie is zulk een korte conspectus librorum, alsook het ontbreken van lange noten aan den voet der bladzijden, zelfs iets ongewoons. Maar het geheel is er niet door geschaad.

Het werkje, niet grooter dan 49 bladzijden, is verdeeld in twee hoofdstukken. In het eerste reconstrueert de schrijver den gang der handeling en gaat hij na, welke rol de zonen van de heldin hadden, in het tweede volgen observationes selectae bij de koorliederen. Geheel onaangeroerd blijft de vraag naar den vorm, dien de sage bij Euripides gehad moet hebben en de behandeling van hetzelfde onderwerp door anderen. Evenmin tracht Morel de fragmenten bij Nauck in het kader van de thans bekende gedeelten te plaatsen. Het oude recept om met behulp van Ovidius' Heroides, Apollodorus, Statius, Apoll. Rhodius en vazenafbeeldingen de groote lijnen van het stuk terug te vinden, wordt hier niet toegepast. Tenslotte ontbreekt een poging tot nadere dateering.

Met deze opsomming van hetgeen er *niet* in het boek te vinden is, bedoel ik geenszins, afbreuk te doen aan de waarde van het hier gebodene. De schrijver zelf uit aan het slot niet meer dan de bescheiden hoop, dat hij iets heeft bijgedragen tot het begrijpen van den grooten dichter.

Morel's betoog, dat Hypsipyle de eerste scène van den proloog (waarvan de beginverzen uit Aristophanes' Ranae welbekend zijn) heeft uitgesproken, is overtuigend. Tot tegenspraak echter lokt zijn opvatting (die hij met v. Arnim deelt), dat de verzen

ἰδού, πρὸς αἰθέρ' ἐξαμίλλησαι κόρας
γραπτούς τ' ἐν αἰετοῖσι πρόσβλεψον τύπους

zouden gezegd zijn door Hypsipyle tot het kleine kind, dat zij op haar armen draagt. Terwijl de Engelsche uitgevers meenden, dat deze verzen tot een dialoog van Thoas en Euneos behooren, gelooft M. niet, dat volwassenen elkaar met drie verschillende werkwoorden van *zien* aansporen om naar ornamenten te kijken. Maar 1°. *behoeft* **ἰδού** niet meer te zijn dan een tot interjectie verzwakte imperatief (zooals M. zelf terecht op pag. 35 opmerkt), 2°. zal een klein kind wel niet tot bedaren gebracht worden door naar de gevelversiering van het ouderlijke huis te zien, 3°. in Eur. Ion 190 sqq. zegt het eene deel van het koor tot het andere:

ἰδοὺ τάνδ', ἄθρησον,
πρόσιδ' ὅσσοις,

waar dus ook drie verba videndi naast elkander gebruikt zijn.

Twijfelachtig is ook M.'s interpretatie van de veelbesproken woorden 60, 1, 21: **κενὰ δ' ἐπῃδεσθην ἄρα.** Volgens hem zou Hyps. hiermede bedoelen, dat zij blijkbaar tevergeefs verecunda geweest is (sc. erga Amphiararum cui viam ad fontem monstraverat), daar Amphiaraos niet verschijnt om haar in haar nood te helpen. Zou haar voorkomendheid wel gekwalificeerd

kunnen worden door ἐπαιδεῖσθαι (zie Soph. Ant. 510)?

Van Morel's coniecturen zijn vermeldenswaardig: Fr. I, Col. II, 6: ἐκπονήσω καὶ (i.p.v. [. .] μνήσωμαι). 'Εκπονεῖν moet hier dan doelen op het werk der opvoeding. In hetzelfde fragment vs. 11 is θέλει een fraaie emendatie voor μέλει, goed gesteund door Horatius: me dulcis dominae *Musa* Licymniae cantus, *me voluit dicere* etc. In Col. III, vs. 29 verandert M. [οἷο]τρῳ in κα[ι]ρῷ, *opportune*. Col. IV vs. 9 is ἐπὶ πόνους ἐλθεῖν goed vertaald en tegelijk verdedigd met *aggredi labores*. Ib. vs. 2 geeft ons de oudste bewijsplaats voor Prokris als jageres.

Fr. 57, vs. 21 sq. stelt M. de van scherpzinnigheid getuigende lezing voor:

φ]άος ἄσκοπον [⏑⏑–⏑⏑ αἰ-
θ]έρι πρωτόγονο]ν . . . .[1])

Ib. vs. 23 stelt hij voor: Ἔ]ρως.

Reeds aan deze weinige voorbeelden is te zien, hoe met geduld, methode en kennis uit de verminkte overlevering bruikbare resultaten te winnen zijn. En zoolang de Egyptische vondsten niet ophouden het bestaande materiaal te verrijken en aan te vullen, behoeft de philoloog niet te vreezen voor verstarring zijner studiën. Het werk van Morel is een verblijdend bewijs daarvan.

Den Haag. G. Italie.

Mânava-s'rauta-sûtra, cayana, uitgegeven door **J. M. van Gelder.** Leiden, A. W. Sijthoff. 1921. (Utrechtsche diss.).

Ook indien het begeleidwoord het ons niet gezegd had, zou uit de stellingen gebleken zijn, dat de schrijfster te Leiden gestudeerd had, en aan taalvergelijking en algemeene taalstudie haar voorkeur geschonken. Het laatste jaar van haar studietijd werkte ze onder leiding van Caland, en we mogen zeggen, met grooten ijver en nauwgezetheid. Want, ofschoon het boekje licht op de hand weegt: XX plus 22 bladzijden, daarachter ligt de studie van vier parallele Brāhmaṇa-teksten en even zoovele Sūtra-teksten (het *cayana*-gedeelte van MS., KS., TS., S'B.; van B. S'r. S., Hir., Āp. S'r. S., en K. S'r. S.); terwijl ook de s'ulba-sūtra's een enkele maal geraadpleegd zijn [2]).

De inleiding is gericht tot den vakgeleerde, in den meest engen zin van het woord, en betracht een bestudeerde beknoptheid. M. i. had hier alle reden bestaan, om den arbeid van Knauer wat uitvoeriger te herdenken. De polemiek tegen Garbe is overtuigend en afdoende, maar wat te breed uitgemeten; de lijst van voorschriften, gelijkelijk karakteristiek voor Mánava- en Āpastamba-s trá, is ongetwijfeld nuttig.

De tekst-uitgave bevat in de noten behalve den apparatus criticus, ook verwijzingen naar andere Sūtra's en naar Brāhmaṇa's, en wel in aansluiting bij het voorwoord.

Op moeilijke plaatsen laat de schrijfster ons nog wat vaak in den steek. Eenige aanteekeningen, ten deele ter staving van deze uitspraak, laat ik thans volgen. De lezer verontschuldige het, dat ik, tijdens de voorbereiding van deze recensie, geen beschikking kon krijgen over de Maitrāyaṇī-Saṃhitā.

Sutra (VI), 1, 3, 3 is moeilijk, maar niet hopeloos moeilijk. De 24 *sāmidhenī*-verzen bestaan uit de 11 verzen, gebruikelijk bij het nieuwe- en vollemaansoffer; 9 verzen van de 10, voor deze gelegenheid bepaaldelijk voorgeschreven, (TS. IV, 1, 7), d.w.z. met voorloopige weglating van het tiende vers. Vervolgens 3 *āprī*-verzen: één beginnend met *uttama*: één identiek met RV. II, 35,1; één bevattende de uitdrukking *apsu* (lees *apsumatīṃ*). Dan tot besluit het tiende der genoemde 10 verzen. Derhalve $11 + 9 + 3 + 1 = 24$.

De verandering van *āvṛtya* (1, 4, 13) in *āhṛtya* is ongewenscht. *Āhṛtya* zou slaan op het geciteerde mantra; *āvṛtya* slaat op *āvartate* van het voorafgaande sūtra. Voor mij bestaat er geen twijfel aan de juistheid der overlevering. Sutra 13: *japa* bij den terugkeer, is parallel met sutra 11: *japa* na den heengang. Het *akārṣam* in het geciteerde mantra geeft geen nieuwe handeling aan, interpreteert alleen metaphorisch, hetgeen gebeurd is.

In 1, 5, 9 kan men *evam* niet te streng opvatten; het is technisch onmogelijk, de op elkaar rustende vloeren op gelijke wijze te leggen; ook hier moet de regel gegolden hebben: de even vloeren anders dan de oneven-genummerde. Het ware wenschelijk geweest, dat de uitgeefster het *śulba-sūtra* hierover had geraadpleegd.

In 1, 4, 31 geloof ik niet, dat de „Bedeutung unsicher" mag heeten. „Indien het vuur al te zeer de pan vult (d. w. z. te fel brandt), moet men het temperen met asch; in het geval van iemand, begeerig naar vermeerdering van veestapel, met *purīṣa*." Men moet dit doen om het barsten der pan te voorkomen, hetzij ter wille van de pan zelf (aldus, indien *iṣṭakā*, „baksteen", ook beteekent: „pan van aardewerk"), of, ter vermijding van een ongunstig *omen*. De genetivus *paśukāmasya* is typisch voor den sūtra-stijl.

In 1, 6, 11 wil de uitgeefster lezen: *cāpyayaloke loke*. Is dit soms een drukfout? In ieder geval moet het tweede *loke* zijn *lokā(ḥ)*. Men denke zich het vierkant van den *agnyātman* in vijf deelen verdeeld, te weten een concentrisch, gelijkstandig, kleiner vierkant in het midden, en daaromheen vier congruente, gelijkbeenige trapezia, van elkander door diagonaal-stukken gescheiden. De bedoeling is dan: de 5 *loka*'s of *diśaḥ* der wereld zijn vertegenwoordigd door — letterlijk: „liggen ter plaatse van" — deze vijf deelen van den *agnyātman*. Het sūtra vormt een inleiding tot sūtra 12, waar voorgeschreven wordt de plaatsing van acht *kumbheṣṭakā's* op de diagonaal-stukken van den rand, en van vier *kumbheṣṭakā*'s op de mediaan Z-N van het kleine vierkant. De voorstelling van vijf *loka's* vindt men telkens en telkens in Indië, zoowel in de Brahmaansche, als de Buddhistische letterkunde.

In 1, 7, 27 lijkt *vikartana* synoniem te zijn met *cheda*: ook in de doorgesneden keel van het hoofd steekt men een goud-splinter.

In 2, 2, 14 moet men lezen *manvātānam*. De bedoeling is deze: bij de *nānāyajus*-steenen gebruikt men telkens andere mantra's bij den eersten, tweeden en derden

[1]) Van deze en de volgende coniectuur is de schrijver, zooals hij mij mededeelde, thans teruggekomen.

[2]) Terloops moet ik hier klagen over de wijze, waarop Mej. Van Gelder haar notities neerschrijft in boeken van openbare bibliotheken.

bouw van het altaar. Doet men, op grond van teleurstellingen, den eersten altaar-bouw over, dan heet het neerleggen dezer steenen de Manu-bouw, en heeft zijn eigen mantra's. Ook Taittirīya-Saṃhitā V, 4, 10, 5 noemt in dit verband Manu. Zooals *vitāna* beteekent de „verspreide bouw" van drie altaren; zoo beteekent *ātāna* hier blijkbaar hetzelfde als *citi*.

De ritueele altaarbouw is om tal van redenen belangwekkend voor ons: om de primitieve pottebakkers- en bouwkunst, erin overgeleverd; om de elementaire meetkunde, die ermede gemoeid is; om de eschatologische en mystieke voorstellingen, die er in den loop der tijden aan verbonden werden. Eenerzijds wijst het *agni-cayana* terug op praehistorische toestanden; anderzijds is het verbonden aan een werk van zulk een hooge literaire en religieuse waarde als de Kāṭhaka-Upaniṣad.

En terwijl Mej. Van Gelder ons verheugt met een zorgvuldige uitgave van het *cayana*-deel van het Mānava-S'rauta-Sūtra gaan onze verlangens al weder uit naar een even betrouwbare editie van het Mānava-S'ulba-Sūtra. Moge in ieder geval de uitgeefster van het *cayana* den tijd vinden en den lust bezitten, haar Sanskrit-studiën voort te zetten. Ze zal er ongetwijfeld veel in vinden, dat aansluit bij hetgeen haar in haar Leidschen studie-tijd boeide.

Doorn. B. Faddegon.

Theodor Frings, und Jozef Vandenheuvel, Die südniederländischen Mundarten. Texte, Untersuchungen, Karten. Teil I: Texte. (Deutsche Dialektgeographie, Heft XVI). Marburg, Elwert'sche Verlagsbuchhandlung. 1921. (Pr. M. 35).

„Nordniederländische Leser und Kritiker bitte ich (daher) die Untersuchungen und Erläuterungen des zweiten Heftes abzuwarten". Dit verzoek van den schrijver is alleszins gerechtvaardigd, waar het eerste deel sléchts materiaal, geen verwerkt materiaal, geen resultaat van onderzoek steunend op de verzamelde teksten geeft. Het tweede zal dit mét de kaarten brengen. Maar nu dit tweede deel zich laat wachten, acht ik een korte aankondiging van het eerste niet van onpas.

Prof. Frings heeft zich de oorlogsperiode ten nutte gemaakt, en is in 1917 begonnen, ondersteund door de Pruisische Akademie van Wetenschappen, in de gevangenkampen Zuidnederlandsche dialektteksten op te teekenen met behulp vooral van een jong Vlaamsch geleerde, Dr. J. Vandenheuvel, wiens naam dit deeltje dan ook mede draagt. Keuze van personen, wijze van opteekenen, fonetische transkriptie, dit alles beantwoordt — zooals trouwens te verwachten viel — aan de hoogste eischen, zoodat te dezen opzichte alle wetenschappelijke betrouwbaarheid volstrekt gewaarborgd is. Ook dient men te waardeeren den omvang en dus de ruimheid van opzet van het onderzoek, dat immers met materiaal uit Belgisch Limburg, Brabant, Antwerpen, West-, Oost- en Fransch Vlaanderen werkt. Slechts meen ik, met alle waardeering voor het vele goede dat ons hier reeds wordt opgedischt en zonder het verzoek van Frings uit het oog te verliezen, te mogen betwijfelen, of het wel aanbeveling verdiende, de methode van den Sprachatlas op de Vlaamsche dialekten toe te passen. Immers, dit deeltje bevat wel eenige vrije teksten, maar toch hoofdzakelijk dialektische vertolkingen van de bekende Wenkersche zinnetjes, en in zijn inleiding verklaart Frings uitdrukkelijk „es konnte für mich kein Zweifel sein, dass Wenkers vierzig Sätzchen den tragenden Grund der Untersuchungen bilden mussten". Ik wensch geenszins te behooren tot de „Verächter der Wenkerschen Sätze", maar wél ben ik van oordeel, dat men het dialektisch onderzoek van Rijnland en Noordwest-Duitschland en van de landen aan Maas, Schelde, Leye en Yser kwalijk op eenzelfde leest kan slaan.

Immers ten gevolge van hun politieke zelfstandigheid en de hieruit voortvloeiende betrekkelijkeisoleering vormen de Vlaamsche, Noordnederlandsche en Nederduitsche gewesten met hun dialekten afzonderlijke kultuurgroepen met eigen idiotismen, waarvan juist de Duitsche groep het meest afwijkt, zoodat het m.i. niet aangaat, voor de Duitsche groep berekende zinnetjes ten behoeve van het onderzoek der beide andere groepen pasklaar te maken. Doet men zijn best, de eigenaardigheden van het origineel zoo trouw mogelijk weer te geven, dan zullen zulke pasklaar gemaakte zinnetjes al heel gauw een *vitium originis* vertoonen. Tot staving van mijn beweren laat ik hier enkele zinnetjes volgen, hetzij van de vertaling van Frings (II), of van die van Mejuffrouw Zijlstra (III), terwijl ik de Germanismen kursiveer.

1. In den winter vliegen de drooge bladeren in de lucht *rond* (herum).

3. Doe kolen op de kachel, *opdat* de melk spoedig *begint te koken* (zu kochen anfängt). Het woord *opdat* bestaat in onze dialekten niet meer.

4. De goede oude man is met het paard door het ijs *gebroken* (gebrochen).

5. Hij is *voor vier of zes weken* gestorven (vor vier oder sechs Wochen).

6. De koekjes zijn *van onder veel te zwart gebrand* (II); — *onderaan heelemaal verbrand* (III); unten ganz schwarz gebrannt). Lees: aangebrand.

9. Zij zeide dat zij het ook aan haar dochter *wou zeggen* (sie wollte es auch ihrer Tochter sagen).

12. Zullen wij *met je gaan* ? (mit dir gehn ?)

15. Je hebt vandaag *het meest geleerd* (am meisten gelernt).

17. Zeg aan je zuster dat ze de kleeren voor jullie moeder *klaar naaien* (fertig nähen), en *met de borstel schoon maken* (mit der Bürste rein machen) moet.

18. Het zou *beter met hem staan* (besser um ihn stehen).

29. „Onze bergen zijn niet zeer hoog, die van jullie zijn veel hooger" lijkt mij voor Nederland en Vlaanderen niet bizonder geschikt.

33. Zijn broer *wil zich* twee mooie nieuwe huizen bouwen (will sich).

34. Dat woord *kwam hem van harte* (II); — *kwam uit zijn hart* (III); kam ihm von Herzen). Lees: kwam hem uit het hart.

38. De menschen zijn vandaag *allen buiten op het veld en maaien* (alle draussen auf dem Felde und mähen).

40. *Ik ben met de menschen daarachter over de wei in het koren gereden* (Ich bin mit den Leuten da hinten über die Wiese ins Korn gefahren).

Men versta mij goed: ik leg de minder goede kwaliteiten van deze vertaling geenszins aan de vertalers ten

laste. Immers, om goed Nederlandsch te krijgen, hadden zij deze zinnetjes veel te vrij moeten vertalen om van het origineel nog iets over te houden. Maar juist daarom beweer ik, dat men andere zinnetjes moet maken, voor Nederlandsche dialektsprekers berekend, ja zelfs,wil men goed doen, berekend en pasklaar gemaakt voor elke dialektgroep. Ik kan me dan ook levendig voorstellen, dat Dr. Kloeke bij de vertaling van de bewuste zinnetjes in het Groninger dialekt, maar al te vaak de volkstaal geweld moest aandoen. Ook hij komt tot de konklusie: „ik geloof dat de zinnen van Wenker, ondanks alle voordeelen, voor *Nederlandsche* dialekten niet onvoorwaardelijk zijn aan te bevelen" (Neophilol. IV, bl. 27, aanm. 1).

Dit klemt te meer, omdat de zinnetjes niet alleen goed begrijpelijk moeten zijn; maar de punten waar het op aan komt, de eigenaardigheden, die wij door onze nasporingen willen achterhalen, moeten terdege worden vastgelegd, en deze varieeren van dialekt tot dialekt, in alle geval van dialektgroep tot dialektgroep. Wat heeft Wenker bedoeld? En geldt precies ditzelfde voor Vlaamsche en Nederlandsche dialektgroepen? Ik waag het te betwijfelen. Het materiaal-Willems omvat dan ook heel wat anders dan transkripties van de Wenkersche zinnetjes. En toen de kommissie Schrijnen—van Ginneken—Verbeeten een vraaglijst ging samenstellen ten behoeve van het wetenschappelijk onderzoek der zuidoostelijke Nederlandsche dialekten, heeft zij zich eerst grondig afgevraagd, welke verschijnselen juist voor déze dialektgroep van belang geacht konden worden en op eenigerlei wijze tot uiting moesten worden gebracht. Onze lijsten bevatten inderdaad allerhande typen van verschijnselen, die wij zeer bepaaldelijk *voor ons gebied* wetenswaardig vonden, en deze typen zijn belichaamd in woorden, buigingsvormen, zegswijzen, en ook in kleine zinnetjes als: De meid heeft 't met een blik opgeveegd; — hij heeft nooit gedeugd; — hij druipt van den regen; — kinderen, doet het maar eens! — dat hondje is het mijne; — schoot hij den vogel maar af! — sla hem op zijn neus; — ik geloof, dat het twaalf uur is; enz. Uitdrukkelijk wensch ik hierbij nog eens op te merken, dat ofschoon onze lijsten, doorgaans in alfabetische volgorde gerangschikt, een dertigtal bladzijden bevat, wij toch 170 zorgvuldig bewerkte lijsten hebben terug ontvangen, zooals ik ook reeds in mijn *Isoglossen* heb meegedeeld. Zonder twijfel is hierbij de steun van de Heeren Schoolopzieners van ons van onschatbare waarde geweest.

Nu is het door mij gemaakte bezwaar: dat van wanverhouding tusschen de taal van het origineel of van de vertolking en het dialekt, wel is waar door Frings zooveel mogelijk verholpen, doordat de Vlaamsche helpers doorgaans eerst in het dialekt de situatie uiteenzetten, en aldus gaandeweg tot een soort van kernzinnetje kwamen, dat het origineel zooveel mogelijk nabij kwam. Maar dialektvaste, ontwikkelde personen waren toch „die besten Beobachtungs- und Untersuchungsobjecte", — een opmerking, waarmee mijn bevinding absoluut klopt —, en aan dezen werd het origineel „ohne weiteres" in de hand gegeven. —

Wat ik in het bovenstaande wenschte te geven, was slechts een brokje kritiek op de gevolgde methode, waar Frings van meening schijnt te zijn, dat op het geheele Nederduitsche taalgebied dezelfde methode, als die bij den SA ten grondslag ligt, kan worden toegepast. Ik meende dit te mogen betwijfelen, hoezeer ik ook van oordeel ben — en dit in mijn *Isoglossen* heb getoond — dat heel wat Nederduitsch dialektonderzoek op gemeenschappelijken bodem kan stoelen. Bij dit gemeenschappelijk onderzoek kan de hulp en voorlichting van een ongemeen begaafd geleerde als Prof. Frings, die met even groot gemak de Nederlandsche als de Duitsche taalwetenschap, theoretisch en praktisch, beheerscht, niet licht te hoog worden aangeslagen. En daarom zie ik met groot verlangen het tweede deel te gemoet, in het goede vertrouwen, dat deze vreedzame oorlogsarbeid, den m. i. niet geheel bevredigenden opzet ten spijt, toch zeer belangrijke resultaten zal opleveren voor het onderzoek der Zuidnederlandsche dialekten.

Utrecht. Jos. Schrijnen.

K. Bornhausen, Schiller, Goethe und das deutsche Menschheitsideal. Leipzig und Berlin, Teubner. 1920. (Pr. Kart. M. 5.).

Toen in het najaar 1918 de groote catastrophe kwam en het Duitsche rijk ineenstortte, richtten zich de oogen van het meerendeel van het Duitsche volk naar Weimar, om in een groot verleden hoop en kracht te putten voor een duistere toekomst. De herinnering aan dien tijd te verlevendigen en vruchtbaar te maken voor het heden en de toekomst, dat is het doel van een serie van geschriften, die onder den naam „*Aus Weimars Vermächtnis*" bij Teubner verschijnt. Het eerste van deze reeks is „Schiller, Goethe und das deutsche Menschheitsideal". Uit den aard van de zaak draagt zulk een product meer een stichtelijk dan een wetenschappelijk karakter. De gevaren, die daarmede gepaard gaan heeft de auteur niet altijd weten te vermijden. Terwille van de strekking worden de feiten en verschijnselen maar al te dikwijls geperst in het keurslijf van een vooropgesteld idee, en daarvan is Bornhausen ook niet geheel vrij te spreken. Ook heeft hij de eenheid Schiller en Goethe wel een beetje al te mooi voorgesteld en het „Menschliche Allzumenschliche", dat helaas zich overal doet gelden, te veel weggedoezeld. Hij vindt het humaniteitsideaal, dat tegelijkertijd menschheidsideaal is, belichaamd in de beide groote dichters. Is deze opvatting niet te eng? Heeft niet het humaniteitsidee in Goethes ziel geleefd, voordat hij Schiller nader had leeren kennen? Het fragment „die Geheimnisse" is daarvan, dunkt mij, het overtuigende bewijs. En mogen wij, als wij van het humaniteitsideaal spreken, Herder uitschakelen?

Op pag. 19 lezen wij: „Ist so im ganzen Geschichtsverlauf das Goethesche Leben auf den Zusammenschluss mit Schiller angelegt, so hat das Dämonische der Goetheschen Entwicklung doch der Hindernisse genug aufgetürmt, um sie beide einander zu entfremden". Is de inhoud van dit eerste gedeelte van den zin niet al te veel teleologische constructie? Geforceerd lijkt mij de opvatting, die p. 132 f ten beste gegeven wordt: „Ein eigener Reiz liegt in der Annahme, dasz Goethe zuletzt im zweiten Teil des „Faust" symbolisch Schillers Gestalt in dem antiken Helden [1]) gefasst hat, dessen Schicksal auch für Schiller echt menschlich und fromm war".

[1]) Bedoeld is Herkules. Zie Faust V. 7381—7394.

Maar met deze opmerkingen is het oordeel over het boekje niet gesproken. Er is veel in waar ook de man van het vak zijn voordeel mee kan doen. Ik vestig de aandacht op het hoofdstuk „Schiller und Goethe in der Zusammenarbeit für die Kunst", waarin de steeds inniger wordende aaneensluiting der beide dichters wordt nagegaan. De wijze, waarop verband gelegd wordt tusschen Schiller's brief van 23 Aug. '94, het opstel van Goethe „Einfache Nachahmung der Natur, Manier, Stil" uit het jaar 1788, de bijlage in den brief van Schiller aan Körner van 28 Febr. 1793 en de zoogenaamde Kalliasbrieven enz. is m. i. voortreffelijk. Zeer de moeite waard is ook, wat er in het boekje gezegd wordt over „Wilhelm Meister".

Maar ook die gedeelten van het werkje, waarmee men niet in alle opzichten kan meegaan, zal men gaarne lezen wegens de warmte waarmee het is geschreven en het idealisme, dat er overal in doorstraalt. Het doet den wensch in ons oprijzen, dat het humaniteitsideaal van Schiller en Goethe, ik zou liever zeggen het humaniteitsideaal van de achttiende eeuw, nog weer eens vaardig zal worden over de menschheid.

Groningen. H. H. Breuning.

L. Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Völkerwanderung. II. 4. (Heft 30 van Sieglin's Quellen u. Forschungen). Berlin, Weidmann. 1918. (Pr. M. 12).

In deze aflevering van zijne *Geschichte der deutschen Stämme* (zie *Museum* XXVIII p. 31—37), de laatste, die voorloopig verschijnen zal, behandelt Schmidt eerst, als slot van het 2de boek, de 4de onderafdeeling der Herminonen, n.m. de Bataven en Kaninefaten (p. 367—393). Hun afstamming van de Chatten, en de tijd, waarop ze zich afgezonderd hebben (na 38 v. C.) is reeds in Heft 29 (zie *Museum* XXVIII p. 37) besproken. Eerst behandelt Schm. het eiland der Bataven, dat bij Kleef begon, waar vroeger de Waal zich van den Rijn afscheidde, en terecht geplaatst wordt tusschen Waal en Maas ten Z. en den Rijn tot Leiden ten N. Ten onrechte neemt hij echter aan, dat de Waal en Maas zich eerst bij Gorkum vereenigden; er is nog een driedubbele verbinding geweest, beneden Dreumel langs het Voornsche Gat, bij Heerewaarden, en boven Rossum langs het Schansche Gat.

De Bataven woonden op de hooge gronden (woerden) van de Betuwe, waar ze, behalve op veeteelt, ook op den landbouw zich toelegden (cf. Tac. Hist. V 23), terwijl de lage landen wel vaak onder water zullen gestaan hebben, evenals nu nog somwijlen in den winter, en verder westelijk tot aan zee (cf. Tac. Hist. IV 79), en ook ten Z. van de Waal. Schm. meent (p. 391), dat de woerden kunstmatige heuvels zijn; m. i. volkomen ten onrechte. De hooge gronden zijn nooit overstroomd, en de terreinen zijn veel te uitgestrekt, dan dat aan kunstmatige ophooging gedacht kan worden. Dat vele oudere boerderijen in de Betuwe op heuvels liggen, is een gevolg van de talrijke doorbraken, die de Betuwe sinds het aanleggen der dijken geteisterd hebben.

De eenige stedelijke aanleg der Bataven was het nu opgegravene Oppidum Batavorum of Batavodurum, ten W. van den Kopschen hof boven Ubbergen, ten O. van Nijmegen. Ze zullen dus ook wel in het heele Rijk van Nijmegen en in Maaswaal gewoond hebben; trouwens de Waal was, doordat Drusus die (in 10 of 9 v. C.) gedeeltelijk afgedamd had (cf. Tac. Hist. V 19, Ann. XIII 53), een tijd lang veel minder belangrijk, daar nu het meeste water langs den Rijn en den IJssel [1]) afstroomde.

Eerst Civilis heeft, door het vernietigen van den dam, den ouden toestand hersteld.

Of de Caninefaten (Kannanefaten), die eveneens van de Chatten afstammen, nog op het eiland, dus ten Z. van Leiden, gewoond hebben, is twijfelachtig. Schm. p. 368 wil ze, vooral steunend op Velleius II, 105,1 : *intrata protinus Germania, subacti Caninefates*, in Kennemerland plaatsen, Krom, *de populis Germanis* p. 6/7 en Schröder, *die Herkunft der Franken*, Hist. Zeitschr. 1880. p. 9 daarentegen op het eiland. Hebben ze op het eiland gewoond, dan zijn ze later door de Eruli of Heruli (zie hierachter) naar Kennemerland gedrongen; de bevolking daar wijkt nu nog, al werd het land ook later door de Friezen overstroomd (Schm. II p. 79; de boerderijen zijn er friesch), belangrijk af van de meer oostelijk wonende West-Friezen.

De Batavi zijn vóór 12 v. C., de Caninefaten in 4 n. C. onderworpen. Uitvoerig wordt de opstand van 69/70 n. C. beschreven (p. 370—382). De Romeinsche heerschappij over de Bataven en Caninefaten duurt tot het einde der 3de eeuw. Omstreeks 280 vestigden zich Heruli aan onze kusten, waarschijnlijk ten Z. van den Rijn (zie hiervoor), die in 286 Gallië verwoestten, maar door Maximianus verslagen werden. Uit dien tijd dateert waarschijnlijk het corps Aeruli et Batavi, dat bij Ammianus herhaaldelijk genoemd wordt. De Bataven zelf verdwijnen uit de geschiedenis. Of ze, zooals ik vroeger (Bijdragen v. Vad. Gesch. 1897 p. 8/9) aangenomen heb, in de Saliërs zijn opgegaan, is voor mij, na de opgravingen van Holwerda ten W. van Maurik, twijfelachtig geworden. De nederzetting, daar opgegraven, is al in de eerste helft der 3de eeuw opgegeven. Maar men vindt Batavi als Laeti in de Provincia Belgica Secunda in de Notitia Dign. XLII, 40, 41 vermeld, zie Schm. p. 383. Omtrent het dienen der Batavi in de Romeinsche legers zie Bang, die Germanen im röm. Dienst. *passim*.

Het 3de boek, p. 393—614, houdt zich bezig met de Istuaevonen (Rijngermanen). Eerst behandelt de schr. de Sugambri, Marsi en Cugerni. De Sugambri woonden aan den rechteroever van den Rijn, tegenover de Eburonen, die aan beide zijden van de Maas woonden: het Westerwald schijnt hen te scheiden van de Ubii ten Z. Oorspronkelijk wonen ze ook ten N. van de Lippe, maar staan die streek in 55 v. C. af aan de Usipeten en Tenkteren. In 53 wagen zij het een kamp van Caesar te overvallen (Caes. d. B. G. VI 34 vlg.). Nauwkeurig beschrijft Schm. p. 395 vlg. de gebeurtenissen van 17 (den inval van Maelo) en volgende jaren. Augustus

---

[1]) Schm. p. 410 blijkt nog vast te houden aan de oude meening, dat het bochtige rivierstuk tusschen Westervoort en Doesburg door Drusus is gegraven. Plinius, die het weten kan, spreekt niet van een *kanaal*, maar van een *rivier*, die den Rijn met de meren verbindt. De werkelijke *fossa Drusi* vormde de verbinding tusschen Krommen Rijn en Vecht (cf. Gosse en Japikse, Handboek p. XI). De oorlogshaven van Fectio (Vechten), door Drusus aangelegd, en door zijn zoon Germanicus (Tac. Ann. II 8) voor zijn expeditie naar de Eems gebruikt, is onlangs door Dr. Holwerda gedeeltelijk blootgelegd.

vertoeft zelf 3 jaren aan den Rijn, om de verovering van Germania voor te bereiden. In 13 v. C. vervangt hem Drusus, die de Sugambri en hun bondgenooten (waarschijnlijk voornamelijk de Usipeten) weer uit Gallië verjaagt. In 12 gaat Drusus tot het offensief over. Van uit Batavia trekt hij naar het Zuiden, eerst tegen de Usipeten, dan tegen de Sugambri. In 11 drong hij door het land der Sugambri, die toen juist in strijd waren met de Chatten, tot aan de Weser door, en hoewel hij op den terugweg ternauwernood bij Arbalo (ligging onbekend) aan een totale vernietiging ontsnapte (cf. Schm. II p. 98/99), legde hij toch een versterking aan in hun land, aan de samenvloeiing van Lippe en Eliso (Dio 54, 33, 4). Over de plaats, waar deze versterking gelegen heeft, is lang getwist. Schm. p. 396/7 en II p. 99 Note 4 houdt het met Kropatscheck, Bonner Jahrbücher CXX (1911) p. 19--38 voor het groote kamp bij Oberaden, 30 à 35 kilometer bovenstrooms van Haltern op den zuidelijken oever van de Lippe gelegen, en ik geloof dat door het artikel van Kropatscheck de zaak opgelost is. Dit kamp is, zooals uit de opgravingen is gebleken — in de literatuur is dit niet vermeld — in het jaar 10 v. C. door de Sugambri en Chatten afgeloopen. Als straf hiervoor is dan in het jaar 8 door Tiberius een gedeelte van de Sugambri naar den anderen oever overgebracht. Algemeen neemt men tegenwoordig aan, dat hiermede de streek tusschen Rijn en Maas bedoeld is, waar ze voortaan onder den naam Cugerni of Cuberni voorkomen. De sterkste steun voor deze meening is wel het: *iuxta ripam Rheni* (Suet. Tib. 9); onder Ripa Rheni wordt steeds de streek tusschen Rijn en Maas verstaan. Ze stellen troepen, maar nog onder hun ouden naam Sugambri, waarvan er vijf cohorten in de eerste eeuw genoemd worden (Bang. p. 40). De *cohors* I Cugernorum wordt eerst in 107 n. C. genoemd. Overigens blijft de naam Sugambri alleen over in de geleerde traditie, en vooral bij dichters. (Anders Fustel de Coulanges, l'Invasion Germanique p. 462/463). Het grootste gedeelte van de Sugambri was natuurlijk op den rechteroever van den Rijn gebleven; ze gaan waarschijnlijk voortaan schuil onder de namen Chattuarii (zie hierachter) en Marsi. Als Germanicus in 16 n. C. langs de Lippe Duitschland intrekt, vindt hij de Marsen als hoofd van de federatie, die het feest van de godin Tanfana viert; de stammen, met hen verbonden, zijn: de Bructeren, Chattuarii, Usipii en Tubanten (en waarschijnlijk ook de Tencteri). Door het vernietigen van het heiligdom van Tanfana en de verdeeldheid van het volk verliezen de Marsen hun beteekenis. Ze worden verder niet meer genoemd.

De hoofdplaats der Cugerni was het tegenwoordige Xanten bij Vetera; de naam is niet overgeleverd; Traianus stichtte hier de Colonia Ulpia Traiana, waaraan nu het heele land der Cugerni geattribueerd werd. Ze heeten voortaan meest Traianenses. Afstammelingen der Marsen noemt Schm. p. 404 de Marsaci, die op Walcheren wonen, en tegelijk genoemd worden met de Sturii, die in de latere gouw Strijen (Strija) woonden.

In het volgende hoofdstuk (p. 405--432) worden de andere stammen langs den Rijn wonend behandeld. Uitvoerig bespreekt Schm. de katastrophe der Usipeten en Tenkteren in 55, die hij in de buurt van Coblentz plaatst: Caes. d. B. G. IV, 15: *ad confluentem Mosae et Rheni*. Dat er twee rivieren waren met den naam Maas, is vooral voor ons Nederlanders, die al als kinderen op school hebben moeten worstelen met alle A's (E's) en IJssels en Vechten, heel begrijpelijk. De Romeinen hebben later voor hun gemak de kleine Maas: Mosella = Maasje genoemd. Dat de Moesel bedoeld is, blijkt ook uit Dio XXXIX, 47, en uit het noemen van de Ambivariti trans Mosam (B. G. IV. 9, 3), die men terug vindt in den *vicus Ambitarvius* in Treviris supra Confluentes (Suet. Cal. 8).

De resten der stammen worden door de Sugambren opgenomen, de Usipiers tusschen de Beneden-Lippe en den Rijn in het latere Hamaland, de Tencteri ten O. daarvan. Ze helpen steeds de Sugambren tegen den aartsvijand, maar worden in 12 en 11 v. C. onderworpen, komen echter in 9 n. C. weer vrij. Na 8 v. C. krijgen de Tencteri van Tiberius het door de Sugambren ontruimde land ten Z. van de Lippe.

Voor de twisten over de landerijen, die voor de soldaten langs den Rijn gereserveerd waren (Tac. Ann. XIII 54--56) verwijs ik naar Schmidt p. 410 en vgl. Overigens komen al deze stammen langzamerhand onder Romeinsche heerschappij. De Brukteren (Schm. p. 416 vgl.), verdeeld in de groote en kleine, wonen aan beide zijden van de Eems tot aan den bovenloop van de Lippe; later komen ze ook aan den Rijn, in de plaats van de zuidelijk trekkende Usipiërs; de gouwen, die daar wonen, komen dan onder romeinsche heerschappij. Bij den opstand van Civilis zijn ze de voornaamste rechtsrijnsche stam; belangrijk is de rol door de priesteres Veleda gespeeld. In 77 staan ze weer op, maar worden weer onderworpen en Veleda wordt als krijgsgevangene naar Rome gebracht. Inwendige verdeeldheid verzwakt den stam, en in 97 wordt hij door de Chamaven en Angrivariërs zoo goed als vernietigd, terwijl de Romeinen werkeloos toekeken. De rest verhuisde naar de streek tusschen de Lippe en den middelloop van de Ruhr, de middeleeuwsche gouw Borahtra. Hun eigenlijke woonplaats blijkt Munsterland geweest te zijn. Ook in Winterswijk woont een bevolking, zoo bijzonder van type, en afwijkend van die van het overige gedeelte van den Achterhoek, dat ik hierin beslist een overblijfsel dier oude Brukteren meen te kunnen aanwijzen. Wel vinden we in Winterswijk de Saksische kultuur, blijkend uit het stratenplan en de verdeeling der velden, enz., maar dat is import; de bevolking is niet saksisch.

De Chattuarii (Attuarii) woonden aan den middel- en bovenloop van de Ruhr, in de latere gouw Hatterun. Het zijn de overblijfselen van de Sugambren. Men vindt ze later geregeld genoemd als een onderdeel van de Franken, o. a. in de dagen van keizer Julianus.

En nu zijn we van zelf reeds bij de Franken aangeland, want volgens Schm. scheiden zich van de Chamaven de bewoners van Salland, de Saliërs, af. Voor deze bewering voert hij alleen als bewijs aan, de nauwere verwantschap in rechtsopvattingen bij beide volken, en hij wil niet weten van de opvatting, dat de Chamaven met de Ripuariërs verwant zouden zijn; nu, dat lijkt mij ook beslist onjuist, maar ze staan op de grens tusschen de beide afdeelingen der Franken. Het vreemde blijft steeds, dat de naam Salii eerst in de 4de eeuw opduikt. Een onderdeel van de Chamaven zijn ook de Tuihanti, die in Twente wonen (wel te onderscheiden van de Tubanten, die tot de Ripuarische Franken behooren, en steeds

samen met de Usipii en Tencteri genoemd worden; Schm. p. 405). Van hen zijn nog een paar Latijnsche opschriften gevonden; ze waren onderworpen en dienden in de legers nog onder keizer Severus Alexander, waaruit men gerust concludeeren mag, dat ook de Saliërs (al is ook hun naam nog niet bekend) en de Chamaven tot het rijk behoord hebben. Hebben daaraan misschien de Saliërs hun hoogere staatkundige ontwikkeling te danken?

Het 3de hoofdstuk behandelt de geschiedenis der Franken, p. 433—614. De naam Franken komt het eerst voor in 258 n. C. De stamvorming schijnt uitgegaan te zijn van de Brukteren. Het fabeltje, dat de Franken uit Troje zouden stammen, is in de 7de eeuw ontstaan, doordat men *colonia Traiana* (Xanten) als *col. Troiana* uitsprak. In 253 n. C. worden de legioenen naar Italië ontboden, en nu beginnen de invallen in Gallië. Postumus verslaat een afdeeling Franken in 258. Andere Franken dringen tot in Spanje door, en verwoesten Tarraco (259). Waarschijnlijk zijn in dezen tijd de talrijke *villae* in Limburg verwoest (cf. Holwerda in: Berichte der röm.-germanischen Kommission IV p. 91).

De krijgsgevangen Franken, die uit den Pontus al zeeschuimend naar hun land ontsnapten (280 n. C.), zijn waarschijnlijk Saliërs geweest. Omtrent de zeerooverijen dezer Franken (Saliërs) samen met de Saksen vgl. men Schmidt II p. 38 vgl. (*Museum* XXII p. 117/118). Overigens verwijs ik voor de geschiedenis van de invallen van Saliërs en Rijnfranken naar den schrijver. Het blijkt, dat de Brukteren de voornaamste stam der Rijnfranken uitmaken; zij zijn het, die later onder den naam Ripuarii of Ribuarii (naar de Ripa Rheni) optreden; deze naam komt het eerst voor in 727 in het *Liber historiae Francorum*. In 460 valt Keulen, waar voortaan de koning woont, niet veel later Trier in handen der Ripuarii. Toul en Verdun sluiten zich — uit vrees voor de Alamannen — vrijwillig bij de Franken aan, en hebben hieraan te danken, dat ze hun vrijheid en hun bezit behielden, en dat tot op heden de latijnsche (fransche) taal er behouden gebleven is.

De Chamaven hebben, anders dan de andere stammen, die naar het Zuiden getrokken zijn, hun macht naar het Noorden toe vergroot; o.a. in Drenthe geldt later het Chamavisch recht (Sch. p. 464). Vergelijk hieromtrent Schm. II p. 40. De zaak is moeilijk uit te maken. Misschien zou men het zóó kunnen verklaren: de oude (Frankische) bevolking in het oosten van ons land is daar gedeeltelijk blijven wonen, maar de cultuur en leefwijze is geheel saksisch geworden. De Saksen zijn in het N. *over zee* langs de rivierloopen, in Overijssel en Gelderland echter, waar men geen moerassen vindt om hen tegen te houden, zooals in het N., *overland* binnengedrongen (cf. *Museum* XXII p. 118 aan het einde). Pg. 465 en vlg. behandelt Schm. de verdere uitbreiding der Saliërs; dezen staan *niet* onder één koning, maar onder meerdere, die elkander dikwijls bestrijden. De meeste namen van Frankische koningen zijn onhistorisch; historisch is van de ouderen alleen Childeric, wiens graf men in 1653 te Tournai teruggevonden heeft; hij stierf in 482. De Salische koningen zijn nog in zekeren zin onderworpen aan het Romeinsche imperium; de band, die hen sinds Julianus met het rijk verbond, was nog niet verbroken. Eerst de zoon en opvolger van Childeric, Chlodowech, dien wij met de Franschen Clovis plegen te noemen, beschouwt zich, volgens Schm. p. 480, in tegenstelling met zijn vader, als een vrij koning, die geen verplichtingen naar buiten meer heeft. Ook als hij in 507, op het toppunt van zijn macht, van keizer Anastasius den eeretitel *consul* krijgt, komt hij daardoor niet onder het rijk te staan. Vergelijk echter Bury, a history of the later Roman empire I p. 284.

Clovis is, zooals we weten, de grondlegger geworden van de Frankische „Universalmonarchie". „Im Grunde", zegt Schm. p. 474 „. . . . war es . . . . *die tief im Volke* „wurzelnde imperialistische Idee, die ihn beherrschte „und leitete und der er Leben und Gestalt verlieh".

Omtrent Clovis' doop (misschien 25 Dec. 496, de plaats wáár is onbekend) en bekeering tot het Katholicisme spreekt Schm. uitvoerig. De redenen van zijn bekeering zijn alleen van politieken aard; zijn Romeinsche onderdanen waren Katholiek, en de rijken der Gothen en Burgunden waren juist zwak, *omdat* die als Arianen over Katholieken heerschten; ze konden op hun onderdanen niet rekenen. Toch heeft hem lang van dien stap teruggehouden het feit, dat zijn zwager Theodorik de Groote Ariaan was. De Katholieke kerk was in het Frankische rijk staatskerk; de Katholieke hierarchie diende Clovis tot steun tegenover de romeinsche provincialen; de bisschoppen voegen zich geheel onder de macht van den staat.

Voor de verdere geschiedenis van Clovis en de latere Merovingers verwijs ik naar Schmidt. Interessant voor onze streken is echter het bericht (p. 500), dat in 528 Chochilaich, koning der Gauten in Zuid-Zweden, met een vloot aan de Nederlandsche kusten verscheen, en de Waal of de Maas opvarend, de gouw der Chattuarii verwoestte, maar door een Frankisch leger onder den jongen Theudebert, en door de met hem verbonden Friezen verslagen en gedood werd. Deze tocht zou men een voorlooper van de Vikinger-tochten kunnen noemen.

Pg. 575 spreekt de schr. over de kolonisatie der Saliërs; deze gaat niet verder zuidelijk dan de lijn, die nu de taalgrens vormt. De Saliërs wonen voornamelijk in de dalen der Leie (Lys), Schelde, Senne, Dyle en Demer, met enkele vooruitgeschoven nederzettingen. In het N. W. van België vinden we geen Saliërs, hier zitten, in Vlaanderen, Saksen en Friezen dooréén. Uit de vermenging van Saliërs, Saksen en Friezen is het tegenwoordige vlaamsche volk ontstaan (Schm. p. 578). Men meene daarom niet, zooals Pirenne aanneemt, dat de bevolking van Zuid-Nederland geheel van Germaanschen oorsprong is; die bevolking is waarschijnlijk innig vermengd met de vroegere Belgae. Het gebied, dat de Ripuarii gekoloniseerd hebben, vindt men voornamelijk aan de noordzijde van de Eifel, verder in de omgeving van Bitburg en Prüm, en in Luxemburg en Lotharingen; dit blijkt uit de plaatsnamen. De zuidelijke en westelijke grens valt nu nog samen met de taalgrens.

Aangaande het algemeene volkskarakter der Saliërs, en de voeding, die merkwaardigerwijze sterk overeenstemt met de leefwijze in het Frankische gedeelte van ons land, verwijs ik naar den schrijver. Het geheele werk wordt besloten met een uitvoerig register, dat het naslaan zeer vergemakkelijkt.

Tiel. W. Koch.

Atlas de géographie historique de la Belgique, publ. sous la direction de **Léon van der Essen,** avec la collaboration de **F. L. Ganshof, J. Maury, P. Nothomb,** fasc. 5—7. Bruxelles et Paris, Van Oest et Co. 1919/20. (Pr. p. cpl. 27 fr. 50).

Totnogtoe verschenen van dezen Atlas slechts de drie bovengenoemde afleveringen, die eerst onlangs in mijn handen kwamen en blijkbaar hier te lande zeer weinig bekend zijn: ik zag er nergens een aankondiging van. Het schijnt echter de moeite waard er de aandacht op te vestigen.

De tekst is sober en vermeldt alleen het volstrekt onontbeerlijke. De teekening (Maury) der vier in deze afleveringen gegeven kaarten is veelszins te roemen, duidelijk en blijkbaar nauwkeurig. Men zou in deze opzichten geen aanleiding hebben om anders dan met lof van deze uitgave te gewagen. De vier kaarten zijn die van „België" in 1786, onder de Fransche heerschappij (1794—1814), tijdens de vereeniging met Nederland (1814—1830), in het tijdvak der afscheiding (1830—'39); zij zijn genummerd X—XIII. De geheele atlas zal 13 kaarten bevatten. Tot zoover schijnt alles in orde, maar de „avertissement des éditeurs", die beloven den geheelen atlas nog in 1919 volledig te zullen afleveren — iets wat niet geschied is: wij zijn ruim twee jaren verder — geeft alvast te denken. Het is volkomen waar, wat men daar zegt, dat er geen behoorlijke historische atlas van België bestaat en dat het onderwijs aldaar groote behoefte daaraan heeft: de samenstellers van *onzen* historischen atlas weten daar alles van en herinneren zich, hoe omstreeks 1900 van Vlaamsche zijde onze hulp daarbij is ingeroepen maar later weder afgewimpeld, zoodat wij sedert onzen eigen weg — een weg niet zonder doornen! — zijn gegaan en binnen een paar jaar ons doel: het voltooien van een grooten wetenschappelijken historischen atlas van Nederland, denken te bereiken.

Maar die „éditeurs" werkten in 1919 ook voor de „propagande à l'étranger", zooals zij verklaren, en meenden juist *deze* kaarten vooraf te moeten laten gaan „au moment des négociations de la paix et pour la préparation de ces négociations qui amèneront sans doute sur certains points une rectification de nos frontières". In het bijzonder hadden zij daarbij het oog op de Belgische „diplomates", die behoefte hadden aan een „instrument de travail sérieux, dressé scientifiquement et jouissant par la garantie de ses auteurs d'une incontestable autorité". Prosit!

Zoo gewaarschuwd omtrent het eigenlijke (politieke) doel dezer uitgave, zag ik met belangstelling kaarten en tekst in. Ik was trouwens al gewaarschuwd door een ernstig en waardig protest in de Januari-aflevering van het Engelsche historische tijdschrift *History* van de hand van den Engelschen historicus Neale. En wat bevond ik? Het is haast ongeloofelijk, maar de kaarten spreken ten duidelijkste aangaande wat hier volgt — dat is ten minste een verdienste in deze heel kwade zaak.

Het bezwaar geldt niet de kaart van 1786 (no. X), die er goed uitziet en ook voor ons van belang is o. a. door het carton betreffende de in de 18de eeuw wisselende grenstoestanden bij Sluis en Aardenburg. Ook niet zoozeer de kaart (no. XI) van de „domination française". Het blijft wel eenigszins bedenkelijk, dat voortdurend gesproken wordt van „la Belgique", in tekst en kaart, terwijl er gesproken moest worden van de voormalige „Pays-Bas Autrichiens", bestaande uit vier geheel afgescheiden deelen: het prinselijke bisdom Luik, de vorstelijke abdijen Stavelot en Malmédy en de Pruisische en de eigenlijke Oostenrijksche Nederlanden. Maar dat is te vergeven: ook op *onze* kaarten voor de Middeleeuwen wordt al geanticipeerd op de latere Republiek zooals hier op het in 1830/'39 *eerst ontstane* België. Men had echter in den tekst uitdrukkelijk moeten wijzen op het feit, dat de Oostenrijksche Nederlanden, Luik enz. in 1794 eenvoudig *geannexeerd* zijn bij Frankrijk *zonder eenig onderling verband* dezer nieuwe *Fransche* departementen — geheel anders dan ten onzent, waar onder Lebrun „la Hollande" feitelijk een samenhangend geheel bleef.

Bij die nieuwe *Fransche* (niet Belgische) departementen nu zijn in 1795 het door ons bij den Haagschen vrede van *Frankrijk* (niet aan België) afgestane Staats-Vlaanderen en evenzoo de Generaliteitslanden in het Limburgsche met Maastricht, Roermond en Venlo gevoegd, evenals in het voorjaar van 1810 het toen aan Frankrijk afgestane westelijk deel van Noord-Brabant, het „arrondissement" Breda, enz. Staats-Vlaanderen kwam bij het departement Escaut, Breda bij dat der Deux-Nèthes, Maastricht enz. bij Meuse inférieure. Die streken zijn op kaart XI terecht met dezelfde kleur als de betrokken *Fransche* departementen gekleurd. Volstrekt onjuist — en zeker niet zonder bijbedoeling, gelet op het doel der uitgave — is de voorstelling echter op de bijgevoegde cartons van de „organisation judiciaire" en „ecclésiastique *des départements de la Belgique*" in 1812, waarin geheel Zeeland, Noord-Brabant, Limburg en een groot deel der Rijnprovincie zonder meer als in dien zin „Belgique" gekleurd zijn! Ook in den tekst geen woord tot voorlichting der arme „diplomates" te dezen opzichte! Men herinnert zich hier zekere exorbitante wenschen van het beruchte „Comité de politique nationale", waarin de „collaborateur" Nothomb een eerste rol speelt, en men is geneigd tot meesmuilen over deze schijnbaar onschuldige voorstelling.

Maar veel erger is het gesteld met de kaarten XII en XIII. Kaart XII geeft „la Belgique dans le royaume des Pays-Bas (1814—30)". En wat ziet men daar? Niet alleen, dat geheel Limburg, tot Mook toe, als „Belgique" wordt aangemerkt, als „province belge" — dat zou men nog glimlachend ter zijde kunnen laten. Ergerlijk daarentegen is op die kaart het geel kleuren van Zeeuwsch-Vlaanderen en westelijk Noord-Brabant met de aanwijzing in tekst en legende „perdus (en 1813/'14)". De onjuiste voorstelling wordt dus gegeven, dat Zeeuwsch-Vlaanderen en Breda c. a. tot de Biesbosch in 1794 en 1810 bij *België* zijn geannexeerd en niet bij *Frankrijk* zooals het werkelijk was. Men vat de bedoeling — en die is ergerlijk! De Engelsche recensent in *History* gebruikt dan ook terecht het woord „falsification". Wij veroorloven ons hier te spreken van „boerenbedrog" en bedroeven ons, dat dit gedoe staat onder de „direction" van een geacht geleerde als Prof. Van der Essen en in 1919 is uitgegeven „avec les encouragements du gouvernement belge" en „honoré d'une souscription du Ministère des affaires étrangères de Belgique". De bewerker van den tekst dezer kaarten, de mij onbekende heer F. Ganshof, is de eerste verantwoordelijke persoon.

Gelukkig is de stemming van de annexionisten thans

wel wat veranderd en mogen wij dus hopen, dat deze beide kaarten XII en XIII zullen worden teruggenomen, want een wetenschappelijke vervalsching als deze mag niet langer worden geduld: zij zou de latere „diplomates" in de war brengen. De eer der historische wetenschap in België, het belang onzer goede wederzijdsche verhoudingen vorderen dit gebiedend. De kaarten I tot IX zien wij dan tevens gaarne tegemoet.

Leiden. P. J. Blok.

Axel W. Persson, Die Exegeten und Delphi. Vorstudien zu einer Geschichte der attischen Sakralgesetzgebung I. (Uit: Festskrift utgiven av Lunds Universitet 1918). Lund, Gleerup. 1918.

Deze aankondiging van een in 1918 verschenen verhandeling komt wel wat laat. Zij vinde ook thans nog hare rechtvaardiging in de waarde van het geschrift, dat onder de goede aegide van Martin Nilsson is ontstaan. Het grieksche sakraalrecht omvat de **νόμοι περὶ τῶν ἱερῶν**, de wetten over verhoudingen, die met de religie samenhangen, en over de inrichtingen, die onder de religie ressorteeren. Eigenlijk is er geen gebied van het grieksche recht, dat geheel buiten den godsdienst staat en de verbinding tusschen recht en religie is wel een der merkwaardigste eigenaardigheden van de grieksche samenleving. Wie twijfelt, hoe de godheid in een bepaald geval wenscht gehandeld te zien, wendt zich in hoogere instantie — want de priester (ieder kon priester worden, d.i. binnen een omschreven ambtsterrein den vrede met eenige godheid handhaven; daarbuiten was hij gewoon burger) was niet altijd deskundig — tot een exegeet. Persson nu laat zien, hoe de exegeten met de delphische priesterschap in verbinding staan en wel in het bijzonder de z.g. **πυθόχρηστοι ἐξηγηταί**. Dit ten minste is het resultaat van de historische machtsontwikkeling dier priesterschap. Want exegeten, welke de vaderlijke inzettingen en gebruiken verklaarden (**οἱ ἐξηγούμενοι τὰ πάτρια**), wijzen op een tijd, toen men nog los van Delphi was. Bij reinigingen, begrafenis, huwelijk, offerande, feesten, bij voorteekenen, kalendermoeilijkheden, kolonisatie en onderricht, wordt de exegeet geraadpleegd. Zoo ging het in de dagen der vroomheid. Misschien heeft Persson ietwat weinig oog gehad voor het verschrompelen der exegetenwaardigheid in de dagen der Aufklärung. Men denke maar aan Plato's Euthyphro. Een opzichter van Euthyphro's vader slaat een van diens slaven op het eiland Naxos dood. De oude heer laat den moordenaar aan handen en voeten binden en hem zoo in een sloot werpen. Dan zendt hij iemand naar Athene om den exegeet te vragen, wat er nu gedaan moet worden, maar vóór de bode terug is, heeft de arme drommel door honger en kou reeds den geest gegeven. Dat Euthyphro's vader dit niet had kunnen voorzien, is moeilijk aan te nemen en de boodschap naar den exegeet was niet meer dan een vormkwestie. — Perssons boek is de lezing overwaard.

Leiden. J. Vürtheim.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De Heer A. Geerebaert S. I. heeft bij *De Vlaamsche Boekenhalle* (Leuven, Mechelen, Gent, Leiden) in 1921 als brochure uitgegeven, onder de titel *Noord-Nederlandsche boeken over klassieke Taal- en Letterkunde,* een mededeling door hem in Augustus 1921 gedaan op het *Vierde Vlaamsche Philologencongres.* Het boekje (16 blz.) geeft een beredeneerd, van kritiese opmerkingen voorzien overzicht der Noord-Nederlandse uitgaven van klassieke schrijvers, van vertalingen en van leerboeken, vooral voor zover zij dienstig zijn bij het onderwijs. De schrijver hoopt langs deze weg bij te dragen tot het „vervlaamschen van ons onderwijs en van ons zelf."

Philological Quarterly, *a journal devoted to scholarly investigation in the classical and modern languages and literatures* is de titel van een tijdschrift dat, tegen de prijs van twee dollar per jaargang, uitgegeven wordt door Prof. Hardin Craig, Iowa City, Iowa (Noord-Amerika), tot wie alle mededelingen, ook opgaaf van abonnement, moeten worden gericht. De inhoud zal uit stukken van niet meer dan 20 blz., ± 7000 woorden, bestaan. Het eerste nummer is gedateerd Januarie 1922.

Bij de firma Weidmann verscheen de eerste aflevering van het vierde deel der bekende en beroemde uitgave van *Livius,* indertijd door W. Weissenborn voor het eerst in het licht gezonden en van aanteekeningen voorzien, en tans opnieuw bewerkt door O. Rossbach. De tiende editie van het boek ligt nu voor ons. Deze aflevering bevat het een-en-twintigste boek, zeker wel een der merkwaardigste. De heer Rossbach verklaart in een kort voorbericht op welke wijze hij getracht heeft het werk geheel op de hoogte van de tijd te houden; de prijs van deze aflevering is 15 Mark, behalve verhoging wegens verschil in muntwaarde.

Van A. C. Dunstan's *Englische Phonetik mit Lesestücken, neubearbeitet von Max Kaluza* is in de Sammlung Göschen (No. 601) een tweede, verbeterde uitgave verschenen. Na een schets van de klankleer, en in 't biezonder van de klanken der Engelse taal, wordt de uitspraak behandeld en prakties onderwezen door het weergeven van 26 stukken proza en poëzie in foneties schrift. (Uitg. Vereinigung Wiss. Verl., Walter de Gruyter & Co., Berlin).

Het eerste nummer is verschenen van „*De Bibliotheekgids,* orgaan van de Vlaamsche Vereeniging van bibliothecarissen en bibliotheekbeambten onder redactie van Lode Baekelmans, Aimé de Cort, R. Lamberty, N. van Ooyen, Aug. Ossenblok en Prosper Verheyden." Het tijdschrift verschijnt maandeliks (behalve in Augustus en September) bij de „uitgeverij *de Sikkel,* Karel Oomsstraat 51, Antwerpen." De prijs is fr. 15. voor België, fr. 18 voor het buitenland.

Nu een onlangs tot stand gekomen wet aan elke gemeente in België voorschrijft een openbare bibliotheek te stichten en te onderhouden, werd de behoefte gevoeld aan een tijdschrift dat voorlichting geeft aan leiders van bibliotheken, en dat tevens de lezers zo snel en zo volledig mogelik op de hoogte houdt van het belangrijkste dat in binnen- en buitenland verschijnt. Deze eerste aflevering bevat o. a. een studie over de schrijver Karel Van den Oever, opstellen over *de leeszaal der stedelike volksboekerijen van Antwerpen,* over *het boek in symboliek en folklore* en over *de wet betreffende openbare bibliotheken;* voorts boekbesprekingen, aantekeningen van de redaktie, personalia enz. In een volgend nummer zullen ook de voornaamste opstellen uit toegezonden tijdschriften vermeld worden.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Philologus, LXXIV: A. Ludwich, Ueber die homer. Glossen Apions, I. — L. Weber, *ΣΥΚΑ ΕΦ ΕΡΜΗΙ.* — O. Schroeder, *ΝΟΜΟΣ Ο ΠΑΝΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΥΣ.* — O. Könnecke, Zu Theokrit, II. — P. Corssen, Das angebliche Werk des Olynthiers Kallisthenes über Alex. d. Groszen. — P. Lehmann, Cassiodorstudien, VI—VIII. — M. Boas, Neue Catobruchstücke, I. — E. Howald, Handbücher als Quellen des Diogenes Laërtius. — W. Kolbe, Archon *Εὔθιος.* — K. Hartmann, Ueber das Verhältnis des Cassius Dio zur Parthergesch. d. Flavius

Arrianus. — W. Soltau, Die echten Kaiserbiographien. Der Weg z. Lösung des Problems der Script. Hist. Aug. — F. Boll, Zu Stephanos van Byzanz u. Herodian. — G. Herbig, Satre-Saturnus. — F. Muller, Etr. flere. — A. Schneiderhan, Antikes in der Zimmerischen Chronik. — Misc.

LXXV: A. Ludwich, Ueber die homer. Glossen Apions (slot). — W. Kroll, 'Εν ἤθει. — C. Ritter, Platons Logik. — H. Meyer, Das Vererbungsproblem bei Aristot. — G. Helmreich, Zu Galen. — F. Wilhelm, Zu Dio Chrys. O. 30. — E. Hopper, Ist Heron der Verf. der unter seinem Namen herausgegeb. Definitionen u. d. Geometrie? — J. Czebe, Zu Diogenes Laertios III 28 u. Alkiphron IV 7. — M. Boas, Neue Catobruchstücke (slot). — W. Sander, Bemerk. zu Ciceros de divinatione — R. Foerster, Platons Phaidros u. Apuleius. — Fr. Vollmer, Nachtr. zu Q. Sereni liber medicin. — G. A. Gerhard (†), Satura u. Satyroi. — R. Samter, 'Αλληλέγγυοι. — W. Soltau, Zur röm. Verfassungsgesch. — J. Friedrich, Das Attische im Munde von Ausländern bei Aristoph. — F. Lammert, Die Angaben d. Kirchenvaters Hieronymus über vulg. Latein. — H. Kern, Der antike Astyanaxmythus e. s. späteren Auswüchse. — A. Bauer, Der Einflusz des Lukian von Samosata auf Ulrich v. Hütten. — Misc.

LXXVI, 1-2: W. A. Baehrens, Zur Entstehung der Ilias. — L. Weber, ΣΥΚΑ ΕΦ ΕΡΜΗΙ, III. — W. Weinberger, Zur Hekale d. Kallimachos. — B. Münscher, Zum Texte des Troikos Dions von Prusa. — Th. O. Achelis, De falso credital fabularum Babrii conversione Latina. — Th. Birt, Horazlesungen. — H. Kaffenberger, Zur Cirisfrage. — L. Hahn, Ueber das Verhältnis von Staat u. Schule in der röm. Kaiserzeit. — A. Bauer, Der Einflusz Lukians von Samosata auf Ulr. v. Hutten. — Misc.

3-4: A. Gudeman, Die syrisch-arab. Uebersetzung der aristotel. Poetik. — R. Asmus, Kaiser Julians Misopogon u. seine Quelle. — L. Gurlitt, Tulliana, I—II. — H. Blümmer, Krit.-exeget. Bemerkungen zu Petrons Cena Trimalchionis. — Misc.

LXXVII, 1-2: E. Maasz, Die Erigone des Sophokles. — E. Wüst, Skolion und Γεφυρισμός in der alten Komödie. — O. Lautensach, Grammatische Studien zu den att. Tragikern u. Komikern: Inf. u. Part. — L. Weber, ΣΥΚΑ ΕΦ ΕΡΜΗΙ, IV (slot). — R. Asmus, Kaiser Julians Misopogon u. s. Quelle. — F. Eckstein, Syntaktische Beitr. zu Plautus. — E. Hertlein, Antonius Julianus, ein römischer Geschichtschreiber? — Misc.

3-4: E. Bickel, Der Schluss der Apokolokyntosis. — O. Lautensach (†), Gramm. Studien zu den att. Tragikern u. Komikern: Infinitive u. Partizipien (slot). — R. Wagner, Der Berliner Notenpapyrus. — K. Zepernick, Die Exzerpte des Athenaeus in den Dipnosophisten u. ihre Glaubwürdigkeit. — F. Börtzler, Zum Texte des Joh. Laurentius Lydus „De mensibus". — J. Schnetz, Arabien beim Geographen von Ravenna. — F. Seebasz, Hölderlins Sophocles-Uebertragungen im zeitgenoss. Urteil. — Misc.

Bulletin de Corresp. hellénique, 1917—1919 (verschenen 1921): L. Rey, Observations sur les premiers habitats de la Macédoine recueillies par le Service Archéologique de l'Armée d'Orient 1916—1919.

1921, Janv.-Août: A. Plassart, Inscriptions de Delphes, la liste des Théorodoques. — Ch. Picard, Fouilles de Thasos. — F. Courby, Notes topographiques et chronologiques sur le sanctuaire d'Apollon délien. — R. Vallois, Le bas-relief de bronze de Délos. — P. L. Couchoud et J. Svoronos, Le monument dit „des Taureaux" à Délos et le culte du navire sacré. — L. Renaudin. Note sur le site d'Asinè en Argolide. — R. Demangel, Plaquette votive de bronze trouvée dans le *téménos* de Marmaria, à Delphes. — A. Persson, Les sculptures du *téménos* de Marmaria.

Nieuwe Taalgids, XVI, 2: A. C. Bouman, Over ongemotiveerde inversie. — D. C. Hesseling, De Afrikaners en hun taal. — Ph. J. Simons, Kenniskritiese beschouwingen, II. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, X, 2: H. H. Knippenberg, F. v. Eeden. — Dez., Tollens' Volkslied, — J. Moormann, „Lossche Nekôdesch". Een Limburgsche geheimtaal. — C. J. Zwijsen, Grepen uit de Spaansche Letterk. — Tijdschriftenschouw.

Studiën, XCVII, Maart: W. Mulder, Sinn Féin. — H. Padberg, Abr. Kuyper als Stylist. — P. Albers, Het Houtsnijwerk in Nederl. tijdens de Gothiek en de Renaissance. — Is. Vogels, P. v. Meurs en Dr. Schaepman, III. — J. C. Alberdingk Thijm, Maria's algem. Genade-bemiddeling (slot). — Meded. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Agnietenkapel: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, n°. 5-6 (Breen).

Arendonk, Zaidietisch Imamaat: Lit. Zentralbl. 1922, n°. 1 (Brockelmann).

Barnikol, Studien z. d. Brüd. des Gemeins. Lebens: Hist. Zeitschr. 124, n°. 3 (Köhler).

Bierens de Haan, Houtsnijwerk: Studiën, XCVII, Maart (Albers).

Brands, Christenkercke: N. Taalg. XVI, n°. 1 (de Vooys).

Ten Brink, Chaucers Sprache[3]: Anglia, Beibl. XXXII, n°. 12 (Kaluza).

Caland, Ontdekkingsgeschiedenis v. d. Veda: Gött. Gel. Anz. 1921, n°. 7-9 (Zachariae).

Cohen, Ecrivains français en Hollande: Neophilol. VII, n°. 2 (Gallas); Bijdr. vaderl. Gesch. VIII, n°. 3-4 (Japikse); Journ. d. Savants, 1921, n°. 7-8 (Malhorez).

Dante Alighieri: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, n°. 5-6 (Salverda de Grave).

Drossaers, Archieven Delftsche Statenkloosters: Lit. Zentralbl. 1922, n°. 5.

Van Eeghem, Ogier, Gulsigheydt: N. Taalg. XVI, n°. 2 (de Vooys).

Eckhof, Theol. faculteit te Leiden: Bijdr. vaderl. Gesch. VIII, n°. 3-4 (Japikse).

Feenstra Kuiper, Japan en de buitenwereld: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, n°. 5-6.(Cohen); Bijdr. Vaderl. Gesch. VIII, n°. 3-4 (Japikse).

Fruin-Mees, Gesch. van Java, II: Bijdr. vaderl. Gesch. VIII, n°. 3-4 (Japikse).

Glim, Protectie in Frankrijk: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, n°. 5-6 (Drilsma).

Hirsch, Oudnederl. doodenritueel: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, n°. 5-6 (Tenhaeff).

Huizinga, Mensch en menigte in Amerika: Hist. Zeitschr. 124, n°. 3 (Bernhard).

Hulshof en Schretlen, Oude boekbinders: Zschr. f. Bücherfr. 1921, n°. 5 (Witkowski).

Mincoff-Marriage, Psalmboek v. 1540: N. Taalg. XVI, n°. 2 (de Vooys).

Van Nooten, Willem II: Hist. Zeitschr. 124, n°. 3 (Wätgen).

Oorkdb. van Utrecht: Bijdr. vaderl. Gesch. VIII, n°. 3-4 (Japikse).

Riemens, Esquisse historique: Journ. d. Savants 1921, n°. 7-8 (Mathorez).

Rinck-Wagner, Coornhert: Bijdr. vaderl. Gesch. VIII, n°. 3-4 (Japikse).

Ritter, V. Deyssel: N. Taalg. XVI, n°. 2 (de Vooys).

Van Schelven, Kerkeraads-Protokollen Londen: Bijdr. vaderl. Gesch. VIII, n°. 3-4 (Japikse); Lit. Zentralbl. 1922, n°. 1 (J[apikse]).

Stokvis, v. Deyssel: N. Taalg. XVI, n°. 2 (de Vooys).

Tenhaeff, Utr. kroniek: Bijdr. vaderl. Gesch. VIII, n°. 3-4 (Japikse).

Worp, Gesch. van den Amst. Schouwburg: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, n°. 5-6 (Van Dillen).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. — **No. 8.** — **Mei 1922.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Festschrift Adalbert Bezzenberger zum 14. April 1921 dargebracht von seinen Freunden und Schülern. Mit 41 Abbildungen im Text und 10 Tafeln. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1921. (Pr. fl. 4.50).

Ter gelegenheid van de 70ste verjaardag van de Königsberger professor A. Bezzenberger hebben diens vrienden een vooral voor deze tijd zeer weelderige feestbundel uitgegeven, op mooi papier, royaal gedrukt, met illustraties in de tekst en op tien afzonderlike bladen, verder met veel bladversiering en een naar een ets gereproduceerd portret van de jubilaris. Het grote aantal der ondertekenaars van de opdracht, waaronder veel personen van hoge positie, wijst er op, hoe gezien Bezzenberger is, speciaal in Oostpruisen, doch ook in bredere kring; en de veelzijdigheid van de inhoud staat in onloochenbare samenhang met de omvangrijkheid van het arbeidsveld en met de ruime wetenschappelike belangstelling van de man, voor wie dit boek in de eerste plaats bestemd is. Wie Bezzenberger kent als taalgeleerde, die weet al licht, dat deze indogermanist ook specialist-baltoloog is en dat hij zich niet alleen voor de Baltiese talen, doch ook voor realia en folklore interesseert (men denke aan zijn Litauische Forschungen); minder bekend is het aandeel, dat Bezzenberger genomen heeft aan het archaeologiese onderzoek van Oostpruisen en aan de ontwikkeling van het museum der Altertumsgesellschaft Prussia te Königsberg. Wij zeggen niet te veel, wanneer wij verklaren, dat al wat Oost-Pruisen, zijn geschiedenis, zijn kultuur en zijn nog levende dan wel uitgestorven talen betreft, Bezzenbergers volle belangstelling heeft. Vandaar de veelzijdigheid van deze feestbundel.

Van archaeologies-praehistoriese inhoud zijn de volgende artikels: O. Almgren, Ein schwedischer Festbrauch und eine schwedische Felsenzeichnung, — M. Ebert, Ein Spät-La-Tène-Depotfund von Sprindt, — B. Ehrlich, Der Schlossberg in Rajgrod (Polen), — A. Götze, Ein goldenes Diadem der Völkerwanderungszeit, — A. Hackman, Baltische Sprossenfibel aus Finnland, — O. Montelius, Schweden und die Weichselländer zur Steinzeit, — F. E. Peiser, Die Trinkhornränder des Prussiamuseums, — H. Schmidt, Ein Bronzezierrat unbekannter Herkunft, — T. Schuchhardt, Slavische Scherben aus dem Jahre 810 n. Chr. Geburt, — K. Stadie, Die Steinzeitdörfer der Zedmar, — E. von Stern, Die Leichenverbrennung in der „praemykenischen" Kultur Süd-Russlands, — W. Wreszinski, Megalithische Denkmäler in Mesopotamien. Mythologies-folkloristies is R. Garbe's opstel: Die schöne Jungfrau von Pohjola, — aan jongere folklore wijdde R. Dethlefsen zijn meedelingen over „Glockeninschriften". Een historiese bijdrage leverde C. Krollmann: Lübecks Bedeutung für die Eroberung Preussens. Op zichzelf staat eveneens het oriëntalistiese artikel van A. Grünwedel: Die Tibetische Übersetzung von Kalidasas Meghadūta. Bij de nu volgende nummers, aan verschillende Indogermaanse talen gewijd, voel ik mij op vertrouwder terrein, reden waarom ik iets meer van de inhoud meedeel, soms met enige kritiek: F. Bechtel, Zur Kenntnis der griechischen Dialekte: I. Die Behandlung des ϝ vor *o*-Vokalen im Böotischen (bleef bewaard blijkens ϑιαωρίαι), II. Dialektmischung in Arkadien (naast elkaar: ὀφέλλονσι enz., φϑέραι enz., ὤφηλον enz.), III. Die Flexion μεμαώς : μεμαῶτος

(komt ook dialekties voor: kret. ἐκ τῶ προστακῶτος), — H. Collitz, *Saeculum* (bij oi. *kṣi-*; zeer interessant; alleen is 't Latijnse *ai-* (niet *oi-*)vokalisme opvallend), — G. Gerullis, Zur Sprache der Sudauer-Jatwinger (deze staat dichter bij Pruisies dan bij Litaus; op grond van een rijk materiaal), — O. Hoffmann, Griechische Wortdeutungen: **ἄνθρωπος** uit ***ἀνθρός** (wisselvorm van ***ἀθρός**, waarvan **ἀθρέω, ἀθρόος**) + **ωπος**, letterlik: „auf e i n Ziel blickend, b e i d e Augen v e r e i n t auf d a s s e l b e Ziel richtend." Mogelik scherpzinnig, maar zeker waardeloos! Merkwaardig, dat gr. **ἄνθρωπος** en slav. **člověkŭ** zo weinig klaar zijn, in tegenstelling tot de Indogermaanse woorden, die in lat. *homo* en in ons *man* voortleven; **ἐπίξενος· ἐπιχθόνιος** Hes. van **ἐπὶ *ξένι** 'auf der Erde'; hom. **ταρχύω** 'bestatte': **(σ)τερχ-** 'einschliessen, bewahren'; **ἐρεσιμήτρην· γεωμετρίαν** Hes.: **ἔρεσις** naast **ἔρας** (in **ἔραζε**), got. *airþa*, on. *jǫrvi*, van een wortel *er-*, *ere-* 'trennen'. Is niet veeleer een idg. stam *er-* 'aarde' te veronderstellen? — V. Jagić, Repetita placent. Hernieuwde bespreking van *od puporizine*; zie Archiv 11, 304, — P. Kretschmer, Der Götterbeiname Grabovius auf den Tafeln von Iguvium: „Eichengott"; vgl. slav. *grabŭ*, — K. Meister, Das Original der Asinaria des Plautus; een Grieks blijspel **Ὄναγρος** is aan te nemen; dit woord is veel ouder dan 't uit de letterkunde bekend is, — W. Prellwitz, Griechisch **θεός** und die mit **θες-** beginnenden Wörter bei Homer: **θες** is genitief van *dhē-s* 'Schöpfer', **θεός** uit **dhes-ós* is „patronymische Hypostase des Genetivs ***θές** des Schöpfers"; m. i. niet overtuigend, — E. Schröder, *Ulfila*; S. verdedigt deze vorm van de naam, o. a. op *Unscila* ('Wünschel') en *Uldila* (bij got. *wulþus*) wijzend, — W. Schulze, Zur kirchenslavischen Orthographie: een nieuwe, interessante ontdekking: ksl. *otŭvrŭgǫ* tegenover *otvrŭzǫ*, — R. Trautmann, Baltisch-Slawisches: 1. oostlit. *leñtas* 'still, ruhig' = deens *lind* 'biegsam, weich, mild', lat. *lentus*; 2. oostlit. *stūburas* 'Pfosten' = slov. *stəbə̀r* 'Säule, Pfeiler', servokroaats *stȁbar*; verdere balt. en germ. verwanten, o. a. waarschijnlik ags. *stybb* 'Stumpf' enz.; 3. er is geen aanleiding om naast idg. **gᵘ̯ōu-* een idg. *ī*-femininum aan te nemen; 4. voor ‚mier' heeft het Slavies **morviji*, gen. **morvijẹ* en **morvĭ*.

Leiden. N. v a n W ij k.

Die Vögel des Aristophanes, Deutsch von C. Robert, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1920. (Pr. M. 7).

Wij hebben een bekwaam organist, Robert; zijn Duitsche naamgenoot is een knap bespeler van het Aristophanische orgel. In het Febr. Nummer 1918 van dit blad schreef ik over de Vogel-vertalingen van Dr. H. C. Muller en Dr. Chr. Deknatel; het komt me voor dat de Duitscher niet voor onze landgenooten behoeft onder te doen. Al dadelijk hebben we in vs. 3 en 4 den echten Aristophanestoon te pakken:

Warum irrlichterlieren wir hinauf, hinab?
Verdammt! Ganz zwecklos laufen wir so hin und her.

Het ongewone *irrlichterlieren* is een aardige vondst voor het ongewone **πλανύττομεν**. Intusschen komt door dien langen vorm het drastische **ὦ πονήρ'** in 't gedrang. Zou het volgende ook kunnen:

Warum, Verruchter, irr'len (quirlen) wir hinauf, hinab?

Bij de verdere lectuur vinden we telkens en telkens allerlei aardige, teekenende uitdrukkingen, bijv. 7 *Unglückswurm* (**δύσμορον**); 12 Au au! — Den Weg nach Audorf, Lieber, geh allein; 13 vg. Ja angeschmiert hat uns der Kerl vom Vogelmarkt Und zwar infam, der Idiot Philokrates.

Laat ik ook nog even het beroemde lied van den hopman afschrijven:

Gesellin mein, erwach' aus dem Schlaf,
Lass klingen die Weise des heiligen Lied's,
Des göttlichen Mundes Klagegesang
Um unseren Sohn
Itys, den ewig beweinten.
Und bewegt dir der Rhythmus des heiligen Sangs
Die bebende Kehle, die blonde, so steigt
Durch das Weidengebüsch das reine Getön
Zu dem Throne des Zeus.
Dort vernimmt es Apollon im goldenen Haar
Und mischt in die Töne des Schmerzes den Klang
Der elfenbeinernen Leier.
Es reihn sich die Götter zum festlichen Tanz,
Und harmonisch erklingt aus unsterblichen Mund,
Der Olympier göttliche Klage.

Dit is vrij en virtuoos vertaald; alleen *Weidengebüsch* komt me wat erg vrij voor. Volgens Theophrastos is **σμῖλαξ** een struik met witte welriekende, lelieachtige bloemen; dichter bij de waarheid zou dan waarschijnlijk wezen, Fliedergebüsch, al hebben de bloemen niets van lelies, maar ze zijn dan toch wit. En hoe houden de Duitsche dichters niet van de vlier; de naam alleen al is vol lyriek, en wekt herinneringen aan Rückert, Eichendorff, Mörike, Bruno Wille en zooveel anderen. Overigens wordt m. i. de geest en de bedoeling van Aristophanes' verzen uitstekend weergegeven, en ik verdenk er den vertaler sterk van dat hij zich ook wel eens aan eigen poëzie heeft bezondigd.

Den Haag. E d w a r d B. K o s t e r.

A. Götze, Frühneuhochdeutsches Glossar. 2te stark verm. Auflage. (Kleine Texte f. Vorl. u. Üb. hgg. von H. Lietzmann, No. 101). Bonn, Marcus u. Weber. 1920. (Pr. M. 15.50, geb. M. 20).

Dit handige boekje, waarvan de 1e druk, in 1912 verschenen, slechts 136 blz. omvatte, die nu tot 240 uitgedijd zijn, is volgens de uitvoerige voorrede niet in de eerste plaats bestemd voor germanisten, al kunnen beginners er hun voordeel mee doen, maar voor theologen, historici, juristen, medici en natuurvorschers, die zonder al te veel inspanning en tijdverlies de voor hunne studie belangrijke geschriften uit het begin der nhd. taalperiode (± 1490—1650) wenschen te lezen. Overeenkomstig dit zuiver praktische doel is in de eerste plaats afgezien van alle bewijs- of vindplaatsen; verder zijn geen woorden of beteekenissen opgenomen, die voor een kenner van het nhd. in het gegeven verband vanzelf duidelijk zijn — echter niet zonder een waarschuwing in de voorrede (VI), dat vaak zeer alledaagsche bekende woordjes, zooals **noch**, in de oudere taal aanleiding geven tot misverstand. Zulke woordjes zijn wèl opgenomen, benevens een menigte andere „gefährliche ausdrücke" (VIII), die de Duitsche lezer meent te kennen en toch „munter missversteht". Voorts is er rekening mee gehouden,

dat van vele bronnen der 14de tot 17de eeuw, als *Brants Narrenschiff*, *Zimmersche Chronik*, *Murners* en *Fischarts* gedichten, goede, van verklaringen en woordenlijst voorziene uitgaven bestaan en gemakkelijk bereikbaar zijn; het scheen dus overbodig, de daar verklaarde zeldzame of moeilijke woorden nog eens te registreeren. Wat de spelling betreft, een moeilijk te regelen zaak bij de volkomen stelselloosheid der oude drukken en handschriften, heeft G. zich tegenover het archaïsch vocalisme van het Alemannisch principiëel op het nhd. standpunt geplaatst, overigens is de schrijfwijze zooveel mogelijk vereenvoudigd. In de keuze en rangschikking der kenwoorden en beteekenissen was den verzamelaar door den aard van het boekje groote beperking opgelegd; zooveel mogelijk heeft hij echter gestreefd naar een zoodanige redactie, „dass ein denkender benutzer daraus wort- und bedeutungsgeschichtliche aufschlüsse gewinnen kann" (XII).

Het is jammer, dat hij aan dit loffelijke streven niet wat meer heeft toegegeven; hij had, naar het mij voorkomt, meer rekening kunnen houden met zulke „denkende gebruikers", zonder dat dit aan het vooropgestelde praktische doel afbreuk had gedaan. Men krijgt nu maar al te vaak den indruk, dat slechts aan lezers is gedacht, die zoo gauw mogelijk willen weten, wat een zeker woord in een toevallig gegeven verband beteekent, zonder zich te bekommeren om zijn oorsprong, verwantschap en verdere beteekenissen. Zoo wordt telkens — stelselmatig volgens de voorrede (X) — hetzelfde woord in een andere spelling herhaald, met dezelfde, maar ook wel eens willekeurig afwijkende verklaring, in plaats van één, zooveel mogelijk normaal, kenwoord aan te nemen en daarnaar te verwijzen. Eenige voorbeelden willen dit duidelijk maken. Wij vinden eerst *beckart* 'Laienbruder'; iets verder *beghart* 'Laienbruder ohne Gelübde', dan weer *pighard* 'Laienbruder'. Hier zou men toch zeker met *beghart* kunnen volstaan. — Zoo ook *kompest* 'Eingemachtes'; *gumpestpost* 'Eingemachtes, Sauerkraut'; *kumpostbrü* 'Saft von eingemachtem Kraut'. — Voorts *gawerscher* 'Wucherer'; *Kauerz(ein)* 'Wucherer'; *Kawetscher* 'Wucherer', zonder eenige verwijzing en zonder vermelding van oorsprong. — Bij *friszschaf* staat alleen 'Bischof', zonder verwijzing naar *biszschaf* 'schelte für Bischof'. — Dan: *gromat* 'Grummet, zweiter Schnitt'; vlak daaronder *gromet* 'zweiter Schnitt des Grases' en iets verder: *grumat* 'grün Gemähtes, Oehmd'. — Vlak bij elkaar staan *alafanz* 'Possenreisserei, Betrug' en *al(e)fanz* 'Possenreisserei, Betrug, Schlich'. — Dat *geiden* 'prahlen, prassen' hetzelfde is als *geuden* 'prahlen, prassen' wordt niet vermeld; evenmin dat *albeg* 'immer' niets anders is, dan *alweg* 'immer', en dat *befzin* 'Wespe' een dergelijke variant is van *wefz(g)* (schwäb.) 'Wespe'. — Van elkaar gescheiden staan ook *gorre* (md.) 'schlechter Gaul' en *gurre* (obd.) 'Stute, schlechte Mähre'; *drat* 'schnell, bald' en *drot* 'schnell'; *schamber* 'anstössig' en vlak er onder *schamper* 'unverschämt, unanständig, verschämt'. — Op *rifianaz* 'Kuppelei' en *rifian(er)* 'Kuppler' (ital. ruffiano) volgt twee blz. verder *rufian(er)* 'Kuppler' (ital. ruffiano) en *rufianin* 'Kupplerin'. — Bij *sallwürke-würle* 'Panzerschmied' is niet verwezen naar *sarwerte* 'Rüstungmacher', evenmin als *trom* 'Ende, Holzklotz' verduidelijkt is door verwijzing naar *trum(b)* 'Ende eines Balkens enz. *zu drummern gen* 'scheitern'. — Trouwens, ook elders mist men een voor de hand liggende aanknooping van vreemde aan bekende vormen, zooals van *aleub* 'Überbleibsel' aan mhd. *aleib* en nhd. *b(e)leiben*; van *beien* '(heilend) erwärmen, warm halten' aan nhd. *bähen*; van *pfeifolter*, *feifalter* 'Schmetterling' aan nhd. *Falter*. — Bij *kaduk* 'hinfällig' staat: (lat. caducus), maar in dezelfde kolom ontbreekt het Romaansche *caballu(s)* bij *kaball* 'Pferd' en *kafal* (rotw.) 'Pferd', en bij *gaban* 'Regenmantel aus Filz' het fr. *caban*. Bij *fazilet* 'Taschentuch' had i. pl. v. lat. *fasciola* genoemd moeten worden it. *fazzoletto*. — Bijzonder sterk is het volgende: onder het kenwoord *erreiten* vindt men: *einen auf einem faulen pferde*, 'ihn bei bösem Tun ertappen', zonder verwijzing naar *falbhengst* 'fahles Pferd' enz., waar de juiste uitdrukking wordt verklaard, (uit Apoc. 6, 8; de ofr. roman de Fauvel wordt niet genoemd). — Op dialektische vormen wordt slechts hier en daar opmerkzaam gemaakt: bij *dunkli* 'Dunkelheit' staat schweiz., maar bij *agezeli*, *beinschröli*, *ebenhöchi* ontbreekt een dergelijke aanwijzing. Zoo zou men ook graag weten, waar *Persan* en *schan* voor *Person* en *schön* voorkomen (ws. in Neder-Saksen), en waar *mich antet* 'mir ist glaublich'(!) beteekent. — Slechts één storende drukfout merkte ik op: (dem) *Pilatus opfern* 'aufs heimliche Gemach nehmen' l. gehen!

Ik geloof inderdaad, dat de bewerker van dit Glossar bij een volgenden druk goed zou doen, van het hierboven geschetste isoleer-stelsel af te zien.

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

Kurt Schroeder (†), Platonismus in der englischen Renaissance vor und bei Thomas Eliot, nebst Neudruck von Eliot's „Disputacion Platonike", 1533. (Palaestra LXXXIII). Berlin, Mayer & Müller. 1920. (Pr. M. 28).

This number of the Palaestra series deals with one of the most neglected aspects of the English renaissance. Much that is here noted with chapter, verse, and quotation had, it is true, been touched on elsewhere, for example in the Cambridge History, Seebohm, Einstein. It is in Schroeder's detailed specification and exact definition of Platonic influence in the various cases that the chief merit of his work lies. He discriminates the Platonic content of the writings of Colet, Erasmus, More, Starkey, Eliot, Ascham, Campion and Mulcaster, by marking quotations, references, and influences on the thought. It lay in his plan to carry on the study to Gascoigne, Greene, Spencer and Lyly, with whom it becomes most important as Lyly's influence on Shakespeare is very pronounced; on the threshold of this final stage, in discussing the fashionable Platonism of the Elizabethan court, the pen was struck out of his hand by war and death. The completion by someone else is rendered easy by Schroeder's honest spadework in so wide and toilsome a field. There is every evidence that he knew both his Plato and the English humanists well; his results are clearly demonstrated and well documented.

The reprint of Eliot's 'Of the Knowledge which maketh a wise Man' — which occupies rather less than half the volume — is the first since 1564. It is a typographically exact reproduction of the original 1553 edition.

Groningen. J. A. Falconer.

A. P. Roose, Het Karakter van Jean-Jacques Rousseau. Groningen-Den Haag, J. B. Wolters' U.M. 1919. (Pr. ƒ 2.90). (Leidsche diss.).

Doel van dezen arbeid is het beeld van den citoyen de Genève zooals dit in de laatste tijden geteekend is door Lanson, Faguet of Masson — ik mis hier Gaspard Vallette en Bernard Bouvier —, „te belichten met de stralen der hedendaagsche psychologie", d.w.z. de methode van Prof. G. Heymans. Om een volledig oordeel over deze dissertatie te hebben, zou men dus haar moeten toevertrouwen aan een psycholoog, aan een psychiater en aan een litterator, den laatste voor het werk van den moralist in Rousseau. En slechts uit hùn samenwerking zou een juiste waardeering kunnen voortkomen: men vergeve mij dus, dat de beoordeeling die ik op mij nam noodzakelijk eenzijdig moet zijn.

Mej. Roose heeft de grondeigenschappen: emotionaliteit, secundaire functie en activiteit bij Rousseau nagegaan en zich daarvoor in de eerste plaats van zijn *Confessions* bediend, dan van zijn brieven en zijn werk. Heeft hij zich in de eerste „volkomen eerlijk" geteekend (p. 2)? In de tweede redactie der *C.* laat hij de inleiding weg, die wel degelijk als een apologie was bedoeld, zooals hij zelf erkent: „Puisque mon nom doit durer parmi les hommes, je ne veux point qu'il y porte une réputation mensongère". Maar de vraag is of andere brokken niet eveneens zouden verdiend hebben weggelaten te worden. En Mej. R. erkent zelve, dat men zoo voorzichtig moet zijn met 't gebruik der *C.*, omdat zij geschreven zijn in de periode van vervolgingswaan (p. 14).

Het onderzoek naar R's emotionaliteit, secundaire functie en activiteit brengt Mej. R. er toe hem te plaatsen in de temperamentsklasse der „sentimenteelen", d.w.z. hij is een emotioneele niet-actieve met overwegend secundaire functie, volgens de vroegere indeeling een „melancholicus". Zijn emotionaliteit is die van een vrouw, met een sterk herinneringsvermogen voor doorleefde gevoelens, „la chaîne des sentiments qui ont marqué la succession de mon être", vol veranderingszucht en fantasie, gevoelig voor spot. Het vernauwd bewustzijn maakt het wezen van R. dieper, leidt tot verinnerlijking, voor zoover het normaal werkt, vooral zich uitend in de vorming van hooge idealen. Wat zijn activiteit betreft, moet men R., ondanks zijn uitgebreide œuvre, tot de niet-actieven rekenen; hij is besluiteloos, verstrooid, veranderlijk, heeft gebrek aan doorzettingsvermogen en streeft naar de absolute rust, waarin hij zich verliezen kan in de oneindigheid, geen godsdienstige extase hier, maar, zooals in de wonderschoone vijfde *Rêverie*, een zich verliezen in zichzelven: „on se suffit à soi-même, comme Dieu".

In dezen temperamentsvorm komt de werking van 't leven zich mengen: herediteit, ziekten van lichaam en geest, opvoeding en omgang werken mede om zijn temperament te wijzigen. Jammer is 't dat Mej. R. hier (p. 71) niet een afzonderlijke paragraaf wijdt aan 't element Genève in deze omvorming; Vallette's *Rousseau genevois* of Bouvier's warme boekje zouden hier een paar typische gegevens hebben kunnen brengen. Al deze elementen samen maken, dat R. van de temperamentsklasse der sentimenteelen, waartoe de volwassen schrijver behoort, moet overgaan in die der nerveuzen, waar het zijn jeugd geldt: zwerfdrang, sterk erotische neigingen, gebrek aan warm godsdienstig gevoel, drang tot liegen, leeswoede, dat zijn de eigenschappen van den „nerveuze", een emotioneele niet-actieve met overwegend primaire functie.

Mej. R. zet in het derde hoofdstuk uiteen, hoe zij zich voorstelt dat deze overgang van karaktereigenschappen, samenhangend met de overgang van „nerveuze" tot „sentimenteele", gedeeltelijk afhangt van den invloed van den wil op zijn karakter, een verandering die zóó sterk is dat R. soms tot de „gepassionneerden" moet worden gerekend. Deze verandering, deze bekeering — Mej. R. leert mij, dat zij *metanoia*, vernieuwing der gezindheid heet —, schrijft zij toe aan drie bekeeringen, die zij onderscheidt in zijn leven: in 1719 te Turijn, in 1737 in les Charmettes, in 1749 op den weg naar Vincennes. Uit deze laatste is dan — Lanson heeft 't zoo mooi uiteengezet in de *Annales Rousseau* VIII (1912), p. 1 tot 31 — het heele overwegend sociale en moreele werk van R. voortgekomen, 't heele systeem, „une pensée vivante qui s'est développée dans les conditions de la vie, exposée à toutes les variations et à tous les orages de l'atmosphère, soumise à toutes les altérations et perturbations qui peuvent provenir, les unes des agitations sentimentales de l'homme, les autres des excitations ou des résistances du milieu". Mej. R. ontleedt de op- en neergaande lijn der ethische en godsdienstige krachten, die zich in hem openbaren, die de deugdzin doen overwinnen. Na de godsdienstige bekeeringen komt de sociale *metanoia*, de sterkste van allen, waaraan Mej. R. minder aandacht wijdt dan aan de godsdienstige zijde van de verandering van zijn ik. Dit laatste hoofdstuk is wel de analyse van zijn „wil ten goede".

Dit zijn de groote lijnen van Mej. Roose's betoog, dat ik slechts wil aankondigen, omdat ik niet genoeg psycholoog ben om daarover kritiek uit te oefenen. Er is, in deze aankondiging, op enkele tekortkomingen in de literatuur over Rousseau gewezen. Ik onderstel dat Mej. R. nog wel gegevens zou kunnen hebben verzameld uit allerlei bijdragen in de *Annales Rousseau*, die zooveel nieuwe documenten brengen, en uit Bernardin de Saint-Pierre's *La Vie et les Ouvrages de J. J. Rousseau* (ed. crit. M. Souriau, 1907); een vergelijking der *Confessions* met de ontwerpen (*Annales*, IV (1908), p. 225) zou wel interessant zijn geweest voor dit proefschrift. Daar het een psychologische onderzoeking geldt, kan men schrijfster niet ernstig aanrekenen, dat zij van de resultaten van speciaal letterkundigen aard niet geheel op de hoogte is en b.v. Mornet, *Le Romantisme au XVIIIe Siècle* (voor p. 8) niet kent; dat zij een nog al eenvoudige uitlegging van 't geval Rousseau—Diderot—Grimm (p. 16, 43, 104) geeft; dat zij de studies over 't piëtisme van Mad. de Warens niet releveert (p. 55); dat zij (p. 74) aan den abbé Lemercier denkt, niet aan den abbé Gaime als type voor den Vicaire; dat zij niet 't verband ziet tusschen zekere ideeën der Encyclopedisten over de „bonté naturelle" en die van R. (p. 127). Maar dat zijn kleinigheden. Want, evenals uit Bouvier's boekje komt deze idee op den voorgrond (p. 110): R. is een levende bestrijding van de theorie, dat een mensch door afkomst en omstandigheden wordt gemaakt [1]).

Amsterdam. K. R. Gallas.

[1]) Een paar kleinigheden nog. Indien zwerfdrang (p. 61) den „nerveuze" karakteriseert, behoeft de vermindering daar-

Fr. Brie, Aesthetische Weltanschauung in der Literatur des XIX. Jahrhunderts. Freiburg i. B., Verlag von Julius Boltze. 1921. (Pr. 20 Mrk.).

De schrijver van deze vloeiend en vlug geschreven studie behandelt een probleem. Niet *het* probleem: de aesthetische wereldbeschouwing, doch het ontstaan hiervan, de verschillende spelingen van die wereldbeschouwing en het moeilijk te volgen ontwikkelingsproces er van. En dit alles nog wel in dezer voege beperkt, dat de term aesthetische wereldbeschouwing wordt opgevat op zoodanige wijze, dat schoonheid, wel te verstaan de kunst, als de hoogste van de levenswaarden geldt en gesteld wordt boven of als eene vervanging van metaphysica, godsdienst, moraal enz. Het is de wereldbeschouwing, die beproeft om de wereld als een aesthetisch maaksel te verklaren, en die aanneemt dat de kosmos het voortbrengsel is van een aesthetisch scheppenden wereldgeest. De schrijver schakelt alle wijsgeerig onderzoek uit, en wereldbeschouwing in een ruimen zin opvattend, vermijdt hij zoo goed mogelijk het gebied door den engeren zin van het woord aangeduid. Hij blijft derhalve op het gebied van de kunstwetenschap werkzaam en levert slechts eene kunstwetenschappelijke bijdrage tot het letterkundig historische beperkt, waarbij hij zoo dicht mogelijk de grenzen van het gebied der geschiedenis van de wijsbegeerte nadert en ook wel naderen moet.

Het is ten deele juist, dat in zekeren zin de geschiedschrijver van de letterkunde meer dan die van de wijsbegeerte of dan de wijsgeer zelf geroepen is om den oorsprong en de ontwikkeling van de aesthetische wereldbeschouwing na te vorschen en te beschrijven. Doch niet meer dan ten deele. De aesthetische wereldbeschouwing is een wijsgeerig vraagstuk, en de geschiedenis van dat vraagstuk kan alleen de geschiedschrijver van de wijsbegeerte behandelen. De geschiedschrijver van de letterkunde zich met dat wijsgeerig vraagstuk en hare geschiedenis inlatend, het mede tot zijn studievak rekenend, heeft de keus tusschen tweeërlei: òf zijne historische studie verandert van karakter en wordt van eene letterkundig-historische eene wijsgeerig-historische, waarin uitzichten worden geopend op de letterkundige kunstenaars, die immers, in een semi-philosophischen arbeid eene aesthetische levensbeschouwing hebben voorgedragen; òf, omgekeerd, hij blijft geschiedschrijver van de letterkunde, die, hierop het accent leggend, ook verhaalt van die letterkundige kunstenaars, in wier werken eene min of meer gedocumenteerde aesthetische levensbeschouwing wordt gevonden, doch waarvan hij den inhoud en de waardeering aan eene wetenschap van andere orde moet overlaten. Het vraagstuk „aesthetische wereldbeschouwing" biedt den wijsgeer vele, doch den geschiedschrijver van de letterkunde bijna onoverkomelijke moeilijkheden aan. Hoe zal de laatste dan hiervan eene geschiedenis of een overzicht kunnen geven? Heeft hij onmiddellijk een antwoord gereed door te verzekeren, dat schoonheid en kunst synoniem zijn, de wijsgeer noch de historicus, evenmin als de aestheticus zullen dat stellig beweren open of onmiddellijk aanvaarden.

De hier aangestipte moeilijkheid wordt in het boekje van Prof. Brie op meer dan eene bladzijde bespeurd, en het is waarlijk niet zijne schuld, dat wij na eenige bladzijde lezens reeds een aantal wijsgeeren voor het geestesoog hebben aanschouwd, en dat wij voortdurend met grootmeesters of kleineren onder de denkers in aanraking blijven. Zijn verhaal wordt er ten deele althans meer een schetsje door uit de geschiedenis van de wijsbegeerte, liever nog uit die van de aesthetica, dan uit die van de letterkunde. Het is te dezen aanzien opvallend, dat mannen als Lessing, Herder en zoovele anderen niet meer dan even worden genoemd. Indien de schrijver den ouden Max Schasler had opgeslagen, wellicht zou hij het pad hier en elders een weinig zuiverder hebben afgebakend.

Het ware ook verdienstelijker geweest, en stellig meer in den geest van den tegenwoordigen stand der aesthetica, indien de schrijver het eenig mogelijke en noodige standpunt had ingenomen door de begrippen wereldbeschouwing en aesthetische wereldbeschouwing in hunne enge beteekenis te nemen. Zijn arbeid zou er aan wetenschappelijkheid door gewonnen hebben. Of, indien hij toch tegen wil en dank meende te moeten vast houden aan het ruimer begrip van aesthetische wereldbeschouwing, dan had hij zonder eenigen twijfel de stof anders behooren op te vatten en bij de behandeling van zijn onderwerp zich plaatsen op het standpunt van de algemeene geschiedenis der beschaving. Van die hoogte af laat zich het eigenlijk onderwerp èn het best onderscheiden, èn het zuiverst in de meest sobere en vaste trekken aanduiden.

Gezwegen nog van het klemmend argument, dat de hedendaagsche opvatting van de kunstgeschiedenis het probleem van de aesthetische wereldbeschouwing niet weinig anders belicht dan de schrijver blijkbaar heeft ontdekt. Wanneer hij bijv. in den aanvang (S. 4) de vraag stelt: „Seit wann gibt es oder kann es eine ästhetische Weltanschauung geben?" en wanneer hij hierop de verbluffende mededeeling laat volgen, dat in de oudheid iets dergelijks niet wordt aangetroffen, dan nemen wij de vrijheid den geachten schrijver dringend in overweging te geven om over deze noodige vraag nog eens ernstig na te denken; wellicht vindt hij daarna eenige aanleiding om zijne meening te herzien.

Het betoog van den schrijver wordt allengs een weinig belangrijker, wanneer hij, in hoofdstuk II, het aesthetisch idealisme beschrijft. Dan naderen wij ook meer en meer de door hem te behandelen stof. Of wij echter een goed begrip van het aesthetisch idealisme hebben ontvangen, wanneer men bedenkt dat in veertien bladzijden de periode van Kant tot Nietzsche wordt geschetst met Sören Kierkegaard op den koop toe, mag eenigermate worden betwijfeld.

---

van nog niet een overgang in een andere temperamentsklasse te beteekenen; uiterlijk eomstandigheden (ziekte, behoefte aan verzorging en aan rust om te werken) kunnen dat verklaren.—De beschouwing over zijn godsdienst zonder zondebesef, waarover Masson niets geeft, is heel geslaagd (p. 139 vv.; men vergelijke ook William Cuendet, *La Philosophie religieuse de Jean-Jacques Rousseau et ses sources*, Genève 1913, een boek dat Mej. R. blijkbaar niet kende). — 't *Schweizer Archiv für Neurologie und Psychiatrie*, II, (1918), 2, p. 270 vv., bevat een opstel van den alienist V. Demole, dat eveneens de verandering van persoonlijkheid constateert, na de delireerende periode van 1749 (z. *Ann. Rousseau*, XII (1918–'19), p. 184); volgens hem is de zweepslag van 't dilirium de oorzaak van de systematiseering zijner ideeën en van zijn mania, die zijn letterkundige productiviteit doen ontstaan. Mej. R. zal 't hiermee wel niet eens zijn, maar ze zal toch in dit artikel een bevestiging van haar stelling vinden.

Gunstiger steken de laatste hoofdstukken hierbij af. De sensualistisch-aesthetische wereldbeschouwing in Engeland wordt in hare afwisselende vormen duidelijk geschetst. Eene gelijke waardeering moet worden betoond aan het volgend hoofdstuk, waarin dezelfde wereldbeschouwing, zooals deze in Frankrijk werd gevonden met het voortdurend hoofdmotief: „l'art pour l'art", wordt behandeld. De aesthetisch-epikuristische wereldbeschouwing en de theorie: „l'art pour l'art" hebben een zeer grooten invloed uitgeoefend op den ontwikkelingsgang van de letterkunde in Europa. De schrijver wijst er terecht op, en geeft ten besluite van zijne studie in zeer sobere trekken den verderen voortgang hiervan ook in andere cultuurstaten aan.

De slotsom van des schrijvers betoog is feitelijk deze: er zijn in de 19e eeuw eeuw twee soorten van aesthetische wereldbeschouwing ontstaan: het uit de duitsche romantiek voortgekomen aesthetisch idealisme en het in Engeland sedert Locke opgekomen en tevens naar Rousseau verwijzend sensualistisch epikurisme. Zouden deze twee de eenige vormen van aesthetische wereldbeschouwing zijn geweest? Of bedoelt de schrijver: hoofdvormen, die zich in allerlei zelfstandige vertakkingen allengs hebben gesplitst? Hierover vernemen wij in deze schets geen woord. Dit blijve derhalve aan eene latere uitvoeriger studie ter beantwoording overgelaten. Inmiddels geven wij den schrijver volkomen toe, dat beide geteekende richtingen nimmer in één zullen vloeien. Zij verschillen hiervoor onderling te veel. En ook stemmen wij met hem in, wanneer hij aan de metaphysisch getinte, idealistisch-aesthetische wereldbeschouwing een meer beslist doorgevoerden bestaansinhoud toekent dan aan de sensualistische richting; en wanneer hij aan de eerste meer een op ontwikkeling berustend voortbestaan voorspelt dan aan de laatste, immers reeds symptomen van verval aantoonende, wereldbeschouwing.

Het oordeel voor dit boekje in enkele woorden samengevat moet luiden: de schrijver heeft een begin gemaakt. Meer niet. Dat begin behoort te worden vervolgd en omgewerkt tot dat het eene goed ineengevoegde uitbreiding zal hebben verkregen. Meent de schrijver zich stipt te moeten houden aan zijn ruimer begrip van den term aesthetische wereldbeschouwing, dan zullen hiertegen van de zijde van de kunstwetenschap geene bezwaren worden ingebracht. Mits het resultaat dan ook berust op breeder grondslagen en op diepergaande studie; mits de schrijver geen oogenblik uit het oog verliest dat hij wel beschouwd niet minder moet werken voor de kunstwetenschap dan voor die wetenschap van andere orde: de aesthetica en hare geschiedenis; mits de schrijver er zich zelf goed rekenschap van geeft en zijne lezers nadrukkelijk laat beseffen, dat de kunst inderdaad iets zeer hoogs is, doch, hoe hoog ook, in wezen niet anders is dan een levensteeken van het aesthetisch bewustzijn, hetwelk de aesthetica leert kennen in ontstaan, ontwikkeling en verval; en eindelijk mits hij er ook goed van doordrongen is en niet minder duidelijk laat uitkomen, dat de term „aesthetische wereldbeschouwing" niet meer is dan een soort van code-woord, waarmede wordt aangeduid eene metaphysische categorie, van een dieperen en ook rijkeren inhoud en van een hooger orde dan men oppervlakkig zou meenen. De aesthetici en de metaphysici zouden daarvan kunnen leeren, en de beteekenis van het probleem, genaamd: aesthetische wereldbeschouwing, zou nog wel eens kunnen meevallen.

Snippers van de schrijftafel. Hieraan doet dit boekje denken, met zijne aardige literatuuropgaaf op de laatste bladzijden inbegrepen. Maar wie weet of daaronder nog niet een of ander schuilt, dat aan rustige navorschers en nadenkers de opwekking geeft om het belangrijk probleem van de aesthetische wereldbeschouwing van naderbij te beschouwen. Dat verdient het probleem, en de aesthetica zal gaarne van de resultaten kennis nemen.

Amsterdam. J. H. Groenewegen (†).

Th. Mainage, Les religions de la préhistoire. L'âge paléolithique. Paris, Desclée, de Brouwer & Cie. Picard. 1921. (Pr. fr. 30).

Dit boek is te beschouwen als de eerste eener reeks monographieën over het godsdienstig leven der praehistorische menschheid: „l'ensemble constituera une enquête générale sur les plus anciennes religions de l'humanité en marge de la Révélation surnaturelle". Dat van zulk een onderzoek bij den huidigen stand onzer kennis weinig afdoende resultaten te verwachten zijn, daaraan heeft de schrijver natuurlijk geen oogenblik getwijfeld; maar toch spreekt er onmiskenbare teleurstelling uit de verzuchting waarmee hij zijn kort résumé aan het slot inleidt: „notre tâche est terminée. Elle nous laissera peut-être un regret. Le regret d'avoir entassé tant de matériaux pour aboutir à des conclusions plus que modestes. Ce que nous savons de la religion de l'âge quaternaire est, en vérité, bien peu de chose". Of de volgende deelen hem meer voldoening zullen geven? Mogelijk wel. Maar welke zijn uitkomsten ook mogen zijn — als eerste ernstige poging om de gegevens tot een bruikbare synthese te verwerken verdient zijn werk zeker onze oprechte waardeering.

Na een inleidend hoofdstuk over den ijstijd, de indeeling van het palaeolithicum en de anthropologische vondsten, waarin de „homo heidelbergensis" niet de eer krijgt die hem toch wel schijnt toe te komen, en de auteur zich met nadruk aansluit bij hen die in den „homo primigenius" („Neanderthal-ras") reeds den volwaardigen „homo sapiens" zien, bespreekt hij in zijn tweede hoofdstuk de palaeolithische beschaving in 't algemeen: de verschillende ontwikkelingsphasen van industrie en kunst en de gegevens die op een nomadisch jagerdom wijzen. Wat dit laatste betreft, had de schrijver zich wel wat minder beslist kunnen uitlaten. Ik zou niet graag beweren dat hij ongelijk heeft (vgl. evenwel Hoops, Waldbäuwe und Kulturpflanzen 277 vlgg.), maar van eenige bevangenheid in de verouderde drieperioden-leer is hij toch niet geheel vrij te pleiten. Het derde hoofdstuk brengt onder den titel van „la méthode ethnographique" een kritische beschouwing over de voornaamste methoden van ethnologisch onderzoek en de voorwaarden waaronder de praehistorische archaeologie en de ethnologie in dit geval z.'i. op de meest vruchtbare wijze kunnen samenwerken. Als eerste voorwaarde stelt hij de erkenning van dezen regel dat „toute interprétation des phénomènes religieux qui n'est pas appuyée par un document archéologique est caduque", een regel die m. i. in de praktijk weinig waarde heeft, daar het er juist om gaat uit te maken òf een zeker „document archéologique"

geacht mag worden een bepaalde ethnologische interpretatie te steunen. Wanneer hij verder aan de anthropologische (lees : evolutionistisch-comparatieve) methode den regel ontleent dat „l'universalité d'une coutume religieuse dépose en faveur de son ancienneté" en met een beroep op de sociologische methode (lees : theorie) de stelling poneert dat „les réactions du type social sur la religion des primitifs actuels se sont exercées sur la religion de la préhistoire appartenant au même type social", dan kan het niemand ontgaan dat deze regels te beschouwen zijn als onbeteekenende concessies aan richtingen waarvoor hij feitelijk niets voelt en die hij in zijn kritische beschouwing dan ook uitdrukkelijk bestrijdt. Geen concessie is zijn vierde stelling : „la religion des cycles culturels les plus anciens peut refléter plus fidèlement la religion des cycles culturels préhistoriques", die gegrond is op de door pater W. Schmidt zoo warm verdedigde „Kulturkreis"-theorie. Het is natuurlijk te waardeeren dat de schrijver zoo uitvoerig rekenschap geeft van zijn methode, maar het schijnt mij toe, dat zijn afbrekende kritiek op de eenzijdig-evolutionistische beschouwingswijze waarvan de ethnologie zich nog niet geheel heeft losgemaakt, beter geslaagd is dan zijn poging om uit de kleurlooze overblijfselen der gewraakte theorieën vermeerderd met de zonder eenige kritiek aanvaarde „Kulturkreis"-hypothese een nieuwe methode op te bouwen. Dit alles is echter slechts voorspel ; eerst in hoofdstuk IV, dat de graven behandelt, brengt de schrijver ons met zijn eigenlijke onderwerp in aanraking. Hij betoogt hier dat de palaeolithische mensch ongetwijfeld reeds het geloof aan een voortbestaan na den dood kende, dat hij de dooden in het algemeen niet vreesde, ook niet *vereerde*, maar met piëteit behandelde. Ik wil het niet tegenspreken ; maar wanneer de auteur de meening uitspreekt dat „la vénération l'ait décidément emporté sur la peur" aangezien secundaire begraving van losse skeletdeelen en bijzetting in „embryonale" houding eer uitzondering dan regel zijn, gaat hij m. i. verder dan met zijn methodologische regels is overeenite brengen. Van veel meer gewicht dan de toch eigenljk heel weinig zeggende grafvondsten zijn natuurlijk de merkwaardige voortbrengselen van plastische en graphische kunst die op het wezen en den ontwikkelingsgang der palaeolithische beschaving reeds zulk een eigenaardig licht hebben geworpen. De schrijver heeft dan ook geen moeite gespaard om van deze gegevens te maken wat er van te maken viel. Hij begint met uitvoerig te betoogen — een heel hoofdstuk is aan deze kwestie gewijd —, dat de palaeolithische kunst „foncièrement religieux" was. De drie voornaamste argumenten die hij voor zijn stelling aanvoert : de moeilijke levensvoorwaarden eener nomadische jagersbevolking, de omstandigheid dat de grotteekeningen dikwijls worden aangetroffen op haast ontoegankelijke plaatsen en het overheerschend religieuse karakter van de kunst der historische jagersstammen, zijn niet nieuw. Of zij echter inderdaad de waarde hebben die de schrijver, en velen met hem, er aan hechten, valt m. i. te betwijfelen. Dat de rotsteekeningen der Boschjesmannen, feitelijk de eenige „primitieve" kunstuitingen die de vergelijking met de palaeolithische pictographieën kunnen doorstaan, religieuse beteekenis hadden, heeft niemand nog aangetoond. En dat de palaeolithische kunstenaar bij voorkeur op bijna ontoegankelijke grotwanden teekende, valt, gelijk meermalen is aangetoond, niet te bewijzen. Ook schijnt het mij toe, dat de schrijver zich van de argumentatie van andersdenkenden, zooals Frobenius (dien hij zelfs niet noemt), Verworn, Luquet, Boule en anderen, die allen betoogen, dat het predomineerend naturalistische karakter dat reeds (en vooral) de oudere palaeolithische kunst kenmerkt, niet met de veronderstelde dienstbaarheid dezer kunst aan magie en godsdienst vereenigbaar is, wel wat heel weinig heeft aangetrokken. Hij bekijkt de kunst der historische „primitieve" volken uitsluitend door de bril van den parallelenzoeker, voor wien het groote geheel bijzaak is. Dat de palaeolithische kunst in haar geheel „profaan" was, zal wel niemand willen beweren ; maar dat wij haar „foncièrement" godsdienstig zouden mogen noemen, lijkt mij, ook na het betoog van Mainage, een onwaarschijnlijke hypothese. Zeker niet minder onwaarschijnlijk dan de door S. Reinach verkondigde stelling dat die kunst op totemisme wijst, een stelling die onze schrijver uitvoerig weerlegt. Wanneer hij betoogt, dat Reinach niets hoegenaamd bewezen heeft, zal, dunkt mij, geen onbevooroordeeld ethnoloog daar iets tegen in kunnen brengen, maar wanneer hij meent de onjuistheid van Reinach's stelling te kunnen aantoonen, dan vergist hij zich zonder twijfel : zijn argumenten kunnen ons slechts versterken in de meening dat noch het een noch het ander te bewijzen *is*. Belangwekkender is de dan volgende bespreking der beeldjes, relief-figuren, teekeningen en gravuren die menschen of menschachtige wezens voorstellen. De schrijver verdeelt ze in drie groepen : 1. de bekende beeldjes en enkele relief-figuren ; 2. de naturalistische teekeningen en gravuren en 3. de „anthropoïde" afbeeldingen. Aan de eerstgenoemde groep, waarin vooral de steatopygische vrouwebeeldjes merkwaardig zijn, meent hij religieuse beteekenis te mogen toekennen. Hij wijst er namelijk op, dat dergelijke beeldjes uit latere perioden (neolithisch en protohistorisch) zeker als „idolen" zijn te beschouwen (de term is niet gelukkig !) en dat wij althans aangaande één der palaeolithische beeldjes, dat van Brünn, een directe aanwijzing hebben in de omstandigheid, dat het bij menschelijk gebeente in een graf is gevonden. Ook vergelijkt hij de beeldjes met het fresco van Cogul (de „dansende vrouwen"), waarin Breuil de weergave van een vruchtbaarheids-ritus meent te herkennen. Het eerste argument lijkt mij niet sterk ; het zou mij echter te ver voeren er nader op in te gaan. Wat de grafvondst van Brünn betreft, dient toch het feit, dat zij tot dusver de eenige van dien aard is, ons tot voorzichtigheid te manen. Als wij hier, zooals de schrijver zelf meent, met een „rite exceptionnel et local" te doen hebben, dan volgt daar toch uit, dat deze vondst ten opzichte van soortgelijke beeldjes van elders niets bewijst. En dat deze laatsten in beteekenis verwant zouden zijn aan de gerokte vrouwen van het fresco van Cogul, lijkt mij eveneens twijfelachtig. Liever zou ik die klaarblijkelijk rondom een phallophoor dansende vrouwen in verband brengen met de groep van „anthropoïde" afbeeldingen, waarvan er verscheidene zonder twijfel phallophoren in ritueele actie aanduiden (vgl. K. Th. Preuss, Phallische Fruchtbarkeitsdämonen als Träger des altmexikanischen Dramas, Arch. f. Anthr. 1903). Hoe dit zij, in ieder geval zal men den schrijver bezwaarlijk kunnen betwisten, dat deze afbeeldingen hoogstwaarschijnlijk hun ethnologische verklaring vinden in de primitieve masker-

dansen en dus religieuse beteekenis hebben. Eveneens heeft hij m. i. zeker gelijk, wanneer hij in zijn tweede groep, die der naturalistische menschfiguren zuiver-profane kunstvoortbrengselen ziet ; slechts had hij, naar mijn bescheiden meening, de beeldjes, die toch eigenlijk in wezen ook naturalistisch zijn, niet van deze groep mogen scheiden. Indien nu, zooals de schrijver, niettegenstaande zijn afkeer van de theorie van Verworn, blijkbaar toegeeft, de naturalistische figuren in tegenstelling tot de meer schematisch-conventioneele, niet aan magisch-religieuse motieven hun ontstaan danken, dan is hiermee bewezen, dat de palaeolithische kunst niet „foncièrement religieux" kan zijn geweest : immers juist haar overheerschend-naturalistisch karakter is *het* kenmerk waardoor zij zich van alle andere primitieve kunst onderscheidt. Dat hij hier zichzelf tegenspreekt schijnt den heer Mainage te zijn ontgaan. Ook ziet hij blijkbaar niet in, dat er geen enkele reden bestaat om het criterium dat hij bij de beoordeeling der menschfiguren toepaste, voor de afbeeldingen van dieren a priori niet te laten gelden. Voor dit, zeker niet het minst belangrijke, deel van zijn materiaal, schijnt hij een poging tot indeeling en schifting overbodig te achten ; in plaats daarvan constateert hij aan het begin van zijn 8e hoofdstuk, dat het bestaan van dierencultus in het rendiertijdperk niet te betwisten valt, om daarna over te gaan tot een uitvoerige godsdiensthistorische en ethnographische beschouwing over dierencultus en jachtriten ten einde uit te maken in hoeverre de quaternaire jachtriten „magisch" en in hoeverre zij „religieus" genoemd mogen worden. Pas aan het slot van dit hoofdstuk komt even de tegenwerping ter sprake, dat magische figuren allerminst naturalistisch plegen te zijn, een tegenwerping die de auteur met een beroep op de betiteling van den oud-egyptischen ceremonie-leider („juste de voix") voldoende weerlegd schijnt te achten ! Bij de twee laatste hoofdstukken, getiteld „Au delà de l'Archéologie" en „Extension des coutumes religieuses de l'Age quaternaire" zullen wij niet stilstaan ; zooals men reeds uit deze titels kan opmaken begeeft de schrijver zich hier op een terrein waarop hij met de archaeologische gegevens, zooals hij ze behandelt althans, niets kan uitrichten.

Vermoedelijk zal zijn eindconclusie : dat de godsdienst van den quaternairen mensch een mengsel was van oorspronkelijk monotheïsme en jongeren magisch-animistischen dierencultus slechts door een kleine groep van vakgenooten als positief resultaat van zijn onderzoek worden aanvaard. Velen zullen zelfs de mogelijkheid dat hij gelijk heeft ontkennen, anderen zullen van meening zijn, dat hij weliswaar heel weinig bewezen *heeft*, maar meer had *kunnen* bewijzen als hij de koele bezadigdheid die hem op neutraal terrein nimmer in den steek laat, ook dan had weten te bewaren, wanneer een zekere constellatie van feiten of een bepaalde theorie hem als geloovig katholiek voor een pijnlijk dilemma dreigde te plaatsen. Evenwel, ondanks alle leemten in zijn betoog, is de heer Mainage er m. i. toch in geslaagd een werk tot stand te brengen dat, volstrekt niet alleen als handboek voor katholieke studenten, maar ook als bijdrage tot de oplossing van een uiterst moeilijk vraagstuk, zelfstandige waarde heeft.

Oegstgeest. J. P. B. de Josselin de Jong.

Chr. Blinkenberg, Hades's munding. (Kgl. Danske Videnskabernes Selskab). Histor.-Filologiske Meddelelser II, 5). København, Høst & Søn. (1919). (Pr. kr. 0.65).

De auteur wijst er op, hoe bij de Grieken allerlei voorstellingen van het leven hiernamaals elkaar doorkruisten, p. 4 behandelt de Dipylon-graven, p. 5 vlg. verklaart met het oog hierop de passage over den offerkuil, Odyssea XI, 23—37 ff., en gaat daarna p. 8 tot zijn eigenlijk onderwerp over.

Het kwam bij de Grieken ook voor lijken in vaten te begraven, p. 8—13, zooals bijv. Schliemann er te Hissarlik heeft gevonden, p. 12 vlg. Van daar uitgaande betoogt de schrijver, dat men den ingang tot den Hades zich voorstelde als het bovenste gedeelte van een reusachtig in de aarde ingegraven vat, p. 13, en haalt als bewijzen aan archeologische gegevens, o. m. een Attische vaas, waarop Hermes de doodengod afgebeeld is naast het bovenstuk van een vat, dat uit den grond opsteekt en waaruit de schimmen der dooden naar boven vliegen, p. 13 vlg., voorts de omstandigheid, dat de eerste dag van de Anthesteria, het doodenfeest te Athene „de opening van 't vat" heette, p. 15 vlg., beroept zich op Hesiodus' Theog. 722 f. f., waar de Tartarus beschreven wordt als een onderaardsche ruimte met metalen zijwanden, p. 17 vlg. en ziet in Openb. Joh. IX, 1 vlg., waar de bron des afgronds wordt geopend, een nawerking van de oude voorstelling, p. 23 vlg.

Een bijlage p. 25 vlgg. behandelt Odysseus' offer aan Teiresias, zooals het op eene Etruscische scarabee is gevonden.

De auteur heeft zijne stelling met groot vernuft en scherpzinnigheid toegelicht, zoodat het ons niet zou verwonderen, als zij algemeen ingang vond. Wij bevelen derhalve dit boekje welks lectuur ook voor een Nederlander geen groote moeilijkheden oplevert, ieder belangstellende ten zeerste aan.

De druk is zeer fraai en ook de elf afbeeldingen zijn goed geslaagd.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

A. Krumbacher, Die Stimmbildung der Redner im Altertum bis auf die Zeit Quintilians. (Rhet. Stud. hrg. v. Dr. E. Drerup, Heft 10). Paderborn, Schöningh. 1921. (Pr. M. 7 + 40 %).

Dit boekje, dat zijn ontstaan dankt aan de ook in andere gevallen zoo dikwijls vruchtbaar gebleken vereeniging van grondige kennis op tweeërlei gebied, behandelt, naar de titel reeds aangeeft, de voordrachtskunst der oude redenaars en de methoden waardoor zij hun declamatorisch vermogen trachtten te perfectioneeren. Het bestaat uit een historisch en een systematisch gedeelte, waarvan het eerste aparte paragrafen wijdt onder anderen aan Pericles en zijn demagogische opvolgers, aan Thrasymachus, de Asianische richting, de Rhodische school en Quintilianus, en het tweede, in 5 paragrafen vervat, achtereenvolgens behandelt : „die Stimmbildung des Knaben vor dem Eintritt in die Elementarschule", „Der Leseunterricht", „Musik und Stimmbildung", „Der Schauspieler als Stimmbildner" en „Die gesundheitliche Stimmpflege". In een slotwoord wijst dan de schrijver er op, hoe actueel zijn onderwerp is, daar men immers eerst in de 20e eeuw weer is begonnen de systematische stemvorming als een apart vak in het onderwijs op te nemen op een wijze als dat bij de Ouden gewoonte was.

De inleiding geeft een overzicht van de — zeer beperkte — literatuur over dit belangrijk onderdeel der rhetoriek: naast Volkmann en de boeken over antiquitates scenicae als speciale studies slechts een artikel uit het Archiv für Laryngologie und Rhinologie" van 1904 en twee artikels uit het tijdschrift „die Stimme" van 1907 en 1911. Terecht besluit dan ook de schrijver: „Im Zusammenhang mit der Gesamtentwicklung der rhetorischen Technik ist die Stimmbildnung der Redner des Altertums noch nicht behandelt worden. Ebenso sind die stimmbildnerischen Werte, welche die Jugenderziehung für den Redner bot, noch nicht betont worden. Ganz besonders fehlt eine kritische Betrachtung der Ueberlieferung".

Van de beide capita is het eerste het meest interessant, het tweede 't leerzaamst: het leerzaamst, omdat het alles wat men, verspreid, kan lezen bij Dionysius, den Auctor ad Herennium, Cicero, Quintilianus e. a. tot één geheel heeft vereenigd en aldus een overzicht geeft van al datgene, wat de ouden tot scholing, oefening en conservatie der stem plachten te doen van de vroegste jeugd af tot op lateren leeftijd. Veel intusschen is hier meegedeeld, wat met het eigenlijke onderwerp slechts in verwijderd verband staat. Maar de schrijver laat nooit na er op te wijzen, hoe de verschillende momenten van het onderwijs op de stemvorming van invloed kunnen geweest zijn. Op dit „kunnen" zal de lezer allicht een sterker nadruk laten vallen dan de schrijver, hij zal ook opmerken hoe zijn auteur niet altijd ontkomt aan de bij de studie der oudheid even begrijpelijke als gevaarlijke neiging tot generaliseeren. Of mag men de methoden die Quintilianus wil zien toegepast bij de opvoeding van den a. s. redenaar, dat wil dus zeggen voor jongens uit den gegoeden stad, maar zonder meer laten gelden voor het onderwijs van *het* kind in het algemeen? Zeer zeker niet. Al hebben die methoden misschien hier of daar in dieper lagen doorgewerkt, er zullen nog heel wat schooltjes geweest zijn, waar de meester zich met het „lezen en verklaren" tevreden stelde en aan declamatie en stemvorming maar zeer weinig aandacht besteedde.

Het meest interessant acht ik het 1e Caput, omdat het ons de teksten der oude redenaars van een ander gezichtspunt leert bekijken. Wie Demosthenes leest of Cicero, behoort voortdurend te beseffen, dat hij leest wat bestemd was om gehoord te worden: meestal doet hij dat niet. Hij leest om den zin der woorden te vatten. Is hij wat dieper in de taal doorgedrongen, dan zal hij ook trachten de litteraire waarde dezer kunst te doorvoelen. Nu echter leert hem Krumbacher dat de artistieke waarde niet gezien, maar ten volle alleen gehoord kan worden. Zoo zal hij dus de stem van den redenaar uit de oratie moeten oproepen. Want actio is voor driekwart de wijze waarop de redenaar wat hij te zeggen heeft zijnen hoorders *hoorbaar* maakt. Hoe derhalve de ouden hunne oraties „gezegd" hebben, van Pericles' tijd tot Quintilianus, en het zeer enge verband dat er bestaan heeft tusschen stijl en verklanking, dat gaat de schrijver in zijn 1e hoofdstuk na. Hij is daarbij in zijn conclusies het gelukkigst, waar de bronnen het rijkelijkst vloeien; waar echter de gegevens slechts schaarsch zijn, lijken mij zijn gevolgtrekkingen dikwijls overhaast en oppervlakkig. Wanneer we b.v. bij Eustathius (ad Iliad. *K* 409) lezen „*ὅτι Περικλέα φασὶ πρῶτον ἐκκλῖναι τὸν διὰ τοῦ σ σχηματισμὸν τοῦ στόματος ὡς ἀπρεπῆ καὶ πλατύν, γυμναζόμενον ἀεὶ πρὸς κάτοπτρον*", is er dunkt mij niet de minste aanleiding om op grond van deze mededeeling te spreken van „*Stimmlichen* Vortragsstudien des Perikles", ook al wil men de uiterst zwakke argumenten, waarmee de schrijver de geloofwaardigheid van dit bericht tegen Sittl's bedenkingen in bescherming neemt (p. 14), aanvaarden. Evenzoo urgeert m. i. Krumbacher zijne denkbeelden, wanneer hij uit het geval van den door een drank gestorven koorknaap uit Antiphon VI — *εὐφωνίας χάριν* toegediend volgens de hypothesis — aldus concludeert: ‚so dienten schon früh raffiniert zusammengesetzte Mittel der Stimmdiätetik, was wiederum eine längere Tradition praktischer Stimmpflege voraussetzt". (p. 15). Ook door een eenvoudig drankje kan men overlijden, als soms de apotheker het verkeerde fleschje pakt; maar zulk een misgreep bewijst in elk geval geen veeljarige ervaring van den apotheker. Eer het tegendeel.

Kleine onbezonnenheden van dit slag zal men wellicht bij de lezing van dit interessante boekje wel meer aantreffen. Men zal dan echter tevens merken, dat die lectuur niet dáárdoor alléén amusant is.

Berlicum (*N. Br.*) W. E. J. Kuiper.

Fr. Poulsen, La collection Ustinow. La sculpture. (Videnskapsselskapets Skrifter. II Hist.-filos. Klasse 1920, no. 3). Kristiania, en commission chez Jacob Dybwad. 1920.

Blijkens de voorrede worden in deze publicatie slechts enkele stukken bekend gemaakt, daar de collectie als geheel genomen qualitatief niet hoog schijnt te staan.

De besproken stukken zijn zeer belangrijk. Hoewel alle uit Syriё stammen, vertoonen zij met één uitzondering het karakter der Grieksche kunst. Deze uitzondering betreft een bronzen figuurtje, dat de op dit gebied zeer speciaal competente schrijver in de 9de/8ste eeuw v. Chr. dateert.

Uit een artistiek oogpunt aantrekkelijk is in de eerste plaats een jongenstorso, copie uit den Romeinschen keizertijd naar een Grieksch werk, dat aan de school van Kritios en Nesiotes, de makers van de bekende Harmodios en Aristogeitongroep wordt toegeschreven. De copie is, naar de afbeeldingen te oordeelen, zoo voortreffelijk, dat van het oorspronkelijke Grieksche werk een uitstekend beeld wordt verkregen. Interessant is het fragment van een Zeuskop, nauw verwant aan den befaamden Zeus van Otricoli, waarin men vroeger den Zeus van Pheidias meende te herkennen, doch welke tegenwoordig veelal in het begin van den Romeinschen keizertijd wordt gedateerd. De Heer Poulsen schijnt deze meening ook te zijn toegedaan; die door Prof. Sieveking (en *niet*, zooals Dr. P. bij vergissing schrijft, door Prof. Arndt) uitvoerig is gedocumenteerd, nadat zij door Prof. Michaëlis voor het eerst was geopperd. Voor den modernen geest een eigenaardige gedachte, zich er mee te moeten verzoenen, dat bij dergelijke koppen haar en baard grootendeels van stuc waren aangezet.

Een goed kunstwerk uit het begin der IVde eeuw vóór Chr. is in een Romeinsche buste van Sophokles als krachtig grijsaard gecopieerd; het behoort tot een der beroemdste portretten der oudheid. Wetenschappelijk van het hoogste belang is de als pendant daarmee opge-

stelde buste van Olympiodoros, waar de naam, een zeldzaamheid, duidelijk bij is aangegeven. Volgens Dr. Poulsen is dit de Atheensche generaal, die ± 300 v. Chr. de Macedoniërs bestreed. De beeltenis laat ons een energieken man zien, geen houwdegen, maar een denker. Prestaties op litterair gebied zullen oorzaak zijn geweest, dat deze man tot pendant van den eveneens veldheer geweest zijnden dichter Sophokles heeft gediend. Het laatste kunstwerk is een kinderportret uit den tijd van keizer Trajanus, belangrijk wegens den eigenaardigen haartooi, welke naar de meening van Dr. Poulsen samenhangt met gewijd zijn aan den dienst van Isis.

De uitvoering der clichés is voldoende, hoewel tegen het wegretoucheeren van den fond bij vele reproducties bezwaar moet worden gemaakt. Hoe zorgvuldig dit ook geschiedt, de indruk van het kunstwerk wordt er toch door benadeeld, al was het alleen maar door de onaangename tegenstelling van de afbeelding met het witte papier.

De tekst staat in zijn degelijke en grondige behandeling op dezelfde hoogte, als wij van den kundigen Kopenhaagschen geleerde gewend zijn. —

Den Haag. C. W. Lunsingh Scheurleer.

Heinrich A. Koch, Quellenuntersuchungen zu Nemesios von Emesa. Berlin, Weidman. 1921. (Pr. M. 6).

K. Ziegler en **S. Oppenheim, Weltuntergang in Sage und Wissenschaft** (Aus Natur und Geisteswissenschaft 720). Leipzig u. Berlin, Teubner. 1921. (Pr. ƒ 0.70).

Bij de Redactie zijn ingekomen en aan mij ter aankondiging opgedragen twee geschriften van zeer uiteenloopenden aard, waarvan de titels hierboven staan afgedrukt.

Het eerste is een „Inauguraldissertation", waarop de schrijver te Leipzig in '19 het doctoraat bij de philosophische faculteit verwierf, en die hij als zelfstandige uitgave liet verschijnen, daar het drukken eener dissertatie ook in Duitschland had opgehouden een verplichting te zijn. Het mag de belangstelling wekken van wie ten onzent, of wellicht elders, bij geval mochten verdiept zijn in de studie van Poseidonius, naar aanleiding van de door ons Haagsch genootschap uitgeschreven prijsvraag betreffende dezen mysterieusen wijsgeer. Immers: „Der Bischof Nemesios von Emesa in Syrien (4 Jahrh.) ist in den ersten Kapiteln seines Werkes **Περὶ φύσεως ἀνθρώπου** von Poseidonios abhängig .... Infolge dieser Abhängigkeit gewinnt das Werk des Nemesios erhöhte Bedeutung, weil wir beim Fehlen aller unmittelbaren Quellen über Poseidonios auf Zeugnisse zweiter Hand angewiesen sind, wenn wir das System dieses grossen Philosophen, der die Verbindung zwischen Plato und dem Neuplatonismus herstellt, wieder aufbauen wollen". Onze doctorandus sloot zich aan bij voorgangers als Jaeger en Gronau en kwam met hen tot de conclusie, „dass letzten Endes die Wissenschaft des .... Nemesios .... aus dem Timaioskommentar des Poseidonios stammt." „Letzten Endes". Want ook tusschenschakels moeten dienst gedaan hebben „Wir führen den Nachweis, dass das philosophische Gut des Nemesios sich auch schon bei Origenes in dessen uns erhaltenen Werken, vornehmlich in **Κατὰ Κέλσου**, vorfindet. Gelingt uns dies, dann ist der weitere Schluss erlaubt, dass die in Rede stehenden Ideen sich gleichfalls in dem verlorenen Genesiskommentar vorfanden." Zoodat ook voor wie in Origenes zich verdiepen de onderhavige dissertatie min of meer belangwekkend is. Een groot deel van haren inhoud loopt voorts over de betrekking tusschen Nemesios en Aristoteles, terwijl zij eindigt met de onderstelling van een christelijke „Vorlage" die **περὶ προνοίας** handelde, en „vorwiegend poseidonianisches Gut enthielt." Op des schrijvers bewijsvoering zelve kan ik hier kwalijk ingaan. Zijn studie is een zeer speciale. Lezers van de categorie, waarvoor zij bestemd is, zullen er met ingenomenheid kennis mee maken.

Het tweede geschrift, bovenvermeld, is van gansch anderen, in casu van populairen aard. No. 720 van „Aus Natur und Geisteswelt" is, zouden wij kunnen zeggen, een quatre-mains, of een duët, ter vervanging van n°. 470. Was van laatstgenoemd nummer M. B. Weinstein de auteur, die den „Weltuntergang" in de sage zoowel als dien in de wetenschap voor zijn rekening nam, in de pas verschenen aflevering hebben de heeren Ziegler en Oppenheim de rollen verdeeld. De eerste had de lichtste taak. Hij kon putten uit de „reichhaltige Materialsammlung Weinsteins". „Auch die Einteilung des Stoffes in diesem Teil konnte beibehalten, und die Darstellung.... an die ältere Bearbeitung angelehnt werden", ofschoon „die Durchdringung und historische Verknüpfung des mythischen Stoffes" moeite baarde. Daarentegen was „für die rein wissenschaftlichen Ausführungen der zweiten Hälfte fast durchweg neue Arbeit zu tun". Beide heeren hebben zich van hunne verplichting behoorlijk gekweten. Neemt men in aanmerking dat zij te zamen slechts 122 klein-octavo bladzijden vulden, dan kan men niet anders dan de betrekkelijke volledigheid bewonderen, waarmede zij hun mythologische en kosmologische waarheden hebben in kaart gebracht. Dat bij de cosmologische speculatiën de beoogde populariteit wel eens het bevattingsvermogen der minder ingewijden buiten rekening moest laten, ligt voor de hand.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

H. Frick, Ghazālīs Selbstbiographie. Ein vergleich mit Augustins Konfessionen. (Veröffentlichungen des Forschungsinstituts für vergleichende Religionsgeschichte an der Universität Leipzig. N°. 3). Leipzig, Hinrichs. 1919. (Pr. M. 8.50).

Het is niet de eerste maal, dat Augustinus en Ghazālī, als de vertegenwoordigers van de twee monotheïstische wereldgodsdiensten, naast elkaar geplaatst worden. Het is wel de eerste maal, dat de vergelijking, gegrond op de autobiografische bekeeringsgeschiedenissen, tot een onderzoek in bijzonderheden wordt uitgebreid. Niet de dragers van twee systemen worden vergeleken; maar de persoonlijkheden in hun groeien en bloeien. Vandaar dat zij alleen naar hun persoonlijkste uitingen, Confessiones en Munqidh, geteekend worden. Deze studie is dus een psychologische en men merkt, dat het spoor van James wordt gevolgd.

Na een overzicht over den inhoud van den Munqidh gegeven te hebben, vergelijkt de schrijver dit werk met de Confessiones, in zoover beide een beeld van parallelle ontwikkeling geven. De overeenstemming in de hoofdmomenten blijkt zóó treffend te zijn, dat de vraag gesteld moet worden of er bij Ghazālī van literaire afhankelijkheid sprake is. Terecht antwoordt de schrijver ontkennend en zoekt hij de

overeenstemming uit den gemeenschappelijken neoplatonischen bodem en uit karakterverwantschap te verklaren. — Daarop volgt een hoofdstuk waarin de bekeering besproken wordt. Ook hier weer sterke overeenstemming in verschijnselen die, getoetst aan de gegevens van James, blijken typisch te zijn.

Het tweede deel van het boek wijst, in tegenstelling met het eerste, op de verschillen tusschen Augustinus en Ghazālī. En het derde gaat op dit onderwerp in, door de bijzondere eigenaardigheden van den Munqidh uiteen te zetten.

Deze psychologische methode heeft haar recht. Maar het onderzoek van den schrijver wordt toch gedrukt door een bezwaar dat niet gering is. Hij legt Confessiones naast Munqidh en betoogt de betrekkelijke betrouwbaarheid van beide autobiografieën. Dat mag juist zijn; maar het is zeker, dat de Munqidh van den mensch Ghazālī een zeer onvolkomen beeld geeft. Wie over Ghazālī als religieuze persoonlijkheid oordeelen wil, wende zich niet in de eerste plaats tot den Munqidh maar tot den Iḥyā'. Dat heeft de schrijver niet gedaan en deze omstandigheid heeft hem gebracht tot een niet geheel billijke beoordeeling van Ghazāli. Op blz. 54 komt hij over G.'s ethiek te spreken: Und bei aller Anerkennung der sittlichen Tüchtigkeit Ghazālīs darf man doch nicht übersehen, dass im „Befreier" von dem Wandel des Gläubigen kaum sonst die Rede ist als an den genannten Stellen und dass einer der Hauptbelege (Ghazālīs Ruf zur „Herzensläuterung") als eine unter den vielen Stufen gebucht wird, die zur Vorbereitung auf die Gottesschau unentbehrlich sind, somit — als Mittel zum Zweck. Wie in den Iḥyā' het hoofdstuk over intentie en zuivere toewijding (nīya en ikhlāṣ) gelezen had, zou niet licht de aangehaalde woorden geschreven hebben. Ghazālī moge al niet de ethiek om de ethiek verheerlijkt hebben — wie zou hem dit kwalijk nemen? — hij heeft de beschrijving van den zedelijken levenswandel opgevoerd tot een hoogte, die men, desverkiezende, absoluut zou kunnen noemen: de ethiek wordt hier niet bij gelegenheid opgeroepen, maar is de zuivere atmosfeer geworden waarin de Moslim ademt en zich beweegt. Hoe deze algemeene levenshouding in bijzondere ethische kwesties doorwerkt, blijkt uit andere hoofdstukken. Ja, men heeft niet geaarzeld den Iḥyā' als geheel onder de ethische literatuur te rangschikken.

Ik kom tot een tweede punt, dat de schrijver als een van de karakteristieke verschillen tusschen Augustinus en Ghazālī beschouwt. Augustinus gaat uit om Sapientia t zoeken, maar hij vindt God, dien hij reeds onbewust in de sapientia zocht: Ghazālī gaat uit om de waarheid (al-haqq) te zoeken en hij vindt ze; hij is en blijft intellectualistisch geörienteerd. Zoo meen ik des schrijvers beschouwing te mogen samenvatten (p. 23, 56 vg., 60). Maar volgens dezen zelf (p. 66) heeft Ghazālī op zijn vraag naar waarheid het psychologische antwoord: Bekeer u! gevonden. „Vom Verstand wanderte der Schwerpunkt seines seelischen Gleichgewichtes in den Willen". Daa mee heeft zijn intellectualisme — dat door de voorstelling van den Munqidh waarschijnlijk wel zeer geaccentueerd is — dus afgedaan. En dit niet alleen: het is alweer de Iḥyā' die een diepen indruk, niet van den intellectualist, maar van den asceet, den ethischen mensch, den mysticus Ghazālī geeft.

Ten slotte een derde verschilpunt tusschen Augustinus en Ghazālī, door den schrijver op den voorgrond gesteld. Bij Augustinus is de mystiek een stadium in zijn geestesleven: Augustin bekehrt sich nicht „zur Mystik", sondern „durch die Mystik hindurch" über sie hinaus (p. 73). Ghazālī daarentegen blijft bij de mystiek staan. En: deze mystiek van Ghazālī is opgebouwd op en blijft verbonden met de geopenbaarde wet. Ghazālī ontwikkelt zich niet tot de vrije persoonlijkheid, die Augustinus is geworden; de auteur spreekt zelfs van zijn „Gespaltenheit".

De antithese is belangrijk genoeg. Want, de houding die hier aan Ghazālī wordt toegeschreven is in den grond niet een uitsluitend persoonlijke; evenmin als die van Augustinus. Beide zijn representanten. Nu is de schrijver geneigd de in de beide kerkvaders belichaamde antithese als die tusschen Christendom en Moslimsch-neoplatonische mystiek op te vatten. Hij citeert met instemming een uitspraak van Carra de Vaux (blz. 82), die verklaart dat de genoemde mystiek onchristelijk is. Dit alles mag juist zijn, wanneer men onder Christendom uitsluitend het westersche verstaat. Het oostersche Christendom is in vele zijner leidende figuren van hetzelfde type als Ghazāli's levensbeschouwing. Wat bij Ghazālī is het hangen aan de geopenbaarde wet — ethisch-ascetisch geïnterpreteerd — dat is bij de oostersche kerkvaders en mystieken het zich onderwerpen aan hun regel, die even goed als bij den Moslim is een harnas dat zij nooit afleggen — behalve wanneer de geest zich waarlijk vrij heeft gemaakt en al het aardsche, ook het wettelijke, vergaat.

In dit systeem nu zijn kennis en waarheid fundamenteele begrippen en de schrijver is er dan ook telkens over gestruikeld: altijd weer dat intellektualisme; hoe geheel anders bij Augustinus! Intusschen, men moet die termen op hun waarde schatten. Volgens de oostersche mystieken — christelijke en moslimsche — is kennis een correlatief van — liefde; en „de waarheid" is een gewone aanduiding van God.

Ik heb mijne bedenkingen niet verzwegen, omdat ze principieele en integreerende punten betreffen, die bij beschouwingen van den Islam en het oostersche Christendom telkens weer op den voorgrond zullen moeten komen. Ik wil evenwel nadrukkelijk verklaren, dat ik het besproken werk beschouw als een verdienstelijke proeve van een nieuwe studierichting, die reeds daarom alleen met sympathie verwelkomd behoord te worden.

Leiden A. J. Wensinck

J. Salsmans S. J., De Index en de Kerkelijke boekenwetten. (Standaard-Bibliotheek). Brussel, N. V. De Standaard. 1921. (Pr. fr. 3.50).

Een boekje, inzonderheid voor Katholieken bestemd. Het werd door den schrijver, professor in de Zedenleer te Leuven, samengesteld om heilzame kennis te verspreiden ten aanzien van het kerkelijk Boekenverbod, omdat eenerzijds ook priesters en geleerden weleens al te licht oordeelen dat de lezing van zekere boeken voor hen onschadelijk is, en anderzijds de leeken dikwerf omtrent dat verbod ten eenenmale onkundig zijn (bl. 19, 20).

Voor niet-katholieken heeft het boekje geen dadelijk belang, al zullen zij, die hun kennis ten opzichte van de instellingen der Katholieke Kerk willen verrijken, het niet ongelezen laten. Voor hen bestaat er geen Index, geen Boekenverbod, en zijn er geen kerkelijke wetten, die hun het lezen van bepaalde boeken ontzeggen. Alleen de zedewet is de rechtbank, die bij hen over het al of niet geoorloofde dier lectuur oordeelt en beslist, en zij, op wie de zedelijke verplichting rust voor het geestelijk welzijn van de aan hun zorg en leiding toevertrouwde personen, houden hun raad, waarschuwing en terechtwijzing ni t achterwege. Kerk en Staat hebben dat in verloopen tijd ook in niet katholieke landen gedaan. De Hervormers, zooals de schrijver zelf mededeelt (bl. 8 n°. 1), hebben niet zelden boeken verboden of boekencensuur uitgeoefend. Ook de wereldlijke overheid verbood menigmaal het drukken en verspreiden van boeken, die zij in godsdienstig, zedelijk of politiek opzicht schadelijk achtte. J. A. Farrer's Books condemned to be burnt (London, 1904) en Dr. W. P. C. Knuttel's Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden, om geen andere te noemen, stellen dat voor Engeland en ons vaderland genoegzaam in het licht. Maar ondanks de gevaren, die aan de vrijheid verbonden zijn, waagt het Protestantisme het met de vrijheid en kent geen Index of kerkelijk Boekenverbod. Het ter aankondiging toegezonden boekje van Prof. Salsmans moet dan ook uit een katholiek oogpunt worden bezien en beoordeeld. En dan bevat het een duidelijke uiteenzetting van hetgeen de Katholieke Kerk haar zonen en dochteren ten opzichte hunner lectuur voorschrijft.

De schrijver staat er eerst bij stil dat, al verbiedt de natuurwet reeds het lezen van boeken die voor het geloof en de eerbaarheid gevaarlijk zijn, een stellige boekwetgeving degelijke reden van bestaan heeft, en weerlegt daarna verschillende tegenbedenkingen; evenwel op een wijze, waardoor vermoedelijk niet iedere Katholiek zich zal laten gezeggen. Een 2de Hoofdstuk geeft een historisch overzicht van het Boekenverbod de eeuwen door, eindigende met de Regelen van Leo XIII en den herzienen Index van 1900, door Benedictus XV in 1917 in zijn „Wetboek van het kerkelijk recht" met kleine wijzigingen overgenomen. Na eenige mededeelingen over de „Voorafgaande boekenkeuring" (Hoofdst. 3), wordt (in Hoofdst. 4) de „Eigenlijke Index van 1900" behandeld. Daaruit zijn ongeveer 800 boeken, die niet meer gevaarlijk geacht werden, benevens alle vóór het jaar 1600 veroordeelde geschriften weggelaten, zoodat de namen van Luther en andere ketters der 15de en 16de eeuw er niet meer in voorkomen. „Men achtte het nutteloos", zegt Prof. Salsmans (bl. 37), „den Index met al die oude namen en schriften te overlasten, daar deze òf wel niet meer te vinden zijn (N. B. Luthers werken niet meer te vinden!), òf binnen het bereik van een Algemeenen Regel vallen". Er bleven ongeveer 4000 werken op dezen Index staan, waarvan een lijstje der „merkwaardigste" (bl. 39—46) hier is afgedrukt; want, zegt de schrijver, het ware nutteloos andere of vreemdsoortige werken te vermelden, „waar niemand onder ons de hand naar zou uitsteken", een wel eenigszins disputabele meening, naar mij voorkomt. Het 5de Hoofdst. behandelt de algemeene regelen van den Index, ten opzichte van a) Boeken aangaande de H. Schriftuur, b) Boeken tegen geloof en zeden, c) Boeken van godvruchtigen aard, indien deze zonder inachtneming der kerkelijke bepalingen in het licht verschenen. Opmerking verdient het zeker, dat de schrijver hierbij (bl. 53) aanteekent dat, „behoudens de wet der natuurlijke voorzichtigheid, alle degelijk goedgekeurde vertalingen der H. Schrift voor een ieder geoorloofd zijn, en er geen stellige verplichting meer bestaat voorafgaande persoonlijke toelating van pastoor of biechtvader te vragen om den Bijbel in de moederlijke taal te lezen." Eindelijk worden in Hoofdst. 6 de „Plichten der geloovigen in zaken Boekenverbod" besproken en daarbij de redenen opgegeven, waarom men door 't lezen van verboden boeken in doodzonde vervalt en voor ex-communicatie gevaar loopt.

Ten slotte worden de „Bepalingen van het Kerkelijk Wetboek" (Lib. III Tit. XXIII, Can. 1384—1405 en Lib. V, Tit. XI Can. 2318) afgedrukt, waarop al wat met het Boekenverbod samenhangt, berust.

Zoo vinden priesters en biechtvaders hier een zaakrijke en zeer bruikbare handleiding om tot voorlichting te kunnen dienen van de aan hun geestelijke zorg toevertrouwde leeken. Zij kunnen den schrijver dankbaar zijn voor zijn arbeid.

Diepenveen. J. C. van Slee.

C. van Vollenhoven, Het adatrecht van Nederlandsch-Indië. Zesde tot en met negende aflevering. Leiden, Brill. 1916—1918.

In de bespreking der afleveringen van bovengenoemd werk is een groote achterstand ontstaan, die door de redactie van het Museum en door den ondergeteekende ten zeerste wordt betreurd, maar waaraan zij geen schuld hebben.

Terwijl de vijf eerste afleveringen steeds kort na hunne verschijning konden besproken worden — laatstelijk in den 22en jaargang, n°. 9, kolom 281 van het tijdschrift — was dit met de vier daarop volgende niet het geval.

Dat er na de verschijning van de laatste dier afleveringen, waarmede het boek voltooid werd, reeds eenige jaren verloopen zijn mag intusschen geen reden zijn om ze niet onder de aandacht van belangstellenden te brengen en de bespreking daarvan moge dus hieronder alsnog eene plaats vinden.

In de zesde aflevering wordt de in de vijfde aangevangen behandeling van het adatrecht der Ambonsche eilanden ten einde gebracht, terwijl de volgende gedeelten van het werk gewijd zijn aan het adatrecht der nog onbesproken rechtskringen: Nederlandsch Nieuw Guinea, de Timorsche kring, Bali en Lombok, waar — met uitzondering van het huwelijksrecht — het adatrecht tot de hoogst ontwikkelde van den Archipel behoort, en voorts Java, gesplitst in Middel- en Oost-Java, de Vorstenlanden en West-Java.

Evenals voor de vroeger behandelde rechtskringen wordt ook voor deze achtereenvolgens medegedeeld waar de gegevens voor het adatrecht te vinden zijn (vindplaatsen), welken omvang iedere rechtskring heeft, welke rechtsgemeenschappen daarin worden aangetroffen, wat het adatrecht van zulk een kring bevat met betrekking tot individuen, bestuur, rechtspraak, regeling, wat in iederen kring onder adatvolkenrecht gebracht kan worden en welk adatrecht daarin geldt ten

aanzien van verschillende onderdeelen van het recht: verwantschapsrecht, huwelijksrecht, erfrecht, grondenrecht, schuldenrecht, delictenrecht, rechtsmiddelen.

Het boek bevat dus eene samenvatting van al wat omtrent het adatrecht van elk der verschillende gedeelten van Nederlandsch-Indië bekend was, toen dat gedeelte er in behandeld werd, en wel zoo beknopt, maar tevens volledig, mogelijk. Telkens blijkt daarbij hoe gebrekkig en onvolledig onze kennis van het adatrecht nog is, niettegenstaande in de laatste vijftig jaren door de Europeanen in Indië, vooral door bestuursambtenaren en taalgeleerden, veel tot vermeerdering dier kennis werd verricht, en vaak vindt de schrijver ook aanleiding om te wijzen op gevallen, waarin het adatrecht tengevolge dier onkunde aan ernstige verstoring en miskenning heeft blootgestaan, zoowel van de zijde der inheemsche vorsten als van die der vroegere en latere vreemde overheerschers. Tal van regelingen, met name van de Nederlandsch-Indische Regeering, worden als in strijd met dat recht in vaak niet malsche bewoordingen door hem gelaakt.

Aan het slot van zijn boek erkent hij echter dat deze houding der verschillende regeerders tegenover het adatrecht zeker eene andere en betere zou geweest zijn, indien zij niet in de hand ware gewerkt door de onverschilligheid en lijdzaamheid der landzaten, die nooit gepoogd hebben onjuiste voorstellingen omtrent het adatrecht te verbeteren en nooit tegen verkeerde regelingen met zaakkundig verzet zijn opgekomen. Blijkbaar heeft hij echter goede hoop dat dit in de toekomst beter zal worden. Aan het slot van zijn boek toch zegt hij dat met spanning wordt uitgezien „naar de eerste Indone-„siërs — bestuursambtenaren, of rechtskundigen, of „vorsten, of particulieren —, die aan landgenoot en „regeering vermogen voor te houden, wat het adatrecht „van hun streek behelst, welke verruiming het behoeft, „en welke vernederingen uit Europeesche onkunde het „niet bereid is zwijgend te dragen."

Een register van de aangehaalde nummers van het Indische Staats- en Bijblad en een ander van de gebruikte Indonesische termen besluiten het boek, nadat eerst in een aanhangsel eenige van de op- en aanmerkingen, waartoe dit aanleiding gaf, besproken en voor zoover zij den schrijver onjuist voorkwamen weerlegd zijn.

Het is dus niet aan eene, niet altijd ongemotiveerde, kritiek ontkomen, maar dat was bij een werk van dien omvang onvermijdelijk en kan aan de waardeering daarvan geen afbreuk doen. Ten volle schijnt verwezenlijkt te zijn de bij de bespreking der eerste aflevering (Zie den 14en jaargang, nos. 11—12, kolom 436, van het Museum) uitgesproken verwachting dat wij in „Het Adatrecht van Nederlandsch-Indië", als het voltooid zou zijn, een standaardwerk van groote waarde zouden bezitten. Wie zich rekenschap geeft van den ontzaglijken arbeid, welke aan de verzameling en verwerking van de tallooze overal verspreide gegevens, waaruit het werk is opgebouwd, ten koste moet zijn gelegd, kan niet anders dan eerbied gevoelen voor de kunde en toewijding daarbij ten toon gespreid.

's-Gravenhage. C. B. Nederburgh.

S. J. Meijer, Een en ander in verband met het Oera Linda Bok. Bandoeng, N. V. Vorkink. 1918.

Nog eens een geschrift over het Oera Linda Bok! Ruim 40 jaar geleden is reeds uitgemaakt, dat het een vervalsching, zachter: een letterkundige of pseudohistorische grap was. Waagt iemand zich dus nog eens aan het onderwerp, dan moet hij eerst alle bezwaren weerleggen tegen het papier van het handschrift, vervaardigd na 1850; tegen de taal, welke geheel anders is dan Friesch van 5 en meer eeuwen v. C. zou geweest zijn; tegen den stijl, die een negentiendeëeuwschen gedachtengang verraadt; tegen de getuigenissen van Over de Linden's familieleden, die getuigden nooit het handschrift gezien te hebben; tegen den onhistorischen inhoud, blijkbaar samengeflanst door O. d. L. uit boeken, opgenoemd in „Wie heeft het Oera-Linda-Boek geschreven?" door J. Beckering Vinckers, 1877. Ook al was C. d. L. niet de vervaardiger — Dr. C. P. Burger Jr. noemt in *Het Boek* 1916 Haverschmidt en Eelco Verwijs, wat hij ontleent aan het kistje van Johan Winkler, na dezes dood geopend.— dan blijven genoemde bezwaren toch bestaan. S. J. Meijer noemt die punten zelfs niet, schijnt er geen begrip van te hebben, dat het quasi oud-Friesch volstrekt niet gehoorzaamt aan de wetten van Grimm, Verner enz. en dat de taal wemelt van ongrammaticale onmogelijkheden.

Hiermee heb ik reeds uitgesproken, dat zijn werkje niets steekhoudends kan bevatten. Ik woon in een hotel, waarvan een lange gang loodrecht op een korte staat. Als nu iemand uit deze innerlijke gronden ging betoogen dat de T-(tau)-vorm bewees, dat het gebouw verband hield met Egyptische of oud-Grieksche mysteriën, dan zouden de uiterlijke gronden: rekeningen en verklaringen van den bouwmeester, de bouwlieden enz. van 20 jaar geleden, toch wel de innerlijke weerleggen. Hetzelfde geldt voor bovengenoemd boekje, de schrijver kan dus door vermeende overeenkomst van den inhoud van het O. L. B. met „De Geheime Leer", „Sepher Yetzirah" e. a. niets bijdragen, om de echtheid van het O. L. B. te staven, zooals zijn wensch was.

De archaïsche kosmologie stelt symbolisch door een cirkel, cirkel met middelpunt, met middellijn, met kruis enz. den voortgang der openbaring van de stoffelijke wereld voor — en het letterschrift van het handschrift van het O. L. B. is heel netjes opgebouwd uit verschillende stralen, middellijnen en cirkelbogen, doch hierom is er nog geen innerlijk verband tusschen beide, zoodat m. i. schrijver er niet in geslaagd is het verband tusschen die beide aan te toonen, wat zijn doel was.

Bloemendaal. J. W. Boissevain.

SCHOOLBOEKEN.

M. ten Bouwhuys en **Dr. N. B. Tenhaeff, Onze Tijd,** Algemeene en Vaderlandsche Geschiedenis van 1770 tot heden. Groningen, J. B. Wolters. 1921. (Pr. ƒ 4.50).

Dit werk is, zooals de schrijvers in hun voorbericht mededeelen, hoofdzakelijk geschreven voor leerlingen der 4e en 5e klasse der H. B. S., en bevat de volledige eindexamenstof, zoowel voor de algemeene als voor de vad rlandsche geschiedenis. Het komt ons voor, dat de schrijvers in alle opzichten geslaagd zijn, de moeilijkste en meest bewogen eeuwen der geschiedenis op

bevattelijke, beknopte doch volledige, wijze samen te vatten. De leeraar, die dit boekje in de hoogere klassen der H. B. S. gebruiken wil, zal zelfs dunkt ons nog eerder de leerlingen hier en daar stukken doen overslaan, dan er veel bij dicteeren. Wanneer een candidaat dit werk voldoende doorgewerkt heeft en bij het eindexamen kent, zal hij zeer zeker een goeden indruk op examinatoren en deskundigen maken.

Het trof ons, dat de schrijvers de periode 1688—1815 den derden honderdjarigen oorlog noemen (§ 1). Deze term, welke niet algemeen gebruikelijk is, komt ons zeer juist voor. Daarentegen kunnen we ons niet vereenigen met de benaming voor ons vaderland in de 18e eeuw. De schrijver noemt het „Nederland." Waarom de gebruikelijke term: „de Republiek" niet gebruikt? (bladz. 3).

In § 7 „De Verlichting en de Regeeringen: Rusland, De Poolsche Deelingen" hadden wij gaarne het een en ander gezien, al was het maar met kleine letter, over het plan-Hertzberg en het Congres van Reichenbach. Het een ter illustratie van de brutaliteit der diplomaten van het ancien régime aan den aanvang van het revolutie-tijdperk, het ander om de latente vijandschap der beide groote Duitsche mogendheden te verklaren, vlak voor het oogenblik, dat zij gemeenschappelijk bedreigd zullen worden door het revolutionnaire Frankrijk.

De uiteenzetting van de voornaamste feiten der groote revolutie, trouwens niet voor het eerst door deze schrijvers beproefd, kwam ons zeer verdienstelijk voor. Alleen dunkt ons, dat bij de paragraaf over het binnenlandsch bestuur van Bonaparte als consul (§ 31) de instelling van het Legioen van Eer niet had mogen vergeten worden. Ook een enkel woord over het Napoleontisch leger ware o. i. wel op zijn plaats geweest.

Ernstiger is de grief, dat de schrijvers in § 55, „Het Koninkrijk der Nederlanden 1815—1830" de zaak der beruchte taalbesluiten van Willem I niet bespreken. Vooral in onze dagen, dat de Vlaamsche kwestie in België weer aan de orde is, mag men niet verzuimen, over de pogingen om de Nederlandsche taal in België haar rechten te geven, en het verzet van de Belgen daartegen, eenig licht te laten schijnen. En waarom krijgt de latere Willem II in § 59, „de Belgische opstand", niet den titel, dien hij werkelijk voerde „Prins van Oranje", maar wordt hij minder juist „Kroonprins" genoemd?

In § 80, „Amerika: Secessie-Oorlog", wordt het Missouri-compromis van 1850 niet besproken. En toch is dit noodig voor het juist verstaan van Henriette's Beecher-Stowe's Uncle Tom's Cabin, een boek, dat tot de wereld-literatuur behoort en dat onze H. B. S.ers begrijpen moeten.

Zijn dit echter alle slechts kleinigheden, we achten het een fout, dat de schrijvers hun verhaal niet afgebroken hebben bij het uitbreken van den grooten oorlog in 1914, zooals ook de bewerker van het slothoofdstuk van Mullers „Geschiedenis van onzen Tijd" deed. Het tijdperk na 1 Augustus 1914 behoort nog niet tot de geschiedenis, maar is het levend heden. De schrijvers hebben zoo loflijk overal elders in hun boek de voor den historicus gebiedend voorgeschreven onpartijdigheid bewaard. Waarom is het dus noodig, om in hun laatste hoofdstukken een aantal beschouwingen naar den trant der Post-Scripta in de Haagsche Post ten beste te geven? Zeker zal niet iedereen uitingen als: „De heerlijke vrede van gerechtigheid, die de wereld zoo plechtig beloofd was, is niet tot stand gekomen" (bladz. 265), onderschrijven. Ware het daarom niet beter geweest, om de laatste acht jaren onzer tijdrekening maar buiten beschouwing te laten?

Wat den stijl van het boek aangaat, hebben wij eenige slordigheden opgemerkt, die allicht bij een herdruk vermeden kunnen worden. Siéyès is nog altijd „abt" (bladz. 38). In 1824 is de jeugdige Graaf van Chambord, geboren in 1820, een 10-jarig kind (bladz. 115). „Leve Pius II" is in het Italiaansch: „Evviva Pio Nono" (bladz. 142). „Eviva" beteekent heel iets anders, zoek het maar in een woordenboek op. De rechtsche partijen in ons land noemen zich zelf „Christelijk", maar hebben bezwaren tegen den term „kerkelijk" (bladz. 246 volg.). Open havens die „wenken" (bladz. 252) lijkt ons geen gelukkig beeld, en derg. Men werpe ons niet tegen, dat dit kleinigheden zijn, die de waarde van het boek niet schaden. Toegegeven, maar een leerboek, dat in onze dagen uitkomt, mag niet meewerken om het grootste kwaad van onze moderne schooljeugd, de slordigheid, te vergrooten. Als de leeraar zelf niet let op den vorm, hoe mag hij dan van zijn leerlingen correctheid eischen?

Met dat al, we gelooven, dat het hier aangekondigd werk vele goede eigenschappen heeft, en voor onze 5e-klassers een betrouwbare gids is voor het eindexamen, en ook voor de jaren er na. Waarom heeft het echter geen register? Of het boekje overigens in een langgevoelde behoefte voorziet, gezien het aantal reeds verschenen goede handboeken op het gebied der geschiedenis, zal de practijk moeten uitmaken.

Maastricht. F. W. van Wijk

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In de bekende *Sammlung Göschen* is een tweede editie verschenen van Stolz' *Geschichte der lateinischen Sprache*, bezorgd door Prof. Debrunner te Bern. Het beknopte, maar niettemin veel omvattende, heldere werkje is in hoofdzaak hetzelfde gebleven en zal zeker ook in zijn nieuwe gedaante voor velen een voortreffelike inleiding blijken tot de studie van de Latijnse taal. De prijs is ƒ 0.80; het vormt nummer 482 van de verzameling die tans uitgegeven wordt door de „Vereinigung wissenschaftlicher Verleger", W. de Gruyter en Co. (Berlijn en Leipzig).

De fa Wolters te Groningen-den Haag zond ons den derden druk van 't eerste deel van 't *Nederlandsch Leesboek ten dienste van het voortgezet lager, middelbaar en gymnasiaal onderwijs* door G. Bolkestein, M. A. P. C. Poelhekke en Dr. J. Prinsen J. Lzn. De derde uitgaaf in nog geen zes jaren tijds bewijst wel dat het boek heel wat gebruikers gevonden heeft, wat bij de aardige keuze der stukken ook geen wonder is. In dezen druk zijn een paar stukken door andere vervangen. De prijs is ƒ 2.90, geb. ƒ 3.50.

Bij de Vereinigung wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter & Co. te Berlijn en Leipzig is de vierde druk verschenen van Dr. Adolf Zauner's *Romanische Sprachwissenschaft*, Teil I (Lautlehre und Wortlehre I). Het boekje, dat n°. 128 van de „Sammlung Göschen" uitmaakt, kost hier te lande ƒ 0.80.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal of Hellenic Studies, XLI, 1: W. W. Tarn, Alexander's ὑπομνήματα and the 'World-Kingdom'. — Dez., Heracles Son of Barsine. — H. J. W. Tillyard, The Problem of Byzantine Neumes. — M. N. Todd, The Progress of Greek Epigraphy, 1919—1920. — E. J. Webb, Cleostratus Redivivus. — F. N. Pryce, A Minoan Bronze Statuette in the British Museum. — H. J. Rose, The Greek of Cicero. — H. B. Walters, Red-figured Vases recently acquired by the British Museum.

2: P. N. Ure, When was Themistocles last in Athens? — G. H. Macurdy, Hermes *Chthonios* as Eponym of the Skopadae. — M. Holleaux, Ptolemaios Epigonos. — F. W. Hasluck, The Crypto-Christians of Trebizond. — E. Douglas van Buren, Archaic Terra-cotta *Agalmata* in Italy a. Sicily. — A. E. R. Boak, An Overseer's Day-book from the Fayoum. — C. D. Bicknell, Some Vases in the Lewis Collection. — G. Bagnani, Hellenistic Sculpture from Cyrene. — A. Evans, On a Minoan Bronze Group of a Galloping Bull and Acrobatic Figure from Crete, with Glyptic Comparisons, and a Note on the Oxford Relief showing the *Taurokathapsia*. — A. J. B. Wace, Archaeology in Greece, 1919—1921.

Neue Jahrbücher f. d. klass. Alt., Gesch. u. f. d. Liter. u. f. Päd., XLVII-XLVIII, 10: O. Immisch, Über eine volkstümliche Darstellungsform in der antiken Literatur. — F. Dornseiff, Buchende Synonymik. — W. Dörpfeld, Zum ursprüngl. Plane des Erechtheions. — O. Ostertag, Schiller der Befreier. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: R. Kieszmann, Der Weltanschauungsgehalt der höheren Schulen.

Anglia Beibl., XXXIII, 3: H. Mutschmann, Zur Psychologie des Verfassers der „Nachtgedanken".

Neophilologus, VII, 3: B. Faddegon, De systematiek der syntaxis. — C. Kramer, André Chédier et Bion. — C. B. v. Haeringen, Aantekeningen bij de Gotiese „breking". — J. H. Scholte, Versuch eines Bildungsgangs des Simplicissimusdichters. — W. Perrett, The resonance hypothesis of audition. — O. B. Schlutter, OE. *Sárcréne* 'so tender and sore to the touch as to make you cry with pain'. — Dez., Another instance of OE. *Syla* 'Ploughman'. — Dez., OE. *Fótsetl* 'a footstool'. — Dez., OE. *Stáncœstil* 'Acervus lapidum'. — Dez., OE. *Swinlic* 'Porcinus'. — Dez. OE. *Tih* = MLG. *ti* = OHG. *zich*. — R. v. Waard, L. Brandin, *La Chanson d' Aspremont.* E. Faral, *Gautier d' Aupais*. — Jos. Schrijnen, Italische Dialektgeographie. — Aank. v. eigen werk. — Korte aankond. — Inh. v. tijdschr.

English Studies, IV, 2: Edw. B. Koster, Lewis Theobald, II. — F. P. H. Prick v. Wely, War Words a. Peace Pipings, II. — Notes a. News. — Rev. — Brief Mentions. — Bibliogr.

Zeitschr. f. deutsches Alt., LVIII: K. Droege, Zur gesch.d. Nibelungendichtung u. d. Thidrekssaga. — H. Fränkel, Aus der frühgesch. d. deutschen endreims. — H. Patzig, Zum text der Liederedda. — H. Thoma, Eein neues bruchstück d. gedichtes auf kaiser Ludwig den Baiern. — E. Schröder, Zur kritik d. Annoliedes. — Dez., Gedrut. — H. Schneider, Das mhd. heldenepos. — R. Henning, *Wettu irmingot* u. d. Hildebrandslied. — E. Wallner, Ein altbair. zeugnis zur Dietrichssage. — K. Strecker, Der leich 'De littera Pythagorae'. — Dez., Die älteste spur vom fortleben d. Erzpoeten? — W. H. Vogt, Die frásagnir der Landnámabók. — F. Vogt, Strophenbindung bei Reinmar von Hagenau. — E. Schröder, Lückenbüsser. — M. H. Jellinck, Über das gedicht vom Himmelreich. — V. Dollmayer, Ein neues doppelblatt der Parzival-hs. G'. — E. Schröder, Ein burgund. frauenname in Basel? — G. Neckel, Die götter auf dem goldnen horn. — Dez., Christl. kriegerethik. — Th. Baunack, *Nach dem wine hœret das bibelinum.* — O. Begahel, Zu s. 95. — G. Baesecke, Hrabans Isidorglossierung, Walahfrid Strabus u. das ahd. schrifttum. — E. Schröder, Zu Konrads van Würzburg tanzleich. — F. Burg, Die inschr. d. steines von Eggjum. — E. Schröder, Das gedicht v. spitale zu Jerusalem.

LIX, 1-2: J. Schatz, Eine Reimbibel d. 12 jhrhs. — P. Hagen, Das buch von der Nachfolge Christi u. Thomas a Kempis. — R. O. Meyer, Die quelle d. Borten. — E. Schröder, Zum text der Warnung. — Dez., Meister Renausz. — Dez., *Sprichwort.* — H. Sperber, Ein gesetz der bedeutungsentwicklung. Anh.: aus dem gebiet der belagerungstechnik stammende ausdrücke. — J. Petersen, Aufführungen u. bühnenplan des ältern Frankfurter passionsspiels. — Cl. Biener, Zur methode d. untersuch. über deutsche wortstellung. — R. Henning, Auf alten colonistenwegen. — E. Schröder, Der Frauen Turnei. — Dez., Bruchst. eines mhd. prosaromans aus dem anfang d. 13 jhrhs. — K. Schiffmann, Die hs. d. Linzer Entechrist. — E. S., Lückenbüsser.

Neuphilologische Mitteilungen, 1921, 6-8: J. Brüch, Etymologisches (1. zu den „Neuphil. Mitteil." XXII, 46; 2. Frz. *biais*; 3. Frz. *blond*). — L. Spitzer, Hispanistische Wortmiszellen, II. — F. Kluge, Gos. *gabei* = lat. *côpia*. — E. Ochs, *rōrea gafaclita*. — G. Rohlfs, Frz. *ains*. — lomb. *infi*, „so". — Besprechungen. — A. Jeanroy, A. Långfors, A. W., Polemisches. — Protokolle des Neuphilologischen Vereins.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXVII, 1: Roos, Apollonius — Salverda de Grave, Fransche literatuur in de Middeleeuwen. — Vriens, De vierde kruistocht.

Revue Historique, CXXXVIII, 2: Battifol, Richelieu et la question de l'Alsace. — Vivier, La grande ordonnance de 1351. — Weil, St. Jean de Latran. — Bulletin historique: France (moyen âge).

Historische Zeitschrift, 125, 2: Herzog, Nikias und Xenophon von Kos. — Meinecke, Drei Generationen Gelehrtenpolitik. (Vischer, Schmoller, Weber).

Hansische Geschichtsblätter, XXVI: Schäfer, Nachrufe (von der Ropp en W. Stein). — Schäfer, 50 Jähre. — Stein, Die Hanse und England beim Ausgang des 100jähr. Krieges. — Frölich, Zur Topographie Goslars im Mittelalter. — Bode, Hansische Bundesbestrebungen im 15 Jahrh. (vervolg). — Feit, Hastethouge. — Goetz, Deutsch-Russische Handelsgeschichte des Mittelalters.

Studiën, 1922, April: W. Mulder, De conventie v. 1917. — J. v. Mierlo Jr., Een bloemlezing uit Ruysbroeck. — A. Borret, Eigendom van productiemiddelen. — Is. Vogels, P. v. Meurs en Dr. Schaepman (slot). — F. v. Lith, Een vervolg op de vertaling v. h. Onze Vader. — H. Duurkens, Alb. Thijm en de kerkbouw. 1. — Meded. — Uit de Pers.

Mei: W. Mulder, Iersche Oorlog en Vrede. — G. Gorris, Benedictus de Vredespaus. — F. de Bruyn, Vliegen zonder motor. — C. Wessels, Pedro Paez, 1622—1922, I. — J. Daniels, Bibliogr. over de Societeit v. Jesus. — Meded. — Uit dePers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Frantzen en Hulshof, Schwankbücher: Anz. f. d. Alt. XL (Schröder).

Koperberg, Polybii liber XXX: D. Lit. Ztg. 1922, nº. 11 (Hohl).

Logeman, Peer Gynt.: Anz. f. d. Alt. XL (Schultze).

Muller en Scharpé, Everaert: Anz. f. d. Alt. XL (Schröder).

Muller, Reinaert: Anz. f. d. Alt. XL (Frings).

Ramondt, Karel ende Elegast: Anz. f. d. Alt. XL (Frings).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. **No. 9.** **Juni 1922.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS. Wasstraat 29. Leiden.

E. Bethe, Griechische Lyrik. (Aus Natur und Geisteswelt No. 736). Leipzig, Teubner. 1920. (Pr. ƒ 0.70, geb. ƒ 0.85).

Een aanbevelenswaardig boekje, frisch en degelijk geschreven. De verduitsching der grieksche verzen zal in Bethe's vaderland wel instemming vinden. Ons zijn die vertalingen van Schultz-Geffcken zooveel als herinnering aan welgevulde poëzie-albums. Een strijdzang van Tyrtaios in Mähly's hexameters brengt mij in de war, wie nu wel kreupel was: Tyrtaios of Mähly. De „algemeene lezer" zal ook bij Bethe wel over veel heenglijden, waarvan hem de zin ternauwernood bewust wordt. Bethe had gelijk die norm niet te nemen. Mogen, nu hun in Holland en in het buitenland de gelegenheid geboden wordt zich te oriënteeren, dichters en literatoren (nederlandsche!) eens kennis gaan nemen van de helleensche lyriek. Zij zullen daar veel aantreffen, dat belangstelling verdient en opwekt. Er gaan velen van hen rond met twijfelachtige souvenirs aan de uitspraken in letterkundige handboeken van een kwart eeuw geleden. Wat er sinds dien aan nieuwen oogst binnen kwam, wat er gewerkt is en hoe frissche wind thans over den helleenschen akker gaat, bleef hun onbekend. Niet degenen, die aan schoolprogramma's knutselen, maar mannen en vrouwen van literairen smaak zullen de cultuurwaarde der antieke geschriften hoog houden. Daarvoor is kennismaking noodig: dan redt de zaak zich van zelf.

Leiden. J. Vürtheim.

Aristotelis Atheniensium Respublica. Recognovit **F. G. Kenyon** (Scriptorum classicorum Bibliotheca). Oxford, Clarendon Press. (zonder jaartal. Het voorbericht is Januari 1920 gedateerd). (Prijs 2/6 net).

Het jongere geslacht van philologen kan zich moeilijk een juiste voorstelling vormen van de belangstelling, die dertig jaar geleden aan het even zonderlinge als belangrijke geschrift, waarvan de (niet in het handschrift aangegeven) titel hierboven is afgedrukt, aanstonds na zijn openbaarmaking ten deel viel. Thans levert de gelukkige eerste bewerker, die zich ook later in allerlei uitgaven aan zijn papieren kind heeft laten gelegen liggen, een eenvoudige en praktische tekstuitgave, die zeker velen in binnen- en buitenland zal welkom zijn. Zijn eerste bewerking, die een jaar na de ontdekking van het zeer beschadigde en moeilijk leesbare hs. verscheen, noemt hij bescheiden „nimia fortasse celeritate publici iuris factam", en zeker — er haperde heel wat aan! Maar, dank zij de voortvarendheid, waarmee die publicatie binnen weinige maanden werd tot stand gebracht, schier onmiddellijk gevolgd door een facsimile-reproductie van het hs. zelf, waren ook andere philologen al spoedig in de gelegenheid zich te wijden aan de taak, waarvoor veler samenwerking noodig was. De in 1905 ontdekte Menander-fragmenten bleven eenige jaren, en daarna de facsimile-reproductie nòg weder eenige jaren in bewerking, eer zij door den druk werden bekend gemaakt: was de eerste editie dientengevolge minder door vergissingen ontsierd? Integendeel! — Het is nu eenmaal het lot van editiones principes, dat de bewerker bij zijn moeizaam getob maar al te vaak door de boomen geen kijk meer heeft op het bosch, en soms het spoor bijster wordt waar men met Nausikaä zou willen uitroepen: *καί κεν παΐσ ἡγήσαιτο*! Dat brengt de menschelijke natuur mede, — en daarom verdient een gulhartige snelheid, als destijds in zake den Staat der Atheners, verre de voorkeur boven bedachtzaam talmen tot de laatste lees- of schrijf- of drukfout zal zijn gevonden. Die vindt men tòch niet, want *εἶσ ἀνὴρ οὐ πανὺ ὁρᾶι*, en een ander ziet ze allicht onmiddellijk.

Hoe ver de tekst van 1920 (den recensent kwam het boek eerst in Juni '21 in handen) boven dien van 1891 uitmunt, kan slechts beseffen wie ze onderling vergelijkt. Het geldt waarlijk niet slechts kleinigheden van stijl of spelling! Bijv.:

c. 42. Eertijds: ἵνα μὴ πράγμασι συμμιγεῖέν τι. Thans: ἵνα μὴ πρόφασισ ᾖι τοῦ ἀπιέναι.

c. 50. Eertijds: ὅπωσ τῶν κοπρολόγων μηδεὶσ ἐν τοῖσ παρὰ τοῦ τείχουσ καταβαλεῖ κόπρον. Thans: ὅπωσ τῶν κ. μηδεὶσ ἐντὸσ ι σταδίων τοῦ τείχουσ κ. κ.

c. 55. Eertijds: πρὸσ τὸν λίθον ὑφ' [ὧι] τὰ ταμιεῖα ἐστίν. Thans: πρὸσ τὸν λίθον ἐφ' οὗ τὰ τομί' ἐστίν.

Het duidelijkst blijkt het verschil aan het slot van het werk, c. 64—69, waar de (moderne) wijze van stemmen bij de gerechtshoven uitvoerig en nauwkeurig wordt beschreven. Hier is een samenhangende tekst geworden uit hetgeen aanvankelijk losse woordfragmenten, rari natantes in een oceaan van stippels, waren.

De beknopte apparatus criticus van deze uitgave, die ongetwijfeld in veel meer handen zal komen dan de uitvoeriger werken van Sandys en anderen, is àl te beknopt, en teveel een tusschending om te kunnen bevredigen. „Zoo'n middenman, wat hebt ge er an ?" — Nòch van de overlevering, nòch van den arbeid der philologen wordt er een eenigszins juist beeld in gegeven: een tekstafdruk zònder aanteekeningen zou ongetwijfeld zijn te verkiezen. Zeker, dat Kenyon „ea tantum colligere voluit quae scire debet lector"; dat de lezers dus niet meer door tallooze teksthaakjes worden belemmerd, maar bijv. αὐτοί en 'Επιμενίδησ gedrukt zien staan, niet — als vroeger — α[ὐ]τοί en 'Ε[π]ιμενίδησ, wie zou het niet toejuichen, of bij die woorden een nootje verlangen, waarin hem werd meegedeeld dat de υ en de π in de papyrus niet zijn te lezen! Maar de toepassing van het beginsel, waarvan Kenyon in zijn voorrede deze twee — zeker alleronschuldigste — voorbeelden heeft gegeven, gaat veel, veel verder dan die beide zouden doen vermoeden. „Ubicunque supplementum certum est, uncos non adhibui." Dit heeft er toe geleid dat de beste gissingen, die op den tekst zijn gemaakt, zwijgend zijn overgenomen, daarentegen allerlei mogelijke maar onzekere, ook wel ònmogelijke, met den naam van den voorsteller in den apparatus criticus prijken. Dit is dáárom niet goed te keuren, omdat, zooals Valckenaer het eens heeft uitgedrukt, „nihil in nostra arte difficilius inventu est, quam id quod quivis se quoque dicturum fuisse putat— postquam audivit". Iedere vakgenoot weet, dat men op moeilijk leesbare of lacuneuze plaatsen eerst dan pleegt te *zien* wat er *staat*, als men *begrepen* heeft wat er staan *moet*. Het schijnt wenschelijk deze opmerking door een duidelijk voorbeeld toe te lichten.

Aanvankelijk meende Kenyon c. 11 het volgende te lezen: *Toen Solon zijn wetten had gegeven*, ἀποδημίαν ἐλογίσατο κατ' ἐμπορί[αν] ἅμα καὶ θεωρίαν εἰσ Αἴγυπτον [περὶ Κα]νώπου [πόλ]ει δέκα ἔτων· οὐ γὰρ οἴεσθαι δίκαιον εἶναι [το]ὺσ νόμουσ ἐξηγεῖσθαι παρών. — Hoe ziet deze volzin er thàns uit? In den apparatus criticus staat er niets over, maar uit den gruwelijken onzin is iets heel eenvoudigs geworden: ἀποδημίαν ἐποιήσατο κατ' ἐμπορίαν ἅμα καὶ θεωρίαν εἰσ Αἴγυπτον, εἰπὼν ὡσ οὐχ ἥξει δέκα ἐτῶν· οὐ γὰρ οἴεσθαι δίκαιον εἶναι τοὺσ νόμουσ ἐξηγεῖσθαι παρών. *Solon ging op reis, voor zaken zoowel als voor zijn genoegen, zeggende dat hij zich niet verplicht achtte in het land te blijven om zijn wetten uit te leggen.*

Eenvoudig — op één woord na. De fout in δίκαιον is *niet* verbeterd, omdat in de papyrus zoo staat geschreven; dit neemt echter niet weg dat volgens de grammatica δίκαιοσ het eenig mogelijke is, gelijk reeds in 1891 werd opgemerkt. — Maar deze (betrekkelijke) kleinigheid nu daargelaten .... hoe *komt* het dat Kenyon nu ziet wat hij dertig jaar geleden niet kon zien, toen zijn oogen toch allicht niet slechter zullen zijn geweest? Dat hij thans *met zekerheid* ἐποιήσατο en εἰπὼν (of λέγων, zooals aanvankelijk was voorgesteld) ὡσ οὐχ ἥξει heeft kunnen lezen en uitgeven? Omdat.... νοῦσ ὁρᾶι! De σ van ὡσ is wat mismaakt uitgevallen, en lijkt daardoor bedriegelijk veel op een π. hetgeen tal van ongelukkige gissingen heeft veroorzaakt, en ook Kaibel—Wilamowitz nog in hun tweede uitgave deed aanteekenen: „desperavimus". Wat er in het hs. feitelijk *staat*, heeft Kenyon eerst gezien, nadat de ware lezing *e coniectura* was gevonden. Toen heeft hij ook de sporen der nauwelijks nog leesbare letters kunnen duiden, en zóó kunnen vaststellen dat hetgeen gegist was, inderdaad door den copiïst is *geschreven.*

Wat Kenyon eigenlijk onder supplementa certa verstaat, is den verslaggever — en dat is zijn hoofdbezwaar tegen dezen apparatus criticus — niet duidelijk geworden. Bijv. c. 13 gaf hij aanvankelijk: μετὰ τὴν τυράννων κατάστασιν ἐποίησαν διαφημισμόν, thans: μετὰ τὴν τῶν τυράννων κατάλυσιν ἐποίησαν διαψηφισμόν. — natuurlijk het rechte, — en zwijgt over deze woorden in den apparatus criticus. Nu is τῶν een supplementum en ongetwijfeld certum, maar κατάλυσιν en διαψηφισμόν zijn *conjecturen*, waarvan de eerste door het hs. is bevestigd; het onzinnige διαφημισμόν echter staat duidelijk in de papyrus.

Dat de uitgever de overlevering niet lichtvaardig prijs gegeven, maar, waar slechts mogelijk, behouden heeft, zal iedereen wel goedkeuren. Maar — wat is mogelijk? There is the rub! Wat moet een argelooze en door geen noot gewaarschuwde lezer bijv. denken bij woorden als de volgende in c. 24: νῆεσ αἱ τοὺσ φόρουσ ἄγουσαι τοὺσ ἀπὸ τοῦ κυάμου δισχιλίουσ ἄνδρασ? Zeker, dat staat zoo in de papyrus, maar — ontkent Kenyon of iemand anders dat het onzin is? Denkelijk schuilt de fout in φόρουσ. Van de beide geopperde gissingen φρουρούσ en μισθοφόρουσ nam Sandys de eerste op.

Op verscheiden plaatsen is Kenyon's nieuwe lezing stellig niet boven de vroegere te verkiezen. Bijv. c. 16, waar in plaats van: καὶ πολλάκισ [παροιμιά]ζετο ὡσ [ἡ] Πεισιστράτου τυραννὶσ ὁ ἐπὶ Κρόν[ου] βίοσ εἴη thans gedrukt is: καὶ πολλὰ κλέ[α ἐ]θρ[ύλλο]υν ὡσ enz., „lectio non certa sed vestigiis satis apta." Best mogelijk, maar grieksch is het niet; er staat dus stellig iets anders, iets als het reeds lang voorgestelde: καὶ πολλάκισ ὕστερον ἐλέγετο, — moet er althans staan.

Zoo zal ook Solon wel niet gedicht hebben, c. 5: *ik ben diep bedroefd*

> πρεσβυτάτην ἐσορῶν γαῖαν 'Ιαονίασ
> και[νομένην]....,

maar, òf het als gissing geopperde κλινομένην, òf, is die Λ inderdaad een Λ en als Λ bedoeld, dan moet die gissing *geheel* worden opgegeven. Een *land* kan κλίνεσθαι (δ 608), niet καίνεσθαι of *gedood worden.*

Ook Kenyon's in den tekst opgenomen „lectio dubia"

c. 8: **οὐκ ἐπιγράφουσα τὴν πρόφασιν δι᾽ ὃ [τὸ ἐ] κτ[ίν]εσθαι** lijkt te weinig op grieksch om in aanmerking te komen; het voorgestelde **τὴν πρόφασιν τοῦ εὐθύνεσθαι** (*de reden van de boete*) zal vermoedelijk het ware zijn.

Bij het pagineeren is de zetter bijzonder achteloos te werk gegaan. De nummers IV, X, XXXII, XXXVI, XLV, LII, LVIII, LXIII, LXV ontbreken en XII, XIX, XXIX, XLII, LIII, LV, LVII, LXVII zijn dubbel geteld. Als curiosum zij vermeld dat het verkeerd geaccentueerde **Θέσσαλοσ** nog steeds in c. 17 en 18 uit de editio princeps is overgenomen: zóó taai van leven zijn schrijf- en drukfouten. In c. 19 is het verbeterd.

Voor een drukfout hield ik ook **ἐξοπλασίαν** c. 15, tot ik zag dat die wanvorm niet slechts in de papyrus staat, maar ook op een paar steenen is gevonden. Beter wordt hij daardoor niet, en dat de schrijver — niet de afschrijver — der **Ἀθηναίων Πολιτεία** die fout beging, wordt er niet waarschijnlijker door.

Maar geen verdere distellezing! In het algemeen kan deze uitgave wegens den gemakkelijk leesbaren tekst worden aanbevolen. Tegen den apparatus criticus heeft de verslaggever zijn bedenkingen in het voorgaande kortelijk uiteengezet.

Melchthal (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

De geschiedenis van Koning Nala. Een episode uit het Mahābhārata. Uit het Sanskrit vertaald door **Dr. H. van Prooije—Salomons.** Zutphen, W. J. Thieme en Co. 1921.

De geleerde schrijfster, die ons reeds vroeger, bij denzelfden uitgever Thieme, de „Gewijde verhalen en legenden van Hindoes en Boeddhisten", naar 't Engelsch bewerkt thans in tweede uitgave, geschonken heeft — een boek dat ten nauwste met den inhoud van het onderhavige samenhangt — heeft thans een volledige vertaling van de episode van Koning Nala geleverd, en 't is mij een waar genoegen deze vertolking met een enkel woord bij den lezer in te leiden.

Te meer is mij dit een aangename plicht, omdat Mevrouw van P.—Salomons wel zoo goed is geweest in de inleiding even te herinneren aan mijne gedeeltelijke vertaling van dit oud Indisch verhaal, in 1899, dus lang geleden, in den Tijdspiegel afgedrukt. Het was echter meer een soort tijdverdrijf dan ernstige arbeid, een herinnering, als ik 't zoo noemen mag, aan de onvergetelijke privaatcolleges van, en vriendschappelijke gesprekken met den Leidschen hoogleeraar Kern, ons aller taalkundigen leermeester. — Doch ter zake.

Een zeer sobere en tegelijk zaakrijke inleiding pleit voor den goeden smaak der vertaalster. Hoe verleidelijk ware 't hier geweest met groote geleerdheid te beginnen, tot hoeveel kommentaar leent zich niet het oud-indische heldendicht, zoowel het Mahâbhârata als het Râmâyaṇa. Hoe had de schrijfster kunnen uitweiden over het groot aantal vertalingen van dit meesterstuk der Indische letterkunde, waarvan A. W. Schlegel zeide dat het in krachtige hartstochtelijkheid, in verhevenheid en teerheid alle gedichten van dat soort verre overtreft (zie Doorenbos' Geschiedenis der Letterkunde). Hoeveel kennis en geleerdheid had zij in noten kunnen toonen, en zoo verder. Dit alles heeft zij blijkbaar niet gewild, en — haar werk heeft er niet veel door verloren. Integendeel. Wij hebben nu een gedicht vóór ons, getrouw vertaald naar den oorspronkelijken tekst, volkomen voor iedereen genietbaar, die de moeite neemt van nauwkeurig te lezen, een gedicht dat ook in zekeren zin een aanwinst kan worden genoemd voor de Nederlandsche letteren in 't algemeen.

Ik hoop hartelijk — zegt de schr. en wij zeggen 't haar na — door deze vertaling in ruime kringen het besef te helpen wekken, dat de studie van het Sanskrit niet iets is van dufheid, droogheid en geleerdheid, maar dat onder den sluier van die oude taal het warme leven verborgen ligt" (blz. X). Zij richt zich dus, en te recht, tot ruime kringen van lezers, niet tot vakmenschen alleen. Ook daarom moet hare poging ten zeerste worden toegejuicht. Na van Limburg Brouwer en Kern zijn in later jaren ten onzent tal van geleerden opgestaan, die de oud indische letteren door vertaling tot het Nederlandsche publiek hebben gebracht, ik noem nog van der Vliet, van der Waals, en Vogel, maar zou veel meer namen kunnen aanhalen. Aan al die goede namen sluit zich waardig aan Mevrouw van P.—Salomons, wier vroeger boek over de Indische fabel- en godenleer bewijst dat zij op dit terrein goed te huis is.

Over hare vertaling zegt de schrijfster zelf: Ik heb mij in mijn vertaling zoo dicht mogelijk bij het oorspronkelijke (gedicht) aangesloten.... zoodat, voorzoover de cadans van onze taal en de eigen aard van onze versmaat dit toeliet, de oorspronkelijke maat is bewaard. Ook woordenkeus en zinswending heb ik getracht zoo getrouw mogelijk weer te geven. Evenwel blijft die getrouwheid altijd betrekkelijk." (blz. V). Omtrent die versmaat nu, een oud stokpaardje van mij reeds sedert mijn promotie in 1880, veroorloof ik mij hier enkele opmerkingen.

De sloka of çloka (ik ben gewend aan de laatste schrijfwijze, waarop ik nader terugkom) behoort tot het Indische epos, evenals de hexameters tot de zangen van Homeros. De finesses van het metrum laat ik daar, maar in 't algemeen maakt dit breede vers op mij den indruk van een soort van een trochaeische strophe, een soort van Indischen tetrameter trochaicus:

> âsîd râjâ, nalo nâma, vîrasenasuto balî,
> upapanno guṇâir iṣṭâi, rûpavân açvakovidaḥ,

hetgeen ik in 1899, evenzeer trochaeisch, aldus vertolkte:

> — ᴗ — ᴗ — ᴗ — ᴗ / — ᴗ — ᴗᴗ — ᴗ —
> — ᴗ — ᴗ — ᴗ — ᴗ / — ᴗ — ᴗ — ᴗ — ⌒
> Daar was eens een koning Nala, Vîrasena's geduchte [zoon,
> Rossenkundig, schoon van lichaam, aan gewenschte [deugden rijk.

De vertaling evenwel van Mevrouw v. P.—Salomons maakt op mij meer den indruk van een jambische strophe:

> ᴗ — ᴗ — ᴗ — ᴗ — / ᴗ — ᴗ — ᴗ — ᴗ —
> ᴗ — ᴗ — ᴗ — ᴗ — / ᴗ — ᴗ — ᴗ — ᴗ —
> Daar leefde eens een machtig heer, vorst Nala, [Wîrasena's zoon,
> In deugden groot, aan schoonheid rijk, een paarden- [kenner door en door.

Ten slotte nog het volgende over de vertaling van dit liefelijke wonderverhaal, deze idylle der huwelijksliefde, vrije opmerkingen bij een eerste lezing die ik als bewijs van mijn waardeering der schrijfster aanbied.

Fraaie goedvertaalde verzen schijnen mij de volgende:

Twee uitverkorenen als gij verbonden, zie, dat [ware schoon: (I 30)
Zoo teeder jong van lichaamsbouw, zoo rank van [leest, zoo schoon van oog,
En overstralend in haar pracht het stille schijnsel [van de maan. (III, 13).
Zij is een lotosmeer gelijk, door olifanten omgewoeld,
Waar elke vogel bang ontvlood, en alle bloem ont- [bladerd is (XVI, 15)
Terwijl de windgod aldus sprak, viel er een bloemen- [regen neer,
Hemelsche trommelslag weerklonk, en weldoend [woei een zachte wind, (XXIV, 40)

en andere, die ik kortheidshalve niet aanhaal. Wèl vermeld ik hier eenige plaatsen, uit vele, die zeer schilderachtig uitlokken tot illustratie:

Vervullend de aarde met gedruisch van olifant en [kar en paard,
Met bloemfestoenen bont versierd, omstuwd van [weidschen krijgerstoet (II, 11)
Van ver een groote karavaan met olifant en kar en [paard,
enz. enz. (XII, 111).
In 't midden van haar voorhoofd prijkt van haar [geboorte af een vlek,
Gelijkend op een lotoskelk; ik zag die vaak; nu [schuilt zij weg
In 't stof dat zij er over streek, zooals de maan in [wolken schuilt (XVII, 5).

en, last not least, allerlei regels die goede en diepzinnige levenswijsheid bevatten en als dichterspreuk kunnen dienen. Uit de vele door mij aangeteekend haal ik als voorbeeld slechts deze aan:

Bij de artsen is geen enkel kruid bekend, dat zoo [genezend werkt,
Voor alle smarten, als een vrouw. Ik zweer u dat [het waarheid is. (IX, 29)
Geen schepsel sterft er vóór zijn tijd (XIII, 39)
Een echtgenoot is voor een vrouw, zelfs ongetooid, [de schoonste tooi,
Als zij door hem verlaten is mist zij, hoe stralend [ook, haar glans (XVI, 19)
Een goede vrouw leeft veilig voort, door 't pantser [harer deugd beschut (XVIII, 9).

terwijl ik, bij het zoeken naar indisch-nederlandsche parelen, ook regels heb gevonden, die of onvoldoende verklaard zijn of als te prosaïsch en nuchter in een nieuwe uitgave verdienen te worden verbeterd:

Dat alle goden samen, heer,
En gij met hen, o dappre held, verschijnen ten [swayamwara, (IV, 29 en elders)

mij dunkt dat in een ned. vertaling alleen de vreemde eigennamen te behouden zijn, en verder geen skr. termen mogen worden geduld, die trouwens voldoende in onze taal zijn weer te geven; op deze plaats b.v. aldus:

En gij met hen, o dappre held, verschijnen op de [bruigomskeus.

Leelijk, en dus te verbeteren, schijnen mij regels toe als de volgende:

Na langen tijd keerde een brahmaan, welke den [naam Parnâda droeg (XVIII, 1)
O fiere koning, naar de stad, welke den naam [Widarbha draagt (XIX, 10)
De leeftijd komt goed overeen, maar 't uiterlijk [brengt in de war
enz. enz. (zeer prosaïsch, XIX, 34).

Maar genoeg — ook de zon heeft vlekken, en vlekkeloos is geen enkele menschenarbeid. De geleerde schrijfster houde mij dus ten goede dat ik dergelijke op- en aanmerkingen tot een minimum beperk, zij moge ze slechts beschouwen als een bewijs mijner belangstelling in het goede en ijverige werk, dat zij gewrocht heeft.

Het is een gelukkig verschijnsel dat ook ten onzent de Sanskritstudiën groeien en bloeien, en dat de school van Kern, den taalgeleerde die ons kleine landje hierdoor wereldberoemd heeft gemaakt, in het jongere geslacht, niet alleen bij mannen maar ook bij vrouwen, voortleeft. Wij wenschen het werk onzer vertaalster een groote verspreiding en een spoedige tweede uitgaaf toe.

Den Haag. H. C. Muller.

Jacob Cats. Keur uit zijn verhalende gedichten. Uitgegeven en ingeleid door **Joh. Vorrink.** (Meulenhoff's Bibliotheek van Nederlandsche schrijvers No. 10). Amsterdam, J. M. Meulenhoff. 1920.

Het spijt mij dat ik dit deeltje niet met opgewektheid kan aankondigen. Men mag, dunkt mij, verlangen dat een dusdanig uitgaafje zoo goed mogelijk verzorgd is; het is bestemd voor gebruikers die met de oudere taal niet vertrouwd zijn, die dus niet merken wat er aan de uitgaaf ontbreekt en dat niet uit zich zelf kunnen goed maken. Dus moet in de eerste plaats de tekst zonder gebreken zijn; er mogen ook geen te erge drukfouten in voorkomen, en zeker geen drukfouten die den zin geheel en al bederven en bij gissing niet of heel moeilijk zijn te verbeteren. Dan moeten de verklarende aanteekeningen het woord of de woorden van den tekst ook altijd werkelijk en precies *verklaren*; niet maar bij benadering *aanduiden* wat het woord ongeveer beteekent; zij moeten zoo veel mogelijk (ik erken dat het niet altijd mogelijk is) juist zijn; men mag verlangen dat zij den stempel dragen van nauwkeurig voelen en weten of anders van studieus onderzoek. Voorts mogen niet onverklaard gelaten worden, talrijke woorden en uitdrukkingen die nu een andere beteekenis hebben of op een andere wijze gebruikt worden (zoo bijv. de bijw. *vast* en *vrij*); de lezer zal ze opvatten in den voor hem gangbaren zin; de uitgever moet ze daarom voor hem naar het oudere of andere gebruik vertalen. In elk dezer opzichten ontbreekt er in dit deeltje nog al 't een en ander. Ik meen inderdaad niet te veel te eischen, wanneer ik voor uitgaafjes als dit, immers van zoo gering beslag, verlang dat ze in ieder opzicht „af" zijn.

De *Inleiding* (blz. 7—20) is in 't geheel niet naar mijn smaak. De tegenwerping dat dit aan *mijn* smaak moet liggen, aanvaard ik niet, want deze *Inleiding* geeft blijk van zulk een volkomen gebrek aan smaak, dat zij wel niemand smaken zal. „Vader Cats, ... die gaf een spreuk, of een les, of een middel tegen buikpijn, ...

maar jonge-jonge hij gaf ook veel verhalen". — „Oolijkerd, die hij was". — „Nee maar, Cats zou 't ze wel's (spr. uit: wels? *of* wel 'es?) eventjes aan den neus hangen!" — „Dat hij met zijn mond vol tanden stond, als hij iets iets ging vertellen, o neen!" [moet dit niet wezen: o nee?] — „Hij maakte het wel eens wat lang van nat. Hij kon zijn onderwerp wel's uitputten, wel's drie keer doorzagen, en dan inzouten". — „Zijn eerste oefeningstijd in de edele rijmkunst". — Ziedaar eenige proefjes. Neen, dat is mij al te huiselijk! En dan, in deze *Inleiding*, die geen werkelijke karakterschets, veel minder eenige karakterstudie geeft, dat eeuwige, half beschermende, half insinueerende! „Cats, die zoo ontzaglijk knap en en geleerd was,.... die zoo'n duivelsch-handige advocaat was, die zoo goed de fortuin bij haar slippen kon grijpen". — „Dit heeft zeer zoete winstjes opgebracht". — „Buigt u, dan wordt ge niet gedeerd door het onweer, is natuurlijk iets ongehoords voor den eik. Voor Cats was het dat evenwel volstrekt niet." — De land- en tijdgenooten van Cats moeten ook een veeg hebben („dat was juist het leukste voor die brave Hollanders", blz. 17), maar natuurlijk! want zij knepen immers allemaal de kat in 't donker? Neen, dit half en half; dit geven en nemen, dit in bescherming nemen en in de lucht steken, dit quasi-ontzag voor Cats, gemengd onder een tastbare geringschatting; het zal ook hen die het minst met en voor Cats kunnen voelen, tegenstaan. En niemand heeft er iets aan om er Cats waarlijk uit te leeren kennen: in zijn werkelijke verdiensten, en met zijn menschelijke gebreken (die hij zelf best kende, erkende en beleed). — Aan 't slot van dit misteekende beeld (blz. 12), zegt de schrijver dat de autobiografie (het *Twee en Tachtigh Jaerig Leven*) eindigt met een gebed, dat men hem (Cats) moest voorlezen op zijn sterfbed. *Dit* gebed evenwel is iets vroeger te vinden, namelijk achter de *Gedachten op Slapelooze Nachten*. Aan 't eind van zijn levensbeschrijving beveelt C. zich aan in de voorbeden der Haagsche predikanten, en de daar dan nog volgende ontboezeming is niet die welke hij voor zijn doodsbed had bestemd.

Van de fouten in den tekst en de drukfouten die op 't verstaan er van storend werken, moet ik hier de ernstigste aanwijzen. Blz. 10: „Ick was oock even toen tot dichter seer genegen" (*lees* dichten). Blz. 27, vers 45: „heeft ondertast", *l.* hebt o. Blz. 35, vers 100: „alleen een ware niet", *l.* en ware n. Blz. 54, vers 204: „En oft' haer eygen oogh", *l.* ofs' haer enz. Blz. 65: „al wied en naeckten kleet", *l.* al wie den n. Blz. 69, v. 419: „niet door boek of gortigh swijn", *l.* bock. Blz. 107, v. 99: „En dichte bij den wal daer swour sijn ommeslagh", *l.* swom.

Ik geloof niet dat men het zeventiende-eeuwsche *beleeft* ooit zóó maar met ons: prijzenswaardig weer mag geven, zooals (blz. 29) bij „(een) beleefde daet" is gedaan. „Edelmoedig, edel", lijkt mij daar het vereischte equivalent; men kan dan verder wel tot: prijzenswaardig komen, maar beteekenen doet *beleefd* dat eigenlijk nooit.— „Mijn echte deel" wordt op blz. 30 door: huwelijkspand verklaard (dat gebruikt men toch alleen van een kind?); de beteekenis is: wederhelft. — Blz. 50: „Beter korte pijn als lange tijt gequeelt"; in de noot: gezongen, gepraat. Dit moet stellig zijn: pijn (smart) geleden; van *kwelen* in dien zin. De bedoeling der „vrijster" is: beter doorgevlogen, dan doorgekropen". — Blz. 53: „Ick sal versteken sijn, indien ick krepel blijf"; volgens de noot: verborgen, weg. Immers niet, maar: verstooten, afgewezen (door de meisjes, de vrouwen). — *Liefgetal* wordt een paar maal (blz. 36 en 59; op blz. 67 staat er geen noot bij), verklaard door: lieftallig (een keer tevens door: bemind). Zooals wij nu *lieftallig* uitsluitend en algemeen opvatten, kan het tot verklaring van „liefgetal" niet gebruikt worden; bemind, geliefd, welgevallig, aangenaam, is de zin (zie *Wdb. d. Nederl. Taal*). — *Lincker*, blz. 70, wordt verklaard met : vleier, een beteekenis die er alleen in bepaald verband misschien aan zou kunnen worden gegeven. Hier is het als gewoonlijk: schelm, schalk; verg. *slimme guyt*, een regel of wat eerder. — *Deftig* is een woord dat Cats ontzettend dikwijls gebruikt, en in verschillende beteekenissen. Op blz. 77 wordt het in „een deftigh man" met: ernstig verklaard; ik zou zeggen dat het dáár: „rustigh", kloek, krachtig" beteekent („ 't is een deftig man, Die hier (*in den strijd tegen 't vleesch*) het velt behout en meester blijven kan"). Op blz. 78 staat *deftigh* in een ander verband (zonder noot); „eerzaam, zich zelf respecteerend", beteekent het dáár. — *Bucht*, op blz. 83, is met: beurs niet juist weergegeven; het beteekent een hoeveelheid geld; geldsom, „(de) aap". — Ook is „krop" voor *rop* (van een visch, blz. 116) onjuist; het beteekent: (visch)*maag*: zie het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, waardoor de Heer Vorrink zich ook over de meeste andere door mij besproken woorden (en b.v. ook nog over *ommeslagh*, blz. 107, niet: halsdoek, maar (hals)kraag), had kunnen laten voorlichten. — Op blz. 14 wordt in 't kort de strekking van de „Leerzame Fabel" *Van een pompoen en eycke* besproken. Als de boer een eikel op het hoofd krijgt die een put maakt in zijn hoed, „begrijpt de kinkel dat hij zonder hoed wel eens leelijk getroffen had kunnen zijn". Neen, in het af of niet ophebben van zijn hoed zit het niet, maar de man beseft hoe onverstandig zijn bedillen van den Schepper zooeven is geweest; groeiden, zooals hij 't redelijk had genoemd de zware vruchten werkelijk aan de eiken en de lichte aan de lage aardgewassen, dan was hij daar net er niet met een putje in zijn hoed afgekomen: „had 'et nae *myn* sin gegaan, Het ware nu met mij gedaen".

Ik sprak reeds van sommige woorden die zonder aanteekening gebleven zijn, maar die, omdat ze waarschijnlijk óf verkeerd zullen worden opgevat, óf in 't geheel niet verstaan, van een aanteekening behoorden te zijn voorzien geworden. Ik noemde reeds *vast* en *vrij*, als expletieven; ik schrapte verder aan: *adels* (edeljonkers); *tuygh* (gereedschap); *karigh dier* (sober, van den ezel); *uyteyschen* (uitdagen); *slim* (krom) *en krepel been*; *bestendigh* (bondig) *woord*; *wanckelbare* (onzekere) *gangen*; (op 't bed) *daer gaet hy leggen duchten* (zich angstig, benauwd maken;) *bruytstuck* (huwelijksgeschenk); „dat sij de rechte gronden Van dese maeghdequael had kunstigh *ondervonden* (had leeren kennen); iemand iets *nazeggen* (nageven, verwijten, aanwijzen). *Keurs* (vrouwenrok), *rakkers van den Schout*, en zoo is er nog wel meer, waarbij voor velen een aanteekening vermoedelijk wel noodig zou wezen.

Een beetje vreemd kijkt men op van den naam

Turani, als titel van het stukje dat voor deze bloemlezing uit „Ouderdom en Buytenleven" gekozen is. Italiaansche namen als Borrani, Sormani, Viviani komen er voor den geest, maar men blijkt te doen te hebben met den (door den Heer Vorrink als nominatief opgevatten) vocatief van Turanius („Turani, lieve vrient", blz. 110, vers 19), den naam van een Romein, van wien Seneca, *De brevitate vitae*, cap. XX, een anecdote verhaalt, welke Cats (Cats-zelf wijst in een noot deze herkomst aan) heeft gebruikt en sterk uitgebreid.

Ik ben uitvoerig geweest en ik ben streng geweest. Maar: in 't belang van de ongeleerde gebruikers (en voor zulken zijn deze Meulenhoff-uitgaafjes toch bestemd), die er recht op hebben, keurig en nauwkeurig te worden bediend en voorgelicht; voor wie, omdat zij zelf geen kritiek kunnen uitoefenen, het beste niet te goed is.

Leiden. A. Beets.

H. Poutsma, Mood and Tense of the English Verb. Groningen, P. Noordhoff. 1922.

Het was een ware verrassing voor de beoefenaren van de Engelsche grammatica een nieuw deel van Poutsma's groot werk te ontvangen, nadat nog slechts kort geleden zijn *Characters of the English Verb and the Expanded Form* verschenen was. Menigeen zal zich afgevraagd hebben wat de schrijver bedoelde met de uitdrukking *Characters of the English Verb*. Wel, hij had een vertaling te zoeken van het Duitsche *Aktionsarten* en vond geen beter woord dan *characters*. Het komt mij voor dat hij niet zeer gelukkig geweest is met die keuze. Mijns inziens zou *Phases* (of *Aspects*) *of the English Verb* beter beantwoord hebben aan zijn bedoeling. Maar voor het overige wil ik er dadelijk bijvoegen dat niemand dat deel van zijn grammatica, dat de *Aktionsarten* in het Engelsch behandelt, onbevredigd ter zijde zal liggen. En nu is er weer een nieuw stuk verschenen van zijn werk, *Mood and Tenses of the English Verb*, dat opnieuw getuigenis aflegt van zijn geweldige energie en groote opmerkingsgave. Geen enkele moeilijkheid gaat hij uit den weg, en al zal men vermoedelijk niet altijd instemmen met de resultaten van zijn onderzoekingen, toch zal men den grootsten eerbied moeten gevoelen voor hetgeen hij bereikt heeft.

De schrijver zal ook niet verwachten dat men zijn conclusies altijd onderschrijft; daarvoor is hij zelf te critisch aangelegd, zooals hij toont waar hij zijn bronnen bespreekt. Een enkele maal gaat hij zelfs daarbij wat al te ver, vooral in zijn opmerkingen naar aanleiding van Sweet's *New English Grammar*. Wanneer hij b.v. op p. 88 zegt dat in den zin *to-morrow is bank holiday* naar de meening van Sweet *to-morrow* een bijw. bepaling is, dan komt het mij voor dat Sweet's woorden hem niet het recht geven tot die gevolgtrekking. Natuurlijk zal men menigmaal geneigd zijn een vraagteeken te plaatsen bij het lezen van Poutsma. Het is mij niet duidelijk waarom hij *so be it*, en *suffice it to say* (p. 14) tot de *hortative sentences* rekent. Ook niet waarom hij de vormen *wished en were* in *I thought upon Antonio when he told me, And wished in silence that it were not his* (p. 25) als *conditionals* beschouwt. De zin *hence shall or will, as auxiliaries of the future tense, is often found instead of modal may* (p. 26) is niet zeer fraai gestileerd.

Op p. 67 en 68 bespreekt Poutsma den graad van onzekerheid uitgedrukt respectievelijk door *if I went*, (a) *if I should go* (b) en *if I were to go* (c) en komt daarbij tot de ontdekking dat Murray, Lloyd en Sweet het met elkander oneens zijn, Murray den graad van onwaarschijnlijkheid uitdrukkende in de volgorde zoo juist aangegeven, Lloyd als *c*, *a*, *b*, terwijl Sweet niet veel verschil schijnt te zien tusschen *b* en *c*, daar hij ze beide omschrijft met behulp van de uitdrukking *by chance*. Waar autoriteiten als de genoemde het niet eens zijn, is het niet te verwonderen dat Poutsma aarzelt een bepaalde meening uit te spreken. Wat mij betreft, ik houd het met Murray. Als ik de zinnen vergelijk: *if we missed the train it would be very awkward, if we should miss the train* .... en *if we were to miss the train* ...., dan vind ik in den eersten een bloote veronderstelling, in den tweeden een niet zeer waarschijnlijke veronderstelling, en in den derden een nog grooter mate van onwaarschijnlijkheid.

Op p. 86 geeft Poutsma *have done* als een voorbeeld van een *perfect imperative*, wel het eenige voorbeeld dat er bestaat. De verhandeling over de tijden in het Engelsch laat aan volledigheid niets te wenschen over. In hooge mate te loven is zijn beschouwing van *shall* en *will* als hulpwerkwoorden van het futurum. Het Engelsch mist nu eenmaal een hulpwerkwoord als het Duitsche *werden*, dat ten allen tijde gebruikt kan worden om de toekomst uit te drukken. De keuze tusschen *shall* en *will* is lang niet altijd gemakkelijk. Macaulay, *cocksure* als altijd, moge verzekeren dat niet één Londenaar op een millioen fouten maakt tegen het gebruik van *shall* en *will*, dit is niets meer dan een bewering. Dat het correcte gebruik van de beide hulpwerkwoorden een voorrecht zou zijn door een geheimzinnige macht aan de Engelschen geschonken, maar aan de Schotten, Ieren, enz. wreedelijk onthouden, daarvan zal iedereen het ongerijmde moeten inzien na een aandachtige lezing van Poutsma's betoog. Wanneer hij (p. 40 en 43) bij het geven van voorbeelden van *I* (*we*) *will* als eerste pers. toek. tijd aan schrijvers van naam ontleend, ook verwijst naar de talrijke zinnen te vinden bij Molloy (*The Irish Difficulty*, p. 136), dan ziet hij over het hoofd dat deze afkomstig zijn van Iersche schrijvers, en dus niet ter zake dienen. Over het gebruik der beide hulpwerkwoorden in de indirecte rede heeft Poutsma heel wat op te merken, en hij bewijst daarbij glashelder, dat de regel dat men in de indirecte rede hetzelfde hulpwerkwoord gebruikt, dat gebezigd werd in de directe rede lang niet algemeen van toepassing is.

Ook over het gebruik van het perfectum en het preteritum heeft hij heel wat op te merken. Hij gaat daarbij wel eens wat al te ver in zijn beweringen. Dat men in correct Engelsch zou kunnen zeggen *Dickens has written the Tale of Two Cities*, *Columbus has discovered America* (p. 106) lijkt me uiterst twijfelachtig. Het gebruik der voornoemde tijden in verband met *of late*, *lately*, *before*, *formerly*, *just*, *now*, *ever*, *never* en andere temporale bijwoorden, wordt door hem uitvoeriger dan in eenig ander werk besproken en met tal van voorbeelden toegelicht.

Om kort te gaan het is een waardevol stuk werk,

dat Poutsma in het licht gegeven heeft. Het is zooals te verwachten was in uitstekend Engelsch gegeven, in een stijl dien men wel eens wat minder deftig en geleerd zou wenschen, een stijl die de lectuur op den duur wel eens vermoeiend maakt. Maar niemand, die het werk leest, zal zich de inspanning beklagen. Moge het den schrijver gegeven zijn zijn verdienstelijken eerbied binnen afzienbaren tijd te voltooien.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

Mystères et Moralités du ms. 617 de Chantilly, p. p. G. Cohen. Paris, Champion. 1920. (Pr. fr. 30).

Naast zijn bekende dissertatie „Ecrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle" heeft de vroegere Amsterdamse hoogleraar nog een tweede thèse geschreven, die wij hier aankondigen. Het is een kloek deel van 135 bl. tekst en 149 blz. inleiding. Het belang van deze uitgaaf is vooral van linguistiese aard, maar toch is ook de inhoud, vooral die der beide *Nativités*, van geen geringe betekenis. We hebben hier waarschijnlik een *Nativité*, ouder dan die van het bekende hs. Cangé, en die dus, ook na de mooie vondst door Christ van een „Passion" uit de XIVe eeuw, een merkwaardige schakel vormt in de geschiedenis van het Franse religieuse drama der Middeleeuwen. Dit belang heeft de heer Cohen in enige heldere bladzijden goed uiteengezet, hij bevindt zich hier op een hem vertrouwd terrein, en de parallellen die hij trekt met het Paaschspel van Maastricht en het liturgiese drama van Bilsen verdienen de volle aandacht, vooral als we mogen aannemen dat de drie stukken uit ongeveer dezelfde streek afkomstig zijn. En dit laatste heeft de heer C. aannemelik gemaakt door een reeks van argumenten, waarvan dat getrokken uit de vorm van het suffix *eal* < e l l u m wel het sterkste is [1]). Volle waardering verdient ook de speurzin van de schr., die hem er in heeft doen slagen de kopiiste, een non uit een klooster in Huy, te identificeren. We leggen op deze goede hoedanigheden der uitgaaf de volle nadruk, omdat wij met de zuiver filologiese kant minder ingenomen kunnen zijn, zowel wat de vaststelling van de tekst als de studie der taal in de inleiding betreft.

Om met het laatste te beginnen. Ik geloof, dat de schr. zich door de recente studie van Gilliéron, „La faillite de l'étymologie phonétique", op een dwaalspoor heeft laten brengen. Deze merkt nl. terecht op dat het niet voldoende is van een Frans woord het Latijnse etymon te kennen, dat dit bij slot van rekening slechts het punt van uitgang is, maar dat het er vooral op aankomt de verdere ontwikkeling na te gaan en te konstateren in welke gedachtensfeer het woord is opgenomen.

Deze uitspraak heeft de heer C. bewogen het punt van uitgang, het Latijn, geheel los te laten, zonder zich daarom meer biezonder met de verdere ontwikkelingsfazen te bemoeien, zodat hij, geloof ik, nòch de mannen van de oude school nòch die van Gilliéron zal bevredigen. Toch zouden de lange lijsten van rijmwoorden, die we in de inleiding aantreffen, ontegenzeglik van veel nut kunnen zijn, indien hij niet op het onzalige denkbeeld gekomen was dat de schrijvers hun verzen in „laisses" hebben willen groeperen. Zeker vinden we hier en daar meer dan twee op elkaar rijmende versregels, maar dat is niet te verwonderen, waar we met onbeholpen versificatoren te doen hebben en de klank *e* < a zo buitengewoon vaak in het Frans voorkomt. Wat te zeggen van volgende lijst: *beist, teisl, rage, mervelle, orelle, definier, Juys,* die alle op elkaar zouden rijmen (p. XXVIII) ? en waarom heeft schr. *foul* en *pies* overgeslagen ? Het is duidelik dat we hier paarsgewijs rijmende verzen hebben (voor *defineir* leze men *defenir*). Hetzelfde is herhaaldelik het geval; ik citeer alleen nog ter illustratie III, 1325 en vlg.: *envenimee, embrasee, infier, achier, accordeir, discordeir,* die inderdaad drie versparen vormen. Hoe deze vergissing te verklaren ? Waarschijnlik heeft schr. dit gedeelte van zijn werk met enige haast behandeld en is er zo niet in geslaagd door de vaak fantastiese, maar interessante, schrijfwijs van de kopiïst de uitspraak van de auteur zelf te ontdekken. Zo komt het dat hij op p. XXXII zegt: De même que dans I, 76—77: „ciel" assone avec „enformeir" (hetgeen een vergissing is daar „ciel" assoneert met „Marie"); dans III, 45—46: „Lucifeir" rime avec „enfier"; 49—50: „porchachire" avec „engigneir"; .... 884—5: „defiet" avec „esprouueit", enz. Inderdaad zijn dit alle volkomen regelmatige rijmen, als we de schrijfwijs van het ms. maar niet verwarren met de uitspraak van de schrijver. Zo zijn ook de verzen: III, 2315—6 „compangne: remainge" geen voorbeeld van *an*: *ain*; zoo rijmt „volunté: oblie" (l. „oblié") niet op *ie* of *i*; zo is de serie: (I, 444 en vlg.) iets fantasties: „aoreit: signeur", en „conchuips: Esperit: ley; in werkelikheid rijmt „aoreir" op het voorafgaande, „signeur" op „conchuips" (=conçu), „Esperit" met „ley". Dit laatste rijm is merkwaardig, omdat er uit blijkt, dat de vorm van het persoonlik voornaamwoord *li* is; *ley* moet dus op bl. LXVII geschrapt worden. Wat het rijmpaar „conchuips: signeur" betreft, hetzelfde rijm vinden we bijv. I, 256 „venus: signeur"; daar we ook „signeur: jour" aantreffen, zal de uitspraak die van de holl. *oe* (fr. *ou*) geweest zijn en niet *eu* (p. XLIV); zo ook in „plus: peuple". Is het verder nodig hier op te merken dat „*fuir*" geen diftong heeft, maar tweelettergrepig is ?

Wat de tekst betreft heeft de heer C. terecht gemeend niet te veel daaraan te moeten raken. Alleen wanneer het aantal lettergrepen van het vers te groot of te klein zou zijn, heeft hij enige korrekties voorgesteld. Het lijkt me dat enerzijds die korrekties niet altijd gelukkig zijn uitgevallen en dat anderzijds de tekst ook daar had verbeterd kunnen worden waar rijm of syntaxis dit eisen. Zo III, 117—8 „plache (place): plaist", een rijm dat de Waalse afkomst van de tekst zou moeten bewijzen; immers eist het verband dat we *plaist* in *plache* veranderen na de konjunktie *mais que*. Zo had bijv. I, 59 „diraie: vray" de *e* even goed tussen haakjes kunnen geplaatst worden als v. 140 aray(e).

Een enkel voorbeeld van minder gelukkige korrekties: III, 3 „vos ottroiet sa paix"; daar het vers een lettergreep te veel telt en we met een wenszin te doen hebben, is het duidelik dat we moeten lezen *ottroit* van * a u c t o r i d i e t. C. stelt evenwel voor *bone* te veranderen in *bon*, menende dat „bon gens" — en „queil gens" (v. 18) — mannelik meervoud kan zijn. — v. 104: de konjunktiefvorm *puist* moet niet in *puisset* veranderd

---

1) Cf. echter de kritiek van Prof. Salverda de Grave in *Neophilologus*, VI, p. 277.

worden. — v. 149: „seyeis vous"; lees *seyeis*; een vorm *seyeiv*, die C. voorstelt, is me onbekend en wordt niet verdedigd door „voilhisme à vostre fils recordeir", en *nel* = *ne le*. — v. 21: dat *royne* drie lettergrepen telt is bekend. — v. 337: lees: „crie(t) à hault[e] voy". — v. 530: lees: ren ge = je rends. — v. 672: Neen, *Dieu* is nooit tweelettergrepig; men moet *et* invoegen na *Dieu*. — v. 895: *drois* is korrekt. — v. 475: lees *chierf*, Nom. plur., en niet chierf[s]. — p. XIV: dat *l* wegvalt in *als* is een bekend verschijnsel in het O. Frans. — p. XXXIX: in *misme* komt de *i* niet van *ie*. — II, 43: „Mon pere! ensy, nous, coment faire?" lees: „ensy nous covient faire?"

Wij hebben deze enkele voorbeelden, die we gemakkelik zouden kunnen vermeerderen, slechts aangehaald om onze boven uitgesproken mening te staven. We betreuren het dat de heer Cohen aan de vaststelling van de tekst en de studie der taal niet dezelfde zorg heeft besteed als aan andere gedeelten van zijn werk.

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

Recueil Milliet. Textes Grecs et Latins relatifs à l'histoire de la peinture ancienne, publiés, traduits et commentés sous le patronage de l'Association des études grecques par **Adolphe Reinach,** ancien membre de l'école d'Athènes. Tome I. Paris, Librairie C. Klincksieck. 1921. (Pr. frs. 30).

Dankbaar, zeer dankbaar, hoewel lange na niet voldaan, zet ik mij tot de aankondiging van het le deel van het Recueil Milliet waarvan Salomon Reinach in de voorrede hèt ontstaan en de lijdensgeschiedenis beschreven heeft.

Overbeck's Die Antiken Schriftquellen zur Geschichte der bildenden Künste bei den Griechen, in 1868 verschenen, dat verleidelijke handboek voor wie zich met de beeldende kunstenaars der klassieke oudheid bezighoudt, was sedert lang uitverkocht en vaak antiquarisch ook nauwlijks te verkrijgen, en een nieuwe uitgaaf, die tevens de teksten, sedert gevonden, waaronder zoo belangrijke als Herondas voor Apelles bracht, kon niet anders dan met blijdschap ontvangen worden.

En de te jong gesneuvelde, zooveel belovende A. Reinach geeft meer, veel meer in dit eerste deel, dat alleen de schilders omvat en die, niettegenstaande zijn omvang, nog niet eens geheel.

Prijzenswaard is zijn inleiding waar de 55 belangrijkste plaatsen, die meer in het algemeen over de schilderkunst handelen zijn bijeengebracht. Het is zeker goed dat men een tekst, als die waarin Lucianus de beroemdste schilderwerken aanhaalt om de schoonheid van een vrouw te beschrijven, in zijn geheel leest, in plaats van enkel in fnasels uiteengerafeld. Ook verderop is het zeker te prijzen, wanneer een tekst niet al te veel verbrokkeld wordt. Ik betreur het alleen dat soms bij de kunstenaars zelve deze plaatsen niet opnieuw onder een eigen nummer aangehaald maar enkel in de noten vermeld worden. Bij Pauson bijvoorbeeld lezen wij zóo alleen van de schimpscheuten van zijn tijdgenooten en ontgaat ons te licht de belangrijkste plaats van Aristoteles waarvoor de noot verwijst naar n°. 132—4 lees 131/2. Die ongelukkige Pauson is er verder ook weer slecht afgekomen. Ik raak daarmede reeds aan een paar van mijn bezwaren tegen deze uitgaaf.

Ten eerste ontbreekt het lied uit de Demen van Eupolis dat van Leeuwen in Lefebvre's Catalogue général des antiquités Egyptiennes du Musée du Caire vond, ten anderen, in de teksten omtrent de om te keeren schilderij, de vergelijking met de redeneeringen van Sokrates bij Aelianus en de verwijzing naar Bion den Borystheniet als den zegsman bij Plutarchus.

Wat de eerste grief aangaat, naast de vele nieuwe teksten kan ik er maar weinig opnoemen, die ik mis: bij Thales blz. 266/7, Plinius XXXV, 137 waarop Klein-Mitt. a. Oe. U. XI. S. 222 heeft gewezen, waar hij als Tales vermeld wordt en, wat meer te betreuren is bij Nikomachus blz. 270/1 het aardige verhaaltje waardoor ook zijn leeftijd scherper bepaald wordt, toch zeker niet omdat ons van Pseudo-Plutarchus **περὶ ἀσκήσεως** alleen de Syrische vertaling bewaard bleef (Rhein. Mus. XXVII. 1872. 3. 326), waaruit omtrent den Ialysos van Protogenes een eenigszins afwijkende overlevering wel in de noot wordt meegedeeld.

Zwaarder weegt de andere. De teksten van Overbeck zijn wel met de schaar van elkander geknipt, soms aangevuld, een enkele maal ten onrechte ingekort, zooals n°. 325, waar de dateering verloren ging, maar het blijkt niet dat zij alle met de beste uitgaven vergeleken zijn en meestal ontbreekt een nauwkeurige mededeeling omtrent de lezingen der handschriften.

Dat ik, waar de uitgever wel een keus doet uit de verschillende lezingen of voorgeslagen verbeteringen, niet steeds met zijn beslissing kan meegaan zal ik hem zeker niet euvel duiden, maar in twijfelachtige gevallen, ten minste, en liefst overal had hij alle afwijkingen van dien opgenomen tekst behooren op te geven.

Zie hier enkele voorbeelden: n°. 378 wordt de lezing van Plinius, waarvan de uitgever het wonderlijke erkent, opgenomen zonder met een woord de omzetting te vermelden, die er een goed verstaanbaren zin aan geeft; n°. 194 geeft hij de plaats van Fronto zonder rekening te houden met de lezingen van Brakman (Frontoniana I. p. 36) en Hauler (Röm. Mitttz. XIX. 1904 s. 317 en Archiv f. lat. Lexikographie XV. s. 109 ff.) of mijn voorstellen tot aanvulling (Jahrbuch XXII, 1907 s. 1 ff.). Het is zeker zijn recht, n°. 347, de mindere handschriften van Plinius te volgen en als naam der schilderij van Aristides „Liberum et Arianen" uit te geven, maar waarom dan ten minste niet ook Liberum patrem opgenomen en al de verschillende lezingen afgedrukt, benevens een poging tot verklaring hoe de Bambergensis van het voor de hand liggende Ariadnen of desnoods Arianen, het zeldzame Artamenen zou hebben gemaakt. En waarom houdt hij dan n°. 454 aan heroa nudum vast in plaats van al de lezingen zooals heroanum deum en heroa et aleandrum te geven en het uitnemende Hero et Leandrum op te nemen, zelfs indien het niet dan een goede gissing zijn zou, nu hij erkent dat, al heeft Knaack gelijk met Domitius Calderinus, in zijn aanteekeningen op Statius, als onafhankelijk getuige te wraken, toch alles bewijst dat er een beroemd schilderij met dit onderwerp uit Hellenistischen tijd was?

De rangschikking der schilders sluit zich in hoofdzaak nog bij de volgorde van Overbeck aan. Waar afgeweken wordt als in de gegevens omtrent de groote meesters der Ve eeuw kan ik niet zeggen dat grooter overzichtelijkheid verkregen is. Voor mij staat sedert jaren vast dat Mikon geen volgeling maar een voorganger van

Polygnotus is. Hier erkent men dat zeker nog moeilijker dan bij Overbeck uit de in omgekeerde volgorde geplaatste teksten.

Terloops zij overigens alleen opgemerkt, dat Timainetos n°. 531, blijkens zijn schilderijen in de Propylaeën, toch wel uit het eind der Ve eeuw zal zijn, en Androbius n°. 535 om zijn onderwerp, Skyllos die de ankertouwen der Persische vloot kapt, nog wel vroeger gesteld zal moeten worden. Zou hij niet misschien zelfs bij Plinius bij ongeluk onder de schilders terecht gekomen zijn en de beeldhouwer wezen van het wijgeschenk te Delphi?

Zoo zijn wij van zelf reeds telkens tot de noten gekomen die alleen in de lange aanhalingen uit Philostratus misschien eenigen ballast, maar verder een onwaardeerbaren schat van gegevens brengen, nauwlijks hoog genoeg aan te slaan, zelfs al is het aan de tijdsomstandigheden te wijten, dat er het een en ander aan ontbreekt, wat in de laatste jaren eerst is opgemerkt, zooals n°. 515 wat ik over phantasia in het midden bracht of n°. 342 de herinnering die Robert (Die antiken Sarkophagreliefs III. III. T. C. XIX n°. 360) aanwees van den roof van Proserpina van Nikomachos.

Maar ongaarne mist men de overtuigende verklaring, die Sambon jaren geleden gaf (le Musée III, blz. 58 ff.) van den jongen met de druiven van Zeuxis n°. 236 waar een vogel (haan) naar pikt, of de verwijzing naar Schuchardt Nikomachos bij diens Victorie, terwijl hij wel bij zijn Skylla wordt aangehaald of naar Robert (Hermes XXXIII, 1898 s. 153) voor de verklaring van de schilderij van Parrhasius n°. 266 als de ontmoeting van Herakles met Meleager en Perseus bij zijn nederdaling in de onderwereld. Bij de belangrijke plaats van Plinius n°. 12 over de enkaustiek ontbreekt ongelukkig de afdoende verbetering, waarvan mij ontgaan is aan wien wij die te danken hebben: Encausto pingendi duo fuere antiquitus genera: Cera [cauterio] et in ebore cestro. Zoo ziet hij natuurlijk verder ook niet voldoende het verschil tusschen deze zoo uiteenloopende bewerkingen.

Bij n°. 89 de verkenning van Ulisses binnen Troie waar Plinius Priamus, Helena, Credulitas, Ulixes, Deiphobus, Dolus noemt, kan de laatste figuur evenmin in het Grieksch Apate geheeten hebben (er zou dan Fraus moeten staan) als in het Fransch met la Ruse een mannelijke personificatie mocht worden aangeduid. Het was natuurlijk Dolos. Ook Credulitas kan bezwaarlijk Peitho wezen, eer Eupistia, goedgeloovigheid. Ik mis ook de verwijzing naar de nauw verwante voorstelling van de gestaakte vervolging van Helena door Menelaus op een Attische vaas en twee Parthenonmetopen, die de kunst van Aristophon ons zooveel nader brengen.

Zeuxis heet bij de ouden Heracleotes, n°. 199 en vv., en ten onrechte pleegt men er dus aan te denken hem uit Heraclea in Lucanië te laten komen. Hij zou dan Heracleus heeten. Toch zal hij wel niet uit Heraclea aan den Pontus zijn, omdat zijn eerste leermeester uit Himera was en zullen wij dus wel aan Heraclea Minoa moeten denken.

Den befaamden Herakles van achteren gezien, van de hand van Apelles, n°. 453 heb ik niet, zooals in noot 3 gezegd wordt, in den Herakles met Nessus, wel in den vader van Telephus willen vinden. Gaarne wil ik thans aannemen dat de eerstgenoemde van Artemon kan zijn, die dan onder invloed van Apelles staat.

De meeste bezwaren heb ik tegen de vertaling, waaraan deze uitgaaf haar ontstaan, zooals ons de voorrede leert, te danken heeft, gedeeltelijk omdat zij het boek dik en onhandig maakt, ten deele omdat zij niet zonder gevaar is. De verdubbeling van den tekst is de oorzaak dat dit deel van 421 bladzijden niet eens alle schilders omvat, maar onnoodig lastig is dat de noten alleen op de vertaling verwijzen en deze weer niet dan het nummer heeft waarnaar men aan de overzijde den naam van den schrijver moet opzoeken.

Zoo wordt men haast gedwongen de vertaling te gebruiken en alleen het oorspronkelijke in te zien waar men twijfelt, terwijl het omgekeerde het geval moest zijn. Want hoe verdienstelijk de vertaling in het algemeen ook zijn moge, het Fransch is, misschien juist door zijn sierlijkheid, vrij weerbarstig als het er op aankomt getrouw weer te geven wat in een andere taal geschreven is. Als men de Victorie met het vierspan van Nikomachus kent, lijkt „enlevant au ciel" geen gelukkige verduidelijking van „in sublime rapiens", en het klinkt wonderlijk dat waar een schilder van een schilderij verklaart: „se inussisse", wij in het Fransch lezen: „qu'il l'avait brûlé; maar erger is dat, n°. 65 „catagrapha — hox est obliquas imagines" nog vertaald wordt door: „katagrapha ou profils" in plaats van „trois quarts"; dat het n°. 232 van de Penelope van Zeuxis heet: „dans laquelle il avait peint la vertu elle même", terwijl het: „in qua pinxisse mores videtur" blijkbaar een terugslag is op de plaats van Aristoteles dat er geen ethos was in de kunst van Zeuxis en Parrhasius. Wat den laatste betreft, de woordspeling rabdodiaitos voor Habrodiaitos, n°. 263, is natuurlijk onvertaalbaar, maar „qui vit du pinceau" wordt toch dunkt mij niet voldoende verdedigd, door de noten waar duidelijk genoeg uit kon blijken dat het rabdion een metalen stift is als een speetje, zoodat de toespeling op een kok nauwlijks is te miskennen. Een woordspeling is van zelf onvertaalbaar, maar wanneer aan Apelles gevraagd wordt, waarom hij zijn Tyche zittende geschilderd heeft, dan verliest zijn antwoord „Οὐχ ἕστηκε γάρ". „zij blijft toch niet staan", iederen zin als het door „Elle ne reste pas en place" wordt teruggegeven.

Moge dan al in het Fransch een woord voor staan ten eenen male ontbreken, ik zie niet in dat er eenige reden is waarom de plaats van Lucianus n°. 108, die alleen een beschrijving geeft van de tralucida vestis van Polygnotus in dier voege: „en deze make het kleed tot het allerfijnste uitgewerkt, zoo dat het wel zich samenvoegt, zoo ver noodig, maar het meeste in den wind fladdert", vertaald wordt met: „il travaillera aussi au vêtement en faisant tomber ce qui doit cacher, laissant soulever tout le reste au vent".

Ook ontgaat het mij waarom n°. 324: „et in confracto solida omnia" wordt overgezet met: „même toutes les formes pleines", waar klaarblijkelijk de verkorting bij Pausias wordt geprezen als: „een vaste massa binnen de gebroken omtrekken" of in n°. 372 het: „eminerent e tabulis picturae maxime curavit" van Nikias gezegd dat bezwaarlijk iets anders kan beteekenen dan een naar voren komen van de schildering uit het paneel, luidt: „prenait le plus grand soin pour que ses peintures ressortent bien sur le fond".

De perspectief komt er trouwens nog slechter of bij Agatharchus n°. 187, daar de uiteenzetting, waar het op aankomt, zooals die door Anaxagoras en Demokritus

(de wijsgeeren natuurlijk en geen onbekende kunstenaars) zou zijn overgenomen, naar de noot verwezen is en dan, bij uitzondering, onvertaald blijft.

Er zijn ook in enkele gevallen onjuiste vertalingen zonder dat men ziet waar het hapert. Wanneer Demosthenes n°. 380 Philochares hoont, omdat hij kistjes voor zalfpotjes en tamboerijnen beschildert, is het mij onverklaarbaar waarom voor alabastothekas coffrets d'albâtre staat en wanneer Ulpianus n°. 381 er op wijst hoe onbillijk dit is daar hij een schilder was naar den aard van Zeuxis, Apelles en Euphranor of een van de beroemdsten, mag men zich verwonderen dat de vertaler *κατά* met „du temps de" weergeeft, hoewel hij er zich blijkens de noot rekenschap van geeft dat iets anders bedoeld wordt.

En is niet *ἐν πίνακι τελείῳ* n°. 386 eer „in een levensgroot schilderij" dan „un tableau en pied"?

Toch is natuurlijk met voorzichtigheid gebruikt zulk een doorloopende vertaling zeer leerrijk. Ik ben zeer verheugd daaruit geleerd te hebben, wat met een citaat uit Cicero in de commentaar van Ps. Asconius wordt aangetoond, dat als van Eumarus gezegd wordt „figuras omnes imitari ausum" n°. 79 dat beteekent: „qui osa imiter toutes sortes de postures". Ik wist nog niet dat de technische beteekenis van „figura" dezelfde was als van *σχῆμα* in het Grieksch, stand, in het Hollandsch.

Als ik tegenover de opgesomde bezwaren niet dan dit eene voorbeeld noem, is dat zeker niet omdat er geen andere te vinden zijn. Het spreekt van zelf dat bij een vluchtig doorzien allereerst de foutjes in het oog springen. Ik houd mij overtuigd dat bij een later geregeld gebruik van dit boek, met zijn grooten rijkdom aan gegevens mijn dankbaarheid voor wat het geeft alleen kan toenemen, vooral als het volgende deel ook een index van de onderwerpen, naast dien van de kunstenaars zal brengen.

Van harte beveel ik het gebruik dan ook aan een ieder aan, die zich met de oude schilders wil bezighouden en bovendien nauwlijks minder aan hem die zich rekenschap geven wil van den invloed der oude schrijvers op de herleving der kunsten in Italië, ja zelfs op de schilders van onzen eigen gouden eeuw.

Amsterdam. J. Six.

C. Veth, De Politieke Prent in Nederland. („Nederlandsche kunst".— Een reeks artistieke handboeken onder redactie van Joh. Vorrink. — No. VI). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij. 1920. (Pr. ƒ 3.90).

Een werkje, dat men niet alleen met genoegen leest, maar dat ook met veel profijt geraadpleegd zal worden. De schrijver, van wien wij ons lezenswaardige bijdragen over onderwerpen van verwanten aard herinneren, is goed thuis in het materiaal, dat hij behandelt, en weet de geschiedenis van de politieke prent in Nederland op onderhoudende manier te vertellen. Wat het materiaal aangaat, hadden we een vage voorstelling, dat het uit de 17de en 18de eeuw rijker zou wezen, dan ons hier wordt uiteengezet. Doch als wij onze gedachten nader laten gaan, blijkt het dat hoogstens aan de allegorische gravure iets meer aandacht had geschonken kunnen worden, ook als deze geen bepaalde *politieke* strekking had; doch op eenige wezenlijke lacune betrappen we den heer Veth niet. Alleen zou men mogen wenschen, dat hij den inhoud van zijn nuttig werk nog had verrijkt door wat meer over spot- en hekeldichten te zeggen en over hun verband met het satirisch prentwerk van hun tijd. Vondels „Hekeldichten" en „Palamedes" waren immers wel degelijk geïllustreerd!

Uit de 17de eeuw doet de schrijver twee kunstenaars, Romeyn de Hooghe en Cornelis Dusart, op verdienstelijke wijze naar voren komen en wijdt aan ieder hunner een afzonderlijk hoofdstuk. Wat men verder over „De Lantaarn" en Petrus van Woensel leest, zal voor bijna bijna ieder geheel nieuw wezen! De anti-Napoleontische caricatuur blijkt ten onzent op een bijzonder laag peil te hebben gestaan.

De ontwikkeling van de Nederlandsche politieke prent sedert 1830 wordt met zorg geschetst, en 't trekt de aandacht dat er ook in de Vaderlandsche caricatuur „een beweging van '80" zich heeft voorgedaan! Het optreden van Jan Holswilder in „Uilenspiegel" dateert n.l. van 1882, en zijn werkzaamheid vangt met 1880 aan. Met hem ontstaat de moderne Nederlandsche spotprent, waaraan de schrijver zijn laatste hoofdstuk wijdt. Braakensiek wordt door hem zeer juist gekenschetst; doch het is hem blijkbaar ontgaan, hoe deze, nu wat ouderwetsche maar zéér knappe teekenaar, van wiens platen in „De Groene" honderden sigarenhandelaars *de* attractie maakten, juist zóólang werkelijk geestig was en puntig — als De Koo tot de levenden behoorde, met wien een „ouderwetsche" aartshumorist verloren ging.

Aan de werkzaamheid die Bauer, Hahn, Raemaekers en Sluyters op het gebied van de politieke prent hebben ontwikkeld, of nog ontwikkelen, worden eenige bladzijden gewijd, die uiteraard een meer voorloopig karakter dragen. Aan Louis Raemaekers doet de schrijver o. i. te kort, waar hij hem verwijt dat door den oorlog zijn humor is gedood. De teekenaar van „De Telegraaf", hoe weinig „neutraal" hij dan ook is geweest, werd door den gruwel van dien oorlog sterk aangegrepen en vele van zijn schrijnende platen zijn van dat fel aanvoelen van het wereldgebeuren de rauwe, de pakkende, en ook de kunstvolle uitdrukking. Het is niet billijk van Jan Sluyters de macabere satire „Oorlogken is jarig" tot titelplaat te kiezen, en van Raemaekers te vergen, dat hij grappig blijve, als ware er niets gebeurd! — Het is juist dit boek, dat ons leert hoe de „politieke prent" niet noodzakelijk een caricatuur behoeft te zijn. — Raemaekers' plaat met den zuipenden Dood, ook in zwart en rood, is minstens zoo aangrijpend als de smullende eenjarige van Sluyters.

Rome. G. J. Hoogewerff.

NASCHRIFT. — Deze beoordeeling was reeds opgesteld en ingezonden toen schrijver dezes ook een ander werk van **Corn. Veth** ter bespreking ontving: **Geschiedenis van de Nederlandsche Caricatuur** (A. W. Sijthoff's Uitgevers-Mij. Leiden, 1921, met 167 afbeeldingen). — Dit uitvoeriger werk blijkt juist op het punt van de satiriek-allegorische gravure belangrijke aanvullingen op het hierboven beoordeelde te bevatten. Bij zijn behandeling van „de scherts in de Nederlandsche beeldende kunst" gaat de schrijver terug tot de bekende marginale figuurtjes in middeleeuwsche manuscripten, om verder aan het caricaturistisch element

in onze schilderkunst volle aandacht te schenken. Zoo vinden we hier Jeroen Bosch en Boeren Brueghel behandeld, terwijl in volgende hoofdstukken, naast het werk van de Hooghe en Dusart, ook Jan Steen's komische kunst wordt besproken, evenals die van Cornelis Troost. Weder is hier over het verband met de blijspelen wat te weinig uitgeweid. Overigens vindt men vele bladzijden uit het eerste werk in dit tweede terug, dat een meer definitief karakter bedoelt te dragen. Twee slothoofdstukken handelen over de caricatuur in de moderne boekillustratie en over den caricaturist in de maatschappij van dezen tijd.

SCHOOLBOEKEN.

Dr. J. Woltjer, Serta Romana, 5de uitg. bewerkt door **Dr. R. H. Woltjer,** Groningen, J. B. Wolters. 1921. (Pr. geb. *f* 6.50).

Deze geschikte, veel gebruikte en zeer gewaardeerde bloemlezing is op de hoogte van den tegenwoordigen tijd gebracht. De aanteekeningen zijn belangrijk uitgebreid; tekst en aanteekeningen vereischen nu 398 bladzijden tegenover 272 vroeger. Zeker zal een weetgierig gymnasiast het rijke materiaal in de aanteekeningen aangeboden dankbaar aanvaarden en bestudeeren, maar er is ook gevaar, dat menig leerling door de uitvoerigheid der aanteekeningen afgeschrikt ze niet leest. De voorrede van de eerste uitgaaf waarschuwt voor dat gevaar. De grootere omvang van het boek veroorzaakt een verhooging van den prijs, waarover zeer geklaagd wordt. Er zijn zoovele boeken te koopen en de boeken zijn zoo duur!

De verklaring van Catullus IV wijkt sterk af van die in de overige uitgaven. Bij: *vocaret aura* (Catullus IV. 20) staat in de vorige uitgaven, m.i. te recht: *wat niet goed kan zijn, ook niet in den zien van zich aanbieden.* In deze uitgaaf staat: *vocare dikwijls van een gunstigen wind* en de gewone quasi bewijsplaatsen uit Vergilius *aurae vela vocant* en *vocat auster in altum* worden aangehaald. De woorden: *aurae vela vocant* = de windennoodigen uit om onder zeil te gaan, gelden voor een schip, dat nog niet op zee is, maar in het vers van Catullus wordt gesproken van een reeds varend schip. De opgegeven plaatsen, al worden zij door vele commentatoren aangehaald hebben niets te maken met het: *vocaret aura* van Catullus en het is verwarrend om te zeggen: *vocare* dikwijls van een gunstigen wind. Op de aangehaalde plaatsen van Vergilius heeft *vocare* zijn gewone beteekenis van roepen, uitnoodigen, alleen uit het verband kan opgemaakt worden, dat de wind gunstig is. — Het is m.i. jammer, dat bij Catullus IV de verklaring van *Friedrich* gevolgd is, volgens wien *per impotentia freta* zou beteekenen: de *anders* zoo onstuimige zeeën dus per slot van rekening gelijk zou staan met *tranquilla freta*. De gedachte van Catullus zal wel geweest zijn: De Phaselus was een goed zeebouwend schip, dat zijn heer onverschillig of het den storm op zij had of voor den storm uit zeilde veilig over de zeeën gevoerd heeft. Met *impotentia freta* komt ook het: *incidisset* overeen, dat meer doet denken aan hevige windstooten, die in de zeilen vielen, dan aan een gunstigen wind zonder meer. Volgens Friedrich was de Phaselus een wonderschip, dat, zoodra 't op zee kwam, de stormen deed bedaren.

Leiden. J. W. Lely.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De heeren Van der Essen c.s. hebben niet ten onrechte gemeend zich te moeten verdedigen tegen mijn opmerkingen over hun *Atlas* (zie *Mus.* 1 April, kol. 169 vlg.). Zij deden dit in een antikritiek, een soort, waaraan wij in ons blad geen plaats kunnen inruimen, vooral niet, wanneer die zoo uitvoerig is als de ons gezondene. In dit geval, waar het buitenlanders geldt en een boekwerk, dat niet ter recensie was ingezonden, meenen wij die antikritiek te moeten vermelden. De heeren achten zich dan „niet verantwoordelijk” voor de „avertissement des *éditeurs*”, waarin het politieke doel der uitgave zoo sterk op den voorgrond werd gesteld: dat is maar een prospectus, zeggen zij. Verder wijzen zij op een aantal plaatsen in den tekst, waarin de beteekenis der voorstelling op de kaart, zeggen zij, duidelijk wordt gemaakt, en zijn van meening, dat deze plaatsen bewijzen, dat de bewerkers verre van een tendentieuse gezindheid waren en de voorstellingen op de kaarten geheel onschuldig zijn. Integendeel beschuldigen zij mij van „twist zoeken”, „de waarheid opzettelijk verdraaien”, „oppervlakkigheid” en dergelijke narigheden meer. Ik zal er niet verder op ingaan, ook omdat ik in te veel bijzonderheden zou moeten vervallen om mijn ernstige grieven tegen de kaarten nog nader toe te lichten. Laat ons hopen, dat de volgende afleveringen — ik hoop zeer, dat zij spoedig verschijnen zullen! — zullen bewijzen, dat, ondanks alle zonderlingheden in *deze* afleveringen, toch het „eenigste doel was wetenschappelijk werk te leveren”: voor de afleveringen X, XI en XII handhaaf ik mijne bedenkingen; al geef ik volmondig toe, dat tekst en kaarten onafscheidelijk zijn, ik blijf van meening, dat de „verklaring” in den tekst de gebreken der kaarten geenszins opheft.

P. J. B.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1922, Janv.-Févr.: C. Huart, Les anciens derviches turcs. — A. Merlin, L'armée romaine d'Egypte. — A. Diès, Une nouvelle édition de Platon (I). — Nouv. et Corresp.

Philologus, Supplementband XV, 1: K. Rupprecht, Apostolis, Eudem und Suidas.

Neue Jahrbücher f. d. klass. Alt., Gesch. u. d. Liter. u. f. Päd., XLIX-L, 1-2: H. Leisegang, Neue Wege zum klass. Altertum. — A. Körte, Die Tendenz von Xenophons Anabasis. — R. Reitzenstein, Horaz als Dichter, — H. Dütschke, Lessings Nathan.

In het paedagog. ged.: E. Stern, Grundfragen der Pädagog. Psychologie. — Mitteil.

Anglia, XLVI, 1: J. Koch, Chaucers Boethiusübersetzung. — F. Holthausen, Studien zur ae. Dichtung. — E. A. Kook Interpretations a. Emendations of Early Engl. Texts, IX.

2: H. Richter, H. G. Wells. — F. Kluge, Offener Brief an Prof. O. B. Schlutter. — O. B. Schlutter, Weitere Beitr. zur ae. Wortforschung. — E. E., Bemerkung. — E. A. Kock, Interpret. a. Emend. of Early Engl. Texts, X. — F. Kluge, Zur Lehre v. d. germ. Anfangsbetonung.

CERTAMEN POETICUM HOEUFFTIANUM

Exitus certaminis hic fuit: *Aureum praemium* reportavit carmen c. t. HEGESIAS, quod composuit HERMANUS WELLER Ellwangensis.

Praeter hoc quatuor haec sumptibus legati in lucem edentur idque eodem ordine quo hic enumerantur: *Ecloga novissima; Vergilius agello pulsus; Sponsalia; Magnus Pan,* si suo tempore scidulae aperiendae veniam dederint poetae. Hanc iam dedit SOFIA ALESSIO Radicenensis.

C. VAN VOLLENHOVEN,
Ord. lit. Acad. Reg. praeses.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. **No. 10.** **Juli 1922.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Holger Pedersen, Les formes sigmatiques du verbe latin et le problème du futur indo-européen. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filologiske Meddelelser III, 5). København, Høst & Søn. 1921. (Pr. Kr. 1.00).

Sinds lang was men van opinie, dat de eenige mogelijkheid om aan het futurum een behoorlijke plaats aan te wijzen in het Indogermaansche verbaalsysteem met zijn koördinatie van verba intensiva, inchoativa, perfectiva enz., en met zijn sobere noties van niet-verleden en verleden tijd deze is: dat het futurum niets anders was dan de niet-verleden tijd van een werkwoord, waarvan de aorist de verleden tijd uitdrukte, een toestand die in semantisch opzicht een treffende parallel in het Slavisch vindt. Daar waren echter ernstige bezwaren. Noch in het Grieksch, noch in het Sanskrit is het futurum tot de perfektieve handeling beperkt, terwijl in die talen de autonomie van het futurum bevestigd wordt door enkele modale vormen, die met de modale aorist-vormen op één lijn staan (b.v. gr. τρέψοιμι : τρέψαιμι). Verder was het idg. suffix van den aorist een *-s-* zonder meer, terwijl het futurum, te oordeelen naar het Indo-Iraansch en het Baltisch, gevormd werd met behulp van een suffix *-si̯e-* : *-si̯o-*. Deze moeilijkheid is zonder twijfel te ondervangen: wanneer men n.l. voor het suffix van het futurum de formule *-s(i̯)e-* : *-s(i̯)o-* aanvaardt, veeleer, dan b.v. met Hirt, Handbuch der gr. Laut- und Formenlehre, bl. 561, met een „Schwund des *j*" rekening te houden. Zoo kunnen wij immers ook voor het idg. suffix van den genitivus een formule *-es(i̯)o-* opstellen, en deze formule heeft niet slechts theoretische, of ook slechts glottogonische beteekenis, maar verleent uitdrukking aan dialektische verscheidenheden in de grondtaal. Hoe dit echter ook zijn moge, en al staat wellicht het suffix van het Grieksche futurum iets dichter bij het suffix van den aorist dan het Balto-Slavische en het Indo-Iraansche suffix, óok in het Grieksch wijzen de morfologsche tegenstellingen van beide vormingen op een diepgaand verschil, dat niet van recenten datum zijn kan. En daarom zal men in ieder geval moeten aannemen, ook Holger Pedersen betoogt dit uitdrukkelijk, dat het futurum en de aorist autonome tempora waren alreeds in de gemeenschappelijke Indogermaansche periode.

Maar toch zullen wij niet tot de wordingsperiode behoeven op te klimmen om het nauwe verband tusschen futurum en aorist te kunnen konstateeren, en dit vormt een van de hoofdpunten van Pedersen's betoog. Hij resumeert dit als volgt: „Les rapports du futur indo-européen avec l'aoriste sigmatique sont donc plus étroits qu'on ne le soupçonnait jusqu'ici. Tous les deux temps sont formés au moyen d'un même suffix, et l'hypothèse qu'ils ont été dès l'origine tout simplement le temps non passé et le temps passé d'un verbe perfectif, est devenu plus vraisemblable que jamais" (bl. 25). Ik betwijfel dan ook sterk of Pedersen heden nog schrijven zou wat ik in een artikel van zijn hand in de Kuhns Zeitschr. XXXVII, bl. 223 vind: „so bleibt der langen rede kurzer sinn der, dass die aktionsarten in der idg. ursprache überhaupt keine grammatische rolle spielten."

Pedersen put zijn argumenten voor de oorspronkelijke eenheid van het futurum en den sigmatischen aorist, die echter nog voor het einde der eenheidsperiode in twee autome tempora uiteenviel, uit de sigmatische vormen van het Latijnsche of liever van het Italische futurum. Wel neemt hij de Latijnsche vormen als uitgangspunt. Wat *dīxī*, *faxō*, *levassō*, *faxim* e. d. betreft, dit zijn natuurlijk aoristvormen: indikatief, konjunktief en optatief. Maar in andere gevallen ontmoeten we een *-s-* of *-s-s-* van morfologischen oorsprong, voorafgegaan door een vokaal van suffixalen aard; b.v. *ēmerō*, *ēmerim*, *ēmeram*, *ēmerem*, *ēmissem*. Ook deze vormen heeft men

als idg. aoristen beschouwd. Men kan er de semantische ontwikkeling echter niet van verklaren zonder aan het uitgangspunt de beteekenis van het futurum toe te kennen. Maar vooral: hoe te verklaren de vokaal die bijna in alle vormen, welke tot deze kategorie behooren, vóór de *s* verschijnt, terwijl zij toch geen wortelbestanddeel uitmaakt? Vormen als het Oskische *pert-em-es-t* < **em-es-ti* (*Pici ex comono pertemest* enz.) die, als subjunctivi aoristi beschouwd, eveneens een raadselachtige vokaal vóór de *s* zouden vertoonen, wezen Pedersen den weg; en nu betoogt hij niet alleen, dat wij hier met futurale vormen te doen hebben, maar de vergelijking met sommige Grieksche futura voert hem zelfs tot de konklusie, dat het Oskisch-Umbrisch futurum de trouwe voortzetting is van het oudste type van het Indogermaansche futurum. In verband hiermede dient men derhalve b.v. het lat. *emerem* te verklaren als een oorspronkelijk futurum in praeterito, gevormd door de sekondaire uitgangen te voegen achter den stam van het futurum: **em-es-mi* (ik zal koopen), **em-es-m* (ik zou koopen). Wij hebben dus te doen met een oorspronkelijken stam op *-s-*, maar door de analogie van de conjunctivi *ames*, *amês* enz. kwam men ten slotte tot een stam op *-s-ē-*, en hiermee ging de semantische ontwikkeling parallel. Wat het futurum exactum betreft, dit beschouwt Pedersen als een samenstel van den stam van het perfectum met het suffix en de persoonsuitgangen van het futurum. Maar deze formatie behoort tot de faze waarin het idg. futurum zich losgemaakt had van den aorist en een autonoom bestaan voerde. Slechts werd naderhand de konsonantstam vervangen door een stam met de thematische vokaal *o-e*, zoodat wij in plaats van **êm-es-mi*, **ēm-es-si*, **ēm-es-ti* de vormen **ēmesō*, **ēmesesi*, **ēmeseti* krijgen, waaruit *ēmerō*, *êmeris*, *ēmerit*.

Ik wil niet beweren, dat deze vernuftige hypothese àlle bezwaren uit den weg ruimt. Met name komt het me voor, dat Pedersen er niet in geslaagd is, de opwerping te ontzenuwen, dat de klinker, die in het Oskisch-Umbrische futurum exactum de *s* voorafgaat, geen *e*, maar een *u* is. Maar we hebben hier stellig te doen met méér dan met een stap in de goede richting: het betoog van den vermaarden Deenschen taalvorscher past absoluut in het kader van het systeem der actiones en tempora, zooals wij dat voor de grondtaal in haar verschillende fazen meenen te mogen rekonstrueeren. Ook treedt hier de eenheid van de Italische futuurvorming, en het verband van deze vooral met Grieksche en Balto-Slavische futura overtuigend op den voorgrond.

Utrecht. J o s. S c h r i j n e n.

Doodenoffer. Treurspel naar het Grieksch van **Aischylos** in Nederlandsche verzen overgebracht door **P. C. Boutens.** Rotterdam, Brusse's Uitgeversmaatschappij. 1919.

Toen Dr. Boutens in 1902 of daaromtrent voor het eerst zijn vertaling van Aeschylus' Agamemnon uitgaf, bleek dat een belangrijke gebeurtenis voor de Nederlandsche litteratuur. Ook zij, die van het Grieksch vrij ver af stonden, toonden een verraste opgetogenheid over zijn werk, en ik herinner mij, dat o.a. Verweij er een bespreking aan wijdde, waarin hij Boutens' herschepping behandelde met weinig minder aandacht en waardeering dan indien het een oorspronkelijk gedicht gegolden had.

Van zijn vertaling van den Prometheus nam de kritiek, als ik me niet vergis, aanmerkelijk minder notitie. Maar de dichter ging voort en voltooide in den loop der jaren eene Nederlandsche bewerking der Orestie, die nu in dezelfde serie als zijn Plato-vertalingen (zie ***Mus.*** Oct. 1921) bij de firma Brusse verschenen is.

Aeschylus heeft — misschien anders dan men verwachten zou — zich in de laatste halve eeuw niet te beklagen gehad over gebrek aan belangstelling van de zijde van Nederlandsche bewerkers. Behalve Burgersdijk's vertalingen ken ik een „Perzen" en „Prometheus" van Da Costa, en de Orestie in 2 vertalingen, één van Allard Pierson en één van den Groningschen hoogleeraar W. Hecker. Het is interessant deze vertalingen met elkaar en met het oorspronkelijk te vergelijken, niet alleen om nog eens opnieuw het bewijs te vinden, dat vertalen niet ieders werk is, maar ook om tot een duidelijk inzicht te komen, hoezeer zich met de jaren de principiëele opvatting over de taak des bewerkers gewijzigd heeft.

Bij da Costa, allereerst, van eerbied voor het *woord* des dichters geen spoor. Het is of hij in verzen navertelt, wat hij kort, niet eens zoo heel kort, geleden zonder al te zeer gespannen aandacht in zijn Aeschylus had gelezen; en eer ge een halve pagina ver zijt, zal het U de grootste moeite kosten in den Griekschen tekst aan te wijzen, tot waar de vertaler ongeveer gevorderd is.

Allard Pierson heeft in zijn Orestie, in 1882 verschenen, niet alleen de koren berijmd, maar ook voor de overzetting der iamben de paarsgewijs rijmende Alexandrijnen gekozen, naar de wijze der Fransche en Nederlandsche klassieken. Wij kunnen door het pleidooi, waarmee hij in zijn inleiding dezen vorm verdedigt, niet meer gewonnen worden. We zoeken het geluid van het vers op andere plaats dan juist in den eindklank, en al blijft men niet geheel ongevoelig voor het pathos, dat zijn rijmende regels dikwijls doorschalt, de onnoodige, maar om het rijmwoord onvermijdelijke aanlenging der gedachte, stemt ons te onverzoenlijk.

Aan dit euvel lijdt Hecker's vertaling niet: zijn vijfvoetige iamben nopen hem tot kortheid in de uitdrukking der gedachte. Maar eigenaardig is, niet voor hèm alleen zoo zeer geloof ik, als voor de geheele generatie, waartoe hij behoorde, dat slechts de gedachte zijn belangstelling heeft: voor het beeld heeft hij geen oog. Vandaar voorzeker ook dat de lyriek in zijn vertaling ons zoo volkomen koud laat. Ze is absoluut ongevoeld. Dat kan men ongetwijfeld van Burgersdijk niet beweren. Elk weet hoe forsch hij is, maar ook dat het hem daarnaast dikwijls aan fijnheid ontbreekt.

Het zal den lezer wellicht interesseeren een proeve van vertaling van alle vier bewerkers naast elkaar te zien afgedrukt. Ik kies daartoe de 1e strofe van de parodos (Cho. vs. 22). Pierson predikt:

Mijn plicht gebiedt den vorst bij 't graf de schuld te [kwijten
Met offers hem gebracht;
De borst te slaan, de wangen stuk te rijten,
In onuitputb're klacht;
Gebiedt, met die verslagenheid der ziel te treuren,
Waaruit geen troost meer wekt,
En in mijn wanhoop 't kleed te scheuren,
Dat hals en boezem dekt.

Hecker constateert:

Gezonden kom ik uit de woning
Ter offerplenging voor den koning
Met handenwringend rouwmisbaar.
Mijn wang tuigt door bebloede sporen
Van verschgegroefde nagelvoren ;
Steeds krimpt mij 't hart, van kommer zwaar ;
Mijn overkropte smart verraden
De stukgereten borstgewaden,
Aan flarden hangende om de ellend,
Dit huis beschoren zonder end.

Bij Burgersdijk lezen we :

Wij gaan op last van 't vorstenhuis
Plengoffers brengen ; slag op slag treft hoofd en [borst ;
De wangen gloeien, pas tot bloed gereten,
Met den nagel diep geploegd ;
Doch lang reeds voedt in ons 't harte zich van [bitt're klacht,
Aan flarden reten wij 't gewaad,
Het boezemdekkend linnen kleed,
Reten het stuk van smart ;
Rampenverkondende wolken daalden neer op 't [jammerhuis.

Bij Boutens eindelijk :

Ik treed als anders afgezant
Ter woning uit, plengoffren aan te dragen
Onder de scherpe slagen
Van eigen slaafschgeboden hand,
Mijn wang blijft bloedgeteekend met het spoor
Van nagels verschgesneden voor . . . .
Vandat ik 't leven weet
Teerde op verzuchtingen mijn hart —
Nu onder vreemde smart
Sluikt voor mijn borst het kleed
In linnenrafelenden flard.
De peplos waarvan lachvergeten rouw
Verscheurde vouw aan boezemvouw.

Reeds uit den omvang alleen van het fragment zal men kunnen zien, hoe weinig Pierson zich om Aeschylus' taal heeft bekommerd ; en ook zonder den Griekschen tekst is het duidelijk, hoeveel kernachtiger en oorspronkelijker Boutens is dan Burgersdijk. Men behoeft trouwens hun werk niet opzettelijk te vergelijken om dit te weten. Maar wie een goed denkbeeld wil krijgen van de waarde zijner vertaling, zal het Grieksch er naast moeten leggen. Dan zal men merken, hoezeer Boutens zich van elk woord, van ieder beeld rekenschap heeft gegeven, en hoe hij ook in de koren, haast ongehinderd door het rijm — dat hij terecht bij deze lyriek ter vervanging van de onnavolgbare spelende gebondenheid der Grieksche maten noodzakelijk acht — zijn woorden aanpast aan den tekst, en in klank en sentiment eén vertolking geeft, die, soms met een enkele uit het beeldende woord zelf omhoog rijzende uitbreiding, den indruk van het Grieksche vers op de treffendste en nauwkeurigste wijze doet herleven. Dat hem taalscheppend vermogen en rythmische macht en volkomenheid hierbij als geen ander ten dienste staan, behoef ik niet te zeggen. Evenmin dat er weinig Grieksche dichters zijn, die deze kwaliteiten in die mate van hun vertalers eischen als Aeschylus.

Zooals van zelf spreekt, geeft Boutens' zeer persoonlijk taalgebruik — ik zette dat ook in mijn bespreking van zijn Phaidoon uiteen — aan den lezer wel eens moeilijkheden en bezwaren, en naar mijn oordeel zijn deze niet altijd louter subjectief. Als men op pag. 10 leest : „wie van dees droom den zin ontvouwen, verborgen bij de goôn . . . ." zal men eerst uit het ***θεόθεν ἐλακον ὑπέγγυοι*** van vs. 40 en uit Wecklein's verklaring den verborgen zin hiervan vatten, n.l. dat hier met „verborgen" zoo iets moet bedoeld zijn als „er borg voor zijn", d.i. „volstrekt verzekeren" ; in vs. 73 is „die zulk rouwen raakt" een om haar dubbelzinnigheid weinig aanbevelenswaardige vertaling van ***οἷς πρυσῆκε πειθῆσαι***, „Recht jaagt den schuldenaar opzij" van vs. 308, voor ***ἦ το δίκαιον μεταβαίνει***, kan twee of drie beteekenissen hebben, maar niet die, naar het mij schijnt, waarom het Grieksch in den samenhang vraagt ; in vs. 309 heeft bij „voor vijandig woord geboet zij vijandig woord" geboet de zonderlinge beteekenis van als boete d.i. als straf opgelegd, in 347 wordt ***κελαδους ευφθογγοτερους*** vertaald door den zeer ongewonen (en niet zeer welluidenden) comparativus „zoetluidiger". Maar misschien overschrijd ik met dit laatste de grens van het objectieve. Men zou met eenig recht kunnen beweren, dat wie „zoetvloeiender" zegt zich aan „zoetluidiger" niet behoeft te stooten. Ik laat dus liever ook verder alles wat ik van soortgelijke taalvernieuwingen aanteekende onbesproken, en om dezelfde reden heeft het geen zin die gevallen te vermelden, waar de dichter in klank of rijm of maat eens minder gelukkig was. Ook voor een vruchtdragende kritiek op die plaatsen, waar Boutens' interpretatie van den tekst mij onjuist lijkt, ontbreekt alle grond zoolang men niet zeker weet welke lezing hij volgde. Maar er is een zaak, die in een philologisch tijdschrift niet onvermeld mag blijven : dat is, dat Dr. Boutens in zijn vertaling veel meer dan oorbaar is bij Wecklein's gissingen in zijn uitgaaf van 1888 is te rade gegaan. Ieder die weet, hoe willekeurig Wecklein daar met den tekst van Aeschylus is omgesprongen, zal dit met mij afkeuren, vooral als hij bedenkt dat Boutens' Doodenoffer in 1919 is verschenen en Wilamowitz' editio maior in 1914.

Berlicum (*N. Br.*). W. E. J. Kuiper.

E. Naville, L'évolution de la langue égyptienne et les langues sémitiques. Paris, Paul Geuthner. 1920. (Pr. fr. 20).

Bovengenoemd boek bestaat uit eene korte inleiding gevolgd door 5 hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk wordt gehandeld over den oorsprong van het hiëroglyphenschrift, het bepalingsteeken en den oorsprong van het Cananëische schrift. In de inleiding en hier ziet men dat de schrijver, zooals dit trouwens uit verschillende tijdschrift-artikelen en werken van zijne hand reeds bekend was, een tegenstander is van de nieuwere richting in de bestudeering van het Egyptisch, zooals die door Erman is begonnen, en door anderen vooral door Sethe is voortgezet. De groote strijd tusschen de oudere en nieuwere school loopt voornamelijk over de transcriptie van de hiëroglyphen voorgesteld door een grasspriet, een arend, een arm en een kwartel. Terwijl men deze teekens vroeger, en dikwijls ook nu, als vocalen beschouwde, is de nieuwere opvatting dat het zwakke consonanten zijn. Zeer zeker zal niemand ontkennen, dat zij in het Egyptisch van den Grieksch-Romeinschen tijd vocalen representeeren, maar moeilijk zal het toch

vol te houden zijn, dat dit ook geldt voor de vroegere tijdperken. In het 2e hoofdstuk, dat handelt over de Egyptische grammatica, worden de grammatica's van Champollion, Birch, Page—Renouf, Brugsch enz. ter sprake gebracht. Daarmee is de schrijver over het algemeen meer ingenomen dan met de werken van dien aard uit de nieuwere school. Hoewel hij gaarne hulde brengt aan de werken van Erman, Steindorff, Schack, en vooral aan dat van Sethe getiteld: „das aegyptische Verbum", zijn er verschillende punten, waartegen hij in verzet komt, zoo b.v. tegen de meening, dat men in het oudste tijdperk van het Egyptisch evenals in de semitische talen slechts werkwoorden met drie consonanten aantreft, en dat de werkwoorden met twee en vier medeklinkers van jongeren datum zijn. Een heel gewichtig punt, waarop de schrijver meer dan eens terugkomt, is de verwantschap tusschen het Egyptisch en de Semitische talen, waarop reeds vroegere geleerden hebben gewezen. Wel spreekt hij dit sterk tegen, maar klemmende argumenten om de onjuistheid daarvan aan te toonen worden niet bijgebracht. Hoe zou het ook mogelijk zijn die verwantschap te ontkennen, als men let op verschijnselen als het pseudoparticipium, dat toch zeker wel dezelfde formatie vertoont als het semitische perfectum, maar waaraan dan in het Egyptisch nog een uitgang j is toegevoegd. Eene korte bespreking van het Demotisch en Arameesch vormt den inhoud van het 3e hoofdstuk. Het 4e hoofdstuk is aan het Koptisch gewijd. Hoofdzakelijk komen hier ter sprake, de verschillende dialecten, waaruit het Koptisch bestaat en enkele klankverschijnselen. Terwijl de schrijver er zeer terecht den nadruk op legt, dat er eigenlijk geen *Κοινη* is geweest, die de andere dialecten heeft verdrongen, is het niet duidelijk, waarom men in de grammatica niet de terminologie, gebruikelijk in de Semitische- en Indogermaansche talen zou mogen bezigen. Het praefix mare b.v. drukt toch den optatief uit. Waarom zou men nu hier niet van een optatief mogen spreken? Het 5e hoofdstuk, waarin de schrijver het een en ander te berde brengt over het Hebreeuwsch, dat hij ook elders heeft ter sprake gebracht, zij ter beoordeeling aan de beoefenaars der Semitische talen overgelaten, evenals hetgeen omtrent het Cananeïsche schrift en het Arameesch wordt gezegd.

Leiden. P. A. A. Boeser.

J. te Winkel, De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde, **Deel V. Bronnen en Registers. Haarlem, Erven F. Bohn. 1921. (Pr. ƒ 12.—).**

Men moge over de opvatting in Te Winkels uitgebreide literatuurgeschiedenis denken, hoe men wil, van de bronnenstudie, door den Professor in zijn vijfde, of registerdeel geleverd, kan niet anders dan met welgemeende waardeering worden kennis genomen. In de aankondigingen te dezer plaatse van de verschillende deelen van het werk werd door mij meermalen de hoop uitgesproken, dat de schrijver een *uitvoerig* register zou geven, vooral zoo noodig bij een studiewerk als het zijne, dat zoo veel en velerlei behandelt, en waarin zooveel stof als opgetast ligt: wat nu gegeven is, heeft mijn verwachting overtroffen.

Niet alleen bevat deel V een uitvoerig zaken- en personenregister, doch tevens een doorloopende aanwijzing van de invloeden, van buiten af op onze letterkunde geoefend, en een bronnenstudie, die een driehonderd bladzijden beslaat. De beide registers behoef ik niet anders dan te vermelden. Een novum is het overzicht van den vreemden invloed op de Nederlandsche letterkunde, zooveel mogelijk rubrieksgewijze chronologisch naar de schrijvers. Het is verdeeld in de volgende rubrieken: I. De Bijbel. II. Oostersche Letteren. III—XII. respectievelijk de Grieksche, Latijnsche, Middellatijnsche, Nieuwer-Latijnsche, Italiaansche, Spaansche, Fransche Engelsche, Hoogduitsche en Skandinavische Letteren. De eerste rubriek is verdeeld in A. Vertalingen van den Bijbel of deelen ervan; B. Bijbelsche geschiedenis in Epischen of Dramatischen vorm; in deze rubriek wordt verwezen naar de titels met vermelding van Deel en bladz., waar ze genoemd worden. In de overige rubrieken worden de vreemde schrijvers genoemd, die vertaald of nagevolgd zijn, of de werken, wanneer de schrijvers niet bekend zijn; ofwel groepsnamen als *Liedjes*, *Volksboeken*. Daar deze namen achter elkaar gedrukt zijn, en niet alfabetisch in kolommen, nemen ze minder plaats in, en staan nu systematisch en chronologisch gerangschikt, waardoor meer overzicht verkregen wordt over elken invloed in zijn geheel.

Meer valt er te zeggen over de bronnenstudie, waaraan dit deel een buitengewone beteekenis dankt. Want er wordt hier veel meer geboden dan een nuchtere lijst of opgaaf van boeken. 't Is een zeer belangrijke aanwinst voor studeerenden en beminnaars der schoone letteren. Ik kan niet beter doen dan beginnen met de eigen woorden van den schrijver aan te halen, waarmede hij aanvangt:

„Om te voldoen aan een meermalen tegenover mij „geuit verlangen, geef ik in dit vijfde deel van mijn „*Ontwikkelingsgang der Ned. letterkunde*, behalve de „uitvoerige registers, die ik van den aanvang af aan het „werk dacht toe te voegen, ook nog eene opgaaf van „bronnen, ten dienste van hen, die zich aan eene zelf„standige beoefening der Nederlandsche letteren wen„schen te wijden, hetzij in haar geheel, hetzij voor „bepaalde onderdeelen.

„Die opgaaf zal tevens, aan wie niet gaarne beschou„wingen van anderen alleen op gezag aanneemt, het mid„del aan de hand doen, om de gronden te onderzoeken, „waarop mijne mededeelingen en beschouwingen berus„ten; doch voor elk van deze afzonderlijk de bewijsgron„den aan te voeren, zooals dat in noten pleegt te geschie„den, is mij uit den aard der zaak hier niet meer mogelijk, „nog afgezien van den omvang, dien dit toegevoegde „deel daardoor zou krijgen. Ik moet mij daarom wel „bepalen tot het opgeven van die boeken, monographieën „of tijdschriftartikelen, die met goed gevolg kunnen „worden geraadpleegd door wie verlangt nog meer „in bijzonderheden de geschiedenis van bepaalde onder„deelen onzer litteratuur te leeren kennen, of verschil„lende meeningen daarover tegen elkaar af te wegen."

Dat wil hij doen door achtereenvolgens bij elk tijdvak en bij elk afzonderlijk hoofdstuk daarvan een beredeneerde opgaaf te doen van bronnen, mededeeling van verschillende uitgaven, tevens aanvulling van de stof en opmerkingen en meeningen over het behandelde.

Vooraf laat hij echter nog gaan een uitvoerige beschouwing van wat bronnen voor de litteratuur zijn; hij spreekt daarbij over handschriften, uitgaven, verzamelingen, boekerijen, catalogussen en over al wat iemand den weg kan wijzen op het veld van studie: hij toont aan op welke

manier men aan bibliographische en biografische bijzonderheden kan komen.

Dit is een helder overzicht; zeer leerzaam voor hen, die beginnen met de studie, of weinig leiding daarbij hebben; maar ook voor velen, die reeds om zich heen hebben leeren zien. En, ja, ook voor nog vele anderen, die reeds gansch geen vreemden zijn op het gebied der letterkunde, is er hier wel wat te vinden, dat zij misschien wel wisten, maar dat hun niet altijd zoo helder meer voor den geest staat; wat om het geheugen op te frisschen, of een tijdroovend onderzoek overbodig te maken: men vindt hier veel materiaal systematisch bijeen. Om een voorbeeld te geven: de vermelding van afdrukken van catalogi van kloosterbibliotheken; de lijst van biografische werken, te beginnen met *Albertus Miraeus. Elogia illustr. Belgii scriptorum*, waarbij ook gewezen wordt op de biografische gegevens omtrent stadgenooten in de stedenbeschrijvingen; de opgave van de verschillende werken over aesthetiek, hier wel niet op nieuw omschreven, maar gemakkelijk te vinden door de verwijzing naar de plaatsen in het werk.

Als voorbeeld van de wijze van behandeling van de bronnen kies ik op goed geluk het 8ste hoofdstuk van het Derde Tijdvak: *De Eglentier onder Hooft's leiding.* Ik laat jaartallen, deelcijfers en dergelijke details kortheidshalve weg.

Opsomming van de verschillende uitgaven der Werken (v. d. Burgh, A. Hooft—G. Brandt, D. v. Hoogstraten, Bilderdijk, Leendertz, Stoett). Grondslag voor Hoofts levenbeschrijving: *'t Leeven*, vóór de *N. Historien*, en de *Lijkrede* door G. Brandt, beide herdrukt met inl. en aant. door J. C. Matthes. Over zijn familie: Alb. Thijm en Vorsterman v. Oyen, *'t Geslacht Hooft*; te Winkel, *Mededeelingen*, in *Dietsche Warande*; Dozy, *Hooft en zijn geslacht*, in *O.-Holland*; v. Gelder, *Testament v. Hooft*, in *O.-Holland*. Hooft's *Brieven*, als bron voor kennis van zijn persoon; gebruikt door J. Scheltema, vóór *Hooft geschetst met zijn eigene woorden*, in zijn *Geschied- en Letterk. Mengelwerk*; opsomming der uitgaven; aanvulling door te Winkel, in *Tijdschr.*; bloemlezing door Mej. G. K. C. v. Nop. Zie verder: *Hooft-nummer* (opsomming der artikelen daarin); D. C. Meijer Jr., *De jeugd en jongelingsjaren van Hooft*, in de *Gids*, Doorenbos, *Feestrede*, Busken Huet, *Lit. Fant.*, Heeringa, *Invloed d. Renaissance*, in *O.-Holland*. Over H. de Keyser, lid van de Eglantier, zie Peters, in *O.-Holland*, Weismann, ald. en de *Jaarversl. Kon. Oudh. Gen. Rijmkroniek* v. J. Laurentius is herdrukt naar plano-uitgave door de Roever, achter *Jaarv. K. O. Gen.* Dichtwedstrijden; van de voornaamste zijn *Constth. Juweel* en *Vlaerdings-Redenrijck-bergh*. Voor Gijsb. v. Hogendorp, zie te Winkel in Bredero's werken, Dl. III; zijn *Spel v. Xerxes* in *Vlaerd. Redenr.-bergh*, zijn *Treurspel v. d. moordt aen W. v. Or.* werd afzonderlijk gedrukt. Coster's leven het eerst beschreven door J. Hobma in *O.-Holl.*; beknopt ook door Kollewijn in zijn uitg. der werken v. Coster. De verkoopcatalogus v. zijn boekerij, zie Kleerkooper in *Tijdschr.*

Ik herhaal, dat ik hier omschrijvingen, jaartallen, deelcijfers, bladzijden enz. weglaat.

Bij vele hoofdstukken wordt er tevens geargumenteerd, gepolemiseerd soms, aangevuld en geïllustreerd. Om van 't laatste een voorbeeld te geven, wat een afwisseling kan zijn na het dorre geraamte, dat ik boven te zien gaf, neem ik hier zijn mededeeling over omtrent v. Koetsveld. Na eenige gegevens omtrent de beoordeeling van zijn werk door Potgieter, wordt vermeld, dat zijn latere geschriften minder gunstig beoordeeld werden door Busken Huet, die hem vooral verweet, dat de predikant telkens bij hem voor den dag kwam. Toen v. Koetsveld daarna in de *Aurora* van 1865 een schets schreef, en daarin aan een godsdienstige ontboezeming plaats gaf, liet hij hierop deze tirade volgen:

„ „Kijk, kijk! alweder de dominé. Een preek en een toepassing! En Busken Huet heeft 't hem nog zoo goed gezeid!" — vergeef mij, goedgunstige lezer of minder gunstige recensent! en neem mij, zooals ik ben: boven de vijftig verandert men zoo gemakkelijk niet meer".

Dergelijke citaten verrijken het boek, want men heeft niet altijd gelegenheid zoo 'n *Aurora* in handen te krijgen, en deze woorden teekenen zoo juist den geestigen schrijver-predikant.

t. W. behandelt de letterkunde ook in verband met de andere kunsten; zoo vinden wij ook gegevens over muziek (zie o.a. over het klokkenspel, 117), schilderkunst (zie: de dichters tegenover Rubens en Rembrandt, 114; Troost en de blijspeldichters, 136); zoo lezen wij een titel als *Bestieringen aangaande de uitspraak en gebaarmaking en Verhandeling van de uitspraak en gebaarmaking van eenen redenaar*; en vernemen wij een oordeel van A. W. Weissman over de rococostijl in de bouwkunst: „die kunst der achttiende eeuw weerspiegelt zóó volkomen „den geest, de elegantie, den goeden smaak, de twijfel- „zucht der menschen, die toen leefden, dat zij recht heeft „op onze bewondering, *enz.*" (152). In verband met dit oordeel wijs ik nog op wat t. W. zegt over de miskenning van die eeuw en haal er deze woorden uit aan:

„Wie den moed heeft zich in die litteratuur in te „leven en zich weet te ontworstelen aan de alleen- „heerschappij van zijn tijdelijk schoonheidsideaaltje, „zal zich beloond vinden door het ontdekken van eene „krachtige geestelijke ontwikkeling, waaraan ook wij „nog veel te danken hebben" (132).

Vele gedeelten lokken nog tot bespreken uit, maar dit zou te veel ruimte innemen; ik wijs hier nog kort eenige onderwerpen aan: de uitvinding der boekdrukkunst (35) [1]; den bijzonder rijken voorraad titels bij Wolff—Deken (195 en 196), en over het sentimenteele (196); de Zuid-Nederlandsche letterkunde (Vlaamsche beweging, 248), ook de oudere (o.a. mededeelingen over De Swaan, van wien in 1916 nog een stuk werd opgevoerd (164) [2]; de politieke gedichten van Bilderdijk, in losse

[1]) In verband met dit onderwerp had nog genoemd kunnen worden het kleine, doch belangrijke geschriftje van T. Folmer, *Het Boek en de Boekhandel vóór de uitvinding der Boekdrukkunst;* maar ook de mooie reeks populaire werken van R. v. der Meulen over boek, boekenliefhebberij enz. Bij de gegevens over Heye hadden nog genoemd kunnen worden de brieven uitgegeven in het *Leidsche Tijdschrift* Dl. XXXVII; bij de uitgaven van den *Gijsbrecht v. Amstel* het bescheiden Pantheon-uitgaafje.

De titel van Dunlop's bekende werk geeft t. W. als *Prose-fiction*, in plaats van *Prose fiction*; wel een klein, maar tóch een verschil.

[2]) In een art. van Prof. Prinsen in den groenen *Amsterdammer* van 1 April ll. zie ik, dat voor eenige jaren ook in Amsterdam een blijspel van De Swaan met succes opgevoerd is.

blaadjes en in bundeltjes (199 en 219); de slechte werking van den *Gids* (Oltmans, 230; Bosboom-Toussaint, 264)[1]; het o.a. bij Cats zooveel voorkomende Ick en weet niet wat (naar 't Fransch, 106); Cloris en Roosje (142); het aardig-naief versierde *Duyfkens ende Willemynkens Pelgrimagie*, waarvan t. W. als teekenaar en vermoedelijk ook schrijver noemt Boëtius a Bolswert.

Hier mogen nog enkele opmerkingen volgen naar aanleiding van hetgeen t. W. in zijn bronnenstudie aanroert. Hij wijst aan (bl. 183) het feit, dat in de mooie platenatlas van Poelhekke en de Vooys (wel wat te weinig waardeerend „niet onverdienstelijk" genoemd) als portret van den dichter Hieronymus van Alphen voorkomt dat van zijn gelijknamigen grootvader, door Houbraken gegraveerd naar een portret van 1735! Laat ons aan Homerus denken, en hopen, dat bij een herdruk dit portret vervangen worde door een reproductie naar het mooie, zeker *ad vivum* geteekende van J. B. Tetar v. Elven. Aangewezen wordt de ongunstige meening, die Helmers had over Shakespeare's verdiensten. Ik heb er de *Hollandsche Natie*, die ik, tot mijn schande, nooit geheel gelezen heb, op nageslagen, en las in den zesden zang deze regels:

> Toen de Agrippijnsche zwaan op dons van zilvre pluimen
> In d'Amstel dartelde....
> Was Shakspears wansmaak in het oor der Britten [schoon.

De eerste druk verscheen 1812, de 2e 1814 enz.

Shakespeare noemende wijs ik meteen op de mededeeling, dat het opstel over den grooten dichter in v. Hemert's 10e deeltje van de *Lektuur v. d. Ontbijttafel* is van de hand van Prof. G. J. Meijer (1808).

Over Bilderdijks tweede vrouw acht t. W. de bouwstoffen overvloedig aanwezig in de vele geschriften over den dichter zelf; hij betreurt het, dat ze nog niet zijn samengevat tot een uitvoerige karakterteekening en kenschetsing van hare werken. Dit lezende, dacht ik: zou dit geen dissertatie-onderwerp zijn voor een onzer studeerende dames? of zou het waar zijn, wat wel beweerd wordt, dat een man een onbevooroodeelder kijk zou hebben in zulk een geval? Dit zelf zou een mooi onderwerp voor een dispuut of een verhandeling zijn.

Onder het vele, dat ik uit de bronnenstudie leerde, behoort ook, dat *Abällino, der grosse Bandit* gedramatiseerd is naar een roman van Zschokke, wiens *Stunden der Andacht* (in vertaling) ook bij ons een geliefd godsdienstig dagboek geweest is, en nog wel zijn zal. Wel kende ik zijn romantisch historie-verhaal *Die Freistatt von Aarau*, doch een rooverhoofdman is toch nog iets heel anders, dan de op de begutte verliefde adellijke krijgsman Gangolf Trüllery. Als psychologisch verschijnsel is dit feit zeker merkwaardig, doch op zich zelf staand en bevreemdend is het ten slotte niet.

Bij bl. 168 vul ik even aan, dat de uitgebreide *Natuurlijke historie* van Houttuijn wel terecht als in drie deelen verschenen is opgegeven, doch dat men hierdoor van de uitgebreidheid niet het juiste denkbeeld krijgt, indien men niet weet, dat elk deel in stukken (= banden) verdeeld is, zoodat het geheele werk 37 boekdeelen beslaat!

Uit de bronnenstudie leert men o.a. ook nog welk een werkzaam geleerde de bekende Vondelkenner J. H. M. Sterck is, wiens bijdragen ook op ander gebied dan juist de Vondel-studie ons hier telkens onder 't oog komen.

Dat er van Wagenaar's *Vaderl. Historie* een Duitsche en een Fransche vertaling is verschenen, zullen velen met genoegen vernemen.

Met belangstelling las ik, wat men uit het mooie, maar moeilijk in bezit te krijgen, *Leven van C. en D. J. van Lennep* ook kan vernemen, de namen van A. R. Falck (ps. Welmoed), Jer. de Vries (ps. Eerman), C. Loots (ps. Vrolijkhart), R. H. Arntzenius, J. F. Helmers, Anton Cramer, als medewerkers aan de *Arke Noachs* (1799—1800); met waardeering moet men kennisnemen van te W.'s opkomen voor van Lennep en ter Gouw in zake hun ontleening aan het Engelsche werk van Jacob Larwood (H. D. J. v. Schevichaven) voor hun *Uithangteekens*.

Een aanhaling uit Corvers voorrede voor de door Anna v. Hattum in proza vertaalde *Cenie*, waarin deze „nieuwigheid" wordt verdedigd, zal door velen met belangstelling gelezen worden.

Daar wij, helaas! in den tijd der films leven, vermeld ik tot slot van deze losse opmerkingen wat t. W. op bl. 264 mededeelt: „De inhoud van *Majoor Frans* is zelfs (ook in Amerika) op een film vertoond, waarvan men afbeeldingen besproken vindt door Henri Borel in „*Eigen Haard*" ".

Kan ik met volle overtuiging prijzen de gedocumenteerdheid, de rijkdom van gegevens, te vinden in het registerdeel, hiermede wil ik natuurlijk niet mijn instemming betuigen met alle beoordeelingen, met de appreciatie van kunstenaars en werken, zooals die daar geboekt staan; evenmin als ik het altijd met de aesthetische beschouwingen van den Heer t. W. eens ben. Zoo geef ik o.a. gaarne toe, dat Potgieter geen recht gedaan wordt. Zoo ook dat hij geen rechten kijk heeft op de „tachtigers".

Deze laatste noemende kom ik van zelf tot het wijden van een afzonderlijk woordje aan het *Besluit* of liever de bronnenafdeeling op het *Besluit* of laatste hoofdstuk van het werk.

De schrijver verdedigt daarin zijn standpunt en zijn recht om den Nieuwe-Gidskring te bespreken, zooals hij gedaan heeft. Hier zijn geen bronnen aan te wijzen, maar wil hij argumenten geven voor zijn beweringen. Van zijn standpunt heeft hij in zekeren zin gelijk, en er schuilt ook wel waars in zijn beweringen. Jammer is het, dat de toon van dit hoofdstuk verloopt, en te polemisch, te spottend wordt. De zeker niet van hatelijkheid vrij te pleiten woorden van den Heer J. de Meester, op de jaarvergadering van Letterkunde gesproken, prikkelden wel tot een weerwoord, maar philosofischer, waardiger was het geweest, als t. W. niet hierop gereageerd had, althans niet op die wijze, in het slotwoord van een standaardwerk. Was hem verweten, dat hij de Nieuwe-Gidsmannen niet juist beoordeeld had[1],

[1]) Zie de brieven van Mevrouw B.-T. omtrent de *Verovering van Hoey*, een werk, dat inderdaad een aparte plaats inneemt onder hare romans: er zit meer gang in, maar de geest van de schrijfster is er minder tastbaar in te vinden.

[1]) **De grootste fout ligt, m. i. in het feit, dat t. W. niet genoeg waarde hecht aan het goede, dat een richting uitwerkt, ook al komt uit haar niet rechtstreeks en volledig het groote voort, dat zij beoogde.**

en daarbij een zeer spottende persoonlijke beeldpsraak gebruikt; t. W. had kalm argumenten moeten geven, zijn standpunt verdedigen, zonder de beeldspraak te beantwoorden met een dergelijke. Het past niet in het kader. t. W. heeft toch een groot werk gegeven, dat, hoewel velen het naar hun smaak anders zouden hebben gewenscht in vorm, opzet en geest, zeker vooral ook door zijn bronnenstudie, als een schatkamer kan zijn, een museum, gereed om velen mede te deelen en te laten zien, wat er al in onze letterkunde voortgebracht, wat er al gewaardeerd is, en hoe. Het geeft zeer veel, volgens sommigen te veel, d.i. te weinig kunstzinnig uitgezocht en geschift, doch volgens 's schrijvers opvatting alles noodzakelijk en onmisbaar om een historisch beeld te geven; en bij die opvatting ook te aanvaarden.

Er zijn ten opzichte van museums van beeldende kunst tegenwoordig geheel nieuwe opvattingen geopenbaard. Sommigen denken zich als ideaal een verzameling, waar alleen de beste kunstproducten in beperkt getal in kleinere ruimte tentoongesteld zijn; doch nog altijd is het aantal voorstanders groot genoeg, die in een museum een overzicht willen vinden van wat er op kunstgebied is voortgebracht, daaronder ook begrepen wat ons minderwaardig voorkomt, maar uit historisch oogpunt, als schakels in den keten, belangrijk is, wat den samenhang aantoont tusschen scholen en perioden; wat ook den smaak van een tijd kenschetst.

Een museum van de laatste soort is te Winkels werk, en in dit laatste deel is er een soort beredeneerde catalogus bij geleverd, die een bezoek vruchtbaarder maakt, een beschouwen van een bepaald gedeelte vergemakkelijkt, en die tevens voor den niet-bezoeker een leerzame lectuur vormt, ook al is hij het met iedere appreciatie niet eens.

Den Haag. C. H. Ph. Meijer.

B. Delbrück, Grundlagen der neuhochdeutschen Satzlehre; ein Schulbuch für Lehrer. Berlin u. Leipzig, Vereinigung wissenschaftlicher Verleger W. de Gruyter & Co. 1920. (Pr. ƒ 1.60).

Het streven, de in vakkringen overwonnen doch élders taai voortlevende taalbeschouwing te gaan bestoken in het kamp van hen, die „durch Beruf oder Neigung zu einer eingehenden Beschäftigung mit der Muttersprache hingeführt werden", hoezeer ook toe te juichen, brengt bezwaren mee, die ook de bekende Germanist Delbrück niet geheel heeft weten te ontzeilen. De geschoolde vakgeleerde bouwt licht te veel op de taalkundige kennis, maar vooral ook op het philologisch denken zijner lezers; anderzijds moet hij, indachtig aan de beperktheid dezer „Voraussetzungen", zich dikwijls ontzeggen, de schoonste resultaten zijner onderzoekingen, klaarheid en wijde perspectieven, tot gemeengoed te maken. Deze moeilijkheden echter in aanmerking genomen, heeft de schrijver m.i. een nuttig en bruikbaar boek geschreven, dat vooral ook onze studeerenden in de Germaansche philologie tot verheldering van inzicht kan leiden. Echter verwachte men geen volledige uiteenzetting in den trant van het bekende werk van Erdmann. De schrijver beperkt zich tot eenige capita selecta, die wel is waar in logisch verband tot elkaar staan, echter niet in die mate als typisch kunnen gelden, dat een behandeling der overige gebieden daardoor minder noodzakelijk ware geworden.

Een begrenzing van het begrip Neuhochdeutsch vormt het eerste gedeelte. De invloed der kultuurcentra Silezië en Saksen op Luthers taal wordt behoorlijk naar voren gebracht, andere invloeden, die nauwelijks van minder gewicht zijn, als de verlegging van het economisch zwaartepunt, de realistische strooming en de intrede van het dialect in de literatuur, worden echter niet genoemd. — Bij de hierop volgende afbakening der begrippen schrijftaal en spreektaal, omgangstaal en dialect had ik gaarne gezien, dat de in de laatste jaren zoo sterk toenemende liefde voor de gewestelijke taal zoowel ten opzichte van hare oorzaken als van hare gevolgen met enkele woorden was bedacht.

Overigens lijkt mij dit hoofdstuk beter geslaagd dan het volgende, dat het begrip „zin" moet verduidelijken. Of de zeer sterk „verklauselte" definitie, die D. geeft, veel tot verheldering zal bijdragen, meen ik te moeten betwijfelen. De kans zal zeer groot zijn, dat de studeerende, zich houdende aan de bepaling, „Halt!" een zin zal noemen, „Hurra!" echter niet, ja, zelfs tot de conclusie kan komen, dat „hé, wat heb ik 't warm!" geen zin mag worden genoemd.

Na een m.i. „einwandfreie" beantwoording der vraag, hoe het leeren spreken en verstaan in zijn werk gaat, worden sommige punten uit de zinsleer nader beschouwd. In de eerste plaats de vorming van 't Perfektum. D. sluit zich hier, voor zoover het ontstaan betreft, bij Paul aan, laat echter niet na, aan de voor modern taalgebruik bevredigender formule van Adelung recht te laten wedervaren. Jammer, dat niet getracht is, de kloof tusschen de beide functies van „haben" te overbruggen.

Bij de behandeling van het sterke en het zwakke bijv. n.w. wordt in 't bijzonder de wordingsgeschiedenis belicht. Over 't geheel op m.i. uitstekende wijze. Echter schijnt het mij niet juist, dat de zwakke vormen na eines, einem etc. de overhand kregen, „omdat ze minder nadenken vorderden". Wanneer de schrijver beweert, dat de vormen op -en „sozusagen von selber mitliefen", dan kan men hetzelfde beweren van de sterke vormen: eines altes Freundes, einem altem Freunde, „Nadenken" (indien er sprake van kon zijn) behoefde men ook hier slechts éénmaal, n.l. om de vormen eines, einem te vinden. Dan volgden de andere vanzelf. Het komt mij waarschijnlijker voor, dat de vormgelijkheid der voorafgaande „Bestimmwörter" hier de hoofdrol heeft gespeeld.

Een belangrijke plaats staat de schrijver af aan een behandeling van de woordschikking. Ook hier weer een historische ontwikkeling van het tegenwoordig gebruik, die bij veel aantrekkelijks een gewichtig onderdeel laat vermissen, n.l. den rol, dien het melodisch en het metrisch element daarbij hebben gespeeld. Overigens zal dit hoofdstuk echter ongetwijfeld tot een beter inzicht bijdragen en tot eigen onderzoek aansporen.

Het volgende deel is gewijd aan een bespreking van den Konjunktiv, voornamelijk in de „indirekte Rede" en in de „exzipierende" zinnen. Op een uiteenzetting, van het tegenwoordig gebruik, (waarbij D. de schrijftaal m.i. wel wat te weinig gewicht toekent), volgt de verklaring van het afnemend gebruik speciaal der Präsensvormen. Hierbij kan ik niet in alle deelen met den schrijver meegaan. Naast formeele overeenstemming en grootere gebruiksmogelijkheid van den Ind. hebben, naar het

mij voorkomt, ook de minder speculatieve denkwijze in de laatste halve eeuw, benevens de nauwere aansluiting van spreek- en schrijftaal wederzijds het hunne bijgedragen.

Eenige kleine aanmerkingen mogen nog volgen: Bij een bespreking der „Personenverschiebung" in de Ind. Rede vestigt de schrijver ten onrechte den indruk, alsof alleen bij den 3den persoon geen „Verschiebung" plaats vindt. Bij de behandeling der parataktische verbinding in de Ind. Rede wordt de lezer er toe gebracht zinnen als „Sage nicht, die Liebe habe dich verlassen", als onduitsch te beschouwen.

In het hoofdstuk over „das Satzgefüge" wordt Curme een meening ondergeschoven, die in tegenspraak met zijn duidelijke uiteenzetting is.

Ondanks deze en andere aanmerkingen (gebrek aan samenvatting, overwegen van het mechanisch navolgende element in taalvorming en verwaarloozing van het scheppende) geloof ik, dat dit boek door den rijkdom aan frissche gedachten en duidelijke uiteenzetting er zeer toe kan bijdragen, naast Erdmann, Sütterlin, Paul enz., de studeerenden tot zuiverder inzicht en vooral ook tot zelfstandig onderzoek te brengen.

Den Haag. T h. A. V e r d e n i u s.

Aucassin und Nicolette, Kritischer Text mit Paradigmen und Glossar von **H. Suchier.** Neunte Auflage von **W. Suchier.** Paderborn, Schöningh. 1921. (Pr. M. 8 + 40 %).

Walther Suchier, die de zorg voor de negende druk van deze bekende uitgaaf zijns vaders op zich genomen heeft, heeft daarin verschillende veranderingen aangebracht. Het Franse kleed, waarin het boek vanaf de vijfde druk verscheen, is afgelegd: inleiding zowel als aantekeningen zijn geheel omgewerkt en in het Duits geredigeerd; de eerste bevat o.a. een samenvatting van hetgeen men over de dichter, zijn werk en zijn bronnen geschreven heeft. Ook de woordenlijst heeft een verandering ondergaan, maar de tekst zelf en het overzicht van het dialekt zijn vrijwel onveranderd gebleven. Ook in dit nieuwe kleed zal de chante-fable van Aucassin en Nicolette op velen zijn bekoring blijven uitoefenen.

Leiden. K. S n e y d e r s d e V o g e l.

J. Turi and **P. Turi, Lappish Texts.** With the cooperation of K. B. Wiklund edited by E. Demant-Hatt (D. Kgl. Danske Vidensk. Selsk. Skrifter, 7. Række, Hist. og Filos. Afd. IV. 2). København, A. F. Høst & Søn. 1920. (Pr. 12 Kr.).

Deze zeer belangrijke materiaalverzameling bevat een aantal teksten, opgeteekend door den Zweedschen Lap Johan Turi in het dialect van Kautokeino, en door diens neef Per Turi in den tongval van Jukkasjärvi, vermengd met Kautokeino-elementen. Een enkel verhaal is gedeeltelijk door den Lap Lars Nutti opgeteekend. De teksten van Johan Turi zijn echter niet in diens eigen, zeer onnauwkeurige, spelling gepubliceerd, maar Prof. Wiklund heeft het noodig geacht ze over te brengen in de normale Noorweegsch-Lapsche schrijftaal, zooals die met enkele verbeteringen door Prof. Nielsen wordt gebruikt. Zekere kenmerkende eigenaardigheden van het Kautokeino-dialect heeft Prof. Wiklund, terwille van de locale kleur, behouden. Daarentegen worden ons Per Turi's en Lars Nutti's teksten in de oorspronkelijke spelling gegeven. De Engelsche vertaling, die tegenover de teksten is gedrukt, is van Mevrouw Hatt's echtgenoot, den bekenden ethnoloog Dr. Gudmund Hatt, maar berust op haar eigen Deensche overzetting uit het Lapsch. Mevrouw Hatt heeft de Engelsche vertaling echter doorloopend met den oorspronkelijken Lapschen tekst vergeleken. Door het toevoegen dier vertaling aan het slechts voor weinigen verstaanbare origineel is het werk voor een ruimen kring van ethnologen en folkloristen toegankelijk gemaakt.

Eerst komen teksten betreffende toovenarij en volksgeneeskunde, gevolgd door eenige noaide-geschiedenissen. De noaide of medicijnman, die op Kerstnacht den Duivel op een driesprong afwacht om bovennatuurlijke kennis of rijkdom aan rendieren te verwerven, en die ook door het verrichten van verschillende handelingen zich de geesten van dooden tot helpers kan maken, is een machtig vriend voor wien hij welgezind is, een gevaarlijk man voor zijn vijanden. Zoo kan hij b.v. door zand van het kerkhof met stille incantatie-bedoeling op een persoon te strooien, dien naar believen dooden of kwellen. Sommige noaide's, die het bijzonder ver gebracht hebben, kunnen vliegen en spannen een wolf voor de slede, als zij naar de kerk gaan. Hebben zij de kerk bereikt, dan verdwijnt de wolf, maar hij komt zijn meester weer afhalen op het oogenblik, dat hij naar huis wil gaan. Zulke toovenaars hebben ook de macht om hun lichaam te verlaten, dat dan als dood achterblijft, terwijl hun ziel met de engelen des Duivels bezig is dezen of genen leed en onheil te veroorzaken. Maar als iemand het lichaam van den in trance verkeerenden noaide beweegt, dan wandelt het weg, en ziel noch lichaam keeren ooit terug. De machtigsten onder de noaide's kunnen een boom doen verrotten door er slechts naar te kijken. Van groot belang zijn ook de magische formulieren en de geneesmiddelen tegen allerlei ziekte en ongemak, die soms tot het gebied der homoeopathische magie behooren. Niet minder verdient de aandacht, hetgeen ons omtrent zwangerschap en verlossing wordt medegedeeld.

De noaide-verhalen, die op de algemeene mededeelingen volgen, spelen in den tegenwoordigen tijd of binnen menschenheugenis. Zij illustreeren rijkelijk de voorafgaande bladzijden en geven ons ook duidelijke voorbeelden van vrouwen met noaide-vermogens. Wij leeren er ook het geloof aan weenende geesten van gedoode pasgeboren kinderen uit kennen.

Dan volgen verhalen omtrent de elf-achtige wezens, die Ulda's genoemd worden, een woord dat uit het Noorsch afkomstig is. Deze Ulda's leven hoofdzakelijk onder den grond en zijn meestal onzichtbaar, maar somtijds vertoonen zij zich aan hen die zij begunstigen, ja, in vroeger tijd zagen de Lappen even dikwijls Ulda's als zij andere Lappen zagen. Zij leven op dezelfde wijze als de menschen en hebben groote kudden van witte, eenhoornige rendieren en koeien. Bij LXIV („About the changing of the Uldas") en LXVII („The Lapp-woman as midwife among the Uldas") is Bolte-Polívka, Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm, Band I, p. 367—370 te vergelijken. Zie ook Poestion, Lappländische Märchen, p. 114 sqq. („Das vertauschte Kind"), en voor de Ulda's p. 50 sqq. („Das Ulta-Mädchen").

Onder dezelfde rubriek als de Ulda-vertellingen vinden wij een menigte van andere verhalen van zeer verschillenden aard en inhoud. Een bijzondere groep

van Lapsche overleveringen, die trouwens in dezen bundel slechts karig vertegenwoordigd is, vormen de zeer geliefde sagen omtrent de Stallo's, menschenetende reuzen van ontzaglijke lichaamskracht, maar gering verstand, die het niet zelden tegen de arglist van wijze Lappen moeten afleggen. Een veel grooter aantal sagen van dezen aard vinden wij bij Poestion (p. 127-178). Met LXXI („Stallo and Banni Biettar") correspondeert het eerste gedeelte van Poestion p. 136 sqq. („Patto-Poadnje rächt sich an Stalo"), en LXX („About a Stallo who lived at the northern end of Torneträsk") heeft een trek gemeen met Poestion p. 133 sq, („Stallo and Patto-Poadnje") en p. 135 sq. („Stallo und der Fischerlappe"). Het zoude misschien de moeite loonen de veelsoortige verhalen der Turi's in het algemeen met die bij Poestion stelselmatig te vergelijken, en zeker zoude het ook van belang zijn ze in den stijl van Bolte-Polívka te commentarieeren. Het door Mevrouw Hatt uitgegeven folkloremateriaal bewijst opnieuw, hoe zeer het Lapsche volksleven van oudsher onder Noorsche invloeden heeft gestaan, maar dit in bijzonderheden aan te toonen ligt thans niet op mijn weg.

Voor hem die het arctische leven bestudeert, is de volgende afdeeling, die aan het rendier en de jacht gewijd is, van niet minder gewicht dan de vorige rubrieken. Een aantal korte geschiedenissen uit het dagelijksch leven vormt, afgezien van de ophelderende noten en de inhoudsopgave, het slot van Mevrouw Hatt's hoog te waardeeren publicatie.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

A. Rosenberg, Geschichte der römischen Republik. („Aus Natur und Geisteswelt", 838. Band). Leipzig u. Berlin, Teubner. 1921. (Pr. *f* 0.70, geb. *f* 0.90).

Na de werken van *Bloch*, „Soziale Kämpfe im alten Rom" (4e dr. 1920) en *Neurath* „Antike Wirtschaftsgeschichte" (2e dr. 1918) verscheen onlangs het hier aangekondigde deeltje in dezelfde serie. Het bedoelt „in ganz knapper Form die Haupttatsachen über die Geschichte der römischen Republik zusammenzufassen". Dat aan een dergelijke beperking, inzonderheid waar het deze stof geldt, ernstige bezwaren verbonden zijn, heeft de schrijver zeer wel gevoeld. In hoofdzaak zijn die bezwaren tweeërlei : in de eerste plaats moesten bepaalde terreinen vrijwel geheel worden vermeden, b.v. de economische en sociale problemen (waarvoor naar Bloch verwezen wordt) en de geschiedenis van krijgs- en provinciewezen ; in de tweede plaats was het onmogelijk aan uiteenloopende zienswijzen recht te doen wedervaren, terwijl toch de overtalrijke duistere punten in de geschiedenis der eerste eeuwen van Rome als republiek het geven van apodictische uitspraken dikwijls zeer gevaarlijk maken. Daar komt nu nog bij, dat aan sommige hoofdstukken een zekere mate van oorspronkelijkheid niet kan ontzegd worden, en Rosenbergs beschouwingen meermalen belangrijk afwijken van de tegenwoordig gangbare opvattingen ; zelf wijst hij in zijn inleiding op de kritische beoordeeling van de leiders der democratische volkspartij in de latere republiek, de beschouwing omtrent de nobiliteit, die aangaande de boeren-democratie en in het algemeen omtrent de verhouding der verschillende standen in Rome. De vraag evenwel, of en wanneer hij op deze vragen dieper en meer wetenschappelijk zal kunnen ingaan, moet hij onbeantwoord laten. Een andere vraag schijnt gewettigd, of niet een omgekeerde methode van arbeid aanbeveling had verdiend ; had de schrijver zich de moeite getroost, allereerst in een of andere publicatie zijne afwijkende opvattingen wetenschappelijk te staven, dan zouden wij niet, gelijk nu het geval is, in het onzekere verkeeren omtrent de bronnen, waaruit hij heeft geput, en de waarde, die hij daaraan toekent.

Overigens is dit werk niet zonder verdienste : zijn overzichtelijkheid dankt het niet alleen aan den beperkten omvang, maar ook aan den helderen stijl. Met de noodige voorzichtigheid gebruikt, kan het zeer goed dienen als voorloopige inleiding, mits die voorzichtigheid ook daardoor tot uiting komt, dat inderdaad ter aanvulling van hetgeen in dit boek ontbreekt werkjes als de boven geciteerde gebruikt worden. Als bewijs van belangstellende lezing doe ik enkele grepen uit de aanteekeningen, die ik bij de lectuur maakte. De geschiedenis der Romeinsche kolonisatie is niet duidelijk, niet volledig en niet geheel juist beschreven (pp. 14 vlgg.). Niet duidelijk, want de vermelding van „latinische Kolonien" op p. 14 en 16 in tweeërlei zin vereischte voor de lezers, voor wie dit boekje bestemd is, nadere toelichting. Niet volledig, want van de *Coloniae civium Romanorum* wordt in dit verband met geen woord gerept, hoewel toch sommige daarvan reeds uit de 4e eeuw dateeren. Mogelijk hangt dit samen met het feit, dat de schrijver het hoofdmotief voor de kolonisatie in de economische toestanden zoekt, hetgeen toch op zijn minst genomen aan twijfel onderhevig is. Bij de *col. civ. Rom.* was dit zeker niet het geval, en ook bij de overige koloniën moet men zeker in de eerste plaats denken aan de zucht tot politieke machtsuitbreiding, waarmede weer in overeenstemming is de verklaring op p. 11, dat de Romeinen het voorbeeld der Etruriërs hebben gevolgd. Trouwens, het is ook niet juist, dat Latium verreweg het dichtst bevolkt zou zijn geweest van geheel Italië ; dat epitheton komt aan Campanië toe (tenzij men alleen aan de allernaaste omgeving van Rome denkt, vgl. o.a. Beloch, „die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt", pp. 413 vlgg.) — De bevoegdheid van den censor ten opzichte van de senaatskeuze (p. 28 en 29) wordt te groot voorgesteld ; de interpretatie van het *plebiscitum Ovinium* moge niet vaststaan, zij zal toch altijd moeten uitgaan van den corrigeerenden aard der censuur. — De bijzonderheden betreffende de hervorming der comitia centuriata (p. 48) hadden m.i., in verband met het onzekere van de zaak, in dit korte bestek beter kunnen worden weggelaten. — Bij de bespreking van de politiek der Gracchen (p. 66) verzuimt R. er op te wijzen dat, gelijk uit Appianus blijkt en door Ed. Meyer helder uiteengezet is (*Kleine Schriften* 409), oorzakelijk verband bestaat tusschen de agrarische kwestie en het verleenen van het burgerrecht aan de bondgenooten ; de motiveering van C. Gracchus' wetsvoorstel (p. 66) is dan ook onvoldoende en de typeering ervan op p. 68 bezijden de waarheid. — De rol, door Marius gespeeld in den Jugurthijnschen oorlog (p. 84), is wel wat geflatteerd. Hetzelfde geldt m.i., maar in nog sterker mate, voor de karakterteekening van L. Catilina (p. 91).

Den Haag. H. Wagenvoort Jr.

H. J. Tiele, De zending van Pesters naar Hannover Augustus—December 1723. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1921. (Leidsche diss.).

De heer Tiele heeft zich met zijn dissertatie ten doel gesteld licht te laten vallen op het tijdvak tusschen de uitvaardiging van het octrooi voor de Compagnie van Oostende (Juli 1723) en de tractaten van Weenen en Hannover (1725) [1]), omdat in de literatuur dit tijdvak gemeenlijk is overgesprongen, en meent, dat de uitvoerigheid van zijn studie gerechtvaardigd is, omdat mede hieruit blijkt, dat: „er iets meer lijn was in de buiten-„landsche staatkunde van onze Regenten (indien al-„thans de naam staatkunde verdiend is) dan men uit „de schimmige, somtijds onjuiste voorstelling, welke „men er hier en daar in de historische werken van kan „opdoen, geneigd is op te maken." Dit is zoo voorzichtig gezegd, dat men geneigd is te vermoeden, dat de heer T. wel voelt, dat hij hier niet sterk staat. Dank zij de artikels van Prof. Bussemaker en Mej. Croll, en de dissertatie van Dr. Goslinga zijn wij dan ook niet schimmig of onjuist meer ingelicht: de staatkunde van de Regenten bewoog zich langs een duidelijk getrokken lijn van wel overwogen onthouding.

Doch ook zonder dat dit nogmaals bevestigd wordt, heeft deze dissertatie wel reden van bestaan. Hannover was het middelpunt van de actie tegen de Compagnie van Oostende en door het minutieuse verslag van hetgeen daar verhandeld werd, geeft de schrijver een goed beeld van de bij alle betrokken mogendheden, en niet alleen bij de Republiek heerschende angst voor daden als gevolg van de pas doorstane oorlogen, het algemeene onderlinge wantrouwen, de afkeer van de eerste te moeten zijn. De zending van Pesters op zich zelf, waarbij hij een instructie ontving, waarmee weinig eer viel te behalen n.l.: zekerheid te verkrijgen van de houding, die de koning van Engeland van plan was aan te nemen ten opzichte van de Compagnie en diplomatieken steun te verkrijgen zonder zich tot iets te verbinden, raakt wel wat op den achtergrond en de aanhef van het boek: „De hoofdpersoon van deze studie, mr. E. de P." enz. moet vooral niet letterlijk opgevat worden. Zijn brieven zijn weliswaar de hoofdbron maar hoofdpersoon, als men er een hebben wil, is Townsend; dat is de man van wien alles uitgaat, die rusteloos en met eindeloos geduld tracht de Republiek in beweging te krijgen. Van zijn persoonlijkheid kunnen we ons een voorstelling maken, Pesters zijn we eigenlijk vergeten, als we op de laatste bladzijde terloops en zonder verder commentaar meegedeeld vinden, dat hij naar huis gaat en zijn zending afgeloopen is Hij had òf meer op den voorgrond gebracht, zijn optreden, de resultaten of het gebrek aan resultaat, de reden van zijn vertrek meer omlijnd moeten worden, òf, wanneer noch zijn persoon noch zijn optreden daartoe de mogelijkheid bood, de titel had anders moeten luiden.

Zijn biografie is aan het begin van de Inleiding, die den algemeenen toestand in Europa behandelt, misplaatst; zijn persoon interesseert ons eerst na zijn verkiezing tot gezant, dus aan het begin van het tweede hoofdstuk.

Deze, vooral formeele bezwaren daargelaten, zal deze studie met het nog te verschijnen vervolg den historici als completeering van de historiografie van de 18e eeuw zeker welkom zijn.

's-Gravenhage. S. Drossaers.

[1]) Het vervolg op deze dissertatie, die alleen de zending van Pesters behandelt, zal in een geschiedkundig tijdschrift verschijnen.

Bonnel de Mézières, Recherches de l'emplacement de Ghana (Fouilles à Koumbi et à Settah) et sur le site de Tekrour. (Extrait des mémoires présentés par divers savants à l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres, tome XIII, 1e partie). Paris, Klincksieck. 1920. (Pr. fr. 2.80 + 75%).

Aangelokt door de Arabische berichten over het machtige rijk van Ghāna, dat tot diep in de Middeleeuwen bloeide (zie J. Marquart, Die Benin-Sammlung des Reichsmuseums für Völkerkunde in Leiden, passim), heeft Bonnel de Mézières, die sinds 1912 de gebieden van Senegal en Niger archaeologisch onderzocht heeft, door opgravingen getracht de hoofdstad van Ghāna terug te vinden. Al is hem dit niet gelukt, toch geven zijn berichten over Koembi (p. 14) met zijn necropolis (p. 18) en Settah (p. 32) hem aanspraak op groote erkentelijkheid, te meer daar hij er wel in geslaagd is het rijk Ghāna te localiseeren. Ten slotte geeft de schrijver (p. 42 vgg.) verslag van zijn archaeologische werkzaamheden in het gebied der Tekroer.

Leiden A. J. Wensinck

SCHOOLBOEKEN.

F. Muller Jzn., Grieksche Kunstgeschiedenis. (Antieke Cultuur III). Groningen, Wolters. 1921. (Pr. ƒ 1.90).

Dat het beste voor onze kinderen te goed is, moge soms waar zijn; toch zeker niet in dien zin, dat men hun eerst minder voortreffelijke copieën toont, om pas later naar goede copieën en oorspronkelijke kunstwerken op te klimmen [1]). De Schr. wil leiding geven bij een onderwerp, waarvoor zich nog geen eigen didactiek gevormd heeft. Daar het onderwijs reeds geneigd is den nadruk te leggen op de geschreven bronnen der kunstgeschiedenis, dient zulk een leiddraad vooral de waarde van het *kijken* in het licht te stellen en daarvoor de zuiverste objecten aan te bieden.

Voor leeraren, die deze nieuwe stof te behandelen krijgen, zijn in het boekje veel nuttige wenken te vinden. Of zij het ook in handen van hun leerlingen zullen wenschen? Menige bladzijde schijnt meer geschikt voor een behandeling viva voce, dan als lectuur voor leerlingen; te meer omdat het aantal afbeeldingen uiterst beperkt is, zoodat de leerlingen ertoe kunnen komen te lezen, zonder tegelijk te zien.

De Schr. rekent de Hellenistische kunst nauwelijks een korte bespreking waard; voor lezers met eigen oordeel hindert dit niet, maar leerlingen krijgen daardoor een minder juisten kijk op de verhouding der verschillende kunstperioden en missen een mooi stuk van onze geestelijke erfenis. Moge een nieuwe uitgave behalve de onmisbare afbeeldingen ook een bespreking van de latere kunst geven.

Utrecht. G. van Hoorn.

[1]) Van den kop der Aphrodite van Praxiteles wordt de copie in het Vatikaan afgebeeld (Afb. 1).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij de firma J. B. Wolters (Groningen—den Haag) is de vierde druk verschenen van J. Kleyntjens S. J. en Dr. Knippenberg, *Van Goden en Helden, Mythen en Sagen van Grieken, Romeinen en Germanen* (Pr. Ing. *f* 2.75, geb. *f* 2.90). Een bespreking van dit boek is te vinden in de drie-en-twintigste jaargang (1916) van ons maandschrift, kol. 185—188.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Indogerm. Forschungen, XXXIX, 3-5: K. Brugmann (†), Zur Frage des Ursprungs der Personalendungen des idg. Verbums. — Dez., Gr. οἰ- als sinnverstärkendes Vorderglied in Nominalkomposita. — Dez., δικεῖν als Aorist zu βάλλειν. — Dez., Böot. πιτεύω. — Dez., Altlat. *humus* Gen. Sing. = gr. χθονός. — Dez., Lat. *sevērus*. — Dez., Analog. Neuerung in den Ausgängen der Formen des Verbum finitum in den idg. Sprachen. — F. Muller, Lat. *barba*. — R. Thurneysen, Alte Probleme. — A. Debrunner, Homerica. — E. Kieckers, Der elliptische Dual im Ergänzungswort. — W. Preusler, Zu A. Hillebrandt, Der freiwillige Feuertot in Indien. — M. Leumann, Av. *srifa*. — Dez., Zur lat. Sprachgesch. — A. Walde, Umbr. *purditom*. — J. Pokorny, Die Herkunft des ir. Artikels. — J. Wackernagel, Zu altir. *fitir*. — Dez., Zu der altpers. Stelle in Aristophanes' Acharnern. — E. Schröder, Die 2. Pers. Sg. Perf. st. Flexion im Westgerm. — Dez., Zu IF. 39, 130. — W. Horn, Zu IF. 39, 72: ae. *bēcere*. — Dez., Zu IF. 39, 67: got. *wit* 'wir beide'. — J. Friedrich, Nachträge zu IF. 39, 93 ff. u. 102 ff. — G. Ipsen, Lat. *cuprum*, gr. Κύπρος u. idg. *aios.

Hermes, LVII, 1: K. Barwick, die Gliederung der rhetor. ΤΕΧΝΗ u. d. Horazische Epistula ad Pisones. — E. Howald, ΕΙΚΩΣ ΛΟΓΟΣ. — E. Preuner, Amphiaraia u. Panathenaia. — G. Jachmann, zu Menanders Heros u. Epitrepontes. — K. J. Beloch, die Sonnenfinsternis des Ennius u. d. vorjulian. Kalender. — F. Münzer, Consulartribunen u. Censoren. — E. Hedicke, zu Nonius. — Misc.

Nieuwe Taalgids, XVI, 3: D. B. Bosman, Afrikaanse taaltoestande tijdens Jan van Riebeek. — M. Schönfeld, De grammatika op de middelbare school. — E. Blancquaert, Romaansche dialectologie. — Kron. en Krit. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, X, 3: Chr. Mertz, Geestelijke Literatuur. — H. H. Knippenberg, Fr. v. Eeden. — J. Witlox, Reinaert-dichters en Legendevorming. — Tijdschriftenschouw.

English Studies, IV, 3: W. v. Doorn, Fruit from the Golden Bough. — M. S. Serjeantson, The Dialectal Distribution of certain Phonological Features in Middle English. — Notes a. News. — Translation. — Rev. — Brief Mention. — Bibliogr.

Studiën, 1922, Juni: De „Geestelijke Oefeningen" van den H. Ignatius.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Baere en Verboven, Uit de Camera Obscura: Leuv. Bijdr. XIII, no. 3-4 (Grootaers).

Heymans, Energiebegriff in der Psychologie: Lit. Zentralbl. 1922, no. 18 (Reimer).

Meijer, Oera Linda Bok: Tijdschr. v. Taal en Letteren X, no. 3 (Mulder).

Ph. Muller, Ruysbroeck: Leuv. Bijdr. XIII, no. 3-4 (v. Mierlo).

Prinsen, Handboek[2]: Leuv. Bijdr. XIII, no. 3-4 (Boon).

Schrijnen, Isoglossen v. Ramisch in Nederland: Leuv. Bijdr. XIII, no. 3-4 (Leenen).

Vorrink, Cats: Leuv. Bijdr. XIII, no. 3-4 (Sch[arpé]).

Van Wageningen-Muller, Lat. Wdb.: Tijdschr. v. Taal en Letteren X, no. 3 (de Brouwer).

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMXXIII INDICTI

De quinquaginta carminibus, quorum quattuor ad certamen admitti non poterant, quia eorum poetae condicionibus in testamento Hoeufftiano constitutis non obtemperaverant, unum duobus exemplaribus ad nos perlatum erat, ita est pronuntiatum.

Decem carmina statim sunt seposita utpote quae publica luce plane indigna viderentur. Erant haec: *In Rufillae iras, De Christiana populorum pace summo nationum tribunali et Evangelio Christi servanda, Providum numen, In honorem Petri Aloysii Praenestini musicae principis, Ex vita Beatae Magdalenae Sophiae Barat, Pro Italiae pace, De phantasmate poetico et arte, In dirum Aligherium carmen, Ab ara patriae militis ignoti vox, De fabularum sapientia.*

Paulo meliora visa sunt, haudquaquam tamen tanto meliora ut recipi possent in volumen sumptibus legati edendum, novem haec: *Dulces horae, Italico militi ignoto, Pax in Christi praeceptis quaerenda, Vesana fames, Prometheus alter, Alcaei naufragium, Augustissimum sacramentum corporis et sanguinis D. N. Jesu Christi in vetustis cryptis allegoricis figuris designatum, Delia, Alceste.*

Post aliquam dubitationem etiam haec seposita sunt, licet laude non plane indigna sint visa. Sunt numero unum et viginti: *Pater Iacobus Marquettus S. I., Philippi secundi somnium, Benedicto XV P. M., Vibia Perpetua, Princeps pacis, Algherio vati Virginem canenti, Velivolum, Maecenas et Horatius, Humanae faces, Uxor, Humanitas, In Europae gentes, Miles ignotus, Mater militis ignoti, Andreius sive de polo explorando, Mysticum iter.* Praesertim de hisce diu dubitatum est, essentne digna quae in volumen reciperentur: *Horologium, Nymphae Rhenanae, Ad Dantem, Aranea, Tryphaena.*

Restant quinque egregia carmina, e quibus carmini, quod inscribitur *Hegesias*, praemium aureum adiudicatum est. Cuius poetam scidula aperta esse apparuit

HERMANNUM WELLER.

Praeterea sumptibus legati haec carmina in volumen recipientur, si eorum poetae scidulae aperiendae veniam dederint: *Magnus Pan, Sponsalia, Vergilius agello pulsus*[1]), *Ecloga novissima.*

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus, ut carmina Latina non ex alio sermone versa, nec prius edita argumentive privati, nec L versibus breviora, nitide et ignota iudicibus manu scripta ante Kal. Ian. A. MCMXXIII mittantur ad „het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis Amsterdam", munita sententia, item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit, si poetae in transscribendo portabile prelum Britannicum („type-writer") adhibuerint, ac si, quemadmodum in editionibus poetarum fieri solet, sextum quemque versum numero insigniverint.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur eique subiungentur alia laude ornata, si scidulae aperiendae venia dabitur. Id autem ante Kal. Iul. proximas fieri debebit.

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Aprili pronuntiabitur, quo facto scidulae carminibus non probatis additae Vulcano tradentur.

Amstelodami, die X m. Apr. A. MCMXXII

C. VAN VOLLENHOVEN
Ord. lit. acad. reg. praeses

[1]) Interim iam huius carminis poetam se professus est *Franciscus Sofia Alessio.*

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M\"., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. — No. 11-12. — Aug.-Sept. 1922.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

A. W. de Groot, Der antike prosarhythmus, I. Zugleich Fortsetzung des Handbook of antique prose-rhythm. Groningen-den Haag, J. B. Wolters. 1921. (Pr. f 3.90).

Gelijk uit den ondertitel blijkt, beschouwt de schrijver dit werk aan den eenen kant als eene voortzetting van zijn grondleggend [1]) „Handbook" ; aan den anderen kant noemt hij het een „Vorarbeit", die slechts groote lijnen bedoelt te trekken. Hij betoogt de noodzakelijkheid van het maken van statistieken, al zijn ze bij vele philologen impopulair. Ik geloof, dat niet het gebruik, maar het misbruik ze impopulair heeft gemaakt, b. v. het streven om met zijn statistische uitkomsten te willen dwingen tot de aanneming van feiten, die buiten die uitkomsten liggen, zooals men b.v. van het statistisch geconstateerde feit, dat zeker woord vaker of minder dikwijls in zekeren dialoog van Plato voorkomt, heeft willen concludeeren tot de dateering van dien dialoog. Ook wie zich hiertegen verzet — en dit verzet is te heviger, naarmate met die statistieken, als exacte feiten, opdringeriger gewerkt wordt —, zal ten volle aanvaarden het voorzichtig en wetenschappelijk gebruik, dat de schr. van zijne statistieken maakt.

Schr. begint met als belangrijke oorzaak van de groote rol, die het proza-rhythme in de antieke litteratuur heeft gespeeld, te wijzen op het in wezen akroatische van de antieke litteratuur en behandelt vervolgens de getuigenissen van de oude schrijvers: Plato, Isocrates, Aristoteles, die hij meer als uitgangspunt dan als basis neemt en constateert op grond daarvan, dat drie vraagpunten zich voordoen:

1. of de vers-metriek tevens dienst doet als proza-rhythmiek.
2. of in de behandeling van de proza-rhythmiek de „clausula" een bijzondere plaats inneemt.
3. of ook proza met periodenbouw als rhythmisch proza moet worden beschouwd.

In het Ie hoofdstuk constateert hij, dat in de klassieke letterkunde twee stroomingen zijn, een die de versmetriek voor het proza wil gebruiken (karakteristiek hiervoor is het slot van den hexameter, de „clausula heroïca") en een, die voor het proza een bijzondere, niet in de poëzie gebruikelijke metriek bezit (karakteristiek hiervoor naast verscheidene andere de „vierde paeon"). In beide genres worden versbrokken verwerkt (zie b. v. den hexameter in Tac. Ann. I, 1), maar vooral in het proza met versmetriek.

In het Grieksch is het oudste tijdperk overheerschend gekenmerkt door het veelvuldig voorkomen van den dactylus, wat te begrijpelijker is, als men bedenkt, dat daar op alle gebieden het proza in de rechten van de epische poëzie trad, die behalve de eigenlijke dichterlijke genres ook omvat had de didactische en de wetenschappelijke litteratuur (historie, geographie, philosophie). Het daarna opkomend epideiktische proza knoopt aan aan de lyriek; zoo sluit zich b. v. de epitaphios logos aan den thrênos aan. Vandaar dat daarvoor de dithyrambus karakteristiek is, waarvoor Plato's parodieën in den Phaedrus een duidelijke aanwijzing zijn. Gedeeltelijk met behulp van citaten uit den Phaedrus, dien hij in het midden zet van de behandeling van deze periode, behandelt hij Gorgias, Lysias, Thrasymachos e. a. en den pseudo-demosthenischen „Erotikos" en ten slotte

[1]) In dit tijdschrift besproken door Prof. Hesseling April 1919.

Demosthenes, voor wien, behalve het hoogere prozarhythme, de periodiseering, typeerend is een bijzondere clausel-metriek en wel speciaal de ditrochaeus en de dicreticus.

Plato's oudere werken zijn zonder metriek; schr. tracht te bewijzen, dat Plato zich langzamerhand, maar steeds verder van die schrijfwijze verwijdert (schr.'s statistieken beletten niet, dat die nieuwe stijl ook vrij plotseling kan zijn ingetreden, betrekkelijk pas zeer laat). De metriek, die hij in zijn laatste werken gebruikt, is, in tegenstelling met epideictici als Gorgias, speciaal een clausel-metriek en wel een, waarin versmetriek vermeden wordt; afgezien van de clausula zocht hij, voor den zin als geheel, zijn rythme in de periodiseering en vormt dus ten volle den overgang naar de hellenistische periode, waarin deze tendenzen kanonisch worden vastgelegd.

Voor het Latijn wijst schr. op de groote tegenstelling, die bestond tusschen de historiografie, die tot Sallustius onder den invloed van den hexameter staat, en de oratorie, die de tradities uit den hellenistischen tijd voortzet. De aan Ennius ontleende traditie om dactylisch te schrijven wordt gevolgd door de historici: Caelius Antipater, Sisinna, Sallustius en Livius. Terwijl eerstgenoemde in zijne ingevoegde redevoeringen de hellenistische metriek gebruikt (en zich dus hierin bij de Romeinsche oratoren aansluit), doen de anderen (zooals Sallustius) ook dat niet meer, zooals schr. aantoont met een brokstuk uit Caesar's rede (Sall. Cat. 51), dat sterk dactylisch getint is. De hellenistische strooming dringt evenwel met Asinius Pollio en vervolgens Curtius ook in de historiografie. Tacitus ten slotte, stijlhervormer als hij is, sluit zich wel op het punt van citaten (o. a. Ann. I, 1) aan Ennius aan, maar gebruikt noch het epische rhythme noch het hellenistische noch periodenbouw. Alleen in enkele redevoeringen sluit hij zich bij de hellenistische strooming aan, speciaal als de spreker hem niet sympathiek is (Vibulenus, Ann. I 22).

Bij de rhetoren moet onderscheiden worden de oudste, niet-metrische periode (ofschoon Cato wel *rhythmisch* is), de „gelegentlich metrische" (C. Gracchus) en de als regel metrische, die begint met Metellus Numidicus, die daarna alle redenaars beïnvloedt, vervolgens briefstijl, biografie, memoiren-litteratuur en eindelijk zelfs historiografie (As. Pollio) en de vaklitteratuur (Vitruvius, Celsus). Antimetrische reactie is niet uitgebleven (Brutus) en nog op zijn ouden dag heeft Cicero in zijn „Orator" op dit punt zijn standpunt verdedigd. Tegen de zich noemende „Attici" betoogd hij, dat de term „Asianus" niet op hem toepasselijk is; met dezen term werden nl. de aanhangers van de hellenistische strooming aangeduid door hen, die van het op de spits drijven daarvan niet wilden weten.

De plaatsruimte, waarover ik meende te mogen beschikken, heb ik gedacht niet beter te kunnen gebruiken dan met kort aan te stippen den gang van dit belangrijke, goed geschreven en zaakrijke boek, waarin de schrijver met exakte zekerheid de feiten vindt en met vaste hand de lijnen trekt, zoodat het boek door die klaarheid wordt gekenmerkt, die beheersching van het onderwerp eigen pleegt te zijn. Het is aantrekkelijk om gade te slaan, hoe na de kinderjaren van dilettantisme op dit gebied nu het tijdperk van wetenschappelijke voldragenheid schijnt te zijn ingetreden.

Dordrecht. H. D. Verdam.

U. von Wilamowitz-Moellendorff, Griechische Verskunst. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1921. (Pr. 80 M.).

Dankbaar, maar niet voldaan, sluit men dit jongste boek, groot 631 pgg., van den onvermoeiden Wilamowitz. Dankbaar, omdat hier in één band tal van verspreide metrische opstellen zijn samengebracht, met nieuwe, steeds opwekkende en prikkelende schetsen vereenigd. Niet voldaan, daar dit vele en veelsoortige niet versmolten is tot het beknoptere en diaphane handboek der metriek, dat, zoo iemand, Wilamowitz kan geven. Is het niet een Ariadnedraad door den doolhof der metriek, als daar staat: „Laut Lesen, am besten Auswendiglernen ist ein probates Mittel zum metrischen Verständnis"? Wie onzer ervoer het niet dagelijks? Maar wie sprak het uit? Is het niet een genoegen metriek te leeren aan de carmina zelf? En dan wordt het begrijpelijk, dat de zeventigjarige hoogleeraar verklaart: „für die Metrik danke ich das Beste meinen Pförtner Lehrern", wijl dáár, buiten alle geleerdheid om, verzen werden gememoriseerd en gemaakt; begrijpelijk ook dat er volgt: „auf der Universität ward mir nichts geboten", daar hier de theorie werd eingepaukt van een Altmeister, die voor een kwarteeuw monopool op de Verskunst bezat. Het is een intellectueel genot de eerste honderd en zes en dertig pagina's te lezen en de beide sterk werkende invloeden van het genie te ondergaan: het fel fascineerende en het bruusk afstootende. Overal liggen hier wetenswaardigheden onder boutades verstrooid; breede, diepe, uitzichten gaan open, maar een praktisch metricus is men door deze lectuur nog niet geworden. De auteur zelf oppert de bedenking: „es kann scheinen, als wären wir wieder in einem Chaos". Wij worden tusschen Schroeder en Maas heen en weer getrokken. Verlossend klinkt dan Wilamowitz' uitspraak: „in der Behandlung der Texte ist die Uebereinstimmung grundsätzlich zwischen Allen". Maar in de praktijk blijkt van die overeenstemming bitter weinig: quot capita tot scansiones. Nu ja, op „zwischen Allen" volgen nog de woorden „die überhaupt zum Urteil und zur Mitarbeit befähigt sind". Glimlach nu niet, als de onbevoegden bij een dozijn tegelijk zich hebben verwijderd en Wilamowitz het grundsätzlich eens blijkt te zijn met.... zichzelf (Vgl. Maas Responsionsfr. II Vorbemerkung). Maar vraag hem alleen eens gebruik, neen misbruik, te maken van zijne machtspositie, opdat hij doordrijve een eenheidssysteem in de telling der verzen. Want behalve dat door verwarde terminologie heel de metriek in het moeras dreigt te geraken, zitten wij tegenwoordig met het lastige geval, dat door verschil in scansie de verstelling bij ieder weder anders is en het naslaan van een citaat tegelijk comisch en tijdroovend wordt, indien van denzelfden tekst verschillende uitgaven ter tafel zijn.

Leiden. J. Vürtheim.

Joh. Geffcken, Die griechische Tragödie. Dritte Auflage. Leipzig, Teubner. 1921. (Pr. geh. ƒ 2.15; geb. ƒ 3.—).

De Rostocker geleerde kent aan deze uitgave de waarde toe eener algeheele omwerking. Dit beteekent, dat hij rekening houdende met de duitsche studiën over dit onderwerp van de laatste decenniën aan zijne landgenooten van thans het wezen der grieksche tragedie tracht te verklaren door eene aesthetische analyse der voornaamste drama's. Vooraf gaan hoofdstukken over het

ontstaan der tragedie, over het tooneel, over de levensbijzonderheden der schrijvers. Aan het slot komen afbeeldingen van de Münchener Medeavaas en van de Perzenvaas uit Napels. Men ervaart, dat de wijze van behandelen, al is zij ook „vernieuwd", langs banen gaat, die ook ons niet vreemd lijken. Een oogenblik schijnt Geffcken, blijkens eene zinsnede in de Vorbemerkung, aan de deugdelijkheid van de methode te zijn gaan twijfelen. Hij schrijft daar toch: „wenn der Philologe Aesthet wird, so ist es um ihn geschehen". Maar het leek hem toch beter deze woorden van bezinning te laten verkeeren tot een paradoxe en zoo vervolgde hij: „aber zum frohen Aesthetiker soll er allerdings werden". Gelukkig leert de tekst van het boek, dat de schrijver aan zakelijke verklaring nog niet vaarwel heeft gezegd, terwijl de Fröhligkeit zijner aesthetica niet zóó uitgelaten is, dat de zwaarwichtige degelijkheid er door uit de plooien kwam.

Er is veel tegen het leeren van Grieksch in te brengen, maar het heeft toch dit éêne voordeel, dat men de treurspelen zelf kan lezen en aesthetische commentaren of bespiegelingen gevoegelijk door kan zenden naar een griekschloozen voorstander der klassieke vorming.

Leiden. J. Vürtheim.

Thoukudides' Navorschingen. De Peloponnesische oorlog van 431 tot 411 v. C. in acht Boeken vertaald uit het Grieksch door Mej. **H. M. Boissevain** met medewerking van Dr. **H. J. Boeken.** Boek VI. Haarlem, J. W. Boissevain en Co. 1921. (Pr. *f* 4.—).

Het werk schrijdt rustig voorwaarts; nauwelijks had ik mijne recensie van het Ve boek ingezonden, of het VIe werd mij toegestuurd. Dit geeft goede hoop op het einde.

Laat ik beginnen met eenige uitstekende uitdrukkingen zooals in c. 10: *terwijl het schip van staat nog in volle zee is*, c. 11: *u laten opvijzelen*, c. 31: *op dat aangrijpend oogenblik*, c. 36: *in den kijkert loopen.*

Nu de fouten. In c. 4 moet 't wezen: *en later verhuisde hij vandaar naar Leontini, gedurende korten tijd samen met de Chalkidiërs daar wonende.* Aan het einde van c. 3 zou ik liever zeggen in pl. v..... *gekozen*: De inw. van Katana hebben *echter* zelf *tot* stichter Euarchos *aangenomen.* In c. 4 moet verder Antiphemos staan in pl. v. Antiphernes.

In c. 12 staat in 't Gr. *ongeschikt* er niet bij en moet 't alleen zijn: *hoewel hij vooral ook te jong is.* In c. 16, 3e alinea zou ik liever in pl. v. *echter* zetten: *wederom.*

In c. 17 is een stuk onvertaald gebleven: **οὔτε οἱ ἄλλοι Ἕλληνες .... ὡπλίσθη.**

In c. 19 in pl. v. *voor de groote uitrusting een groote belasting op te leggen* te lezen: *een heel groote uitrusting op te l.*

In c. 22 in pl. v. *hoe talrijk ons leger ook zal zijn enz.* te vertalen: *daar ons leger talrijk is, zal niet iedere stad in staat zijn het op te nemen.* In c. 24 moet *opdat* vervangen worden door *en.*

In c. 38 is er vertaald volgens de lezing **κολαζων** terwijl er staat **κολαζειν** wat Weil wil met weglating van **δὲ**.

In c. 39 is de tegenstelling verzuimd: dat *de rijken wel* .... *maar dat de verstandigen* .... *en* dat de menigte... Ook hier is een zin, nl. de laatste onvertaald gebleven.

In c. 43 behooren de Mantineeërs gevoegd te worden bij de volgende 250 en zijn de Megariërs de Megarensische ballingen.

In c. 45 lees: een oorlog, die *weldra* (niet *krachtdadig*) gevoerd moest worden en *als 't ware* voor de deur stond.

In c. 49 staat: *op een grooten afstand*, lees: op *niet* grooten afstand *ter zee en te land.*

In c. 54 staat *goedheid*, voeg bij: *verstandige g.* Zoo is in c. 55 in fine achter *Hipparchos* te voegen *echter*; in 't begin *zoons* in broers te veranderen. In c. 56 staat: den *vorigen* dag, lees *eenigen.* C. 60 in fine staat: gestraft *werden*, moet zijn *waren.* In c. 61 is er geen reden om te zeggen: *hoewel* volgens afspraak *met hen*, alleen: volgens afspraak. Lees verderop: *hunne* soldaten in Sikelia in pl. v. *zijn.* C. 62 heeft: *gaven* de slaven *terug*, lees: *verkochten.* In c. 64 is vóór *betrouwbaar* bij te voegen: *niet minder.* In c. 66 zou ik verkiezen in pl. v.: *er langs was een steile helling v. h. Olump.*: *langs den anderen kant waren steile hellingen.* En verder: van *het voorgebergte* Daskoon (niet: *den* D.) .... vijanden, *richtten ze in der haast* .... In c. 70 is de tegenstelling verzuimd: zagen er *weliswaar* niet anders in ...., *maar.* C. 76 in fine moet het wezen: maar *de Atheners om hen aan* zichzelf en niet *aan* den Meed *te onderwerpen.*

C. 77 niet: anderen *van de bondg.* door *voorspieg.* maar: anderen *door de hoop op bondg.* En verder: wien dat *voor hem* treft, dat ongeluk *alleen maar* treft.

In c. 78 is voor *naijver iemand* weggevallen. In c. 83 in pl. v. voor *zijn eigen behoud zorgt langs den weg* enz. slechts te lezen: voor zijn eigen *hem toekomend* behoud.

In c. 85 is weer iets weggebleven in 't midden: *hoewel zij eilandbew. zijn en gemakkelijk te nemen — omdat zij op geschikte plaatsen wonen om de Pelop.* En verder in pl. v. *geschikt om de Surak.* enz. te lezen: *uit vrees ten opz. van de Surakosiërs.*

In c. 89 in pl. v. *staan* en *houden* te schrijven: *stonden en hielden* en verderop vóór *wie immers* in te lasschen. Zóo in c. 91 vóór *winnen kunnen*, en aan 't einde vóór *van het land* bij te voegen: *van de zilverwerken van Laurion.*

In c. 93 moet *Guleppos* natuurlijk veranderd worden in *Gulippos* en in c. 95: *Therea* enz. in: *het grensgebied Thyreatis* (of: *van Thyrea*).

In c. 96 staat: *is zij geheel zichtbaar van binnen uit*, moet zijn: *is vandaar alles in de stad zichtbaar.* In c. 97 moet men lezen: *ze leden een nederlaag op de Epip. en keerden naar de stad terug.*

In c. 102 staat: *beneden*, lees: *van boven.*

In c. 103 in pl. v. *hebben zij meegenomen* liever: *zelf teruggehaald.* Verderop: *van* de Epip. in pl. v. *aan.* En in c. 104 achter *Korinthos reeds* in te lasschen.

Groningen. R. Leyds.

Phaedrus solutus vel Phaedri fabulae novae XXX, quas fabulas prosarias Phaedro vindicavit recensuit metrumque restituit **Carolus Zander.** Lund, Gleerup; Paris, Champion; Oxford, Univ. Press; Leipzig, Harrassowitz. 1921. (Pr. fr. 20).

Phaedrus' leven en werken, zijn strijden en lijden (want ook dat heeft hij gekend), ja, zijn naam en stand, we weten er ternauwernood genoeg van om er meer van te willen weten, en sedert lang bestaat er uitzicht dat dat verlangen zal worden bevredigd. Welk philoloog kent ze niet, die middeleeuwsche prozafabeltjes in Aesopus' trant, die zóó sprekend op ons bekende Phaedriaansche fabeltjes gelijken dat we wel moeten gelooven, dat 't doodgemakkelijk is het Corpus Phaedrianum aanmerkelijk te vermeerderen door ook van de overige,

wier metrisch prototype niet meer bestaat, dat prototype te herstellen en als werk van Phaedrus aan den man te brengen? En hoeveel zou er wel gewonnen zijn, zoo ons zulks, al ware 't slechts een enkelen keer, *onweersprekelijk* gelukte. Dan zou al dadelijk deze verbijsterende moeilijkheid zijn opgelost: in den proloog van zijn bundel (of van zijn eerste boek) rechtvaardigt Phaedrus zich tegen zijn bedillers, die er hem een verwijt van zouden kunnen maken (of misschien reeds gemaakt hebben) dat hij niet alleen dieren maar ook boomen sprekend invoert. Maar ziet! Nergens bij Praedrus zelven komt een sprekende boom voor. Dat is nu toch al te dwaas: een handelwijze verdedigen, die men *weet* nooit bedreven te hebben! Intusschen: de prozafabulist Romulus heeft een fabel, waarin een boom zich beklaagt een mensch een bijlsteel te hebben geleverd. Hoeveel billijker zou ons oordeel over Phaedrus worden, zoo we maar *zeker* wisten dat 't proza van dien Romulus niets anders was dan een verknoeid stukje poëzie van Phaedrus! (zie ons boek van Zander nr. 16 p. 33).

't Is dan ook geen wonder dat reeds Burmann die middeleeuwsche prozafabeltjes heeft gebruikt om een aanhangsel te leveren op het als zoodanig overgeleverde werk van het latijnsche dichtertje, dat eertijds Phaedrus werd genoemd, maar waarschijnlijk Phaeder heeft geheeten. Doch noch hij, noch na hem Lucianus Müller heeft zijn werk goed gedaan. Wij willen 't gaarne gelooven, al achten wij Zander's uitspraak: „zij konden niet beter quia nondum venerat *maturitas temporis*: die is eerst door de ontdekkingen van L. Havet omtrent de metrische wetten, door Phaedrus gevolgd, aangebroken" (p. LXXXVIII boven) wel wat al te pompeus.

Hoe 't zij, Zander zelf heeft den eenig waren weg gevolgd, die ook bij onderzoek naar het onbelangrijkste behoort te worden ingeslagen: hij heeft in alle deelen en onderdeelen de uiterste nauwkeurigheid betracht. Hij beschrijft de bronnen, waaruit die middeleeuwsche prozatraditie is gevloeid, legt de finessen bloot van Phaedrus' versbouw, vergelijkt Phaedrus' latijn grammatisch en lexicografisch met dat van den middeleeuwschen knoeier (zoo 't er maar één is), in één woord hij verschaft den toekomstigen voortwerker op dit gebied alle benoodigd en wenschelijk materiaal.

Daarom heeft hij recht op onze bewondering voor zijn grondige geleerdheid. Ook voor den vorm, waarin hij die heeft gekleed. Zijn latijn is goed: verschrijvingen als *Codices plerasque* p. XIII N. mag men niet laten gelden; zijn polemiek is hoffelijk: deze Zweedsche geleerde zal zich niet bezondigen aan de handgreep, elders zoo gebruikelijk, om den tegenstander juist dat te laten zeggen wat hij *niet* heeft gezegd.

Maar heeft hij goed gehandeld met zulke minutieuse onderzoekingen te houden? Eerlijk gezegd, ik houd het voor tijd vermorsen. Ja voor erger: men sticht groot kwaad voor de „wetenschap", die men meent lief te hebben door, wat ook, uit te pluizen waarvan men te voren zeker kan weten dat men er niets mede bereikt, wat leiden kan tot een eenigszins belangrijk doel. En dat *weet* men in dit geval. Tevreden met het bereikte zou deze schrijver eerst dan mogen zijn zoo hij ons ook maar een enkele fabel had weergegeven van Phaedrus zelven, onbesmet met eenige middeleeuwsche vuiligheid. En daaraan ontbreekt hier wel eens iets! Over 't algemeen zou ik niet durven zeggen dat ik Zanders *fabulae novae* met zooveel meer genoegen lees dan de minder „wetenschappelijke" van Lucian Müller. Zander is ongetwijfeld een goed Latinist en hij kent zijn Phaedrus door en door maar hij haalt wel eens iets uit zijn middeleeuwsche zegslieden voor den dag waaromtrent we ons nog eens even moeten bedenken of Phaedrus het wel zóó zal gezegd hebben. Als b. v. in Terentius' Phormio (vs. 511) de verliefde jongeling een woordbreuk, die hij hoopt dat om zijnentwil zal worden begaan, aanduidt met het euphemisme *mutare fidem*, kan men dan die zelfde uitdrukking ook gebruiken van de schelmenstreek van den kikvorsch tegen de muis in het doodnuchter verhaal van Zanders fabula I? (à propos: heeft Phaedrus wel eens meer *sorex* gezegd voor *mus*?). Is in fabel XXI, 10 (Z.) *ignorantia* een gepermitteerd latijnsch woord en wordt met het volgende *peccanti* goed aangeduid iemand, die eenmaal iets verkeerds *heeft* gedaan?

Kort en goed, van geen enkele fabel, waarvan Zander het metrum heeft gerestitueerd, staat het ontwijfelbaar vast dat het er een van onzen welbekenden Phaedrus is, maar al konden wij in 't volste vertrouwen het Corpus Phaedrianum met even zoovele fabulae vermeerderen als Z. uit zijn middeleeuwsche verzamelingen van fabulae in proza heeft opgediept, wat ware er gewonnen? Naar mijn schatting niets. We kennen over 't geheel het genre van Phaedrus genoegzaam: wat zouden wij aan een vermeerdering van zijn oeuvre met 30 fabels hebben? Zeker zouden we door dezen geen antwoord krijgen op die vraag, die ons het allermeest interesseert waar wij een vergelijkende studie gaan maken tusschen „Phaedrus non solutus" en „Phaedrus solutus". Zij is deze: men weet dat Phaedrus, blijkens anderen, Latijnsche en Grieksche auteurs, menig „Aesopische" fabel verkeerd begrepen en verkeerd weergegeven heeft. En nu is zeker Phaedrus een alleronbeholpenst knulletje, maar Romulus (om dien verzamelnaam te gebruiken, ook waar we met den auteur van Codex Adhemari of Codex Welferbytanus te doen hebben) moet een volstrekte idioot zijn geweest.... wiens eenige bron in den regel Phaedrus was. Waar haalde hij somwijlen de goede versie vandaan van een Aesopische fabel, die door Phaedrus was verknoeid? Had hij er daar misschien Demosthenes of Aristoteles of Horatius bij opgeslagen? Wie zal 't gelooven? Waar wat dan wel? Mysterie, mysterie!

Mannen van Zanders groote scherpzinnigheid en geleerdheid mogen zich voortaan onthouden van allen arbeid, die niet althans eenige gegronde hoop geeft op een resultaat, dat wat verder reikt dan het gebied van dien arbeid zelven. 't Moet uit zijn met „wetenschap om de wetenschap" vooral op het gebied der philologie. Bij den dag zien wij de liefde voor de oude letteren achteruit gaan. Dien achteruitgang behooren toch zeker haar professioneele beoefenaars niet te bevorderen.

Leiden. J. J. Hartman.

V. Scheil, Recueil de Lois Assyriennes. Texte assyrien en transcription avec traduction française et index. Paris, Paul Geuthner. 1921. (Pr. fr. 24).

In zijn „avant-propos" zegt Scheil: „Le *Recueil de Lois Assyriennes* dont nous publions le premier

déchiffrement, est tiré de trois tablettes exhumées dans les fouilles allemandes de Assur (aujourd'hui Qalat Chergat), et editées en *fac-simile* par E. Schröder, dans les *Keilschrifttexte aus Assur verschiedenen Inhalts* (1920):

V A T 10000 correspondant aux §§ 1 à 60
V A T 10001 correspondant aux §§ I à XXI
V A T 10093 correspondant aux §§ A à K."

Van de drie kleitafels, hier genoemd, is V A T 10000 verreweg het rijkst aan inhoud en over het geheel het best geconserveerd. Nagenoeg alles wat erin behandeld wordt, hangt min of meer met de positie der vrouw samen. Eerst gaat het over misdrijven, door vrouwen gepleegd: tempeldiefstal (§ 1), scheldwoorden (2), vervreemding van haar mans eigendom (3—4), diefstal bij particulieren (5), clandestiene handel (6), handtastelijkheden jegens mannen (7—8). Vervolgens komen misdrijven van mannen jegens vrouwen ter sprake: handtastelijkheid (§ 9), ontucht met of zonder haar schuld (12—16), betichting van ontucht (17—18), mishandeling met abortus als gevolg (21), schaking (22), leenen van geld aan eene gehuwde vrouw (23). In verband met vrouwenschending (§ 12—18) wordt gehandeld over mannenschending (19—20), verder over koppelarij (24) en wat daartoe leiden kan (25). In losser samenhang met het voorafgaande handelt § 10 over moord, door een man of vrouw in 't paleis gepleegd; § 11 is zoo geschonden, dat omtrent den aard van het delict niets kan worden gezegd. Met § 26 verlaten we voorloopig het terrein van het strafrecht. Het gaat over de financieele positie der gehuwde vrouw, hetzij ze in het huis haars vaders woont (26—28), hetzij in dat van haar man (29—30, vgl. 33), over hertrouw eener weduwe (29, 35—36), over leviraats-huwelijk (31, 44) en verwante gevallen (32, 34), over plichten en rechten der vrouw bij langdurige afwezigheid van haar man (37, 46), over echtscheiding (38—39), over huwelijk van een meisje, dat wegens geldschuld van haar vader te pand is genomen (40, 49, vgl. 45). Verder wordt bepaald, welke categoriën van vrouwen gesluierd moeten gaan, en welke blootshoofds, terwijl elk burger ten duurste verplicht wordt tot medewerking aan het bestraffen der overtreedsters (§ 41). In verband hiermede is sprake van het sluieren (= trouwen) eener onvrije door haar meester (42), waarbij zich bepalingen aansluiten omtrent verlovingsgeschenken (43—44). Aan de kinderen resp. stiefkinderen eener weduwe wordt de plicht opgelegd hunne moeder te onderhouden, waarbij de mogelijkheid bestaat, dat een der stiefzonen haar ten huwelijk neemt (§ 47); daarop volgt, zonder voelbaren samenhang, eene § over tooverij, door een man of vrouw gepleegd (48). De zeer geschonden § 50 handelt over het sterven eener prostituée. Dan volgen variaties op een veel vroeger (§ 21) behandeld thema: abortus ten gevolge van ondergane mishandeling (51—53), of ook door moedwil van de vrouw zelf (54). Op een zeer geschonden § over slavinnen (55) volgen er nog twee over schending van jonkvrouwen (56, 57), en ten slotte eenige aanwijzingen omtrent de toepassing der gedreigde straffen (58—60).

Terwijl de bepalingen der eerste tafel bijna alle op de vrouw betrekking hebben, schittert zij in de leesbare §§ der tweede (V A T 10001) door volslagen afwezigheid. Men wordt eensklaps verplaatst in een maatschappij van louter mannen, die zich enkel voor grondbezit interesseeren. Blijkbaar een drukfout is: *la propriétaire* (pag. 99, reg. 42); het Assyrisch heeft een masc. uitdrukking: *bêl eqli.* De §§ handelen over verdeeling van grond tusschen broeders (I), over misdrijven, gepleegd door een participant in een onverdeelden boedel (II—IV en misschien ook V), registratie van grondbezit (VI), ongegronde klachten tegen een huiseigenaar (VII), het verzetten van grenssteenen (VIII—IX, vgl. XXI) en verwante misdrijven (X, doch waarschijnlijk de geschonden § XI niet), over het planten op eens anders grond met of zonder diens medeweten (XII—XIII, vgl. XX), over tichelen strijken van andermans leem (XIV—XV) en over irrigatie (XVII—XVIII). De inhoud der geschonden §§ XVI en XIX kan niet worden vastgesteld.

In onderscheiding van de tweede tafel, welker behouden gedeelte geheel aan onroerend goed is gewijd, bevat de derde (V A T 10093) bepalingen omtrent levende have, zoowel menschelijke (van beider kunne) als dierlijke. De §§ handelen over den koopprijs van slaven en slavinnen (A), over verkoop van een te pand genomen zoon of dochter, in binnen- of buitenland (B—C), over veeverkoop, hetzij onrechtmatig (D) of rechtmatig (E ?), over diefstal, voornamelijk van vee (H), over bewaargeving van vee (I) en over het vragen van te hoogen prijs, hetzij mondeling (J) of schriftelijk (K). Van de §§ F en G is bijna niets behouden.

Wat de straffen betreft, in de drie tafels op verschillende overtredingen gesteld, — de doodstraf komt minder voor dan men misschien zou verwachten, en bijna altijd zonder dat de wijze van executie wordt aangegeven. Eene uitzondering vormt het voorschrift van ophanging met verbod van begrafenis (§ 54). Onder de verminkingen is vooral te noemen het afsnijden van ooren of neus, onder de overige lijfstraffen het toedienen van stokslagen. De gebruikelijke vrijheidstraf is koninklijke heerendienst, veelal voor den tijd van ééne maand, en toegevoegd aan eene lijfstraf. Geldboeten worden niet betaald in goud of zilver, maar in lood.

De toepassing van het jus talionis is in sommige gevallen zeer aanstootelijk. In verband hiermede moeten eenige passages worden aangehaald, waar ik in de vertaling van Scheil afwijk. Ik geef mijne vertalingen met cursiveering van datgene, waarin ze wezenlijk van Scheil verschillen.

§ 20. „Wanneer een burger zijn naaste heeft geschonden, zal men hem het bewijs leveren, hem overtuigen, *hem schenden* (*inikkûš*), hem tot eunuch maken". Ik kan best begrijpen, dat Scheil uit moreele overweging voor deze vertaling terugdeinst en eene andere geeft: „et *parce qu'il l'a souillé*, ou le rendra eunuque". Maar grammatisch kan ik niet anders zien, of de mijne is juist.

§ 56 (gedeeltelijk). „Wanneer een burger eene jonkvrouw, die ten huize haars vaders woont, [die] .... *niet licht verleidbaar is* (*lâ pateatûni*) .... aangrijpt en verkracht, zal de vader der jonkvrouw de vrouw van den schender der jonkvrouw nemen, ter verkrachting haar overgeven." Scheil vertaalt: „une vierge qui .... *n'est pas violée*". Ik breng den verbaalvorm in verband met het adjectief *patû* en zijne Hebreeuwsche verwanten (Delitzsch, Ass. Handwörterbuch, pag. 553), terwijl Scheil hem vermoedelijk afleidt van het verbum *pitû* (ibidem pag. 551). Bij mijne opvatting komt de tegenstelling met de volgende § duidelijker uit.

§ 57. „Wanneer de jonkvrouw zich uit eigen beweging aan den burger heeft overgegeven, moet hij [dat] bezweren. Aan zijne vrouw *mag men niet komen* (*lâ iqarribu*). Drie maal den koopprijs der jonkvrouw moet de schender betalen. De vader kan [zijne] dochter doen zooals hij goedvindt." Hier valt de schender wel in eene geldboete, die ook aan het slot der vorige § is bepaald. Maar wegens de medeplichtigheid van het meisje blijft de toepassing van het jus talionis achterwege, misschien wel omdat ze niet mogelijk is zonder bewilliging van des schenders vrouw. Grammatisch onjuist acht ik de vertaling van Scheil: „l'homme en jurera et *n'approchera plus* de sa femme."

Formeel bestaat er soortgelijk verschil van inzicht in de volgende gevallen:

§ 2. „Wanneer eene vrouw, hetzij de echtgenoote of de dochter van een burger, scheldwoorden uitspreekt of met loslippigheid behept is, moet die vrouw haar zonde dragen. Aan haar man, haar zonen, haar dochters *mag men niet komen* (*lâ iqarribu*)." Gelijk in § 57 de vrouw van den delinquent, zoo vallen hier de man en de kinderen der delinquente buiten het bereik der justitie. Scheil vertaalt: „de ses mari, fils et filles *elle n'approchera plus*."

§ 3 (slot). „De kooper, die [het ontvreemde voorwerp] van de getrouwde vrouw gekocht heeft, moet het gestolene afgeven; en zoodanige straf als de burger zijne vrouw heeft opgelegd, *zal men* den kooper *opleggen* (*emmidu*)." Scheil: „*il imposera* à l'acheteur."

In verschillende andere §§ hebben mijne afwijkingen van Scheils vertaling te weinig zakelijke beteekenis om hier te worden medegedeeld.

Verscheidene bepalingen van het thans bekend gewordene Assyrische wetboek lokken uit tot vergelijking met den Codex van Hammurapi (gepubliceerd in 1902) en met de Mozaïsche Wetten. Zoodanige vergelijking valt echter buiten het bestek van deze recensie. Een orienteerend artikel is gegeven door A. Jirku, *Eine neue altassyrische Parallele zum Mosaischen Gesetz und zum Codex des Hammurapi* (*Theol. Literaturblatt*, 1920, kol. 401—405). Met eene vierde Voor-Aziatische wetgeving, en wel uit Cappadocië, maken we kennis in het pas verschenen boekje: *Hethitische Gesetze aus dem Staatsarchiv von Boghazköi* (*um* 1300 *v. Chr.*) *unter Mitwirkung von* J. Friedrich *übersetzt von* H. Zimmern (*Der Alte Orient*, XXIII, 2).

Onder de genoemde wetgevingen is die van Hammurapi (1955—1912 v. C. volgens Weidner) de oudste. De Assyrische (door Scheil gesteld tusschen 1400 en 1200 v. C.) en de Hethietische staan temporeel veel dichter bij de Mozaïsche periode.

De jongste studie over de Assyrische wetten is van P. Koschaker, *Quellenkritische Untersuchungen zu den „altassyrischen Gesetzen"* (*Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft*, XXVI, 3). Verdere literatuuropgaven vindt men bij Scheil, pag. 125, en bij Koschaker, pag. 5.

Amsterdam. C. van Gelderen.

R. Thurneysen, Die irische Helden- und Königsage bis zum siebzehnten Jahrhundert. Halle, Max Niemeyer. 1921.

Het jongste groote werk van Thurneysen toont dezelfde eminente hoedanigheden als alles wat van de hand van dezen geleerde afkomstig is. De treffendste daarvan is voor mij de onfeilbaar juiste takt, waarmede tot aan de uiterste mogelijkheid uit de vaststaande feiten afgelezen wordt, wat zij te vertellen hebben, zonder dat ooit de grens tusschen deductie en speculatie overschreden wordt. Het is niet voldoende, door een sterken drang tot vaststelling van het feitelijk afleidbare gedreven te worden, wanneer de stof in zoo sterke mate, als dat bij de Iersche heldensagen het geval is, tot het zoeken van meer verborgen verband en samenhang noodigt. Ook een volstrekte zelfbeheersching is vereischt, een onvoorwaardelijk afstand doen van veel, dat voor den onderzoeker een groote bekoring moet hebben, doch dat, indien bereikt, toch nooit een onaanvechtbaar bezit van hem worden zou. De aanwezigheid van deze hoogste wetenschappelijke zelfbeheersching geeft aan dit werk — onder alles (mag men gerust zeggen) wat tot dusverre over de Iersche sagen gepubliceerd werd — zijn eenige beteekenis. Terstond zij echter opgemerkt, dat de schrijver zijn grenzen evenmin te eng als te ruim neemt, en nooit ophoudt, alvorens het bereikbare gevonden is. Vandaar de rustige evenwichtigheid van dit werk, die het gebruik ervan tot een genot maakt.

Tweeërlei doel beoogt Thurneysen. Den keltist geeft hij een volledige handleiding bij de studie der Iersche sagateksten. Na een inleiding wordt de Ulstersage behandeld. Alle teksten tot de Ulstersage behoorende worden genoemd met de handschriften, waarin zij voorkomen. De redacties, welke die handschriften vertegenwoordigen, worden vastgesteld, de onderlinge afwijkingen worden medegedeeld, in hun verband beschouwd, en, zoo mogelijk, verklaard. Daarmede is een volledig overzicht van de overlevering en haar geschiedenis gegeven, voorzoover dat aan de hand der feiten mogelijk is. Des schrijvers tweede doel, dat hij op m. i. even gelukkige wijze bereikt als het eerste, is de Iersche sagen toegankelijk te maken voor hen, die geen studie gemaakt hebben van de Keltische talen. Daartoe wordt van iedere behandelde sage een uitvoerige omschrijving gegeven, waarin alle détails, die van beteekenis zijn, worden medegedeeld, terwijl de onbelangrijke wegblijven. Nu de waarde van een studie der Iersche sagen, bijvoorbeeld voor een juist begrip van de „matière de Bretagne", allengs meer wordt ingezien, moet in betrekkelijk ruimen kring de behoefte aan een werk als dit gevoeld zijn. Voor zoover ik heb kunnen nagaan, heeft de schrijver bij het maken zijner paraphrasen steeds denzelfden bewonderenswaardigen takt betracht als in de economie van het geheel; er staat niets te veel en niets te weinig. Ook voor de vakgeleerden intusschen zijn Thurneysen's omschrijvingen van gewicht, immers hij heeft talrijke sagen, of althans recensies van sagen, bewerkt, die nog niet door den druk gemeen goed geworden zijn. Juist deze laatste omstandigheid toont, welk een ontzaglijke arbeid aan het totstandkomen van dit boek moet zijn voorafgegaan. In hoeverre volledigheid bereikt is, kan de toekomst alleen leeren. Het kan zijn, dat hier of daar het een of ander verborgen zit, dat aan Thurneysen's speurdersblik ontgaan is. In dit verband wijs ik erop, dat Miss Dobs onlangs in de Revue Celtique (39, 1 vgg.) een perkamenten handschrift van *Cath Leitreach Ruibhe* (R. I. A.: C 1, 2, fo. 19 *b*) en een vertelling getiteld *Cath Cumair* gesignaleerd heeft, welke ik bij Thurneysen niet vermeld vind.

Behalve de bovengenoemde algemeene eigenschappen,

die de methode betreffen, wil ik nog een punt noemen, waardoor des schrijvers wijze van beschouwing zich van oudere opvattingen gunstig onderscheidt. Voor hem is de geschiedenis der sagen een litteraire ontwikkeling, waarin onderscheidene stadia te herkennen zijn, ieder door een bepaalde recensie vertegenwoordigd. De scheppers dier recensies zijn personen, ieder met eigen methode en inzichten. De diverse schrijvers van het Lebor na h-Uidre, zoo goed als de maker van het Boek van Leinster worden dientengevolge tot bewust litterair-werkende persoonlijkheden, en de groei der overlevering komt daardoor een heel stuk nader tot de werkelijkheid. Na hetgeen reeds vroeger door Thurneysen, of door anderen uit zijn eigen werkplaats, gepubliceerd was, kon men verwachten, dat de schrijver juist in deze richting zijn kracht toonen zou. Men zal menigen ouden bekende in dit nieuwe boek terugvinden. Ik wijs slechts op de vraagstukken betreffende de verhouding der handschriften van de *Táin Bo Cuailnge* (CZ 9, 418 vgg.), *Compert Conculaind* (Zu ir. Hss. usw. I, 341 vgg.), *Forfes Fer Falchae* (ald. 53 vgg.) e. a. Doch nu wij alles in onderling verband te zien krijgen, wordt het belangrijke resultaat van die minutieuze studie der teksten duidelijk. Zij heeft, evenals Bédier en Boer dat op hun gebied hebben getoond, ons de beteekenis van het persoonlijk element voor het ontstaan onzer teksten laten zien. Mag dat voor een verloren handschrift uit de achtste eeuw, als de *Cín Dromma Snechta* nog niet mogelijk zijn, latere figuren maakt Thurneysen van vage „redactoren" tot levende werkers, elk met een eigen richting. De eerste van deze is de „Compilator", die zijn werk uit ons niet overgeleverde bronnen samenstelde, gelijk wij het kennen uit Lebor na h-Uidre, voor zoover dit boek door de twee oorspronkelijke handen geschreven is. Dan volgt de „Interpolator", die het werk van zijn voorganger aan de hand van andere gegevens uitbreidde, zooals wij aan de gedeelten van L U, door de derde hand geschreven, kunnen zien. De derde belangrijke figuur in de ontwikkeling der overlevering is de „Bewerker C", die de onverteerde compilaties van zijn voorgangers tot een eenheid omwerkte, gelijk het Boek van Leinster toont. Den arbeid van lateren vindt men in de Dinnsenchas, in de groote compilatiehandschriften der 14e en 15e eeuw, en eindelijk bij Keating.

Het is natuurlijk zeer goed mogelijk, dat te eeniger tijd Thurneysen's reuzenwerk aangevuld zal kunnen worden ; ik gaf daarvan boven reeds een enkel voorbeeld. De beteekenis van zijn boek wordt daardoor echter niet aangetast. De studie der Iersche sagen is door dit werk in eens op een anderen, vasteren grondslag gesteld. Des schrijvers groote belezenheid maakt het hem mogelijk dikwijls vroege zinspelingen aan te wijzen op sagen, wier ouderdom men anders in twijfel zou kunnen trekken. Treffend zijn ook de vergelijkingen tusschen verschillende sagen onderling, waardoor litteraire ontleening van jongere aan oude teksten aangetoond wordt. Eindelijk is het niet genoeg te waardeeren, dat alles wat de Ulstersage betreft, verspreid als het tot dusverre was, nu in beknopten vorm bijeengebracht is.

Het thans verschenen boek bevat een Inleiding (deel I) en de Ulstersage (deel II), d. w. z. de *Táin Bo Cuailnge*, de voorgeschiedenissen (waarbij *Ces Ulad* en *Cath Ruis na Rig*), de verdere vertelsels uit den kring van Cuchulinn en Conchobar, systematisch gerangschikt, en den sagenkring van Etain en Conaire Mor. Deel III—V moeten voorloopig nog op publicatie wachten. Wenschen wij den schrijver toe, dat de pessimistische stemming, in het voorwoord uitgesproken, voorbarig moge blijken, en dat het hem gegeven moge zijn, ook dat werk te voltooien. Geen kan het beter dan hij.

's-Gravenhage. A. G. van Hamel.

P. Hamélius, Introduction à la Littérature française et flamande de Belgique. Bruxelles, J. Lebègue et Cie. 1921. (Pr. fr. 15.—).

Deze Inleiding tot de Belgische litteratuurgeschiedenis heeft haar ontstaan te danken aan een serie lezingen, door Prof. Hamélius tijdens zijn „ballingschap" in Engeland gehouden. Zij maakt geen aanspraak op volledigheid. „Il était impossible de rendre pleine justice à tous les écrivains récents dont la gloire a franchi nos frontières, impossible aussi de les exclure tous," zegt de schrijver in zijn Préface. Bovendien geldt het hier een arbeid die tot nog toe niet werd ondernomen, en die misschien, naar Prof. Hamélius zelf verwacht, met eenige twijfelzucht zal worden ontvangen. „L'existence d'une littérature nationale... rencontre... beaucoup d'incrédules. La frontière linguistique, d'abord, leur paraît une barrière empêchant l'unité des belles lettres" (p. 3). Voor hem geldt dit bezwaar echter niet. Kwalijk kan toch ontkend „la communion des sentiments et des volontés manifestée par les progrès des libertés communales au comté de Flandre et dans la principauté de Liège au Moyen Age, ni l'unité des mouvements populaires modernes, telle la Révolution Brabançonne de 1789 ou la Révolution de 1830."

Ziedaar het uitgangspunt van den schrijver. Niet de stelling dat „de taal is gansch het volk", maar de vraag naar de politieke en sociale verhoudingen, bepaalt zijn methode van onderzoek. België, welks letterkunde opkwam uit de Oudheid en den Bijbel, heeft zijn cultuur aan het Latijn en het Fransch te danken. De opstand der Nederlanden tegen Spanje, de splitsing der Nederlandsche gewesten, de terugkeer van Brabant en Vlaanderen onder de Spaansche heerschappij, stuitten het ontwikkelingsproces. Maar als in de XVIIIe eeuw in de Oostenrijksche Nederlanden het zelfgevoel weer ontwaakt, schrijft en spreekt Charles de Ligne uitsluitend Fransch. Daarnaast herleeft de Vlaamsche letterkunde met Conscience en ontplooit zich altoos breeder. Doch de verhouding tusschen beide blijft steeds gunstig voor het Fransch. Het democratisch beginsel, zich ontwikkelend onder den invloed der Fransche gedachte, beheerscht volgens Hamélius de Belgische letterkunde. Zij richt zich op ethiek en staatkundige verhoudingen. Satiriek, zedekundig, religieus, heeft ze een meer sociaal dan persoonlijk karakter. Slechts Ruysbroeck vormt misschien een uitzondering: hem ontbrak echter het scheppend vermogen om een der eersten te zijn.

Het beginsel dat de schrijver poneerde, kan, scherp doorgetrokken, tegenspraak ontmoeten. Het taalverschil moge voor de eenheid van een letterkunde geen volstrekte belemmering zijn, het werkt steeds als een splijtzwam. Tot op den huidigen dag blijft de taalstrijd voor de Belgische eenheid, ook op letterkundig terrein, een bedreiging. Het innerlijk leven wijzigt zich naar de taal waarin het zich uit. De taal hangt nauw samen met de vorming der persoonlijkheid. De persoonlijkheid van den

schrijver beslist over de waarde van zijn kunst. De taal is de grondstof waarin hij zijn ideeën en voorstellingen boetseert, de draagster van traditioneele gedachtevormen waaraan zelfs de grootste individualist zich niet ontworstelen kan. Daarom bepalen de taalgrenzen de persoonlijkheid van dichter of schrijver, even goed als politieke en sociale verhoudingen. Terwijl religieuze en wijsgeerige denkbeelden, niet minder dan deze, de dichterlijke voorstellingen beheerschen.

Prof. Hamélius tracht nu, met behulp van het door hem aangenomen princiep, de eenheid vast te stellen der Belgische litteratuur. Ook op die wijze ondernomen stuit deze poging op de feiten af. Zoowel historisch als linguistisch is België's letterkundige eenheid vrijwel denkbeeldig. Een periode van twee en een halve eeuw scheidt de Middeleeuwen, waarin zich langzaam een eigen Nederlandsche litteratuur vormt, van den tijd dat de eerst Spaansche, toen Oostenrijksche wingewesten zich als een afzonderlijke staat wisten te vormen en te handhaven. Wat het Nederlandsch betreft wijkt in de XVIe eeuw de letterkundige stroom af naar het Noorden; wat het Fransch aangaat, komt ze tot stilstand. Charles de Ligne lijkt ons te cosmopolitisch aangelegd om als baanbreker voor een nieuw tijdperk op te treden. Eerst met Conscience begint de herleving, en komt België voor den dag met een eigen litteratuur, waarbij het mogelijk wordt tusschen Fransche en Vlaamsche woordkunst sociaal en politiek verband te vinden.

Ook de voorliefde voor de Fransche letterkunde heeft, naar ons voorkomt, den schrijver de juiste verhoudingen eenigermate uit het oog doen verliezen. De invloed van de Fransche letteren is, zelfs op Noordnederlandsche schrijvers, zeer groot, en de Zuidnederlandsche sympathieën zijn misschien nog meer dien kant opgegaan. Maar oorspronkelijkheid mocht toch bij schrijvers van Nederlandschen stam gewaardeerd. Maerlant en Ruysbroeck kunnen hier allereerst worden genoemd. De plaats, hun toegewezen, komt ons, in vergelijking met de uitvoerige behandeling van Chastellain, Lemaire de Belges en Charles de Ligne, te beperkt voor. Hetzelfde kan misschien opgemerkt worden omtrent de nieuwere Vlaamsche dichters, tegenover Fransche auteurs uit denzelfden tijd.

Toch beletten deze bezwaren niet, de verdienste van dezen letterkundigen arbeid te erkennen. Hamélius is een uitstekend geleerde, die warm voelt voor zijn land, hoewel zijn vaderlandsche zin van een zeker annexionisme niet vrij te pleiten is. Met nauwgezetheid en liefde heeft hij de bijeengegaarde stof verwerkt. Zijn oordeel over de letterkundige voortbrengselen is zeker, zijn synthese van den geestesarbeid der schrijvers volledig, aan het esthetisch element wordt recht gedaan. Een uitgebreide kennis van de Europeesche litteratuur en van de Engelsche in 't bijzonder geeft aanleiding tot interessante vergelijkingen. De schrijvers uit den laatsten tijd, Fransche en Vlaamsche, zijn zeer goed behandeld. Ook elders is deze studiereeks een gelukkige aanvulling van de Nederlandsche en Fransche litteratuurgeschiedenis. De cyclus van de Kruistochten en Godfried van Bouillon, afstammeling van den Zwaanridder, waarin de Tafurs, de voetknechten met spaden gewapend, reeds de volksklasse vertegenwoordigen; de romans van de vier Heemskinderen, van Karel ende Elegast, waarvan de conflicten tusschen adellijke geslachten, tusschen keizer en adel het onderwerp vormen, en waaruit de populaire schelmenroman is voortgekomen; de Reynaert, met zijn bespotting van adel en geestelijkheid, en van het door hen ingestelde recht; de gedichten van Maerlant, nuchter, serieus, protesteerend tegen den trots der rijken, en de utopische wereld roemend waarin het mijn en dijn zullen zijn afgeschaft, diep-religieus, en vol ijver voor de Christelijke kerk; de kroniekschrijver Froissart, de man van scherpe teekening en levendige voorstelling, de rederijkers George Chastellain, Jean Lemaire, die ook bij de Fransche humanisten in het midden der XVIe eeuw waardeering vond [1]), en Anna Bijns, de vurige verdedigster der Roomsche kerk; de Calvinist Marnix van Sint-Aldegonde, zijn uitvoerig behandeld. Aan Hendrik Conscience, André van Hasselt, Charles de Coster, Octave Permez, Guido Gezelle, Camille Lemonnier, Edmond Picard, Emile Verhaeren, Charles van Lerberghe, Grégoire Le Roy, Maurice Maeterlinck, Stijn Streuvels worden belangwekkende bladzijden gewijd, welke bij allen die zich voor Fransche en Nederlandsche letterkunde interesseeren, waardeering zullen vinden.

Rotterdam. S. Eringa.

Shakespeares Quellen in der Originalsprache und deutsch herausgegeben im Auftrag der Deutschen Shakespeare-Gesellschaft. 2. Bändchen. **R. Fischer, Quellen zu Romeo und Julia.** Bonn, Marcus und Weber. 1922. (Pr. M. 30).

Kort voor den grooten oorlog verscheen het eerste deeltje van *Shakespeares Quellen* (*Museum*, April 1915), thans komt het tweede, dat een herdruk brengt van Arthur Brooke's *Romeus and Juliet* met de Duitsche vertaling er bij. Daarmede had Prof. Fischer kunnen volstaan, want Shakespeare heeft zijn vermaard liefdesdrama uitsluitend bewerkt naar Brooke's langwijlig gedicht. Gelukkig echter had Prof. Fischer den goeden inval ons met een toegift te verrassen. Hij zorgde ervoor, dat men zich niet enkel aan Shakespeare's bron zou kunnen laven, maar ook aan de bronnen dier bron: de geheele stamboom van het verhaal wordt ons aangeboden in Duitsche vertalingen uit het Italiaansch van Masuccio (1476), van Luigi da Porto (1524), van Bandello (1554) en uit het Fransch van Boisteau (1559), waarna Brooke in 1562 volgt.

Juist bij de geschiedenissen, die tot de wereldliteratuur behooren is het buitengewoon belangwekkend om eens na te pluizen, wat de op elkaar volgende schrijvers overnemen, weglaten, veranderen en bijvoegen. Wie dit grondig en in eerlijke openhartigheid doet, ervaart meer, dan hij verwacht heeft, en meer, dan waarmee hij weg weet. Terecht mag zich Prof. Brandl in zijn *Zum Geleit* over de *Quellen* verheugen, want „eine Wohltat war es, die ..... Texte, sonst schwer zugänglich, im Seminar in den Händen der jungen Forscher zu wissen."

De vertaling van Brooke's gedicht door Prof. Fischer geeft in 't algemeen den zin der woorden getrouw weer, doch zij is niet voortreffelijk. Vaak wordt iets weggelaten *e. g. if nede requierd* 810, *strong* 814, *nere so fayne* 844, of wordt iets bijgevoegd *e. g. noch* 814, *schon dort* 831, *denn* 835, of stoot men op kleine, maar volstrekt onnoodige onjuistheden *e. g. ein. Jahr* voor *twenty yere* 823, *an die tausendmal* voor *above ten thousand times*

[1]) De schrijver heeft, dunkt ons, de relatie tusschen Lemaire en de Renaissance-dichters te ongunstig beoordeeld.

834, *schon* 856 voor *welny* 855. Bepaald misverstaan is de Engelsche tekst slechts zelden. Tot mijn verbazing merkte ik op, dat *every other night* (om den anderen nacht) 930 door *jede Nacht* is weergegeven. De regels 839 en 840 luiden bij Brooke:

A carchef white as snowe, ware Juliet on her hed,
Such as she wonted was to weare, attyre meete for the bed.

Prof. Fischer vertaalt:

Am Kopf trug einen Schleier sie, so weisz wie Schnee,
Sonst war sie angetan mit dem gewohnten Nachtgewand.

Juister is:

Een muts, zoo wit als sneeuw, had Julia opgezet,
Zooals zij die gewoonlijk droeg, een dracht, die past in bed.

Zoo'n enkel Homerisch dutje mag men geen vertaler al te sterk aanrekenen; bovendien, hier schijnt een dutje te passen bij het huiselijk en slaperig karakter van hetgeen vertaald moest worden. Naar mijn meening ligt echter de grootste fout van Prof. Fischer in zijn keuze van den dichtvorm, een maatslag van jambische, rijmlooze regels, zonder versrust op een vaste plaats en met een willekeurige wisseling van 12, 13, 14, 15, zelfs 16 lettergrepen. Waarom niet liever een bescheiden prozavertaling? De gekozen vorm vloekt met het *Poulters measure*, dat uit jambische, rijmende regelparen bestaat, waarvan de eerste regel twaalf lettergrepen heeft met een vaste rust achter de zesde lettergreep, terwijl de tweede regel uit veertien lettergrepen wordt gevormd met een vaste rust achter de achtste, aldus, 653—658 (de min spreekt met Romeus over Julia):

A prety babe (quod she) | it was when it was yong;
Lord how it could full pretely | have prated with its tong!
A thousand times and more | I laid her on my lappe,
And clapt her on the buttocke soft, | and kist where I did clappe.
And gladder then was I | of such a kisse forsooth,
Then I had been to have a kisse | of some olde lechers mouth.

Brooke houdt het op deze manier 39260 lettergrepen vol, het wordt heel eentonig, maar het heeft althans een gemakkelijke leesbaarheid ten gevolge, die b. v. in den tweeden en den laatsten regel der vertaling wordt gemist:

Ein hübscher Wurm war Euch Klein-Julchen in den Windeln!
Und wie ihr später dann beim Schwatzen fein das Mäulchen ging!
Ein Tausendmal, ja öfter noch lag sie im Schosze mir,
Ich patschte ihr das Ärschchen, und ich küszte, wo ich patschte,
Und wahrlich, gröszre Freud hatt'ich an solchem Schmatz,
Als hätt'ich einem alten Lüstling abgeküszt die Schnauze.

De vertaling is hier nog minder kiesch, dan het oorspronkelijke; het is zeker niet gewenscht in dit gebrek het Engelsch van 360 jaren geleden de loef af te steken. En waarom blijft het woord *soft* 656 onvertaald? Zoo heel onbeteekenend is het niet, want het motiveert het eigenaardig genoegen van de min.

Om op Shakespeare terug te komen, van de laatste aanhaling behoudt hij slechts den tweeden regel in dezen vorm:

Lord, Lord, when twas a litle prating thing! II, 4, 212.

Den Haag. B. A. P. van Dam.

Samlaren. Tidskrift för svensk litterarhistorisk forskning. Ny följd. Årgang 1. 1920. (Skrifter utgivna av Svenska Litteraturselskapet 1). Uppsala, Allmquist och Wiksells Boktryckeri-A.-B. 1921.

Dit is het eerste deeltje eener nieuwe reeks van het tijdschrift *Samlaren*, waarvan in 1919 de veertigste jaargang werd afgesloten. Het bevat, in 168 bladzijden, eenige belangrijke opstellen over of in verband met bekende Zweedsche auteurs: Lenngren, Bellmann, Stagnelius, Strindberg: het eigenlijk wetenschappelijk gedeelte. Dan volgen twee en dertig bladzijden bibliographie: het geordend overzicht van hetgeen er, in 1919, op literair-historisch en taalkundig gebied over of met betrekking tot Zweedsche schrijvers en het Zweedsch is verschenen, en daarachter komt, ongepagineerd, de lijst van al wat de „maatschappij voor Zweedsche letterkunde" in de jaren 1880 tot 1919 heeft uitgegeven: behalve 40 rijke jaargangen van Samlaren, drie en twintig afzonderlijke publicaties, bezorgd door Klemming, Levertin, Lundell, Noreen en anderen van bekende en zeer bekende namen; een practisch-wetenschappelijk onderdeel. Een royaal-octavo, van aantrekkelijk uiterlijk en fraaien, helderen druk.

Samlaren is — en blijft ook in deze nieuwe reeks — in de eerste plaats het zuiver wetenschappelijk orgaan voor de studie van de geschiedenis van Zwedens literatuur en cultuurgeschiedenis. Maar ook uit dit eerste nummer van de nieuwe serie blijkt — een kort prospectus dat er door uitgevers en redactie is ingelegd, wijst daarop — dat Samlaren niet alleen voor beoefenaars van wetenschappelijke studie, maar voor al wie liefde en belangstelling heeft voor de Zweedsche letterkunde en de geschiedenis der Zweedsche cultuur, een schat van belangwekkende artikelen pleegt te brengen. Ook vestigt de uitgeversfirma nog afzonderlijk de aandacht op de aanzienlijk verlaagde prijzen, waarvoor vroegere jaargangen van het tijdschrift en de andere publicaties, voor zooveel nog niet uitverkocht, thans te verkrijgen zijn.

Ik denk niet dat deze „Verzamelaar" in Nederland in zeer veler handen is. Hij worde — met deze korte aankondiging van het eerste deeltje eener nieuwe serie, opvolger van een lange rij van waardige voorgangers — met nadruk aanbevolen in de aandacht van geleerde beoefenaars en ongeleerde liefhebbers van de Zweedsche letteren, vooral ook in die van bestuurders en beheerders van wetenschappelijke boekerijen.

Leiden. A. Beets.

G. G. Nicholson, Recherches philologiques romanes. Paris, Champion. 1921. (Pr. fr. 30).

Professor Nicholson, die reeds een handboek schreef over de moderne Fransche phonetiek [1]) en die op het oogenblik nog werkt aan een verhandeling over de phonetische ontwikkeling der Fransche taal in de woorden, welke van Latijnschen oorsprong zijn en zich geleidelijk ontwikkeld hebben, biedt ons in het bovengenoemd werk, blijkbaar eene voorloopige serie resultaten zijner studiën. Zij zijn de aandacht ten zeerste waard; niet alleen geven zij de afdoende verklaring van een aantal zeer gebruikelijke woorden in de verschillende Romaansche talen, maar de wijze, waarop N. zijne resultaten bereikt, is verrassend door juistheid en vastheid van methode; een methode, die streng wetenschappelijk is en toch dik-

[1]) *A Practical Introduction to French Phonetics*, 1909, Macmillan et Cie, London.

wijls de stoutste fantasie te hulp roept. N. schept om zoo te zeggen, het etymon, dat hij noodig heeft, bewijst vervolgens, dat het bestaan heeft of bestaan moet hebben, leidt er het Fransche, Provençaalsche, Italiaansche, Spaansche, Portugeesche, Rhetische of Roemeensche woord met onverbiddelijke gestrengheid phonetisch van af en besluit zijne argumentatie met eene menigte voorbeelden. Als men hem hoort aankondigen, dat hij van plan is in zijn verhandeling over de phonetische ontwikkeling der Fransche taal de leemten aan te vullen, die er nog bestaan in de geschiedenis der klanken van het Fransch en dat hij zich voorstelt, alles te preciseeren, zelfs de kwantiteit der klinkers sedert het jaar 1000, dan zou men denken, dat zulk een werk tot het rijk der onvervulbare idealen behoort, maar zijne *Recherches* geven werkelijk het recht van N. alles te verwachten.

Wanneer hij de opinies van zoovele geleerde Romanisten als onaannemelijk ter zijde stelt en soms — zouden wij zeggen — wat kort afwijst, dan is dat niet uit gebrek aan eerbied voor mannen, als Diez, Gaston Paris, Förster, Meyer Lübke, Schulz Gora, Bertoni, Nigra, Tobler en anderen, maar alleen, omdat hunne verklaringen niet voldoen aan het door hem gestelde criterium ; hij eischt, dat die verklaringen „se conforment parfaitement aux lois de la phonétique, aux exigences du sens commun et aux faits connus ou vraisemblables de la civilisation latine et romane". Dat is de negatieve reden ; de positieve is, dat zijn eigen verklaringen geheel en al aan dat criterium voldoen. En het merkwaardige van N.'s arbeid is wel, dat hij ons juist de etymologische ophelderingen brengt over een aantal woorden, die van een bijna dagelijksch gebruik zijn in de Romaansche talen, vooral in het Fransch.

Om enkele voorbeelden te noemen: *aller* < *a v a l l a r e en is dus een doublet van *avaler* en tevens van *affaler*, dat niets te maken heeft met het Hollandsche *afhalen*, zooals gemeend werd ; *trouver* < i n t e r r o g a r e ; *tromper* < i n t e r r u m p e r e, *tresser* < s t r i n g e r e, *strosciare* < *s t r u x a r e, *trousser* < s t r u e r e, *estovoir* < e s t o, *soigner* < s u b f u n g i, *sortir* < *s u b o r t i r e, *faner* *< v a n n a r e, *trouer* < t r a n s v a c a r e, *jusque* < ŭ ō u s q u e en niet d e u s q u e ; *sot* < s u b h a b i t u, *mauvais* < m a l e f a c e u s ; *gris* < c h r y s e u m, *saur* < *saurer* < s u b a u r a r e, *eneveis* < i n h a c v i c e ; *gai* < v a c u u s. (*cheval gai, hareng gai*), *guère* < v a r i e, *gaif* < v a c u u s, *mot* < *motir* < m o v i t a r e *fou* < *foler* < f a b u l a r e, *joli* < d i a b o l i v u s *vite* < v i v a x, *maint* < m a g n u s, etc.

Volgens N. zelf bracht de etymologische verklaring van een dertigtal zeer gebruikelijke woorden hem gemakkelijk tot de verklaring van een zeker aantal minder voorkomende termen, maar wat voor de wetenschap nog belangrijker is, N. vond, meent hij, ook nieuwe phonetische wetten, waarvan hij er, in zijn *Recherches*, enkele formuleert.

Gaf N. ons bovendien als tijdverdrijf de verklaring van enkele woorden, als *saugrenu, billeversé, baliverne*, zijn vrees, dat die termen toepasselijk zouden zijn op zijne *Recherches*, is natuurlijk ongegrond gebleken.

Toch zal het niemand verwonderen, dat niet alle 102 etymologische verklaringen, die het eerste deel zijner *Recherches* vormen, even overtuigend zijn. De vragen, die men den auteur zou willen stellen betreffen echter in hoofdzaak enkele onderdeelen zijner verklaringen, niet zoozeer deze zelf.

Als i n t e r r o g a r e > *entrouver* en *enterver*, dan lijkt het misschien toch minder juist, om in de door schrijver aangehaalde voorbeelden van *enterver* met min of meer waarschijnlijkheid den zin van *trouver* te zien of te leggen, maar zou het interessanter zijn, den nadruk te doen vallen op „c'estoit chose entrouvee par lui", door Godefroy geciteerd. Bovendien :

Noveles va plus entervant
Qu'il n'ait escrit el parcemin,

moge nu al *entervant* in de beteekenis van „apprendre" toonen, „apprendre des nouvelles" is dat nu wel werkelijk „vinden" ? Zou niet veel juister de beteekenis „vinden" zijn af te leiden uit de ook door Godefroy aangegeven beteekenis van „chercher, zoeken" ? „Je suis allé le trouver" is dan ook overduidelijk. En zou niet uit „entendre, comprendre, concevoir" de beteekenis van „trouver" te verklaren zijn in : „je trouve que vous avez raison", en dergelijke ?

't Moge al waar zijn, dat degene, die zich belastte met het r o g a r e l e g e m of het i r r o g a r e l e g e m soms, maar dan geheel toevallig de wet gemaakt had, en dat daarom *trouver une loi*" als juridische term daarop teruggaat, maar is het wel zeker, dat in de uitdrukking *trouver une loi*, *trouver* de gewone beteekenis heeft, en is het wel verstandig om, als i n t e r r o g a r e *trouver* verklaart, i n r o g a r e of i r r o g a r e die toch niet identiek zijn met i n t e r r o g a r e in het debat te brengen ?

Enterver la sainte Vierge moge een zelfde constructie en een zelfden zin van *enterver* verraden als i n t e r r o g a r e in i n t e r r o g a r e J o v e m, beteekent daarom „Trouvez Dieu ! son idée est la raison d'être" Interrogez Dieu ?

I s a u x i l i u m i r r o g a r e heusch hetzelfde als *trovar soccorso* ? Mag men zoo maar zonder meer n o x i u m j u d i c a r e vervangen door n o x i u m i r r o g a r e, om daardoor *trouver coupable* te verklaren, en alleen maar, omdat m o r t e m i r r o g a r e of m u l t a m i r r o g a r e bestond in den zin van „den dood of een straf *opleggen* ?"

Het is wel merkwaardig, maar van de 102 verklaringen, lijkt mij juist de eerste de minst gelukkige. Niet, dat ik ook maar een oogenblik zou twijfelen aan het feit, dat i n t e r r o g a r e > *enterver* en *entrouver*, maar de semantische uiteenzetting is niet overtuigend, en als werkelijk de geleerden der IVde Eeuw het Latijnsche woord t r o p a r e — steunende op t r o p u s — gevonden hebben, is het dan niet aannemelijker, dat het Fransche *trouver*, bestaande naast *enterver* en *entrouver*, van t r o p a r e komt ? Dit laatste woord moge nu al zijn oorsprong hebben gehad in het Spaansche *trobar* < i n t e r r o g a r e en a d t r o p a r e en c o n t r o p a t i o mogen nu al het Spaansche *trobar* tot uitgangspunt hebben gehad — althans volgens N. — het wil ons voorkomen, dat de verklaring i n t e r r o g a r e > *trouver* nog niet geheel volledig is, te meer daar de overgang van *entrouver* tot den vorm *trouver* in het geheel niet gedocumenteerd is.

Wat de phonetiek betreft, is het wel noodig voor i n t e r r o g a r e > *entrouver* een latijnschen vorm **intro(g)ware* te veronderstellen ? Kan niet de fricative vélaire V de plaats hebben ingenomen van de frica-

tive palatale y, toen deze op het punt stond te verdwijnen tusschen twee klinkers, die anders een hiaat gevormd hadden, bijv. interrogo > *interroyo *interrovo > en vervolgens ook interrovare etc. ?

De verklaring van *trop* < intra oppidum is schitterend maar beteekent *trop* in „N'est gueres granz ne trop n'en est petiz" (*Rol.*) werkelijk „assurément" ? Het voorbeeld bij Rabelais is overtuigend.

Dat *maint* < magnus, staat nu wel boven allen twijfel vast, maar is het daarom noodig: *mainte gent*, „bien des peuples", identiek te verklaren met Aequorum magnam gentem et ferocem (Cicero) ?

De auteur bewijst op verscheidene plaatsen, hoe belangrijk de beteekenis van Engelsche woorden en uitdrukkingen kan zijn voor het goed verklaren van Fransche en andere Romaansche termen. Een der meest interessante en merkwaardige afleidingen — eene afleiding, die eigenlijk buiten schrijvers kader valt — is wel die van het Oud-Noorsch *jōl* < *Διαβολή* waaraan de auteur den Engelschen naam *Yule* vastknoopt en waarvan bovendien de Noorsche, Zweedsche en Deensche namen van Kerstmis afgeleid zijn, hetgeen zeer begrijpelijk is, doch niet door N. wordt aangemerkt.

Wat *tôt* < tantopost betreft, was misschien een verklaring der accentuatie niet overbodig, te meer, daar N. zonder meer de hypothese van Pio Rajna n. l., isto isto afwijst als „inadmissible pour la forme".

Volgens N. heeft Förster, sprekend over *andare* et *aller* gezegd: „Même la fantaisie la plus hardie ne pourrait rien proposer de nouveau pour ces mots énigmatiques." Niet alleen voor *aller*, maar voor een honderdtal andere woorden heeft N. iets nieuws en iets beters gebracht dan de Romaansche wetenschap reeds bezat. Meer nog. J. Bédier [1]) heeft voor het Roelantslied den zoolang betwisten Romaanschen oorsprong opgeëischt. Nicholson heeft in tallooze gevallen, ja de meeste zijner verklaringen, de Germaansche hypothesen voor de afleiding der Fransche woorden verworpen en daarvoor in de plaats gesteld een etymon van Latijnschen oorsprong. Het is nu niet meer waar, dat „une fois érigé en principe, le thème germanique prend comme une auréole qui le met ordinairement au dessus de toute critique" (p. 155).

Het tweede gedeelte van het boek, dat slechts 21 van de 255 bladzijden omvat, behandelt twee veel omstreden passages, een uit de *Serments de Strasbourg*, de ander uit de *Cantiléne de Sainte Eulalie*.

Het komt mij voor, dat N. bewezen heeft, dat: *Et Karlus meos sendra de suo part in lo s't* (= *sagrament*) *anit* de juiste lezing is en dat *anit* < abneget. Dat *Ellent adunet lo suon element* de door N. voorgestelde beteekenis zou hebben, daarvan heeft hij mij niet kunnen overtuigen. *Adunet* zal zeer zeker *vereenigen* beteekenen, maar dan is toch de vertaling van *element* door „datgene, waaruit zij bestaat" m. o. w. „al haar krachten", physieke en zedelijke, veel meer voor de hand liggend.

---

[1]) *Les Légendes Epiques*, III, p. 453.

Een index étymologique vergemakkelijkt het gebruik van het belangrijke werk.

Amsterdam. B. Weerenbeck.

Georg Weber's Allgemeine Weltgeschichte in 16 Bänden. Dritte Auflage, vollständig neu bearbeitet von Ludwig Riesz. Zweiter Band. Leipzig, Wilhelm Engelmann. 1920.

Van onzen betreurden Van Gelder heb ik de bespreking van deze algemeene geschiedenis overgenomen. Het kan natuurlijk niet de bedoeling zijn van ieder deel in dit maandblad een uitgebreide aankondiging te geven. Van Gelder heeft in het Juli-nummer van het vorige jaar uitvoerig de structuur en het karakter, de beteekenis en de waarde van dezen derden druk van den „grooten Weber" besproken en enkele bezwaren ook niet teruggehouden. In hoofdzaak kan ik mij daarbij aansluiten. Ook in dit deel komt de conservatieve behandeling van de oude geschiedenis duidelijk naar voren. Het meest treft dat natuurlijk bij de uitbeelding der oudere Romeinsche geschiedenis. Hier is trouwens de behandeling uiterst moeilijk. De traditioneele geschiedenis, die wij bij Livius en anderen vinden, is niet bestand gebleken tegen het kritische onderzoek der negentiende-eeuwsche onderzoekers. Maar tevens is die geschiedenis zoo algemeen bekend gebleven en zelfs populair geworden, dat zij op zich zelf weer een inhoudswaarde heeft gekregen, zoodat zij moeilijk geheel kan worden ter zijde gelaten. Een Romeinsche geschiedenis zonder de namen der zeven koningen, zonder Brutus en Coriolanus, zonder Appius Claudius en Decius Mus zou toch niet bevredigen. Daarom heeft Riesz deze oude verhalen ingevoegd in zijn geschiedverhaal, waar dit daartoe aanleiding geeft en waar die verhalen nog als de latere reflex kunnen worden beschouwd van het historische gebeuren. Dat is wat conservatief, maar als tegenwicht tegen een al te stormachtig radicalisme heeft het zijn waarde.

Dit tweede deel geeft de oude geschiedenis van de Perzische oorlogen tot en met de dagen van het Hellenisme en de voltooiing van de domineerende macht van de Romeinsche republiek, dus de periode van 492 tot 133 v. C. Het spreekt wel van zelf, dat voor deze periode de Grieksche en de Romeinsche geschiedenis niet achter elkander, maar naast elkander en soms zelfs door elkander worden behandeld. Hier heeft Riesz terecht geheel met het oude stelsel gebroken: de Grieksche en de Romeinsche geschiedenis hangen veel nauwer met elkander samen dan men vroeger gewoonlijk aannam. Dat wordt van zelf duidelijk, als men niet uitsluitend het oog richt op Sparta en Athene, maar ook aan de ontwikkeling van Sicilië volle aandacht schenkt. In dat licht gezien worden de Punische oorlogen het natuurlijk vervolg van den heroischen strijd van Syracuse tegen Carthago. Soms gaat Riesz in zijn contaminatie van de Grieksche en de Romeinsche geschiedenis wat te ver. Zoo wordt al dadelijk het eerste hoofddeel, dat de periode van 492 tot 444 behandelt, samengesteld uit drie hoofdstukken over de geschiedenis der Perzische oorlogen, die evenwel worden onderbroken door twee paragrafen over de Romeinsche geschiedenis, die met de Perzische oorlogen in geen enkel verband staan: in de eerste wordt de eerste organisatie van de Romeinsche plebs behandeld, in de tweede de aansluiting van de

plebs aan de Romeinsche magistratuur en dus aan den Romeinschen staat.

Ook in dit deel wordt de beschavingsgeschiedenis gesteld naast die der staatkunde. Maar dat tusschen beide volkomen evenwicht is verkregen, kan men niet zeggen. De politieke geschiedenis wordt alleen van tijd tot tijd onderbroken door enkele paragrafen over de ontwikkeling der geestelijke beschaving der Grieken. Op zich zelf zijn die paragrafen zeer te waardeeren; zij zijn duidelijk, overzichtelijk en goed geschreven. Wil men in een kort bestek de beteekenis van een man als Plato, een mán als Aristoteles uiteengezet hebben, dan kan het boek van Riesz uitnemend helpen. Maar veel minder aandacht is geschonken aan de beeldende kunsten en bijzonder weinig — reeds Van Gelder merkte dat op — aan den godsdienst. En wat bijzonder opvalt, de geschiedenis der stoffelijke cultuur wordt nauwelijks behandeld. Zonder historisch materialist te zijn kan men toch wel constateeren, dat de ontwikkeling der Atheensche democratie tot in het absurde niet te begrijpen is zonder de maatschappelijke formatie te kennen, waaraan die democratie politieke organisatie en uitdrukking heeft trachten te geven. Daarvan blijkt in de uiteenzetting van Riesz zeer weinig.

Intusschen kan ik mij in hoofdzaak bij de waardeering van dit groote werk door Van Gelder aansluiten. Ook dit deel geeft weer getuigenis van de grondige kennis en het scherpe inzicht van Riesz in een zoo veel omvattende periode. Reeds is intusschen het derde deel verschenen; wij hopen het spoedig te bespreken.

Amsterdam. H. Brugmans.

E. B. Kielstra, De vestiging van het Nederlandsch gezag in den Indischen archipel. (Volksuniversiteitsbibliotheek no. 5). Haarlem, Erven Bohn. (Pr. geb. ƒ 2.50).

Blijkens het Voorbericht draagt het boekje een zeer bijzonder cachet: „Wat hebben de Nederlanders in Indië „gedaan?" luidt de inleidende vraag, en het antwoord is: „Wie deze vraag zoo onpartijdig mogelijk wil „beantwoorden, kan de namen der personen die, ten „goede of ten kwade, een rol speelden, achterwege laten; „en dit schijnt in een geschrift als dit te meer aan te beve„len, omdat de waardeering der personen nogal eens „belangrijk uiteenloopt. Laat ons liever uitgaan van de „stelling, dat bedoelde personen, in den regel althans, „de opvattingen, den geest van hun tijd vertegenwoor„digen."

Portretschilder was de heer Kielstra van aanleg stellig niet, en een Macaulay, aan wiens kunst R. C. Bakhuizen van den Brink in zijn Studien en Schetsen zulke treffende woorden wijdt, dacht hij niet na te volgen. 't Is jammer eigenlijk, dat de schrijver verdedigt wat eigenlijk niet te verdedigen is. Men zou haast zeggen, dat het hem geen ernst is, dat hijzelf niet beter weet. Is het mogelijk, dat de man, die zooveel geschiedenis schreef, niet voelde, dat zij geheel in het mensch-zijn opgaat? Wat vandaag hetzelfde is als gisteren, heeft geen geschiedenis. De Indische wet, de adat, kent haar niet. Alleen wanneer het menschdom eraan ontgroeit, verandert èn het een èn het ander, dan wordt er de geschiedenis van geboren. Van het verleden, door het maatschappelijk leven achtergelaten, maakt men een zielloos geraamte, zonder de menschen erin een rol te doen vervullen. Dat het vandaag anders is dan gisteren, dankt men aan het eeuwige streven der menschheid. Daarom hangt de geschiedenis aan geen wetten; zij ontsnapt aan de waarneming van wat was, wat zal zijn. De mensch is in zijn willen een mysterie, onberekenbaar. Ik kan ook niet toegeven, dat de waardeering der personen nogal uiteenloopt, op straffe dat we niets van hen mogen hooren. Napoleon als oorlogsgenie, Willem V als stadhouder, Willem I als koning, Linschoten als zeevaarder, enz. — stellig hun opvattingen vertegenwoordigen den geest van hun tijd. Maar kunnen we dien geest niet kennen? Kunnen wij niet weten, wie of wat hun streven heeft gedreven? In mijn gedachteniswoord (Voorrede van mijn *Sumatra* 1918, slot) schreef ik, dat de stukken van Kielstra in *Onze Eeuw* zich onderscheidden noch door diepte noch door oorspronkelijkheid, maar deze gedachte, neergelegd in het Voorbericht, is zóó oorspronkelijk, dat geen mensch, die over het wezen der geschiedenis heeft nagedacht, een oogenblik erover in onzekerheid zou verkeeren, of hij die gedachte zou onderschrijven.

Hoe komt het, dat zijn boekje nu niet onder de grondfout heeft geleden, dat het niettemin een zeer aantrekkelijke lectuur oplevert? De leiders der Indische lotgevallen waren meestal geen „personen". De eene middelmatigheid volgde meestal de andere op. Grootheid maakte hen ongeschikt voor het vervullen der betrekking. De Directeuren der Compagnie, de XVIIen, zorgden voor deze doodelijke gelijkmatigheid. 'n Naamlooze vennootschap biedt ternauwernood ruimte aan voor sterkte van geest, van den wil, dien het karakter maakt. Zoo vinden wij als namen vermeld, die daarbuiten vallen: Philips II, Raffles, Van den Bosch, Daendels, Maurits, Oldenbarnevelt, koning Willem I. En onder al de voorstellingen, die de namen dezer personen in gedachtenis roepen, ben ik met eerbied vervuld voor het aantrekkelijke en de verhevenheid der schildering: al deze tooneelen op uitnemende wijze, met goed- en afkeuring voorgesteld, uit de diepte der kennis blijkbaar, gelijkvloeiend als een effen stroom, in allen eenvoud. Nog dezer dagen schreef ik over de stichting van Batavia en naar aanleiding van Kielstra's vergissing als zou Coen's treuren over het doopen van Jakatra van Batavia, in plaats van naar zijn geboortestad „Nieuw-Hoorn", slechts een legende zijn. Ik ben daarvan dus op de hoogte, maar al wat Kielstra hierover mededeelt, is uitnemend. Ik prijs ook in hem, wat hij ons leert over de Buiten-bezittingen. Dit onderwerp heeft een karakter van bovenmatige monotonie en is daardoor, met al de wisselingen der politiek, bijzonder duister, zoodat ook ik veel aan zijn mededeelingen heb gehad. In het schema van den schrijver schijnt het niet gelegen te hebben, om door noten te verwijzen naar de beste monographieën, die te raadplegen vallen; met name voor leeken is dit toch van onschatbare waarde en voor een schrijver, zoo op de hoogte als Kielstra, een kleine moeite. De opgave van „Litteratuur" aan het slot is volstrekt waardeloos.

Nog iets. Het scheen mij toe, dat het Voorbericht wel een saluut mocht inhouden aan *„Geschiedenis van Nederlandsch Oost-Indië, voor de scholen aldaar bewerkt door Van Gelder"*, waarvan de 10e druk, zegge de tiende, in 1919 verscheen. Schoolboekje als het is werd het een aardige publicatie, met aantrekkelijke plaatjes, terwijl de schrijver niet nagelaten heeft, deskundigen

te raadplegen en overigens een beknoptheid in acht te nemen als door Kielstra betoond. Dat verdienstelijk boekje wordt nu door de nieuwe publicatie gedood. Het verdient meer dan la mort sans frase.

Zoo zijn we dan weer een diplomatieke geschiedenis van de Oost-Indische Comp. rijker geworden. Maar is een statistieke geschiedenis der Compagnie niet van belang en is het niet belangwekkend te weten, hoe dit machtige handelslichaam financierde, werkte? Zelfs aan onze hoogere Handelsscholen, naar men mij meedeelde, wordt dat slechts even geleerd. Ik begrijp het. Het statistieke leven eener maatschappij is voor mij echter niet minder aantrekkelijk dan het diplomatieke leven uiteen te zetten en te beschrijven. Niet dat dit voor ons, dieper gaanden in de geschiedenis, een gesloten boek behoeft te blijven. O. van Rees gaf er ons een kijk op in zijn *Geschiedenis der Koloniale Politiek* (1868); G. C. Klerk de Reus, predikant op Sumatra's Oostkust, een door en door bekwaam man, leverde een *Geschichtlicher Ueberblick der administrativen, rechtlichen und finanziellen Entwicklung der niederländisch-ostindischen Compagnie*, dat hem veel verdriet en teleurstelling veroorzaakte, in het onbehaaglijk formaat der Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, deel XLVII (1894), en in het Duitsch, wat medewerkte om het hier te lande zoo weinig mogelijk te doen lezen. Het werd geïllustreerd door talrijke leerrijke staten over financiëel beheer. Mij dunkt, de namen der mannen, die de Volksuniversiteitsbibliotheek onder hun bescherming hebben genomen, blijkens den omslag van het aardige boekje met het fraaie ex-libris, zouden een nuttig werk verrichten door het initiatief te nemen voor de omwerking van De Reus' nauwkeurigen arbeid. Ik weet echter niet, of het met het beginsel der uitgevers strookt, tot een werk in meerdere deeltjes over te gaan. Ook niet, of het handige formaat bestaanbaar is met staten-verzameling.

's-Gravenhage. P. H. Van der Kemp[1]).

Frederik Poulsen, Ikonographische Miscellen. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskap, Historisk filologiske Meddelelser IV 1). København, Høst & Søn. 1921.

De aankondiging van dit boekje van 94 bladzijden met 35 plaatjes en 21 figuren in den tekst, zou nauwelijks in het *Museum* op zijn plaats zijn, zoo geheel gaat het op in ikonografische vraagstukken, ware het niet dat onder de behandelde figuren de trekken voorkwamen van denkers en dichters en vorsten, die tot velen spreken, wien het portret van een onbekende, hoe verdienstelijk ook, weinig zegt.

Poulsen begint met een mooie onbekende repliek van den geestigen kop, waarin hij op vernuftige wijze Hyperides, den verdediger van Phryne, heeft meenen te mogen herkennen.

Dan heeft hij ook een nieuwen kop van Chrysippus gevonden, die Eubulides' beeld van den *digitis computans* levendiger voltooit en aldus een veel eigenaardiger voorstelling geeft van den kleinen Semiet, die ons beter dan woorden doet begrijpen, hoe dit slimme manneke, dat Cicero Chesippus scheldt, zijn grootste kracht vond in aanvallen op het bestaande.

Nog duidelijker van hetzelfde ras is Zeno, maar al geeft ons dit niets voor de keus tusschen den grooten Stoïcijn en den onbeduidenden Epicuraeër, van denzelfden naam, ik geloof wel dat nu eindelijk de vraag ten gunste van den eersten is opgelost.

Misschien mag ik er wel even op wijzen, hoe belangrijk naast de zeldzame Egyptische en de rijke Mesopotamische gegevens, deze Grieksche werken voor de Semietische ethnographie zijn.

Minder geslaagd lijkt mij schrijvers poging in den z. g. Epimenides, met anderen, Homerus te herkennen. Zeker deze man is blind, maar als Homerus er in de Ve eeuw zoo had uitgezien, kon de IIIe hem niet gemaakt hebben zooals wij hem kennen. Er zijn nog andere mogelijkheden dan de overwogene. Stesichorus kon als dichter van de Palinodie ook blind worden afgebeeld.

Hoewel Poulsen de grondslagen, waarop Studniczka's herkenning van Menander berust, geheel vernietigt, houdt hij toch, misschien terecht, aan deze benaming vast en komt dan aarzelend weer met een nieuwen naam, Philemon, van den Pseudo-seneca. Wat hij aanvoert past minstens even goed voor mijn voorstel, dat hem ontgaan schijnt, Philiskus te herkennen.

Belangwekkend zijn de opmerkingen die hij maakt over den prachtigen zittenden dichter te Ny Carlsberg, al weifelt hij tusschen zeer uiteenloopende namen. Ik voor mij zou voor dien zanger met de boschviooltjes in zijn klimopkrans de dikke boersche zolen en den groven mantel aan Theokritus willen denken voor wiens tijd de Lysippische stijl nog wel past, al doet de lier mij twijfelen.

Zeer geslaagd is de voltooiing van den mooien torso van Metrodorus, met een afgietsel van den kop te Athene, waar beiden door winnen, zoo beter uitdrukkend de edele zielerust van den vrijen man.

Niet zoo belangrijk, niet steeds ook zoo gelukkig lijkt wat omtrent Romeinsche portretten in het midden wordt gebracht, met uitzondering van zijn verdediging van den Calligula van Ny Carlsberg, tegen de verdenking van onechtheid, die zeker afdoende is. Het is toch verwonderlijk welk een knappen fatsoenlijken indruk ons de beelden van dezen ongelukkige geven.

Amsterdam. J. Six.

O. Casel, De philosophorum graecorum silentio mystico. (Religionsgesch. Vers. u. Vorarb. hrg. v. L. Malten u. O. Weinreich, XVI. Bd. 2. Hft.). Giessen, A. Töpelmann. 1919. (Pr. M. 18).

De inhoud van dit werk is als volgt: Prologus p. 1 vlg. Cap. I. De silentii disciplina Eleusinia p. 3—27, Cap. II. De philosophorum qui ante aevum imperatorum fuerunt silentio mystico, p. 28—50. Cap. III. De philosophorum et theologorum qui aevo imperatorum floruerunt praeter Neoplatonicos silentio mystico, p. 51—110. Cap. IV. De Neoplatonicorum silentio mystico p. 111—157. Epilogus p. 158. Index vocabulorum memorabilium p. 159—166.

Het zwijgen ten opzichte der Eleusinische mysteriën was van ritueelen aard, al valt het ook niet te ontkennen, dat deze cultus kiemen van hetgeen wij thans „mystiek" noemen, bevatte, p. 26 f. f. Van de mysteriën gaat het „mystieke zwijgen" tot de philosophie over; de eerste

[1]) De betreurde schrijver stelde deze recensie in de laatste goede dagen van zijn zoo welbesteed leven. Zijn hand was zeer moeielijk leesbaar geworden en het mocht ons eerst thans gelukken, met welwillende hulp zijner dochter, het ms. zoo te ontcijferen, dat het, met eenige verkorting aan begin en einde, kon gedrukt worden. (Red.)

sporen daarvan treffen wij bij de zg. Orphici aan p. 28 vlg. De Pythagoreeën hadden althans de neiging, hun meest verhevene leerstellingen niet aan den eersten den beste toe te vertrouwen, p. 30 f.f. Plato is gewoon, hen, die de ware wijsheid deelachtig zijn, ingewijden te noemen, p. 35 vlgg. De Neo-Pythagoreeën (sinds ongeveer de eerste eeuw v. Chr.) stellen geheimzinnigheid zeer op prijs, p. 52—72, zoo ook de Gnostieken p. 107 vlgg. Volgens Plotinus moet men den hoogsten God in stilzwijgen aanroepen: slechts bij eene volkomene rust van lichaam en ziel kan ons het allerhoogste ten deel vallen, p. 114—117. De volgelingen van Plotinus sluiten zich weer nauw bij den oudvaderlijken cultus aan. Wijsbegeerte en mysteriën vloeien als 't ware samen. Het mystieke zwijgen keert als in een kringloop tot zijn punt van uitgang terug, p. 138.

Deze studie van O. Casel is rijk van inhoud en verdient door ieder belanghebbende te worden geraadpleegd. Het Latijn echter leest niet vlot en men krijgt den indruk dat het boek in overhaasting is geschreven. Zoo weet de schrijver bijv. p. 105 vlg. niet, dat ook Dieterich den tooverpapyrus V heeft uitgegeven, ofschoon hij p. 106 een passage uit die uitgave als uit eene „alia papyrus" aanhaalt. Ook nog andere bijzonderheden zijn te rectificeeren. Het is o. m., zooals Rutgers v. d. Loeff in zijn dissertatie „De ludis Eleusiniis" (1903) heeft aangetoond, niet correct de Eleusinische mysteriën kortweg „Eleusinia" te noemen, zooals de schrijver p. 69 en 165 (in den index) doet. P. 16 leest men, dat de mystieke plechtigheden **τὰ δρώμενα** heetten, en dan volgt er de passage uit Clemens Alexandrinus, waarin ze **δρᾶμα** genoemd worden. Dat **δρώμενα** echter niet hetzelfde beduidt als **δρᾶμα**, had Casel uit mijn werk „Das antike Mysterienwesen" p. 19, 2. uitg. p. 20 kunnen weten. Maar de literatuur over de antieke mysteriën is den schrijver niet genoegzaam bekend.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

R. Reitzenstein, Das iranische Erlösungsmysterium. (Religionsgeschichtliche Untersuchungen). Bonn, A. Marcus & Webers Verlag. 1921. (Pr. M. 45).

Dat Reitzenstein over de eigenaardige syncretistische leeringen der Manicheesche en Mandeesche litteratuur nog meer te zeggen heeft dan wat hij in „die Göttin Psyche" publiceerde, bleek reeds in 1919 toen hij „das mandäische Buch des Herrn der Grösse" publiceerde, en in den 2en druk van zijn „Hellenistische Mysterienreligion" lag nogmaals een belofte, die nu wordt ingelost.

Het boek draagt het kenmerk van al de geschriften van Reitzenstein: een geweldige massa materiaal is er in ietwat stroef Duitsch verwerkt; allerlei geniale gedachtenverbindingen maár ook gewaagde conclusies houden den lezer vast; en de totaal -indruk is, dat het een buitengewoon leerrijk boek is, maar met voorzichtigheid en kritisch oordeel moet worden gebruikt.

Het geheel bestaat uit 3 Afdeelingen benevens 2 „Beigaben". In de 1e Afdeeling analyseert de Schr. Manicheesche fragmenten, waarvan de meeste nog slechts korten tijd bekend zijn; de 2e Afd. behandelt het „doodenboek" van de zgn linker Genza, en de 3e— die Reitzenstein voor de belangrijkste houdt — geeft de „religionsgeschichtliche Folgerungen und Ausblicke". De 1e Beigabe volgt het aion-begrip op zijne reis van Iran naar „de eeuwige stad", de 2e is een „Auseinandersetzung" met Gressmann over de verhouding van het Joodsche Messiasgeloof tot het sprookje.

In zijne behandeling van de Manicheesche en Mandeesche fragmenten polemiseert R. hevig tegen Brandt, die het Mandeesche dualisme aan Griekschen i.p.v. aan Persischen invloed toeschrijfr. Vlgs. R. speelt de Grieksche filosofie in de Mandeesche religie heelemaal geen rol. (Overigens is het merkwaardig dat R. en Brandt het „wezen" der Mandeesche religie op geheel verschillende wijze en plaats zoeken, weshalve R. aan Brandt een „methodewidrige Zerlegung mandäischen Textes" ten laste legt).

R.s religionsgeschichtliche Folgerungen und Ausblicke zullen stellig de aandacht trekken, maar even stellig op allerlei punten tegenspraak ontmoeten; het eerste omdat hij een gansch nieuwen weg bewandelt om het Oosten te zien zonder Griekschen bril, het tweede om de vaak gewaagde combinaties. De vrijmoedigheid waarmee hij de „Johannesjongeren" frühe Mandäer noemt; waarmede hij aan de laat-Joodsche eschatologie het typisch Joodsch karakter ontzegt; waarmede hij het Nieuw-Testamentisch Heilandsgeloof van Iran afhankelijk maakt; verder zijne opvatting van het ontstaan van het Messiasgeloof der eerste Christenen; de wijze waarop hij de voorstelling van den „Menschenzoon" als Iranisch tracht te verklaren; zijne mythologische opvatting van het Paulinisch aion-begrip, e.a. zullen tegenspraak uitlokken.

De ernstigste bedenking tegen R.s methode schijnt mij te liggen in de eenzijdigheid waarmee hij onophoudelijk naar lijnen en aanknoopingspunten tusschen Iran en het Westen *zoekt*, en elk paadje, dat daar loopt, tot een heirbaan verbreedt. En dan ook dit: R. verliest teveel uit het oog, dat religie goeddeels een irrationeel karakter draagt en dat derhalve op dit terrein logische deductie niet steeds de waarheid vindt.

En ten slotte is de vraag gewettigd, of deze studie niet praematuur is, en er niet eerst een grondig op breedere basis ingesteld analytisch onderzoek der nieuw ontdekte teksten aan behoort vooraf te gaan? De toestand waarin ze zich bevinden is toch niet zoo, dat ze zoomaar als betrouwbare getuigen kunnen gelden.

Utrecht. H. Th. Obbink.

J. J. de Gelder, Bartholomeus van der Helst. Een studie van zijn werk, zijn levensgeschiedenis, een beschrijvende catalogus van zijn oeuvre, een register, en 41 afbeeldingen naar schilderijen. Met steun van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Rotterdam, W. L. & J. Brusse's Uitgevers-Maatschappij. M. C. M. XXI. (Leidsche diss.).

In dezen tijd een boek over Van der Helst te schrijven, is geen gemakkelijke, en, laat ons het dadelijk zeggen, geen dankbare taak. Men zou ze kunnen vergelijken met die, welke Jacob Cats tot onderwerp van een biografische en litteraire studie zou nemen. Geestdrift bij den lezer schijnt wel uitgesloten, en zelfs op heel veel belangstelling heeft men geen groote kansen. Indien het nageslacht eenmaal een roem heeft afgebroken, bouwt men hem zoo licht niet meer op.

Maar terwijl niemand wel ooit weer tot den onbegrijpelijken lof van Reynolds of dien van Potgieter zal terug-

keeren, en de voorkeur aan den Schuttersmaaltijd boven de Nachtwacht ons absurd lijkt, sinds Thoré en Fromentin in dezen het verlossend woord hebben gesproken, blijft Van der Helst in dubbel opzicht een belangrijke figuur. Voor de kunsthistorie, omdat hij in ons land het toonbeeld is van den burgerlijken portretschilder, en als zoodanig zeer stellig een meester. Voor de cultuurhistorie, omdat hij, zooals ook dr. de Gelder zegt, zijn tijdgenooten zóó schilderde als zij verlangden te worden voorgesteld. En dat wil, waar het nuchtere en burgerlijke Hollanders betreft, zeggen: zooals zij zich zelf zagen. Hij kon hen zien zooals zij zich zelf zagen, omdat hij was als zij.

Zelfs in de betrekkelijk geringe wijzigingen die zijn schildersaard langzamerhand onderging, kan men nog iets anders zien dan de gevolgen der beïnvloeding van Mierevelt, Rembrandt en Van Dijck, en wel de ontwikkeling van zijn geest met dien der eeuw: van het strengzakelijke tot het zwierige, rhetorische, aanstellerige. Op zijn laatste portretten vindt men telkens de bekende houding van de verstolen op zich zelf wijzende hand, „me voilà". Hij maakt de wording en verwording der eeuw mee, van het oud-Romeinsch harde en statige tot het ijdele.

Na 1643 neemt Rembrandt's invloed op Van der Helst af, constateert Dr. de Gelder, en het is in dat deel van zijn knappe boek, waarin hij dien invloed zelf onderzoekt, dat hij blijkbaar het meest op dreef is. Waar Van der Helst's kunst op zichzelf zoo weinig geestdrift wekt, is het verklaarbaar, dat de schrijver zich als het ware zijdelings door Rembrandt's kunst laat inspireeren. Hij eindigt trouwens zijn beschouwing over de navolging van Rembrandt door Van der Helst, (die de typische navolging van den verstandelijke was, en al imiteerend wilde verbeteren) met dezen lof aan den minder grooten schilder: „Het is in hem, met zijn meer breeden dan diepen aanleg, juist opmerkelijk, dat hij in andere opzichten in *zulk een mate* ontvankelijk was voor deze groote kunst, dat zijn eigen werk er een stouter opvatting en levendiger uitvoering door kreeg dan zonder deze beïnvloeding mogelijk ware geweest."

Aan het „Corporaalschap van Captein Roelof Bicker" waarin deze beïnvloeding het sterkst te constateeren is, wijdt dr. de Gelder een uitvoerige beschouwing. Dit is een van de levendigste gedeelten van zijn boek.

Een portret, dat het model toch misschien niet geeft, zooals het zich zelf zag, is dat van Gerrit Bicker, den toekomstigen drost van Muiden, dat in het Rijksmuseum hangt. De schrijver zegt dat het een spotbeeld is geworden, — een uitdrukking die ik niet geheel begrijp. Bedoelt hij, dat wij het als zoodanig zien, of dat Van der Helst het reeds met dien opzet schilderde? Het laatste is onwaarschijnlijk. Maar de realist heeft er zeker niet in gecapituleerd en de dikke jonkman met zijn pronkerig gewaad is niet gespaard. Het is een van de meest briljante portretten van Van der Helst geworden, mede door het prachtige coloriet.

Tot de kennis van de schilderspersoonlijkheid van Van der Helst draagt ook bij de beschouwing, door den schrijver gewijd aan de bijbelsche en mythologische motieven, door hem geschilderd. Het aantrekkelijkst deel van zijn werk zijn ze niet; hoe kon het anders bij een man van zijn temperament? De schilder, dien wij het meest waardeeren in de eerlijke zekerheid van zijn portretten, kon zich in het rijk der verbeelding niet thuis voelen; het was voor hem, als voor velen van zijn tijdgenooten, een rijk der conventie. Geen enkele van deze werken is dan ook in het boek gereproduceerd. Na den tekst van het eigenlijke boek komen de bijlagen, waaronder een beschrijvende catalogus van 's meesters werken, een register en afbeeldingen.

Als wij de beeltenissen op die afbeeldingen aan ons laten voorbijtrekken, gevoelen wij toch wel, dat de schilder die zijn tijdgenooten zoo kloek en vast en karakteristiek wist weer te geven, een studie als deze waard is. Hij heeft soms trekken van zijn groote confraters, en in het portret van een heer 1642, die den handschoen zoo losjes in de hand houdt, is veel van Hals' beste kwaliteiten. Ik vind het jammer, dat Gerrit Bicker, de dikke pronker, ontbreekt, ook omdat zijn portret zulk een bijna geniale conceptie is, bijna uitbundig zich voordoet. Zijn waardige vader, burgemeester Andries, is er, en zijn moeder, op wie hij gelijkt, al is zij deftig en verstandig. Enkele vrouwenportretten zijn van een waarachtige distinctie, maar tegen 1650 aan komen de zwiepende lijnen, de weekelijkheden en manierismen.

De gezette en eenigszins zelfgenoegzame Bartholomeus zelf komt ons uit een paar der afbeeldingen tegen. Ze zijn beide uit later tijd en illustreeren dus niet als de reeks in haar geheel doet de wisseling in de geesteshouding die gedurende zijn leven bij hem en anderen is op te merken.

Als kunsthistorische bijdrage, maar ook als document voor de beschavingsgeschiedenis, is dit werk zeer te waardeeren.

Amsterdam. Cornelis Veth.

A. Plasschaert, Jacob Maris. Arnhem, N.V. Uitgeversmaatschappij van Loghum Slaterus & Visser. 1920. (Pr. geb. ƒ 2.10).

Een smakelik uitziend boekje van 67 pagina's en voorzien van een achttal tamelik goede reproducties naar werken van een grootmeester der z.g.n. Haagse school, is enige maanden geleden door de bekende kunstkritikus Albert Plasschaert in het licht gegeven.

„Het is langzaam aan tijd geworden de Haagsche school te overzien, en haar waarde te bepalen" zegt de schrijver, en daarom begint hij dit werkje met een algemene inleiding over het karakter der Haagse school. Leven, werk en wezen van Maris' persoon en kunst worden daarna gekarakteriseerd en ten slotte volgt een samenvatting, waarin een interessante poging wordt gedaan om de plaats van Jaap Maris te bepalen ten opzichte van de meest verschillende hedendaagse richtingen in de kunst. Het boekje wordt besloten met een lijst der voornaamste data en werken; daarna volgen litteratuuroverzicht en inhoud. De lijst der reproducties ontbreekt echter, terwijl het hoofd daarvoor wel aanwezig is, een slordigheid die ook spreekt uit het feit dat van de op pag.41 beloofde groepen van voorstellingen uit het oeuvre van Maris, slechts groep A besproken wordt; tevergeefs zoekt men naar de volgende groepen.

Bij het doorlezen van dit werkje wordt men getroffen door tal van aardige opmerkingen, en tal van karakteristieke uitdrukkingen waaruit blijkt hoe fijn en juist de schrijver onder woorden brengt wat de schilder in beeld heeft gebracht. Dit frappeert vooral in de beschouwing over de stadsgezichten van Jaap Maris, die door de schrijver zo goed worden gekarakteriseerd als *stenen*

landschappen (p.41 en ff.). „Hij (Maris) ondervond de stad nooit als een architect van steden; de plattegrond van een stad was hem niets; hij zag een stad opstaan tegen de lucht, met plekken dommelende diepe schaduw, met breede lichten, een schoon spel van rooden en van bruinen die uit de rooden voortkomen, met groene luiken die blauwden. Als kleur." En verderop: „Maris' menschen staan, ook opgeslokt in het landschap, in stille houdingen: zij zijn meer gezocht kleuraccent dan makers, bevolkers van die steden."

De lezer die reeds enigszins vertrouwd is met de magistrale kunst van Jaap Maris en die, zelf staande voor een dier grootse scheppingen, dit alles heeft nagevoeld, zal toegeven dat de hier boven aangehaalde, evenals zovele andere opmerkingen, raak zijn als karakteristiek. Maar het grote publiek, voor wie dit werkje toch klaarblijkelik bestemd is, zal dit hierdoor nader tot de meester worden gebracht? Op het titelblad staat vermeld dat we een „overzicht", op het volgend blad dat we een „handboekje" voor ons hebben. Er ontstaat tegenwoordig een hele litteratuur op het gebied der kunstbeschouwing die populair is, maar moet deze niet juist trachten scherp omlijnde gedachten uit te drukken, en eenvoudige begrippen te geven waardoor het publiek zich een zelfstandig oordeel leert vormen? Het is jammer dat ook de schrijver van dit boekje niet ontsnapt is aan het gevaar van onduidelike termen te gebruiken en dat, als hij op pag. 12 zegt: „Toorop, wiens lijn een signatuur is", of spreekt over de richting van Konijnenburg, die een „intellectueele romantiek" is, vermijdt uit te leggen wat hij met dergelijke termen bedoelt. Onduidelik wordt de schrijver eveneens wanneer hij op pag. 32 Jan Veth aanvalt en verzuimt eerst de mening van zijn tegenstander uiteen te zetten.

Het grote publiek zal een dergelijke kwestie niet interesseren, een lezer die hier wel nader op in wil gaan, wordt het door gebrek aan gegevens onmogelik zich een eigen oordeel te vormen. Het is trouwens in het gehele boekje moeilik te controleren wat de schrijver van de verschillende kunstwerken zegt. In de eerste plaats wordt nooit precies vermeld welk „Gezicht op Dordt", welke „Brug" of welk „Zeegezicht" bedoeld wordt (Maris schilderde immers herhaaldelik het zelfde onderwerp) en in de tweede plaats verwijst de schrijver nergens naar de reproducties, die bovendien geen naam dragen en waarbij de formaten van de originelen niet zijn aangegeven, noch waar deze zich bevinden. De schrijver heeft dus blijkbaar zijn afbeeldingen niet bedoeld als controle op zijn betoog. Maar wat wil hij dan met de reproducties? Naar onze opvatting is de reproductie een krachtig hulpmiddel om de tekst duidelik te maken en omgekeerd behoort de tekst de afbeeldingen nader tot de lezer te brengen. Een nauw contact tussen beiden is daarvoor nodig en de afbeeldingen mogen niet los van de tekst worden geplaatst. De fijne esthetiese opmerkingen zouden beter tot de lezer spreken wanneer zij aan de reproducties werden gedemonstreerd. Wij hopen dat de schrijver dit bij een eventuele volgende druk zal aanvullen. Het boekje zal er ongetwijfeld door winnen.

's-Gravenhage. E. H. Korevaar-Hesseling.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

H. Wagenvoort Jr., De Toekomst der klassieke Vorming in Nederland. Groningen, Wolters.

Dr. Wagenvoort heeft zakelijk en duidelijk op de gevaren gewezen, die de klassieke opleiding bedreigen, wanneer het Wetsontwerp op het Middelbaar Onderwijs wordt aangenomen, zooals het nu voor ons ligt. Het is hem gelukt de zoo dikwijls herhaalde argumenten ter verdediging van de klassieke vorming zoo te formuleeren, dat velen van hen, die de studie van het Grieksch en Latijn het liefst als ballast overboord zouden gooien, zich zelf zullen afvragen, of zij niet te snel hebben geoordeeld. In zijn brochure maakt de schrijver een zeer gelukkig gebruik van het bekende rapport der Engelsche Staatscommissie, door Lloyd George aangewezen. In de oorlogsjaren hebben wij op onze scholen leerlingen uit verschillende landen tijdelijk geherbergd. Toen is ons gebleken, in hoeveel opzichten het onderwijs in ons land hooger staat dan elders. Dat dus ook in Engeland de drang tot hervorming van het onderwijs sterk wordt gevoeld, is begrijpelijk. Dit lofwaardig streven heeft uitgelokt een lijvig rapport, waarin, gelijk vanzelf spreekt, veel voorkomt voor ons van geen waarde. Maar de aanhalingen, door Dr. Wagenvoort gedaan, mogen ook in ons land overwogen worden, nu men erover denkt een groot aantal juristen en nieuw-litteratoren als voorschool te geven de Grieksch-looze afdeeling B van het lyceum. Zoo dit voorstel werkelijkheid wordt, heeft het gymnasium afgedaan. Hierop wijst nog eens de schrijver terecht. Terloops spreekt hij ook over het uitstel van beroepskeuze, Het deed mij genoegen te lezen, dat volgens schrijver in den laatsten tijd te veel met deze leuze geschermd is. Wie over het uitstel der beroepskeuze spreekt, denkt aan de lycea en het ingewikkelde probleem, of de leerstof der klassieke talen op een lyceum in vier jaren even degelijk kan doorgewerkt worden als op een gymnasium. Met voorbedachten rade gaat Dr. W. hier niet diep op in. Alleen spreekt hij zijn angst uit, dat in kleine provinciesteden „op kleinere lycea noodgedwongen een examendressuur zal ontstaan, die het tegendeel geeft van wat de klassieke vorming beoogt". De schrijver is hier wat te schroomvallig, evenals de Minister, die verklaart, dat wij ons oordeel over de lycea moeten opschorten, omdat de opgedane ervaring zich nog over te weinig jaren en te weinig scholen uitstrekt. Deze vragen mag men zich toch stellen: kan een leerling van het lyceum voor het Grieksch en Latijn aan dezelfde eischen voldoen, die een leerling van het gymnasium worden gesteld? Is het paedagogisch juist gezien, dat op de lycea zooveel uren voor de klassieke talen worden uitgetrokken, om den voorsprong der gymnasiasten in te halen? De toekomst der klassieke vorming in Nederland staat in nauw verband met de beantwoording van dergelijke vragen. Wij zijn den tijd der progymnasia nog niet vergeten. Niemand zal dien tijd terug verlangen met het oog op de degelijke voorbereiding der aanstaande studenten.

Naar de waarschuwing van den schrijver, dat ons land als cultuurstaat ernstig geschaad zal worden, als het wetsontwerp zoo wordt aangenomen, mogen, naar ik hoop, velen luisteren. Otto Immisch heeft zeer juist gezegd: Ob das Erbe der Antike lernend immer aufs neue zu erwerben für uns Deutsche auch weiterhin erfor-

derlich und ob es lohnend bleibt, das ist eine Kulturfrage und nicht nur eine Schulfrage.

Rotterdam. Y. H. Rogge.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Richthofen's Friese Handschriften.

Tien handschriften, bijeengebracht door wijlen Frh. von Richthofen, alle betrekking hebbende op het Oud-Friese recht, worden door de familie van de bekende verzamelaar en geleerde aan een openbare bibliotheek in het Noorden van ons land te koop aangeboden. Het zou in de hoogste mate te betreuren zijn indien deze beroemde verzameling niet behouden bleef voor ons land, met name voor Friesland, waar de bronnen voor de kennis van het Oud-Friese recht uit den aard der zaak thuis behoren. Reeds is door belangstellenden een groot gedeelte van de koopsom bijeengebracht, doch ruim *f* 7000 ontbreken nog. Met aandrang steunen wij het verzoek om bijdragen, klein en groot, te zenden aan de penningmeester der Commissie ad hoc, de heer H. R. Schaafsma, Tweebaksmarkt (giro 2517) te Leeuwarden. In een rondschrijven hebben tal van deskundigen, zowel binnen als buiten Friesland, het belang van deze aankoop bepleit: de Maatschappij van Nederl. Letterkunde en verschillende Friese genootschappen hebben mede op het gewicht van de zaak gewezen.

Hans Wirz heeft verschillende uitgaven bezorgd van de oorspronkelik door Rudolf Jacobs samengestelde en van Duitse verklaringen voorziene bewerking van *Sallustius' Bellum Jugurthinum.* Hij had reeds de elfde uitgave van het werk zo goed als voltooid, toen in 1914 zijn leven, waarvan vijftig jaar aan de studie van Sallustius was gewijd, eindigde Dr. Kurfess heeft tans deze elfde uitgave het licht doen zien, en in een voorrede vermeld welke geschriften over Sallustius die na de tiende uitgave (1894) verschenen zijn, vooral de aandacht verdienen. Het boek is uitgegeven bij de „Weidmannsche Buchhandlung" te Berlijn; als „Ladenpreis" wordt vermeld 24 Mark.

De redaktie ontving het vierde nummer der „Werbeschriften des Landesverbandes der Vereinigungen der Freunde des humanistischen Gymnasiums in Bayern", bevattende een voordracht, door Dr. E. Wüst op een „Elternversammlung" van een gymnasium te München gehouden en getiteld „*Von Wert der alten Sprachen für die Ausbildung unserer Jugend*". De voordracht beslaat twaalf bladzijden. Er aan toegevoegd zijn mededelingen, ondertekend door Prof. Dr. E. Drerup, over het „Landesverband der Vereinigungen der Freunde enz."

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1921, Janv.-Févr.: A. E. Cowley, L'inscription bilingue araméo-lydienne de Sardes. — Nicolas Jorga, Fouilles faites à Curtea de Arges. — Th. Homolle, Rapport s. l. travaux d. Ecoles franç. d'Athènes et de Rome. — J. Baillet, Marc-Aurèle, Lucius Verus et le gouverneur Catulinus à Thèbes d'Egypte.

Mars-Juin: H. Omont, Un nouvel obituaire de Saint-Paul de Lyon. — P. Colinet, La carrière de Léontius, professeur de droit à Beyrouth, préfet du prétoire d'Orient sous Anastase. — Delattre, Tombeaux puniques de la colline de Junon à Carthage. — Note de M. Ch. Picard, dir. de l'Ec. franç. d'Athènes, sur le site „prémycénien" de Skoinokhori et sa nécropole. — Capitan, La dernière réfection en dalles de grès de la voie romaine de Lutèce à Genabum dans sa traversée de Paris. — J. Capart, Un mythe égyptien dans le Roman de Renart? — F. Sartiaux, Nouvelles recherches sur le site de Phocée. — Ch. Picard, Rapport s. l. fouilles de la nécropole d'Eléonte. — Graillot, Une stèle funéraire de l'époque gallo-romaine, récemment trouvée dans le pays de Comminges. — H. Lemaître, Reliquaire de la sainte Croix donné p. Saint Louis au grand couvent des Cordeliers de Paris. — Cl. Huart, L'expédition des Russes de 943. — A. Blanchet, Remarques sur le système monétaire de saint Louis.

Juillet-Octobre: Durrieu, Dante et l'art français du XVe siècle. — Cl. Huart, Un fait divers de l'an 952. — A. Merlin, Le fortin de Bezereos sur le limes tripolitain. — C. Jullian, L'Albis chez Claudien est, non pas l'Elbe, mais l'Alpe de Souabe. — L. Léger, Un recueil de Bohemica à la Biblioth. de l'Institut. — Th. Homolle, Pline commenté p. E. Delacroix. — Dez., Note sommaire sur une inscr. de Brousse. — J. Papadopoulos, Le palais de Philopation. — J. Formigé, Note sur les restes romains de cintrages en bois, découverts à Vienne (Isère). — Rapport de M. Lacau, dir. du service des Antiquités du Gouvern. égyptien, sur les travaux exéc. pendant l'hiver 1920-21.

Nov.-Déc.: L. Poinssot, Un domaine impérial voisin de Thibursicu Bure. — Dez., C. Julius Asper, proconsul d'Afrique. — H. Arsandaux et P. Rivet, Etude sur l'archéol. mexicaine. — Allotte de la Fuÿe, L'alphabet araméen-sogdien.

Journal des Savants, 1922, Mars-Avril: Ph. Fabia, Les *Histoires* de Tacite. — J. Toutain, L'Afrique chrétienne avant Saint Augustin (I). — Variétés.

Zeitschr. f. vergl. Sprachforschung, L, 1-2: E. Kuhn (†). — O. Grünenthal, Der westslav. Akzent. — F. Hiller v. Gaertringen, *Θαρυ-*. Eine Frage an die Sprachforschung. — J. Endzelin, Zur balt. Deklination der „ablautenden" (*i*) *i̯o*-Stämme. — R. Thurneysen, Zum Lydischen. — J. Loewenthal, Kret. (gort.) *ἰρήνα*. — J. Pokorny, Hibernica. — L. Spitzer, Zu dieser Zschr. XLIX 95. — St. Mladenov, Altarm. ul „*ἔριφος*". — H. Jensen, Geschlechtswechsel von lit. *kiaũlė*. — E. Sittig, Eine ellipt. Konstruktion in den idg. Sprachen. — R. Trautmann, Über die Behandlung der Anlautsgruppe *spr-* im Urslav. — W. Prellwitz, *Δαπλήτις* *'Εριννύς*. — F. Bechtel, Parerga. — A. Bezzenberger, Lit. *linkėti* „wünschen". — W. Krause, Die Wortstellung in den zweigliedr. Wortverbindungen, untersucht für das Altind., Awest., Lit. u. Altnord. — W. Prellwitz, *'Ολοφώϊος*. — W. Schulze, Vom Stammeln. — E. Hermann, Ergänzungen z. ellipt. Dual u. Kontam. in den idg. Sprachen. — A. Bezzenberger, Lit. *guinyti*. — W. Schulze, Eine Frage. — F. Holthausen, Etymologien. — W. Schulze, Zur Blattfüllung. — J. Schrijnen, Zur idg. Benennung der Augenbraue. — A. Bezzenberger, Eine german.-balt. Gruszform. — A. Zimmermann, Lat. Kinderworte als Verwandtschaftsbezeichnungen. — A. Bezzenberger, Altpreuszisches. — S. Simonyi, Knie und Geburt. — W. Kaspers, Etymologien. — A. Bezzenberger, Aus lit. und lett. Kriegsbriefen.

Indogerm. Forschungen, XL, 1-3: N. v. Wijk, Zum baltischen und slavischen Akzentverschiebungsgesetz. — H. Reichelt, Die Labiovelare. — E. Fraenkel, Griechisches, Lateinisches, und Baltisch-Slavisches. — A. Nehring, Die Seele als Wasserblase. — A. Debrunner, Homerica II und III. — J. B. Hofmann, Nochmals possivisches *amantissimus*. — M. Leumann, Das lat. Suffix *-āneus*. — G. Neckel, Die dreisilbigen Akzenttypen des Germanischen. — v. Grienberger, Ortsnamenmaterial und Sprachvergleichung. — M. Vosmer, Die Flexion von altbulg. *kyjĭ 'qui'*. — G. Iljinsky, Kirchenslavisch *ovoštĭ* 'Frucht'. — v. d. Osten-Sacken, Das litauische langvocalische Präteritum in seinem Verhältnis zum Infinitiv und Präsens. — F. Kroek, *Tatokus* bei Bretkun. — E. Kieckers, Imperativisches in indikativischer Bedeutung im Neuhochdeutschen. — R. Back, Medizinisch-Sprachliches. — O. Behaghel, Die 2. Pers. Sg. Ind. Prät. st. Flexion im Westgerman.

Hermes, LVII, 2: C. Robert (†), die Parodos der aischyleischen Septem. — F. Lammert, zur Erkenntnislehre der späteren Stoa (Ptolemaios *Περὶ κριτηρίου καὶ ἡγεμονικοῦ* 10, 11—13, 13 H.). — F. Thedinga, Plotin oder Numenios? III. — F. Atenstädt, zwei Quellen des sogenannten Plutarch de fluviis. — W. Capelle, zur Hippokratischen Frage. —

A. v. Premerstein, Alexandrinische u. jüdische Gesandte vor Kaiser Hadrian. — Misc.

3: C. Robert (†), Aphorist. Bemerkungen zu den Ekklesiazusen des Aristophanes. — R. Reitzenstein, philol. Kleinigkeiten (5). — F. Jacoby, *ΙΩ ΚΑΛΛΙΘΥΕΣΣΑ*. — L. Weber, Perikles samische Leichenrede. — M. Wellmann, der Verfasser des Anonymus Londinensis. — F. Graefe, zur Marinegesch. des Altertums (I-II). — O. Schröder, Beiträge zur Wiederherstellung des Hyperides-Textes. — K. Münscher, zu Demosthenes. — Misc.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. d. Liter. u. f. Päd., XLIX-L, 3: H. Schneider, Zur Entwicklungsgesch. d. klass. Altertumswiss. in Deutschl. — G. Jachmann, Die dichterische Technik in Vergils Bukolika. — C. Clemen, Die Tötung des Vegetationsgeistes.

Nieuwe Taalgids, XVI, 4: K. Kooiman, Erasmus en de volkstaal. — Ph. J. Simons, Kenniskritiese beschouwingen, III. Historie. — J. Koopmans, W. v. Haren's Friso. — W. de Vries, *Er* (*d'r*) zonder duidelike betekenis. — C. B. v. Haeringen, De taalbeschouwing v. Jespersen. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, X, 4-5: H. H. Knippenberg, Fred. v. Eeden (III). — J. Moormann, Het Bargoensch v. Maastricht. — G. Knuvelder, Geestelijke Literatuur. — Tijdschriftenschouw.

Leuvensche Bijdragen, XIII, 3-4: J. Mansion, Oud-Gentsche Namenkunde (vervolg). — A. J. Carnoy, The Semasiology of American and other Slangs. — A. L. Corin, Een verklaring van Docktor Lavx, bijnaam van Thomas Murner (Die Schelmenzunft). — L. Grootaers, Dialectisch Kleingoed, I. — Vereeniging v. Oud-Germanisten v. Leuven. — Kroniek. — Inh. v. tijdschr. — Nieuwe Boeken. — Goemans, In Memoriam Prof. Dr. C. Lecoutere.

Neophilologus, VII, 4: S. Braak, Novalis et le Symbolisme français. — J. J. Salverda de Grave, Sur deux vers de Guido Guinizelli. — L. Polak, Heinrich Heines *Buch Legrand*. — Fr. A. Pompen, Recent theories about Milton's personality. — A. E. H. Swaen, Two notes on Ben Jonson's *Tale of a Tub*. — Dez., De Klocke-dans. — C. Weyman, Zu latein. dichtern (II). — Varium. — Korte aankond. — Inh. v. tijdschr.

English Studies, Shelley Centenary Number.

Beitr. z. Gesch. d. d. Sprache u. Liter., XLVI, 2: W. Wichgraf, Der tractat von der tochter von Syon und seine bearbeitungen. — C. Wesle, Der Donauübergang im älteren Nibelungenepos. — Dez., Zur sage von Ermenrichs tod. — R. Blümel, Zusammensetzung der vocale. — Dez., Reim und tonhöhe im neuhochdeutschen. — Dez., Der scheinspondeus im deutschen hexameter und pentameter. — R. Palgen, MF. 3, 7. — Dez., *Salliure, schantiure, pareliure*. — Dez., *Lapsit exillis* (P. 469, 7). — A. Leitzmann, Zu den altdeutschen tischzuchten. — E. Ochs, Zwei dunkle stellen im Georgslied. — F. Holthausen, Zum Heliand v. 5788. — R. Priebsch, Nachtrag. —

3: A. Knörnschild, Die quantität mindertoniger vocale im Heliand. — G. Baesecke, St. Emmeramer studien. — Hermann Paul (†).

Anglia, Beibl., XXXIII, 4: W. Meyer, *Wēalhþeo(w)*. — W. Horn, *Understanded*. — F. Holthausen, Zum Physiologus. — Dez., Zu Chaucers 'Reeves Tale'.

5: E. Ekwall, O.E. *Gyrwe*. — A. Eichler, Schauspielerinnen in London um 1600?

Neuphilologische Mitteilungen, 1922, 1-3: E. Öhmann, Hermann Paul in memoriam. — H. Almark, English in our Secondary Schools. — L. Spitzer, Entgegnung. — Besprechungen.

Bijdr. en Med. Hist. Gen., XLIII: Blok, Plundering van Den Haag (1528); dez., Brief van Frederik Hendrik (1624); Obreen, Oorkonden Holland—Vlaanderen (1259—99); Geyl, Agent Wolters over 1747/8: Brünner, Nieuwe verponding 1550.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXVII, 2: Roos, Apollonius (slot). — Kuiper, Erasmus als politiek propagandist. — De Boer, Albert Ballin.

Revue Historique, CXXXIX, 1: Terlinden, La politique économique de Guillaume I. — Frati, La mort du maréchal Biron (1602). — Herlaut, Les enlèvements d'enfants à Paris 1720 et 1750. — Bulletin historique (histoire byzantine 1917—'21).

2: Michels, Les relations historiques entre la France et les pays du Rhin. — Herlaut, Les enlèvements d'enfants 1720 et 1750 (slot). — Mangis, Un plan d'enseignement historique en 1787. — Bulletin historique (Etats Unis).

Historische Zeitschrift, 125, 3: Troeltsch, Der historische Entwicklungsbegriff. — Richter, Aus dem Reichskammergericht. — Protokoll des Assessors Nesel, 1536—44. — Haake, Entwurf des Grossen Kurfürsten zur Erwerbung von Schlesien.

Historische Vierteljahrschrift, XX, 4: Rörig, Die Urkunden Heinrichs IV über den Osnabrücker Zentstreit. — Waas, Königtum, Bistum und Stadtgrafschaft. — Joachimsen, Vom Mittelalter zur Reformation. — Kleine Mitteilungen.

Studiën, XCVIII, Juli: A. Borret, Prof. Veraart's Beginselen der econ. bedrijfsorganisatie. — C. Wessels, Pedro Paez, 1622—1922 (II). — J. v. Rijckevorsel, Molière-legenden. — N. Perquin, De religieuze toekomst v. Denemarken. — Meded. — Dingen v. d. dag. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Aug.: J. Beuns, De rechtspositie der Kerken in Nederl. — H. Duurkens, Alb. Thijm en de kerkbouw (II). — H. Padberg, Zedelijke naast aesthetische vorming. — J. van Heugten, Het fundament van ons Godsverlangen. — G. Lamers, De Shanti Niketan-school. — Meded. — Dingen v. d. dag. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Beekman, Gesch. atlas: Tijdschr. v. Gesch. XXXVII, 2 (Unger).

Cohen, Ecrivains français: Tijdschr. v. Gesch. XXXVII, 2 (Gallas).

De Gelder, Van der Helst: Tijdschr. v. Gesch. XXXVII, 2 (Van Dillen).

Keuchenius en Tinbergen, Nederl. lyriek, I: N. Taalg. XVI, nº. 4 (de Vooys).

Van Leeuwen, Oorsprong der chr. religie: Tijdschr. v. Gesch. XXXVII, 2 (Severijn).

Nanninga, Handelswegen: Tijdschr. v. Gesch. XXXVII, 2 (Meilink).

Tiele, Zending van Pesters: Tijdschr. v. Gesch. XXXVII, 2 (Goslinga); Rev. Hist. CXXXIX, 2 (Waddington).

Tinbergen en Middendorp, Dichters na '80: Tijdschr. v. Taal en Letteren X, nº. 4-5 (Knippenberg).

De Vooys en Valkhoff, Nederd. Helicon: Studiën XCVIII, Aug. (Daniëls).

Wieringa, Oudste boerenrepublieken: Tijdschr. v. Gesch. XXXVII, 2 (Tenhaeff).

ADVERTENTIEN